ENVER

MURAT BARDAKÇI

© MURAT BARDAKÇI
© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2015
Sertifika No: 29619

Kapak ve kitap tasarımı:
UFUK TOSUNOĞLU

1. Basım: Kasım 2015, İstanbul

ISBN: 978-605-332-603-8 (CİLTLİ)
ISBN: 978-605-332-604-5 (KARTON KAPAKLI)

Baskı:
YAYLACIK MATBAACILIK
Litros Yolu Fatih Sanayi Sitesi No:12/197-203
Topkapı İstanbul
Tel: (0212) 612 58 60
Sertifika No: 11931

Kapaktaki karakalem Enver Paşa portresini Rus ressam Perikl Spiridonovic Ksidias (1872-1942) 16 Eylül 1920'de Moskova'da yapmıştır ve bugün Paşa'nın torunu Arzu Enver Eroğan'dadır. Yine ön kapakta Enver Paşa'nın 1922'de çizdiği "Turan İslâm Ordusu" (üstte) ve "Emîr-i Leşker-i İslâm" (altta) bayrakları vardır. Paşa'nın arka kapağın solundaki fotoğrafı Dünya Savaşı senelerinde İstanbul'da, sağdaki çapanlı resmi de Buhara'da 29 Ekim 1921'de çekilmiştir. Sırtta, Enver Paşa'nın Afgan Emîri Amanullah Han'ın gönderdiği Serdâr-ı Âli nişanı ve üniforması ile 6 Temmuz 1921'de çektirdiği fotoğrafı, sırtın üst tarafında da, Paşa'nın lâtin harfleriyle imzası yeralmaktadır.

© Her hakkı mahfuzdur. Bu kitabın hiçbir bölümü, metin kısmı, belgeler ve fotoğraflar, yazarın yazılı izni olmaksızın mekanik veya elektronik metodlarla veya ileride icat edilecek sistemlerle hiçbir şekil ve biçimde iktibas edilemez, yeniden satış amacıyla fotokopi de dahil olmak üzere hiçbir sistemle çoğaltılamaz. Dergi, gazete veya radyo-TV'lerce yapılacak alıntılar veya kitapta yeralan belgelerle fotoğrafların bilimsel-akademik yayınlarda kullanılması, kaynak gösterilmesi şartıyla bu hükmün dışındadır.

© All rights reserved. No part of this publication may be transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any imformation storage and retrieval system now known or to be invented, without permission in writing from the writer, except by a reviewer who wishes to quote brief passages for inclusion in a magazine, newspaper, or broadcast or academic publication.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Murat Bardakçı

Enver

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Ayşegül'e

İÇİNDEKİLER

Önsöz
9

1.
Torpidodaki
kara gözlüklü yolcu
35

2.
Sobanın etrafında
doğan başkaldırı
49

3.
Kan, yenilgi,
hayaller ve aşk
101

4.
Kremlin'in
kızıllaşan çanları
161

5.
Turan mı,
İslâm mı?
291

6.
Kanunî'nin kılıcıyla
odun yarmak
377

Belgeler
403

Notlar
567

Kronoloji
641

Bibliyografya
645

Şecereler
655

Ressam Enver'in
karakalem çizimleri
657

Enver Paşa
albümü
689

İndeks
753

Teşekkür
783

ÖNSÖZ

Enver Paşa'nın hayatı, başdöndürücü bir maceradır. Aşk, savaş, kan, gözyaşı, hırs, intikam ve birbirine zıt daha dünya kadar kavram ile dolu, üstelik sadece 41 seneye sığmış ama mağlûbiyetle neticelenmiş bir macera...

Maceranın ayrıntılarına girmeden söyleyeyim: Enver Paşa'nın çoğu burada ilk defa yayınlanan özel evrakına ve birinci derece kaynaklara dayanan bu kitap bir Enver Paşa biyografisi değil, Enver'in 1918'in 1 Kasım gecesi Türkiye'yi terketmesi ile başlayan ve hayatını 1922'nin 4 Ağustos'unda Orta Asya'nın ücra bir tepesinde noktalamasına kadar devam eden gurbetinin hikâyesidir. Macerayı anlatırken önemli noktalarda Enver Paşa'nın yazdıklarından istifade edilmekte ve Paşa kitabın birçok yerinde o günlerde yaptıklarını ve yaşadıklarını iç dünyasını da yansıtarak bizzat anlatmaktadır.

Enver Paşa'nın sürgün senelerinin bilgi vermesi bakımından en önemli ve belki de tek kaynağı, hanımı Naciye Sultan'a Avrupa'dan, Moskova'dan ve Orta Asya'dan hemen her gün yazdığı, faaliyetlerini ayrıntıları ile anlattığı, hissiyatını ifade ettiği ve tamamı yüzlerce sayfa tutan mektuplarıdır.

Şimdiye kadar yayınlanmamış olan bu mektupları *Enver*'in hacmi iki katına çıkacağı için buraya dahil etmedim; tam metinlerini önümüzdeki günlerde *"Naciyem, rûhum, efendim!"* isimli ayrı bir kitap halinde neşredeceğim.

*

Kitabın ilk üç bölümünde, Enver Paşa'nın hayat macerasının doğumundan 1918'in 1 Kasım gecesi Türkiye'den ayrılmasına kadar olan kısmını, yalnızca önemli noktalara dikkat çekerek ve çoğu daha önce yayınlanmamış bazı belgeleri naklederek kısa şekilde anlattım; daha sonra asıl konuyu, yani Paşa'nın Almanya, Rusya ve Orta Asya sürgünü ve nihayet ölümü ile noktalanan Orta Asya macerasını ele aldım.

Paşa'nın hayatının 1918 öncesini teferruatlı şekilde yazmama zaten gerek yoktu; zira o dönem o günleri bizzat yaşamış olan Şevket Süreyya Aydemir'in benzerinin ortaya konması artık çok zor, hattâ

imkânsız gibi olan *"Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa"* isimli üç cildlik büyük eserinde ayrıntılarıyla anlatılmıştı.

Yayınlayacağım *"Naciyem, rûhum, efendim!"*, Enver Paşa'nın şimdiye kadar bilinmeyen, eksik kalan yahut yanlış bilinen gurbet macerasının ve aynı zamanda kitabın bizzat Enver tarafından tamamlanması gibi mütalâa edilebilir...

*

Enver Paşa hakkında gerek Türkiye'de, gerek Türkiye dışında şimdiye kadar çok sayıda kitap yazıldı, hayli araştırma yayınlandı ve bizde özellikle son senelerde Enver Paşa'yı konu alan yayın sayısında eski yıllara göre büyük artış oldu.

Paşa'yı konu alan kitaplar arasında belgelere dayanılarak hazırlanmış ve kaynak mahiyetinde olanlar, künyelerini bibliyografyada da verdiğim beş adet eserden ibarettir:

1. Şevket Süreyya Aydemir'in dönemi Enver'in biyografisi ile beraber anlattığı ve ana kaynak olma özelliğini hâlâ muhafaza eden *"Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa"*sı,
2. Masayuki Yamauchi'nin Türk Tarih Kurumu'nda bulunan Enver Paşa ve İttihad Terakki'ye ait evrakın bazılarını yayınladığı *"Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa"*sı,
3. Kâzım Karabekir'in Enver Paşa'ya ait evrak ile Ankara'nın yine bu konudaki resmî ve gayrıresmî yazışmalarından meydana gelen *"İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkânı"* isimli eseri,
4. Arı İnan'ın Enver Paşa'nın çoğu 1910'lu senelerde başta Naciye Sultan olmak üzere diğer yakınlarına gönderdiği ve kendisine gönderilen mektuplardan meydana gelen *"Enver Paşa'nın Özel Mektupları"* isimli metin neşri,
5. Ali Bademci'nin Basmacı hareketini ve Enver'in Buhara'ya gidişinden sonraki faaliyetlerini belgeleri ile anlattığı *"Türkistan Millî İstiklâl Hareketi, Korbaşılar ve Enver Paşa"*sı.

Enver'de bu eserler ile yine Enver Paşa hakkında yayınlanmış belgelere dayalı akademik çalışmalardan da yararlandım ama kitabın temelini Enver Paşa'nın ailesinde bulunan ve şimdiye kadar yayınlanmamış olan evrak teşkil etti.

*

Enver Paşa'nın Makedonya Dağları'nda başlayan ve yine dağlarda ama bu defa çok uzak bir iklimin dağlarında, Pamir'in eteklerindeki Âbıderyâ köyünde kurşun ile noktalanan ve son perdesi Çegan Tepesi'nde inen macerasının neticesi, sözü hiç dolandırmadan söylemek gerekirse, tam bir mağlûbiyet idi!

Enver Paşa yenildi, hem de ağır, çok ağır bir yenilgiye uğradı, tarihe galip değil, mağlûp olarak geçti; hayalleri ve yapmak istedikleri *macera, mücadele, savaş, oyun, kumar* yahut başka ne şekilde isimlendirilirse isimlendirilsin, hepsini kaybetti!

Henüz 27 yaşında iken yani 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilânı sırasında mükemmel ve herkese nasip olamayacak parlak bir başlangıç yapmış, *Hürriyet Kahramanı* diye tanınmış, duvarlar resimleri ile donatılmış, adına marşlar bestelenmiş; genç kızların ruyası, genç subayların da meslek ve başarı modeli olmuştu...

Medhedilmeyi aslında gayet seviyordu ama, böylesine mükemmel başlayan kariyeri, bu başlangıçtan sadece 14 sene sonra hayatı ile beraber noktalandı ve Enver Paşa, sarp dağların ismi haritalarda bile yeralmayan bir tepesinde, mağlûp olmuş vaziyette tarihe intikal etti.

Enver'in mağlûbiyetini sadece onun yenilgisi olarak mütalâa etmek, mağlûbiyetten sonraki senelerdeki faaliyetlerini Dünya Savaşı'nın Enver ile beraber mağlûbu olan İttihad ve Terakki'nin ayakta kalma çabalarından ve bir türlü bitmek bilmeyen iktidar mücadelelerinden ayrı görmek, noksan bir değerlendirme olur.

Zira, Enver, Türkiye'den ayrılmasından sonra gittiği Kafkasya'da, ardından da Avrupa'da ve Rusya'da giriştiği bütün faaliyetlerini yanına eski İttihadçı arkadaşlarını alarak yaptı. Dünya Savaşı'nda uğranan yenilgiye rağmen mücadeleye devam kararında olan İttihadçılar'ın sürgündeki liderliğini o grubun en güçlü askerî kişiliğinin, yani Enver'in üstenmesi de zaten normaldi.

İttihadçılar gerçi zamanla *Talâtçılar* ve *Enverciler* diye ikiye ayrıldılar, hattâ bu iki grup arasında önemli anlaşmazlıklar da yaşandı ama Enver sürgününün ilk zamanlarındaki faaliyetlerinde ve İttihad ve Terakki'yi yeniden canlandırma çabalarında eski arkadaşları ile beraber olmak, çizdiği yeni yolda İttihadçı kadro ile birlikte yürümek istemişti.

Hayatının son faslını teşkil eden Orta Asya macerasında bu faaliyetlerini benimsemeyen eski kader arkadaşlarından bazıları artık yanında değildi ama beraberinde yine de bazı eski İttihadçılar mevcuttu ve Avrupa ile Orta Asya macerasının hüsrana uğraması, Enver ile beraber İttihad ve Terakki'nin de askerî ve siyasî yenilgisi, nihayet kaderi oldu.

Bu yenilgi İttihad ve Terakki'nin sondan bir önceki mağlûbiyeti idi ve son mağlûbiyet Cumhuriyet'in ilânının ardından İstiklâl Mahkemeleri'nin kurdurduğu idam sehpaları ile gelecekti...

*

İttihadçılar en ufak muhalefete bile izin vermeyen ve sadece muhaliflere değil, potansiyel muhalif olarak gördüğü hemen herkese uzak sürgünleri tattıran koyu bir istibdada son vermek, memleketi tam bir özgürlüğe kavuşturmak için yola çıkmışlardı. Türkiye, istib-

dadın 1908'de sona ermesinin ardından yaşadığı Balkan Bozgunu'na ve bir-iki kesintiye rağmen bir müddet tarihinin belki de en sınırsız, hattâ en çılgın özgürlük havasını teneffüs etti.

Bu özgürlük, 1913'e kadar devam etti. Enver'in o senenin 23 Ocak'ında arkadaşları ile beraber Bâbıâlî'yi basıp hükümeti istifa ettirmesinin ve hemen o gün sadarete getirilen Mahmud Şevket Paşa'nın da dört buçuk ay sonra, 11 Haziran'da katledilmesinin ardından Türkiye'ye bir başka istibdat geldi: İttihad ve Terakki iktidarı tamamen elde etti ama İttihadçılar da gittikçe şiddetlenen muhalefet karşısında önceden vermiş oldukları büyük sözlere ve ettikleri parlak vaadlere rağmen istibdat yoluna girdiler. Peşpeşe sürgünler yapıldı, meselâ siyasî muhalifler Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden hemen sonra adî suçlularla beraber bir vapura doldurulup Sinop'a gönderildiler, ardından Anadolu'da şehir şehir dolaştırıldılar, basına sıkı bir sansür uygulandı, hattâ halk Sarıkamış'taki büyük bozgunu bile öğrenemedi ve onbinlerce can kaybından ancak seneler sonra haberdar olunabildi.

Bu yeni istibdat ile Sultan Hamid'in istibdadı arasında önemli bir fark vardı: Abdülhamid döneminin muhalifleri sadece sürgüne gönderilir; can kaybı, idam yahut siyasî cinayet pek bilinmezdi ama İttihad ve Terakki zamanında muhalifler, özellikle de muhalif gazeteciler artık ardarda katlediliyor, üstelik cinayetlerin failleri de hep meçhul kalıyordu!

Derken dünya savaşı seneleri geldi ve uğranan yenilgi İttihad ve Terakki iktidarının da sonu oldu. Önde gelen liderler 1 Kasım 1918 gecesi memleketi terkettiler ve gidenlerden bazıları Ermeni yahut Rus kurşunları ile can verdiler. Kalanların bir kısmı İngilizler tarafından savaş suçlusu olarak Malta'ya sürüldü, önde gelen bazı İttihadçı'nın hayatı da sonraki senelerde İstiklâl Mahkemeleri'nin kararları ile darağaçlarında noktalandı.

Süleyman Nazif *"Enver Paşa, Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey'i öldürdü"* derken bunu, yani hürriyet kahramanının birkaç sene içerisinde memleketin en güçlü ama en korkulan ismi haline gelmesini; Şair Eşref de *"Devr-i istibdatta söz söylemek memnû idi / Ağlatırdı ağzını açsan hükümet ânânı / Devr-i hürriyetteyiz, sanma değişti kaide / Söyletirler evvelâ sonra s....ler ânânı"* dörtlüğü ile İttihad ve Terakki'nin muhaliflere muamelesini kastediyordu.

*

İttihadçılar'ın uğradığı başarısızlığın Türkiye'ye sadece zarar verdiğini, kayıptan başka bir şey getirmediğini düşünmek hatâdır.

Hayallerinin hiçbirini gerçi hakikat haline getiremediler ama o senelerde artık çoktan unutulmuş olan önemli bir kavramı, *kendine güvenmeyi* memlekete hatırlatıp tekrar öğrettiler.

İttihad ve Terakki'nin işbaşında bulunduğu dönemin gençlerinden olan Şevket Süreyya Aydemir, bu kendine güven konusunu mükemmel şekilde anlatır ve *"İttihad ve Terakki liderlerine bizim neslimiz hem borçlu, hem de kırgındır. Borcumuz en bayağı şekilde çürümüş, hantal, çağdışı ve her türlü haysiyetten yoksun bir istibdat idaresini cesur bir hamleyle çökertmelerinden ve genç nesle bir benlik gururu, bir gelecek ümidi aşılamalarından gelir. Kızgınlığımız ise, uyandırdıkları bu ümit için, bizim neslimize verdiği hayal kırıklığındandır"* diye yazar.[1]

Sarıkamış bozgunu sırasında 3. Ordu Kumandanı olan ve kendisi de bozgundan hemen sonra tifüsten can veren Hafız Hakkı Paşa'nın bozgunun ardından söylediği bir söz, İttihad ve Terakki'nin bütün macerasının özeti gibidir:

"Şereften başka herşey mahvoldu!".[2]

*

Enver Paşa mücadelesinde mağlûp olmayıp da galip gelse idi, Türkiye'de bugün Mustafa Kemal'in ismi yahut *Kemalizm* kavramı değil, Şark milletlerine mahsus yüceltme merakı ile her an ve her yerde *İsmail Enver* ile *Enverizm* sözleri işitilecek; okullarda, kışlalarda ve resmî dairelerde Enver'in fotoğrafları ile büstleri yeralacak, meydanlarda onun heykelleri olacaktı.

Yenilgi, her kumandanın kaderinde yazılıdır; kariyerin bir tarafında galibiyet, diğer tarafında da mağlûbiyet ihtimali bulunur. Ve, unutmayalım: Zaferler ne kadar bizim ise, mağlubiyetler de aynı şekilde bizimdir ve o mağlûbiyete sebebiyet veren hatâların tekrar edilmemesi için bilinmeleri, hatırlanmaları şarttır.

Enver'in *başkumandan vekili* olduğu ve Türkiye'nin de onun mutlak hâkimiyetinin ilhamı ile *Enverland* diye isimlendirildiği günlerde ordunun uğradığı bütün mağlûbiyetlerin geçmişi daha öncelere, 93 Harbi'ne, yani 1877-78 Rus Savaşı'na, Rus ordusunun Yeşilköy'e kadar gelmesine uzanır. Rus Savaşı'ndaki mağlûbiyetimizi Rumeli'nin neredeyse tamamının elimizden gitmesi ile neticelenen Balkan Harbi ve Balkan Harbi'nin ardından girdiğimiz Dünya Savaşı'nın ilk aylarında, 1914 kışında yaşadığımız Sarıkamış felâketi takip etti.

Osmanlı Ordusu mağlûp olduğu Dünya Harbi'nde iki önemli başarı elde etmeye muvaffak oldu: Çanakkale ve Kuttulâmâre... Ordu, girdiği diğer muharebelerde yenildi, imparatorluk büyük topraklar kaybetti ve nihayet pâyitaht, yani İstanbul bile işgale uğradı.

Enver Paşa'nın iktidar günlerinde aldığı bazı kararların semeresi mağlûbiyete rağmen sonraki senelerde görüldü. Meselâ, Balkan Harbi'nde perişan olan ordunun kumanda kadrosunu gençleştirmesi

ve işe yaramayan subayları ve paşaları emekli etmesi, gençleştirdiği ordunun kurmay heyetinin İstiklâl Harbi'nde muzaffer olmasında, özellikle de Şark Ordusu'nun başarısında rol oynamıştı.

Ama bu uygulamalar, *İstiklâl Savaşı'nın Enver Paşa sayesinde kazanıldığı* şeklinde son zamanlarda ortaya atılan iddiaları hiçbir şekilde doğrulamaz.

Enver'in İstiklâl Harbi senelerinde Avrupa'da, Moskova'da ve özellikle de Batum'da bulunduğu sıralardaki faaliyetleri ve yazışmaları okunduğunda, Sakarya Savaşı sırasında Anadolu'ya geçme konusunda ciddî hazırlıklar yaptığı ama maksadının sadece işgale karşı mücadele olmadığı, gerektiğinde bir İttihadçı darbe ile Mustafa Kemal'i yerinden ederek Ankara'daki yönetimi ele almayı, yani Türkiye'nin yeniden başına geçmeyi arzuladığı görülür. Üstelik, bunu yapabilmek için bazı tehlikeli yolları denemeyi de düşünmüştür: Anadolu'ya isim değiştirerek ve bir nefer kimliği ile girmek, kendi yanlısı olan birliklerde nefer olarak görev almak, zamanı geldiğinde iktidar için harekete geçmek, yahut imkân bulabildiği takdirde Anadolu'ya Sovyetler'in Türk bölgelerinden toplanmış askerlerden teşkil edilecek ve kendi kumandası altında bulunacak süvari alayları ile girmek!

Kimlik değiştirerek bir nefer olarak gitmesi Kâzım Karabekir'in uyarılarının ardından Ankara'nın aldığı tedbirlerle önlenmiş, süvari birlikleri projesine de Moskova mâni olmuştu.

Enver'in Batum'da kurduğu bu hayalleri hakikat olsa idi, o günlerde zaten işgal altında olan Anadolu'da kimbilir nasıl bir kardeş kavgası yaşanır, uğranacak felâketler yüzünden memleket kimbilir nasıl perişan olurdu...

Böyle bir felâketler silsilesinin değil yaşanması, tahmini bile ürkütücüdür!

*

Başarısızlık yahut mağlûbiyet bir askerin isminin efsaneleşmesine engel değildir, dünya tarihinde başta Napoleon Bonapart gibi kariyerini yenilgi ile noktalamasına rağmen efsaneleşmiş birçok asker vardır ve bunun bizde de örnekleri mevcuttur: Meselâ, Plevne'de kahramanca bir müdafaa yapmış olan Gazi Osman Paşa'nın savunması yenilgi ve teslimiyet ile son bulmuş ama Paşa tarihe *kahraman* olarak geçmiştir.

Efsaneleştirdiğimiz kişiler hakkında daha sonra yaptığımız hatâ ise, mücadelesinde başarılı olamayan kumandanı *kurtarıcı* gibi görmek, göstermek ve başarı sahiplerinin karşısına bir rakip ve zaferin gerçek kahramanı gibi çıkartmaya çalışmaktır.

Son senelerde Enver Paşa hakkında yapılan yorumlarda düşülen en büyük hatâ da zaten budur; Enver'i Mustafa Kemal yahut İstiklâl Harbi'nin muzaffer kumandanları ile mukayese etmek gibi gereksiz, yanlış ve olmayacak bir iştir.

Zira, mukayese edilen taraflardan biri tarihin mağlûbu, diğeri ise galibidir.

*

Şimdi, Dünya Savaşı'nda müttefik olan Almanya ile Türkiye'nin savaşın ardından yaşadıkları dertleri, sıkıntıları ve bu dertlerin bulunan çözümlerini kısaca mukayese edelim:

Almanya, Kayzer Wilhelm'in hatalarından ve bu hatalar yüzünden konan ağır yaptırımlardan kurtulabilmek maksadıyla Nazi döneminde yapılan diğer büyük yanlışların yolaçtığı sıkıntıları ve bölünmüşlüğünü ancak 1990'da, Doğu ile birleşmesinin ardından telâfi edebildi.

Her iki savaşın da mağlûbu olan Almanya gerçi Birinci Dünya Harbi'nin sonunda işgale uğramamıştı, hattâ barış istediği sırada başka memleketlerin topraklarının az da olsa bir kısmını hâlâ işgali altında bulunduruyordu. Savaştan çekilme sebebi askerî yenilgi değil, ordudaki başkaldırı ile başta Berlin olmak üzere birçok şehirde başlayan ayaklanmalar idi. Almanya, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bazı topraklarını kaybetti ama asıl işgali İkinci Dünya Harbi'nden sonra, 1945'te yaşadı.

Almanya'nın ilk dünya harbinin sona ermesinin üzerinden 72 sene geçtikten sonra telâfi edebildiği sıkıntıları, 1918'de işgale uğrayan Türkiye 1922'de, yani sadece dört senede çözebilmişti ve bunu sağlayan da Mustafa Kemal'in liderliğindeki hareket olmuştu.

*

Mustafa Kemal ile Enver Paşa'nın aralarının nasıl olduğu senelerden buyana tartışılır ve münasebetleri hep merak konusudur: Enver, Mustafa Kemal'i kıskanır mı idi; yahut Mustafa Kemal'in Enver'in makamında gözü mü vardı?

Her iki paşayı konu alan bu şekilde bir tartışma veya mukayese tuhaftır, paşaların konumları tamamen farklıdır ve mukayeseye temel teşkil edecek bir zemin de mevcut değildir.

Enver'in Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili olduğu senelerde henüz yarbay rütbesinde bulunan Mustafa Kemal'i kıskanması diye birşey sözkonusu olamaz. Enver gibi o makamlara çıkmış olan kişi ikbal basamaklarının zirvesindedir, daha yukarıda tek bir makam, *devletin sahipliği*, yani *padişahlık* kalmıştır, o makamı da elde edebilmek gibi bir ihtimal zaten imkânsızdır ve Mustafa Kemal'in de rütbe bakımından kendisinden çok yukarıda bulunan Enver'in ye-

rinde gözü olması, onun mevkiini elde etmeye çalışması gibi birşey mümkün değildir.

Sahip oldukları rütbeler ve bulundukları makamlar bakımından vaziyet böyledir, dolayısı ile konunun Enver ve Mustafa Kemal'in ilişkisinin mevkileri bir tarafa bırakılarak gençlik senelerinden tanışan ama pek samimi olmayan iki silâh arkadaşının karşılıklı hissiyatı çerçevesinde ele alınması gerekir.

Birbirlerinden hoşlandıkları pek söylenemez ve hoşlanmadıkları da zaten bir gerçektir. İkisi de hırslıdır, gençliklerinden itibaren daima yükselme hevesi içerisindedirler ama Enver'in yıldızı önceden parlamış, Mustafa Kemal oldukça geride kalmış ve talih çizgisi ancak önündeki yıldızın, yani Enver'in parlaklığının sönmeye başlaması ile yükselmeye başlamıştır.

Mustafa Kemal, Enver ile önceleri gerçi rekabet içerisinde bulunmuştur ama münasebetleri Enver'in 1914'te Harbiye Nâzırlığı'na gelmesinden 1918 sonbaharında Türkiye'yi terketmesine kadar bir ast-üst ilişkisi şeklinde olacaktır; zira 1914'ten itibaren Enver artık en üst rütbedeki kumandan, Mustafa Kemal de o kumandanın emrindeki bir subaydır.

Aralarındaki ilk anlaşmazlık, daha doğrusu ilk çatışma, Mustafa Kemal'in arkadaşı ve cumhuriyetin ilânından sonra başbakanı olan Fethi Bey'in (Okyar) teşviki ile 1907 sonbaharında Selânik'te İttihad ve Terakki'ye katılmasından hemen sonra çıkmış ve Mustafa Kemal'i bünyesine alan ama ondan pek hoşlanmayan Parti, genç subayı bir müddet sonra müfettişlik gibi bir vazife ile Libya'ya göndermiş, yani merkezden uzaklaştırmıştır.

Ama asıl kopuş İttihad ve Terakki'nin 1909 Eylül'ünde Selânik'te toplanan İkinci Kongresi'nde yaşanacaktır. Kongre'ye Trablus delegesi olarak katılan Mustafa Kemal, askerin siyasetin dışında kalması gerektiğini söyleyecektir ama bu görüşün İttihad ve Terakki'nin gücünü askerin desteğinden alan idarecileri tarafından kabul edilmesi bir tarafa, telâffuzu ve hoş karşılanması bile mümkün olmadığı için Mustafa Kemal partiden daha da uzak tutulacak ve asker kanadın liderliğine hazırlanan Enver ile zaten zayıf olan münasebeti daha da zayıflayacaktır. İttihad ve Terakki, Mustafa Kemal'i üstelik ölüme mahkûm edecek, kararın infazı ile Enver'in bir yaş küçük amcası Halil Bey görevlendirilecek ama Halil Bey partinin emrini yerine getirmeyecektir.

Mustafa Kemal, Libya'da İtalyan işgaline karşı mücadele günlerinde de kumandanı olan Enver ile anlaşamamıştır fakat aralarında yaşananlar konusunda elimizde hiçbir bilgi yoktur. Ama, Enver'in Mustafa Kemal'e seneler sonra, 17 Temmuz 1921'de Moskova'dan

gönderdiği mektubunda kullandığı *"...maateessüf, Trablus'tan beri bildiğim ahlâk-ı şahsiyenizin* (şahsî ahlâkınızın) *bugün vardığınız mevkîde bile tebeddül edemediğini* (değişemediğini) *görüyorum. Ve benim yalnız iktidarınıza bakarak görmek istemediğim diğer noksanlarınızı artık göze sokacak surette belli ettiniz. ...Sizi, şahsî hırsınıza mağlûp olarak bu kadar küçülmüş gördüğümden dolayı teessüf ederim"* şeklindeki ifadeleri, Libya'da ciddî bir tatsızlık yaşadıklarını göstermektedir.[3]

Mustafa Kemal, Balkan Harbi sonrasında, 1912 Şubat'ında da Sadrazam Mahmud Şevket Paşa nezdinde Enver'in İstanbul'a tayinini önlemek için girişimde bulunacak[4], bu şekildeki resmî teşebbüsleri Enver'in 1914'te Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili olması ile sona erecek ama Enver'i gayrıresmî şekilde eleştirmeye yine devam edecektir...

Meselâ zamanın veliahdı, sonraki senelerin de padişahı olan ve İttihad ve Terakki'ye düşmanlık derecesinde muhalefeti ile bilinen Şehzade Vahideddin Efendi'nin 1916 Ekim'inde Almanya'ya yaptığı resmî ziyarete ordu temsilcisi olarak katılan Mustafa Kemal, refakatinde bulunduğu veliahda Enver Paşa'nın aleyhinde sözler söyleyecek, Sultan Vahideddin seneler sonra kaleme aldırdığı hatıralarında Mustafa Kemal'in yolculuk sırasındaki sözleri ile davranışlarını şöyle yazacaktır:

> "...Mustafa Kemal Paşa'yı ilk defa o zaman tanımıştım. Çok parlak bir zekâya sahipti ve sonraları onun bu zekâsını değerlendirmeye çalıştım. Ama asıl ilgimi çeken tarafı daha yükseklere çıkma tutkusu ve Enver Paşa'ya karşı duyduğu sınırsız nefret olmuştu. ... Yolculuk boyunca Enver Paşa aleyhine konuştu, hareketlerini ve büyüklük kompleksini eleştirdi, hatta Osmanlı Hanedanı'nı yıkmaya çalıştığını bile söyledi. ...Her fırsatta bana sadakatını ispat ediyor ve Almanlar'a karşı duyduğu nefreti saklamıyordu".[5]

Mustafa Kemal, Enver'i her yerde tenkid etmiş ama muhalefeti sadece sözde kalmış, Enver'in başkumandan vekili, yani en üst rütbedeki âmiri olduğu senelerde onu hedef alan ve kendisine sert karşılık göstermesini gerektirecek faaliyetlerde bulunmamıştır.

Enver de, Mustafa Kemal'in aynı senelerde giriştiği ve askerlerin yapması yasak olan bazı siyasî faaliyetlerine belki eski tanışıklıklarına binaen, belki umursamadığından ama bir ihtimal askerlikteki maharetini takdir ettiğinden sert bir karşılıkta bulunmayacak, hattâ Mustafa Kemal'in askerî hiyerarşiyi hiçe sayan ve soruşturma açılmasını gerektiren bazı teşebbüslerini de görmezden gelecektir. Meselâ, Dünya Harbi'ne girilmesi konusunda Enver ile tamamen farklı düşünen, yani savaşa katılmaya karşı olan Mustafa Kemal'in

askerlikte hiç olmaması gereken bir iş yapmasına, muharebelerin en şiddetli günlerinde başkumandanlık makamını atlayarak siyasî makamlara düşüncelerini yazmasına ses çıkarmayacak, Mustafa Kemal'den sadece bir defasında yazılı savunma isteyecek ama meselenin üzerinde durmayacaktır.

Enver, Mustafa Kemal'e İstiklâl Harbi senelerinde aralarının tamamen bozulduğu günlerde gönderdiği mektuplarında yer yer oldukça sert ifadeler kullanmasına rağmen, satırlarının sonlarında yumuşamakta ve sözlerini *muvaffakiyet temennîleri* yahut *gözlerinden öpme* gibi nâzik ifadelerle tamamlamaktadır.[6]

Burada, Mustafa Kemal'in sebebi artık hiçbir şekilde öğrenilemeyecek bir teşebbüsünden bahsetmem gerekiyor: Sultan Vahideddin'in küçük kızı Sabiha Sultan ile evlenmek istemesinden, yani saraya *damad* olma talebinden...

Mustafa Kemal, Sultan Vahideddin'in 4 Temmuz 1918'de tahta geçmesinden bir müddet sonra, hükümdarın küçük kızı Sabiha Sultan ile evlenmek istedi.

Damat adayları saraya dilekçe ile müracaat ederler, bir komisyon teşkil edilir, komisyon adayın hanedan damatlığı için gerekli şartları taşıyıp taşımadığını gözden geçirir ve talip olunan sultanın da kabulü halinde izdivaca izin verilirdi.

Mustafa Kemal'in talebi kabul edilmedi, zira Sabiha Sultan gönlünü bir başkasına, babasının kuzeni ve ileriki senelerin son halifesi Abdülmecid Efendi'nin oğlu Şehzade Ömer Faruk Efendi'ye vermiş ve babası Sultan Vahideddin'e açıkça *"Ben Faruk'u seviyorum"* demişti.

Sabiha Sultan o günlerden 40 küsur sene sonra, dünürü olan eski başbakanlardan Suad Hayri Ürgüplü'nün Mustafa Kemal'in damad adaylığı konusundaki sorusunu cevaplarken evlilik talebini doğrulayacak, *"Evet, istemiş"* diyecek ve konuyu bir-iki cümle ile kapatacaktı:

> *"...Benimle konuşmuş değildir ama ben çekindim ve istemedim. Zira önümde hiç de iyi örnek olmayan Enver Paşa ve Naciye Sultan'ın hayatı vardı. Sonra tanınmış, haris bir kumandanla aile hayatı kurabileceğime inancım yoktu".*[7]

Paşa bu evlilik talebini tahttaki padişahın ve hanedanın en iyi yetişmiş kızlarından olan Sabiha Sultan'a hakikaten alâka hissettiği için mi yapmıştı, yoksa Enver'in yolundan giderek saraya damat mı olmak istemişti, bilmiyoruz...

Mustafa Kemal'in evlilik talebinin sebebi artık bir muammadır ve bu muamma bundan sonra hiçbir şekilde çözülemeyecektir!

*

Ve, Enver ile Mustafa Kemal Paşalar'ın münasebetleri bahsinin bir başka önemli tarafı:

Mustafa Kemal'in, Enver Paşa'nın ölümünün ardından onunla ilgili olarak doğrudan söylediği bir söz, kullandığı bir sıfat yahut yaptığı herhangi bir yorum yoktur. Enver'in İstiklâl Harbi senelerinde Anadolu'ya geçme teşebbüslerine şiddetle karşı koyup geçişini engellemek için askerî ve idarî makamlara gönderdiği emirlerde Enver hakkında Kâzım Karabekir'in yazdıkları kadar haşin olmasa bile sert ifadeler kullanmıştır ama Enver'den sonra onun hakkında hiçbirşey yazmamış, resmî konuşmalarında tek bir söz bile etmemiştir.

Mustafa Kemal'in artık hayatta olmayan Enver'in lehinde yahut aleyhinde olan bütün ifadeleri üçüncü kişiler tarafından, meselâ *"[Enver] hesapsızdır, fikir ve kararların nasıl tatbik edileceğini düşünmeyi teferruat sayar; askerlikte genel bakımdan bilgisizdir, çünkü tabur, alay, vesaire gibi birliklere sıra ile komuta etmeden, en çok Makedonya ile Bingazi'de çete ve aşiret vuruşmalarında bulunduktan sonra sırf siyasal destekle en yüksek makamlara erişmiştir... Bu yüzden Enver, bir tümen veya bir kolorduya herhangi bir hareketi emrettiği vakit, o hareketin yapılabilmesi ve beslenebilmesi için nelerin gerektiğini hiç düşünmezdi ve bu emirleri âdeta bir çavuşa 40-50 kişi ile bir tepeyi tutması emrini verir gibi verirdi. Sarıkamış yıkımı bu biçim kıt anlayıştan doğmuştur"* sözlerini Yusuf Hikmet Bayur,[8] *"Enver bir güneş gibi doğmuş, bir gurup ihtişamıyla batmıştır. Bunun ortasını artık tarihe bırakalım!"* cümlesini de Halil Menteşe yazmaktadır[9] ve Mustafa Kemal'e atfedilen bu şekildeki bütün ifadeler sadece üçüncü kişilerin yaptıkları yayınlarda geçer.

*

Türkiye'de son senelerde Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında mukayese yapılmasına çalışılıyor ve ortaya Mustafa Kemal'in başarısını Enver'e borçlu olduğu şeklinde tuhaf iddialar atılıyor...

Bu şekilde mukayeseler, önemli isimlerin yerine başka isimleri koyma, yani ikame hevesi ve geçmişi neredeyse bir asır sonra gerçeklerle alâkası olmayan bir çeşit *resmî tarih* ile tekrar düzenleme merakı, aslında eski âdetimizdir. Meselâ, İstanbul'un müttefik orduları tarafından işgali sırasında tahtta olan ama hükmü sadece Bebek ile Aksaray arasında geçen Sultan Vahideddin'i, bugün *İstiklâl Harbi'nin gerçek mimarı gibi gösterenler* mevcuttur; hattâ Mustafa Kemal'in tamamen bir devlet operasyonu olarak hazırlanan Samsun yolculuğunun da Vahideddin tarafından organize edildiği ileri sürülmektedir.

Benzer yüceltme çabaları son senelerde Enver Paşa'nın üzerinde yoğunlaştı, Enver ideolojik bir metâ haline getirildi, ismi etrafında bir efsaneler yumağı oluşturuldu, *"Sen hayal kur, biz ölelim Paşam"*

gibisinden sloganlar ortaya çıktı ve Enver *mübarek neslin başbuğu* yahut *şehîd-i â'lâ gazi-i nâmdâr* gibisinden unvanlarla anılır oldu.

Zira, maceraperestliği kahramanlık olarak görmek eski âdetimizdi...

Geçmişte bir başka tarihî şahsiyet hakkında kullanıldığını bilmediğim ve örneğine de rastlamadığım *şehîd-i â'lâ gazi-i nâmdâr* unvanı Enver'i Orta Asya macerasına sürükleyen kişinin, yani Kuşçubaşı Sami Bey'in ifadesi idi. Enver Paşa'nın ardından bazı Basmacı gruplarının başına geçen Sami Bey 1922 Ağustos'unun sonlarına doğru Çegan Tepesi'ne giderek Paşa'nın kabrini ziyaret etmiş ve orada yaptığı konuşmaya *"Ey halk! Şu kabr-i şerîfte yatan şehîd-i â'lâ gazi-i nâmdâr, İslâm'ın medâr-ı iftihârı ve beşerin muhterem tanıdığı Ulu Enver Paşa..."* sözleri ile başlamıştı.[10]

Çok sonraları unvan ile slogan arasında bir şekle dönen bu ifadelerin sahibi Kuşçubaşı Sami Bey, Enver Paşa'yı hiç bilmediği Orta Asya'ya sürükleyen ve ölümünden de sorumlu olan kişi idi!

*

Enver Paşa'nın Türkçü ve Turancı çevrelerde sembol haline getirilmesinin asıl sebebi Türkiye'de oynadığı siyasî ve askerî rol değil, hayatının son on ayında Türkistan'da giriştiği maceradır. Ama, Paşa'nın Orta Asya'dan gönderdiği mektuplar okunduğunda, öyle zannedildiği gibi *Turancı* değil, tamamen *İslâmcı* olduğu ve Türkler ile beraber diğer bütün Müslüman milletleri içine alacak bir *İslâm İmparatorluğu*'nun hayalini kurduğu görülür.

Dinine gayet bağlı olan ve gençlik senelerinden itibaren günlük ibadetlerini her türlü zor şartlarda bile mutlaka edâ etmeye çalışan Enver'in İslâmcılığını bu kitabın 5. bölümünde, Orta Asya günlerinden bahsederken kendi yazdıklarına dayanarak ayrıntılı şekilde anlatmaya çalıştım ama burada da kısa şekilde söyleyeyim:

Turan, Enver Paşa için zaten bir hayal yahut hedef değil, sadece coğrafî bir bölgenin ismidir. Özel yahut askerî hiçbir yazısında *Turan* kavramı yoktur, Basmacılar'ın arasında bulunduğu günlerde *Ulu Turan İhtilâl Orduları Kumandanı ve Merkezler Merkezi Reisi Enver* diye attığı imzasında ve üzerinde *Turan İhtilâl Ordusu* yazan mühürlerinde geçen *Turan* sözü ile de hayâlini değil, bulunduğu bölgeyi kasdetmektedir.

Zaten, kurduğu teşkilâtların ve çıkarttığı derginin isimleri de *Turanî* değil, *İslâmî*'dir: *İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı* ve *Lîvâyü'l-İslâm,* yani *İslâm Tugayı!*

*

Enver, Türkiye'den ayrılmasından sonra yeni maceralara atılmaya, başka diyarlara gitmeye, biryerlerde birşeyler başlatmaya,

gittiği yerde yapacağı iş her ne ise mutlaka muvaffak olmaya ve asla eli boş şekilde dönmemeye mecburdu...

Bu mecburiyetin ardında siyasî yahut askerî sebepler yoktu; dünya harbinde uğradığı mağlûbiyetin intikamı, o yenilgiyi unutturacak yeni zaferler ve dolayısı ile kendini herkese, özellikle de Naciye'sine ispat edebilme arzusu ve büyük ihtimalle de şuuraltındaki farklı düşünceler bulunuyordu. Kibir sahibi olduğu ve en doğru kararı kendisinin verdiğine inandığı belli idi, yenilgiye uğradığını belki de bu yüzden hiçbir şekilde kabul yahut farkedemiyordu ve zihninde mücadeleye devam etmekten başka bir düşünce mevcut değildi.

Ama sahip olduğu şöhreti muharebe meydanlarındaki zaferleri ile değil, silâh kullanarak yaptığı siyasî faaliyetleri sayesinde elde etmişti. İsminin ilk defa *kahraman,* daha doğrusu *Hürriyet Kahramanı* diye telâffuz edilmesinin sebebi, Sultan Abdülhamid'i Meşrutiyet'i yeniden ilâna zorlamak maksadıyla Rumeli'de dağa çıkmasıydı ve Enver ile arkadaşlarının baskılarına boyun eğmek zorunda kalan hükümdar Anayasa'yı tekrar yürürlüğe koyunca Enver de *Hürriyet Kahramanı* olmuştu. Siyasî alanda güç elde edip askerî hiyerarşide kısa zamanda en tepeye yükselmesini de galip geldiği bir muharebeye değil yine bir silâhlı eyleme, 23 Ocak 1913'te yine arkadaşlarıyla beraber Bâbıâlî'yi basmasına, zamanın sadrazamı Kâmil Paşa'ya imzalattığı istifa mektubunu Sultan Reşad'a götürüp sadarete Mahmud Şevket Paşa'nın tayinini sağlamasına borçluydu.

Mahmud Şevket Paşa'nın 4 ay 19 gün sonra sebebi ve asıl düzenleyicileri hâlâ ortaya çıkartılamamış bir suikaste kurban gitmesinin ardından İttihad ve Terakki'nin iktidarı ele alması ile beraber Enver'in yıldızı daha da parlayacak, uzun seneler bekledikten sonra elde edilebilecek rütbelere birkaç ay içerisinde yükselecek ve nihayet başkumandan vekili ve imparatorluğun en güçlü adamı olacaktı.

Devletin ve iktidarın zirvesine yerleşmiş, üstelik hanedanın da damadı olmuştu ama savaşların mağlûbu idi! Sultan Abdülhamid zamanında âtıl ve güçsüz bırakılmış olan orduyu gerçi gençleştirmiş, işe yaramayacak unsurlardan ayıklamış, askere ve millete eski asırlarda olduğu gibi kendine güven ve mücadele azmi vermiş, ordu üzerinde kesin bir hâkimiyet kurmuş, Dünya Harbi'nde uğranan bozguna rağmen Almanya'da olduğu gibi birliklerde çözülme yaşanmasına mâni olmuştu ama kazandığı bir savaş yoktu.

İşte bu yüzden hayatının büyük mağlûbiyetten sonraki döneminde birşeyler yapması, başarması ve muzaffer olması şarttı!

Öyle yaptı, uzaklara, yeni bir mücadeleye girişebileceği tek yer olan Orta Asya'ya gitti ama başaramayınca dönmedi, dönemedi, yani canını oralarda verdi...

*

Enver, hayatının son perdesi inmek üzere iken artık yapayalnızdı!

İktidar günlerinde emrinde olanlardan bazıları Anadolu'da işgale son verip memleketi kurtarma çabasındaydılar, Enver'in son aylarında yanında sadece İttihad ve Terakki'nin vaktiyle alt kadrolarında bulunmuş maceracılar ile Rusya'nın Dünya Savaşı'ndan çekilmesi ile serbest kalan ve Türkiye'ye dönmek yerine sâbık başkumandanlarının yanına gitmeyi tercih eden birkaç Türk subayı kalmıştı ve eski arkadaşları bile artık ona karşı idi. Meselâ, gençlik senelerinde gayet yakın olduğu Kâzım Karabekir, Enver hakkında *"yeminini sarayların fesat havasında bozan"*, *"merhametsiz"*, *"vatanın kalan kısmını kemirmeye teşebbüs eden"* ve *"diktatör"* gibi sıfatlar kullanacak,[11] dağlara çıkıp Sultan Abdülhamid'e ve istibdada karşı isyan bayrağını açtığı günlerde mektuplarını getiren Mustafa Kemal, Türkiye'ye geldiği takdirde derhal sınırdışı edilmesini;[12] eski dostu Fevzi Çakmak da gelmesi halinde hemen tevkifini[13] emredecekti.

Dolayısı ile bu coğrafyada yapabileceği pek birşey kalmadığı için uzaklara, Orta Asya'da gitti ama emel, mücadele, sıkıntı ve belki de son bir kumar uğruna giriştiği maceranın kurbanı oldu!

Üstelik, mücadeleyi beraber sürdürdüğü bütün maceracılar ve temasta bulunduklarının neredeyse tamamı tarafından aldatıldı. Sadakat yemini etmiş olan Basmacılar'ın bir kısmı aldattı, Buhara Emîri Âlim Han hem oyaladı hem aldattı, Türkistan'daki en yakını olarak gördüğü Kuşçubaşı Sami Bey verdiği ümitlerle ve daldırdığı boş hayallerle aldattı; aldatmayıp sadık kalanların çoğu da, Âbideryâ köyünde onunla beraber can verdiler!

Hayatının sona ermesinde gittiği yerleri tanımamasının, bilmemesinin, sadece kulaktan dolma ve birkaç kitaptan edindiği bilgilerle harekete geçmesinin, ataklığının ve yapmak istediklerini önceden derinlemesine analiz etmemesinin yanısıra bu aldatılışların da etkisi vardı.

Orta Asya'daki son haftaları Kızıl Ordu karşısında uğradığı bozgunun ardından kaçış ve takiplerden kurtulma çabası, dağılan silâhlı güçleri yeniden toparlayabilmek için gösterdiği ama neticesiz kalmaya mahkûm faaliyetler ve Naciye'nin hayâli içerisinde maddî ve manevî binbir sıkıntı, dert ve üzüntü ile dolu idi.

Büyük âvîzelerin aydınlattığı salonları, mükellef sofraları, Boğaz'ın nazik dalgalarının okşarcasına dövdüğü sahilleri ve önünde el pençe divan duranları ardında bırakıp birkaç dakikalık uyku için soğuk tren vagonlarına yahut dağ tepelerindeki harabeyi andıran evlerin zeminine büzülmenin, üzerini yıldızların örttüğü ağaçların diplerinde dinlenmeye çalışmanın, yani böylesine farklı iki hayatı yaşamanın zorluğu tahminlerden de ötedir.

Hakarete uğramak herkes için ağırdır ama makam ve şöhret olup kahraman kabul edildikten sonra hakaretle karşılaşmak, herhalde daha güçtür...

Meselâ, Cemal Paşa, İstanbul'dan ayrılırken Sadrazam Ahmed İzzet Paşa'ya gönderdiği mektupta *"...bu galeyanlı zamanlarda, bulanık suda balık avlamak isteyen kötü niyetlilerin ağızlarına geleni söyledikleri bu heyecan devrinde haksız olarak uğrayabileceğim ufak bir tecavüze tahammül edemeyeceğimi zât-ı devletleri de takdir buyurursunuz. Memlekette yalnız millî gücün hâkim olduğu, mütareke şartları gereğince icabınca aramıza karışacak olan yabancıların barışın imzalanması ile buradan uzaklaştığı zamana kadar münasebetsiz taşkınlıklara hedef olmayacak bir mevkiye çekilmekliğimi tercih ettim"* demekle İstanbul'da kalması halinde karşılaşabileceği bu şekildeki hakaretleri kasdetmektedir.[14]

Savaş sonrasında Türkiye'den ayrılan bütün İttihadçı liderler gibi Enver de aynı endişeler içerisinde idi...

*

Enver Paşa, Türkiye'de 1990'lara kadar dünya harbinin önemli bir siması, bir asker, bir hâtıra olarak telâkki edilirdi ve sadece dar bir grubun gözünde *kahraman* idi...

İsminden sonraki senelerdeki siyasî ve ideolojik gelişmelerin etkisi ile çok daha yoğun şekilde bahsedilmeye başlandı, Enver ideolojiler doğrultusunda değerlendirilirken bir kesim için sembol halini aldı ve hakkında sadece iki görüş hâkim oldu: Nefret ve hayranlık...

Yapılan yorumların neredeyse tamamı da bu iki görüşün etrafında, yani ifrat yahut tefrit çizgisinde kaldı.

Nefret hisseden taraf, Sarıkamış bozgunundan başlayarak Dünya Savaşı faciasının da müsebbibi gördükleri Enver Paşa'dan sadece küçültücü ifadelerle bahsettiler ama diğer tarafa, yani milliyetçi ideolojiye göre Enver büyük hayallere sahip bir kahramandı; önemli olan hayallerini hayata geçirebilmesi değil, bunları düşünmüş olmasıydı ve kahraman kabul edilmesi için bu bile kâfiydi.

Tamamen farklı bu iki kanaatin yarattığı toz-duman içerisinde, gerçekçi değerlendirmeler yapmaya ise pek vakit bulunamadı!

Aşağıda, bu nefret ifadelerine temel teşkil eden seneler öncesinin ilk ve tek örneklerinden biri ile nâdir yapılmış gerçekçi bir değerlendirmeden alıntılar naklediyorum. Artık sık sık ve kolayca tesadüf edilen hayranlık ifadelerinden örnek göstermeye ise lüzum görmedim.

Enver Paşa'dan nefretle, hattâ yer yer hakaretle bahseden ilk eserlerden biri ve belki de ilki, 1922'de yayınlanan ve o sene iki baskı yapan *"Harb-i Umumî Bidâyetinde Üçüncü Ordu. Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi"* isimli kitaptır.

Sarıkamış Harekâtı'nda 9. Kolordu'nun Kurmay Başkanı olan Yarbay Köprülü Şerif Bey'in yazdığı kitap, basına bozgunun hemen ardından uygulanan sansür yüzünden senelerce sır gibi kalmış olan Sarıkamış faciasından halkın yedi sene sonra haberdar olmasını sağladı.

Şerif Bey'in önce Akşam Gazetesi'nde tefrika ettiği, daha sonra kitap olarak neşrettiği oldukça ses getiren eserini 1922'de yayınlaması tesadüf değildi, o günlerde Moskova'da ve Batum'da bulunan Enver Paşa'nın Türkiye'ye geçme hazırlıklarını yaptığını haber alan Ankara'nın Paşa aleyhinde başlattığı karalama kampanyasının parçası idi. Kampanya çerçevesinde, Ankara'nın yanısıra bazı İstanbul gazetelerinde de Enver Paşa ve İttihad ve Terakki erkânı hakkında hakarete varan ifadelerle dolu bazı makaleler de çıkmıştı.

Aleyhteki propagandanın zirvesini, Enver Paşa'dan iki yaş büyük ama mektepten arkadaşı; Hafız Hakkı Paşa'nın da hem yaşıtı, hem de sınıf arkadaşı olan Köprülü Şerif Bey'in eseri teşkil etti. Şerif Bey kitabında Sarıkamış Harekâtı'nı anlatırken Enver ve Hafız Hakkı Paşalar'ın fikrî mukayeselerini yapıyor ama Enver'i sadece eleştirmiyor, ağır hakaretlerde bulunuyordu.

İfrat ve tefrit meselesinin iyice anlaşılabilmesi için, Köprülü Şerif Bey'in yazdıklarının bazı kısımlarını bugünün diline uyarlayarak burada nakletmek zorundayım:

> "...Hiçbir gün *'Acaba benim düşünceme muhalif olan şu hüküm doğru olamaz mı?'* dememiştir, diyemezdi. Bu sebeple fikir ve ilim terbiyesi sınırlı bir daireden dışarı çıkamamıştır. Enver, *'idefiks'* ile örülmüş, tıpkı sert bir ceviz gibi, çetin ve küçük bir dimağ sahibi olarak kaldı. Gözü birşeyden yılmaz, emsalsiz bir şahsî cesarete sahip, önemli meselelerde kendi nefsinden başka kimseye itimat edemez, müstesna ruhlu bir ucubedir.
>
> ...Enver'e göre şu işin çözümü yalnız bir şekildedir, o şekil de Enver'in aklına esen şekildir. ...Enver dar idrakli bir inatçı, Hafız Hakkı geniş anlayışlı bir kayıtsız idi. Bu duyguların her ikisi de devlet işlerinde bir akıl eksikliği, birer hastalık değil midir?
>
> ...En mühim bir nokta da Enver'in ruhî kimliğidir. Hakikaten, inkılâp tarihimizde bu kadar mühim bir mevki işgal eden, memleketi -Berlin'den Selânik'e koşarak- 31 Mart trajedisinden çekip kurtaran ve şöyle eden, böyle eden bu genç cesur ve fedâkâr Enver bir hain, bir cahil mi idi?...
>
> Enver, *hain* değildir. Yalnız, büyük kumandanlık bahsinde kuvvetleri düzgün kullanmak denen mühim faziletten hissesini hiçbir şekilde alamamıştır. Biz buna halk ve sokak Türkçesi ile *hain adam* deriz.
>
> ...Enver, *cahildir.* Diğer mânâsiyle Enver başkumandan olduğu zaman, hakiki bir başkumandanın maiyetinde ikinci kurmay subay olabilecek yaşta idi. Akıl, ancak dâhî yaratılmış nâdirler için yaşta değil baştadır, halbuki Enver dâhî değildir.
>
> Öyle ise Enver nedir?
>
> Enver bir hayaller hastası, bir şöhret hırslısıdır. Fakat en farkettirici ve ayırıcı özelliği, bir *ihtilâl tiryakisi* olmasıdır. Allah onu hiçbirşeyden korkmaz, herşeyi kendine mâledip idaresi altına almaya, herkesi küçük görmeye mahkûm bir hilkatte yaratmıştır. Herşey, hattâ memleketin hayatı bile, Enver'in nazarında bir hiçtir.
>
> ...Enver devlet işleri ile ilgili her teşebbüse atılırken ihtimal ki büyük bir istekle *'Aman batıyor, kurtarayım!'* demişti. Fakat teşebbüsü başarısızlıkla son bulunca sadece basit bir dudak büküşü ile *'Zaten batacaktı, battı...'* deyip geçtiği ise muhakkaktır".[15]

*

Enver Paşa hakkındaki en tarafsız ve gerçekçi yorum, Paşa'nın bir buçuk sene boyunca maiyetinde bulunmuş olan İsmet İnönü'nün hatıralarındadır ve İnönü, Şerif Köprülü'nün yazdıklarının tam tersini anlatmıştır.

Enver'e ve hatırasına her zaman saygı göstermiş olan İnönü, Enver'in kişiliğinden *"...iyi bir asker, iyi bir subay, iyi bir insan olarak cemiyetin kusur olarak bildiği unsurlardan, insanın tasavvur edemeyeceği kadar nasibi olmayan bir tiptir. Asker vasıfları bakımından, vazifesever, çalışkan ve korku nedir bilmez müstesna bir kahraman olarak, askerliğin aradığı ölçülerin en yukarı seviyesinde yer almıştır"* diye bahsetmiş ama *"hayal ölçülerinin seviyesinde kaldığını"* söylemiştir:

> "...Enver Bey, erkânıharbiye binbaşısı olarak Manastır'da ...yabancı komitacıları ...takip hareketlerinde büyük şöhret kazanmıştı. Bu devrede Enver Bey, Niyazi Bey gibi Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerini takip etmekle şöhret yapmış bulunan muhtelif rütbede pek çok subay yetişmiştir. Bunların arasında adı en çok anılan ve ön plâna geçen sima, Enver Bey'dir.
>
> Enver Bey'in şöhreti yalnız kahramanlığından gelmiyordu. İyi bir erkânıharp zabiti olarak kabul ediliyor ve özellikle şahsi ahlâk bakımından örnek tanınan meziyetleriyle saygı görüyordu.
>
> ...Meşrutiyetle beraber gelen siyaset münakaşaları taraflardan birinin subaylara istinad etmesiyle vahim ve haşin bir şekil almıştır. Ordunun siyasete iştirak etmesinin ihtilâl esnasında zaruri olan hali, ihtilâlin başarılmasını müteakip bir türlü kesilememiştir. İttihad ve Terakki Cemiyeti alıştığı subaylardan ayrılmayı gözüne

kestiremiyordu. Bu hal hem siyasi hayatı, siyasi tartışmaları zehirliyor; hem de orduyu içinden ayrılığa zorlayarak, onu mütemadiyen ve ruhen kemirip yıpratıyordu. ...Balkan Harbi'nden sonra Harbiye Nezareti'ne gelen Enver Paşa, subayların cemiyet içinde bir teşkilât olmasını ortadan kaldırmıştı.

...Enver Paşa da otorite sahibiydi. Fakat, o Binbaşı Enver Beyin itibariyle hükmediyordu.

...Enver Paşa şahsi meziyetleriyle iyi bir asker, iyi bir subay, iyi bir insan olarak cemiyetin kusur olarak bildiği unsurlardan, insanın tasavvur edemeyeceği kadar nasibi olmayan bir tiptir. Asker vasıfları bakımından, vazifesever, çalışkan ve korku nedir bilmez müstesna bir kahraman olarak, askerliğin aradığı ölçülerin en yukarı seviyesinde yer almıştır.

Kumandan olarak, Enver Paşa'nın görüşü, kavrayışı, sevk ve idaresi, muayyen bir hududa kadar işlemiş, o hududa eriştikten sonra kendi hayal ölçülerinin seviyesinde kalmıştır. Başkumandan olduğu halde, kendisinin doğrudan doğruya vazifesi dahilinde değilken, Sarıkamış Muharebesi gibi büyük bir hareketi bizzat idare etmeye heves etmiş, büyük başarılar kazanacağını sanmıştır. Sonunda, kendi adını da, memleketin ordusunu da, bu seferin âkıbetini de büyük felâketlere uğratmıştır. Müteakip seferlerde de, anlayış ve sevk ü idare bakımından yüksek bir seviye göstermez".[16]

Bu kitapta, Enver Paşa hakkında bugüne kadar pek yapılmamış olanı yapmaya, Enver'i yaptıklarının ve yazdıklarının ışığında değerlendirmeye çalıştım.

*

Enver Paşa, Naciye Sultan'a gönderdiği mektupları okunduğunda hemen farkedileceği gibi şayet asker, siyasetçi ve devlet adamı kimliğinin gölgesinde kalmasaydı, yaşadıklarıyla ve yazdıklarıyla dünyanın en bahtsız ama en meşhur âşıklarından biri olurdu.

Ve, bu âşık bir hayal insanıydı, yalnızdı, yalnızlığının tesellîsini yazdıklarında ve Naciye Sultan'da arıyordu ama görünen o ki, tesellîyi bulamamış ve yalnızlığa mahkûm kalmıştı...

Tarihte iz bırakmış şöhretler pek yalnız sayılmazlar; etrafları bir dost, hayran yahut dalkavuk grubu ile çevrilidir ama çoğunun iç dünyasına yalnızlık hâkimdir.

Yıllar önce Şahbaba'da da yazmıştım: Tarihte önemli roller oynamış kişiler, özel hayatlarında genellikle yalnız olurlar. Yıkılmış, hem de çok fena şekilde çökmüş bir imparatorluğun tabutunu yüklenmek zorunda kalan Sultan Vahideddin yalnızdı, o enkazın içerisinden yepyeni bir devlet yaratmayı başarabilmiş olan Mustafa Kemal de, aslında yapayalnızdı.

Aynı şekilde yapayalnız olan Enver Paşa da bu yalnızlığını sadece

Naciye'si ile, yani hanımı Naciye Sultan ile gidermek istemiş ama yazdıklarına bakılırsa, varlığının her zerresiyle bağlandığı sultanına önceleri arzu ettiği derecede rûhen, maceranın sonuna sona doğru mesafe engeli yüzünden maddeten yaklaşamamış, tam bir yakınlığa erememiş ve yalnızlığa daha fazla mahkûm olmuştu. Naciye, Enver'in beraber oldukları günlerden hemen sonra yazdığı mektuplarda bir gerçek olarak, yani cismanî şekilde mevcuttur ama zaman geçip de ayrılığın müddeti uzadığında artık hayale dönmektedir; Enver o günlerde Naciye'sine yazdıklarında onun suretinde sanki bir hayâle hitap etmektedir; kendine hayalî bir dost yaratmış, o hayâle sadakatle bağlanmış ve herşeyini kâğıtlara dökmüştür...

Aynı hayal, 1911 ile 1913 arasında Rumeli'den, Selânik'ten, Trablus'tan ve İstanbul'dan Berlin'deki hanım arkadaşı Maria Sarre'ye gönderdiği mektuplarda da vardır. Maria Sarre'ye yazdıklarının Naciye Sultan'a hitaben kaleme aldıklarından farkı, bunlarda sevgi ve aşk dolu hitap ve final ile satır aralarında yine sevgi ve aşk ifadelerinin bulunmamasıdır. Şablonun geri kalan kısmı ise aynıdır: Günlük hadiselerin ayrıntılı şekilde nakli, ardından da emellerin ile hayallerin anlatıldığı cümleler... Öyle ki, iki ayrı dönemde iki farklı hanıma yazılmış olan bu mektuplar bilmeyenler için aynı kalıp çerçevesinde kaleme alınmış metinleri andırırlar ve bu kalıp bilinç dışı bir alışkanlıkla kullanılmış intibaı verir.

*

Enver ile beraber çalışmış ve onu yakından tanımış olanların ifadelerine göre göre Paşa pek konuşkan değildir fakat karşısındakini dinlemektedir ama cevapları kısa olmaktadır.

Günlük hayatında içine kapalı gibidir, ancak kalemi eline aldığında bu kapalılıktan eser kalmamaktadır!

Enver Paşa gençliğinden itibaren çok, pek çok ve neredeyse hiç durmamacasına yazmıştır; askerî ve siyasî konuların haricinde bizzat kaleme aldığı çok sayıda yönetmelik, tüzük, talimat ve yüzlerce özel mektubu vardır.

1913 sonrasında yazdıkları arasında ilk sırayı Naciye'sine gönderdiği mektuplar alır ve içine kapalılığının acısını çıkartırcasına bu mektuplarda aklına gelen herşeye temas etmekte, hissiyatını ve hayallerini de açıkça yazmaktadır. Üslûbu rahat, sade ve samimi, Türkçesi zamanına göre basittir. Naciye'sine hitaben en şairâne hislerini ifade ettiği satırlarında bile ağdalı değil sade cümleler kurmakta, meramını sözü dolandırmadan, açıkça söylemekte ve hemen her mektubunda büyük bir aşk, hasret ve başladığı işi muzaffer şekilde bitirerek dönme çabası, hattâ hırsı hissedilmektedir.

Duygusal satırları giriştiği mücadelenin ayrıntıları takip eder;

temaslarını, görüşmelerini yazar, hattâ muharebe sahalarının plânlarını bile çizer, sonra yine hasret satırları ve hisli vedâ ifadeleri ile mektup nihayet bulur.

Enver Paşa aynı zamanda ressam, bir portre ressamıdır. Öyle ki, Rusya günlerinde cebinde bir eskiz defteri taşımakta, bu deftere görüştüğü Sovyet yetkililerin karakalem portrelerini çizmekte, Moskova'da kaldığı misafirhanede daha büyük boyda resim kâğıtları bulundurmakta, misafirhanedekilerin, hattâ hizmetkârların resimlerini yapmakta, üstelik çizimlerinin beğenilmemesi halinde hiddetlenmektedir![17]

Devamlı olarak uzun mektuplar yazmasında ressamlığının ve fazla konuşmayı sevmemesinin etkisi var gibidir. Kendi portresini bütün ayrıntıları ile ve sanki yazı olarak çizmektedir, zaten ciddî bir gözlemcidir, bunda da asker ama daha ziyade ressam olmasının rolü vardır. Satırları arasında seyahatnâmeyi andıran ifadeler ile pastoral tasvirlere rastlanır.

Hayatının doğumundan 1908'e kadar olan kısmını otobiyografi şeklinde kaleme almış olan Enver, bu işi sonraki senelerde Naciye Sultan'a yazdığı mektuplar ile devam ettirmeye çalışmıştır. Mektuplarını her ne kadar sadece Naciye'si için yazdığını söylemiş ise de bunların bir çeşit otobiyografi, her sayfanın da aslında birer günlük olduğunun ve ileride kendisi hakkında yapılacak çalışmalara kaynaklık edeceklerinin bilincindedir. Zaten, henüz yirmili yaşlarının başında olan Naciye'ye sevgi ve hasret sözlerinden hemen sonra onu hiç alâkadar etmeyecek uzun, teknik ayrıntılarla dolu askerî ve siyasî malûmat vermesinin, hattâ çatışma bölgelerinin krokilerine kadar çizip göndermesinin sebebi, yaptıklarını bizzat kayıt altına alma çabasıdır.

Bu yüzden mektuplarının kaybolmamasını, muhafaza edilmesini istemekte, meselâ 21 Mart 1921'de *"...Acaba mektuplarımı ne yapıyorsun? Ben öyle düşünüyorum ki bunları üşenmeyerek birer taraflarından bir defterin yapraklarına yapıştırarak saklarsan her vakit için gözün önünde benim canlı bir aksim beraberinde bulunmuş olur. Hem doğrusu ben tâ başlangıçtan böyle düşünerek kâğıtların bir tarafına yazıyorum. Hani herkes muhtıra tutar, günde yaptığını bir yere yazar, ben ise benim için veya halk için değil yalnız cicim için hergün böyle düşündüğümü, gördüğümü, bildiğimi yazıyorum"* demekte; 18 Nisan 1921'de de ne şekilde muhafaza edilmeleri gerektiğini *"...Evvelce dediğim gibi, bu mektupları [bu] büyüklükte bir deftere yapıştırırsan pek iyi olacaktır. Çünki hergün sana herşeyimi yazıyorum. Eğer sen üşenirsen Kâmil yapıştırsın. Aman rica ederim bunlar da kaybolmasın"* sözleri ile tekrar etmektedir.

Tuhaf olan taraf, mektuplarının tarihî birer malzeme olduğunun farkında bulunması ama satırlarının arasında hanımına hitaben gayet mahrem ifadeleri de rahatça kullanabilmesidir.

Enver'in Naciye'sine neredeyse günü gününe yazıp sürgün dönemindeki bütün faaliyetlerini ayrıntıları ile anlattığı ve yakında ayrı bir cilt olarak tamamını yayınlayacağım mektupları, bir yerde Enver Paşa'nın *kendi tarihi* olacaktır...

*

Enver Paşa'nın evrakı ailesi ile Türk Tarih Kurumu'nun arşivinde bölünmüş vaziyettedir, her iki malzeme birbirini tamamlamaktadır ve Kurum'un arşivinde Enver'in yanısıra Cemal Paşa ile İttihad ve Terakki'nin önde gelen isimlerine ve Enver'in eniştesi olan sonraki senelerin generali Kâzım Orbay gibi askerlere ait bağış veya satın alma yolu ile intikal etmiş hususî yahut resmî çok sayıda belge de bulunmaktadır.

Kitabı yazmaya başlamadan önce Paşa'nın ailesindeki belgeleri temin etmemin ardından Japon tarihçi Yasayuki Yamauchi'nin dışında pek kimsenin incelemediği, üstelik Yamauchi'nin tamamını görmesine her nedense izin verilmemiş olan Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı da gördüm, inceledim, bazılarının kopyalarını aldım ama askerî belgeler ile pek ilgilenmedim. Zira, elimde Enver Paşa'ya ait olan ve hem ailesinden hem de başka kaynaklardan temin ettiğim çok sayıda belge vardı; Kurum'da muhafaza edilen İttihadçı evrakının tamamını ve Enver'in Orta Asya'daki faaliyetleri ile ilgili askerî yazışmalarını yayınlamak bu kitabın hacmini zorlar ve çerçevesini de ziyadesi ile aşardı.

Hadiselerin resmî belgelere yansımamış olan önemli taraflarının ortaya tam olarak çıkartılabilmesi için devlet adamlarının özel arşivlerinden istifade şarttır. İttihad ve Terakki erkânına ait olup Tarih Kurumu'nda muhafaza edilen evrakın yanısıra Almanya'nın askerî ve dışişleri arşivi ile Rus arşivlerinde, bilhassa TURKOM ve ÇEKA'ya ait evrak arasında bulunan konu ile ilgili belgelerin tamamı ve İttihadçı liderlerin dostu olan Alman tarihçi Prof. Ernst Jaeckh'in Yale ve Columbia Üniversiteleri'ndeki evrakı mutlaka tek tek incelenmeyi ve günün birinde yayınlanmayı beklemektedir. Bu belgelerin yanısıra ATASE Arşivi'ndeki çok sayıdaki resmî evrak da aynı şekilde incelenmeye muhtaçtır ve imparatorluk tarihimizin son günlerinin hâlâ bilinmeyen ayrıntıları, bu evrakın gözden geçirilmesi ile elde edilecek bilgiler sayesinde ortaya çıkabilecektir.

Bu kitap ve yakında neşredeceğim *"Naciyem, rûhum, efendim!"* ile Enver Paşa'nın hususî arşivinde bulunan evrakın büyük bir kısmı ve hanımı Naciye Sultan'a yazdığı mektupların tamamı yayınlamış olacaktır; dolayısı ile bundan sonra yapılacak araştırma-

ların yukarıda sözünü ettiğim arşivler ile benzer kaynaklar üzerinde yoğunlaşması gerekmektedir.

*

Kitapta yeralan belgelerin bir kısmı yıpranmış, bir kısmı da serî şekilde yazılmıştı ve bazı kelimeleri okuyabilmem bu yüzden mümkün olmadı. Okuyamadığım yerleri ..... ile, yani yanyana beş noktayla, yazılması unutulmuş kelimeleri ve kelime eklerini ne olduklarını tahmin etmeye çalışarak [ ] ile köşeli parantezlerin içerisinde gösterdim ve doğru şekilde okuduğumdan emin olmadığım kelimelerin yanına da yine parantez içerisinde bir soru işareti koydum.

Alıntılardaki bazı cümlelerin başlarındaki ardarda üç nokta, o metnin tamamını değil bazı kısımlarını aldığımı göstermekte, kullanmadığım cümlelerin bulunduğunu ifade etmektedir. Belgelerde normal parantezlerin içerisinde yeralan ifadelerin tamamı, metinlerin orijinallerinde de aynı şekilde yazılmışlardır.

*

Enver'i yazarken, Paşa'nın torunları başta olmak üzere, bazı İttihadçı ailelerin soyundan gelenler ile daha pekçok kişiden yardım gördüm.

Müteşekkir olduğum kişilerin isimlerinin yeraldığı liste, kitabın sonunda bulunmaktadır.

Ama, burada şükranlarımı öncelikle ifade etmek istediğim iki kişi var:

En büyük teşekkürüm Enver Paşa'nın küçük kızı Türkân Mayatepek'in oğlu olan torunu, azîz ve kıymetli dostum Osman Mayatepek'edir.

Mükemmel bir *Enver Paşa Müzesi* olan Ankara'daki evinin kapılarını ardına kadar açan Osman Mayatepek, elinde bulunan herşeyi istifademe sundu. Daha önce bir kısmı annesinde, bir kısmı da Enver Paşa'nın büyük kızı olan teyzesi rahmetli Dr. Mahipeyker Enver'de ama dağınık şekilde bulunan terekeyi annesi ile teyzesinin vefatlarının ardından biraraya getiren Mayatepek, muhafaza ettiği evrak, fotoğraf yahut obje cinsinden Enver Paşa'ya ve Naciye Sultan'a ait herşeyi seneler boyunca incelememi sağladı. Enver Paşa'nın sürgün, özellikle de Orta Asya günlerinde Naciye Sultan'a yazdığı ve tamamı yüzlerce sayfa tutan mektupların asıllarının da senelerce bende kalmasına müsaade etti. Sayesinde fotokopilerin değil, orijinal belgelerin üzerinden ve gayet rahat şekilde çalışma imkânı buldum.

Osman Mayatepek'e minnettarlığımı, bu yüzden tekrar tekrar ifade etmem gerekiyor.

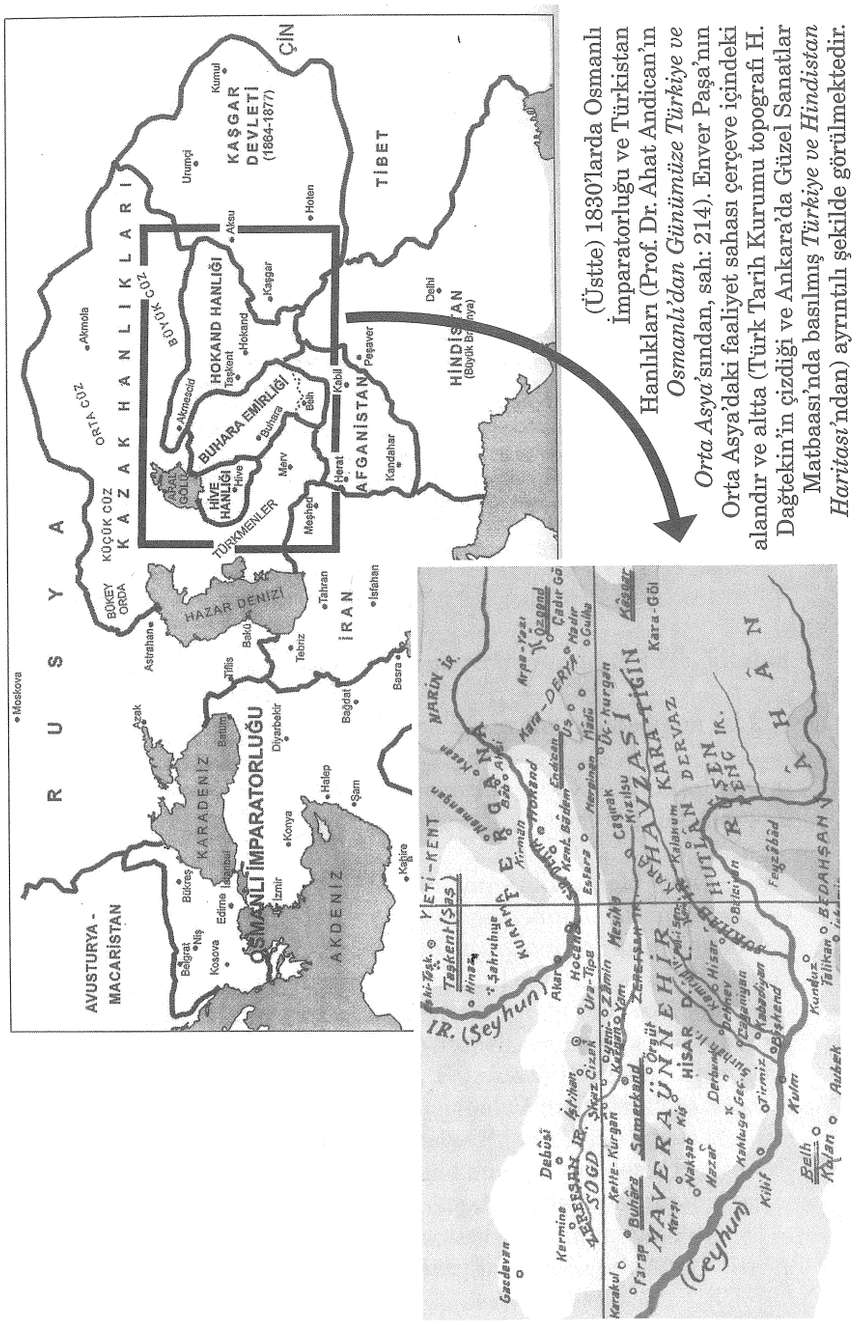
Bir başka teşekkürüm, Enver Paşa'nın diğer torunu, oğlu Ali Enver'in kızı olan arkadaşım ve dostum Arzu Enver Eroğan'adır.

Arzu da büyükbabası Enver Paşa ile babaannesi Naciye Sultan'a ait olan ve kendisinde bulunan herşeyden istifademi sağladı. Kitapta kullandığım fotoğraflar ile belgelerden bazılarını Arzu Enver Eroğan'dan temin ettim. Hem bu unutulmaz yardımları, hem de kitabı yazdığım sırada aklıma takılan hususları açığa çıkartabilmem için seneler boyu günün herhangi bir saatinde, olur-olmaz vakitlerde aramalarımdan bıkmayarak verdiği uzun izahlar için kendisine müteşekkirim.

*

Şimdi, Enver Paşa'nın bu önsözün başında da ifade ettiğim aşk, savaş, kan, gözyaşı, hırs, intikam ve birbirine zıt daha dünya kadar kavram ile dolu, üstelik sadece 41 seneye sığmış ama mağlûbiyetle neticelenmiş hüzünlü macerasına beraber şahit olalım...

Murat Bardakçı
Ekim 2015, Teşvikiye

(Üstte) 1830'larda Osmanlı İmparatorluğu ve Türkistan Hanlıkları (Prof. Dr. Ahat Andican'ın *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*'sından, sah: 214). Enver Paşa'nın Orta Asya'daki faaliyet sahası çerçeve içindeki alandır ve altta (Türk Tarih Kurumu topografi H. Dağtekin'in çizdiği ve Ankara'da Güzel Sanatlar Matbaası'nda basılmış *Türkiye ve Hindistan Haritası*'ndan) ayrıntılı şekilde görülmektedir.

Bayram namazını kılmış ve cemaatten ayrılmak üzere idi ki, uzak olmayan bir yerlerden gelen silâh seslerini işitti...

"Ruslar baskın yaptı!" diye haykırdı, beyaz atına atlayıp silâh seslerini işittiği tarafa doğru dörtnala gitmeye başladı...

Geride kalanlar da hemen atlarına bindiler ve hayvanlarını mahmuzladılar...

Birkaç saat önce devriyeye çıkardığı adamlarının, ileride Rus askerleri ile çarpışmakta olduğunu gördü; kılıcını çekti, arkasındaki atlılara dönüp *"Basın!"* diye haykırdı ve mahmuzlarını atının böğrüne, kanatırcasına gömdü...

Kurşunların ıslığı andıran sesleri ve yeri-göğü inleten tarrakalar arasında önüne çıkan iki Rus askerini kılıcıyla biçti, sonra küçük bir tepenin üzerinden etrafa ateş kusmakta olan mitralyöze doğru umursamaz, hattâ intihara koşuyormuşcasına dörtnala gitmeye başladı...

İşte, tam o anda karşısına çıkan bir Rus süvarisi işaret tabancasını andıran kısa namlulu tüfeğini doğrultup tetiğe bastı..

Kıvılcımlar saçarak fırlayan kurşun, kalbini paramparça etti...

Geridekiler, sırtından şemsiyeye benzer bir kırmızılığın püskürürcesine çıktığını farkettiler...

Bindiği beyaz at da yana devrildi ve beraberce yere savruldular...

O anda gözünün önünden akıp geçen hatıralar silsilesine daldığı için acı hissetmiyordu, belki vurulduğunun bile farkına varmamıştı...

İstanbul'da, *"Yaşa!"* diye haykıran yüzlerce kişinin arasında, beyaz bir atın üzerinde Bâbıâlî'ye doğru ilerlediğini gördü... Sonra bir anlığına Dolmabahçe Sarayı'nda, büyük âvîzelerin aydınlattığı salonlarda dolaşıp temennah edenlere nazikçe mukabele eder

gibi oldu, derken İstanbul'dan çok ötelere uzandı, Sarıkamış'ın ayazını iliklerinden de derinde hissetti...

Sarıkamış'tan tekrar İstanbul'a döndü...

Şimdi, Kuruçeşme'de sarayı andıran büyük bir yalının haremindeki geniş salonda idi... Seneler boyu devam etmiş hasretin nihayete ermesinin sevinciyle derinden ve candan gülümseyen iri mavi gözlü genç bir kadın ellerini uzatmış, onu bekliyordu...

Koşarcasına iri mavi gözlü o kadına doğru yürüdü, uzanmış ellere gözyaşı katılmış bir hasret busesi kondurdu ve o andan itibaren artık hiçbirşeyi duyamaz, göremez, hissedemez oldu...

Önünde bir anda açılan ve o zamana kadar hiç hissetmediği kadar ferahlık veren devâsâ beyaz boşluğa ilerledi, buluttan da parlak gibi görünen boşluğa adımını attı, daha da ötelere gitti, gitti, gitti ve derinlerde hayâl hâlini alıp kayboldu...

Meçhul seyahatine devam edip sonsuz gibi görünen beyaz boşluğun çok daha ilerisine vardığında Rus mitralyözünün sustuğunu, etraftan *"Paşa şehid oldu!"* haykırışlarının geldiğini ve hıçkırıklara karışan tekbirlerin göklere yükseldiğini işitemiyordu...

Henüz, 41 yaşındaydı...

Macera dolu ömrünün bu son serencâmı günler sonra ölüm tutanağı haline getirilecek, sararmış bir kâğıda *"Şehîd-i muhterem Enver Paşa Hazretleri pek mukaddes ve yüksek bir maksat peşinde Buhara'da, Belcivan Vilâyeti'nin Çegan isimli mahallinde 14 Ağustos 1922 günü kurban bayramının ikinci günü öğle vaktine yakın bir zamanda temiz kanını toprağa akıta akıta, kahraman ve mert bir şekilde şehâdet rütbesine nâil olmuştur"* diye yazılıp mühürlenecekti!

Birinci bölüm:

TORPİDODAKİ KARA GÖZLÜKLÜ YOLCU

Galata Köprüsü'nün Karaköy ayağından kalkan Alman askerî demiryolları kurmay başkanlığına ait küçük bir yat, ışıklarını söndürüp Boğaz'a girdi ve iskelelere uğramaya, sivil giyimli bazı kişileri almaya başladı.

1918'in 1 Kasım gecesi idi ve saat dokuz buçuğa geliyordu...

Karaköy'den önce Üsküdar'a doğru seyrettikten sonra Kuzguncuk'un az ilerisinde Rumeli sahiline dümen kırıldı, Ortaköy'e yanaşıldı ve yattan karaya çıkan üniformalı iki Alman subayı sokak lâmbalarının aydınlattığı sahilde bir aşağı, bir yukarı yürümeye başladılar.

Az sonra birkaç kişi göründü... Gelenlerden elinde küçük bir valiz olanı refakatçileri ile vedalaşıp yata bindi...

Yat, Ortaköy'den Arnavutköy'e uzandı ve yalılardan birinin rıhtımına yanaştı. Rıhtımda kadınlı-erkekli bir grup vardı.

Burada da kısa bir vedalaşma faslı oldu, ellerinde ufak valizler taşıyan yedi kişi yata bindi ve hemen hareket edildi.

Galata Köprüsü'ne gidilir gibi birkaç dakikalığına geriye dönüldü ama Ortaköy'ü geçtikten sonra dümen karar değiştirilmişcesine bu defa Anadolu sahiline kırıldı ve ışıklar açılmadan Anadolu-hisarı'na uzanıldı...

Hisar'ı biraz geçmişlerdi ki önce bir sarsıntı, ardından da galiz küfürler işitildi... Yatın pervanesi balıkçıların ağlarına takılmıştı. Ağlarını attıktan sonra sandalları ile sahile dönmekte olan balıkçılar, yatın kaptanına dümdüz gidiyorlardı!

Ağ parçalanmasına rağmen pervaneye dolanmamış ama motor stop etmişti... Mürettebat motoru yeniden çalıştırmaya uğraşırken bu defa Karadeniz'den gelen akıntıya kapıldılar, yat sürüklenmeye başladı ve motor dakikalar süren çabadan sonra çalıştırılabildi...

Tekrar karşı sahile dümen kırdılar ve saat onbire doğru Boyacı-köy koyuna girdiler...

Meşhur *Yavuz* zırhlısı ileride, İstinye rıhtımında demirlemiş duruyordu...

Yatın ışıkları belki birer saniyeliğine birkaç defa yakılıp söndürülerek Boyacıköy sahilinde bekleyenlere işaret verildi ve koyda, sahile yakın biryerlerdeki sandaldan yine birkaç defa kaldırılan cılız bir fener, işaretin alındığı cevabını verdi. Küreklerin suya dalarken çıkarttığı şapırtılar etrafı saran derin sessizliği birkaç dakika boyunca kurşun gibi deldi, sandal yata yanaştı ve elinde yine ufak bir valiz olan sakallı bir yolcu güverteye çıktı.

Yata binen yolcuların hiçbiri tek bir kelime olsun etmemiş, kaptanın elini sıktıktan sonra kamaraya inmiş, feslerini çıkartmış, başlarına kendileri için önceden hazırlanmış şapkaları giyip sükût içerisinde kanepelere ilişmişlerdi...

Yolcuları toplama işini, Türkiye'deki Alman askerî heyetinin en genç kurmay subayı olan Yüzbaşı Hermann Baltzer yapmıştı...

Vakit geceyarısını bulmak üzere idi, artık alınacak başka yolcu yoktu. Yat yeniden hareket etti, birkaç yüz metre ilerideki Tarabya'ya uzandı ve koyun önünde demirli duran Alman bayraklı bir torpidoya, R-01'e yanaştı...[18]

Yolcular yatı terkedip torpidodan indirilen merdivenle savaş gemisinin güvertesine çıktılar ve kaptanın kamarasına alındılar. R-01'in o sırada karada olan kaptanı Alfred Kagerah da birkaç dakika sonra geldi, yuvarlak masanın etrafında ağır bir hüzün bulutu içerisinde oturan ve ağızlarını bıçak açmayan yolculara sadece "Hoşgeldiniz" dedi, teker teker ellerini sıktı ve hareket emri verdi.

İstikamet, Kırım'ın Gözleve Limanı; sessiz yolcular da Türkiye'nin kaderini senelerce elinde tutan İttihad ve Terakki Partisi'nin o gecenin üç hafta öncesine kadar padişahtan bile güçlü olan, her sözleri yahut tek bir bakışları bile kanun kabul edilen liderleri idiler...

Yolcular dokuz kişi idi: İmparatorluğun yine üç hafta öncesine kadar sadrazamı olan Talât, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver, adı Ortadoğu'da bir zamanlar açıkça telâffuz edilemeyen ve duyulan büyük korku yüzünden sadece fısıldanabilen Bahriye Nâzırı Cemal Paşalar ile Beyrut'un eski valisi Cemal Azmi, İstanbul'un sabık emniyet müdürü Bedri ile İttihad ve Terakki'nin en güçlü isimlerinden Doktor Nâzım, Bahaeddin Şakir ve Dr. Rüsuhi Beyler...[19]

Yolcuların arasında bir de delikanlı vardı: Talât Paşa'nın yirmili yaşlarındaki kayınbiraderi Hayretî...

Ortaköy'den alınan yolcu Enver Paşa idi. Talât Paşa, Cemal Azmi, Bedri, Doktor Nâzım, Bahaeddin Şakir ve Dr. Rüsuhi beyler ile Talât Paşa'nın kayınbiraderi Hayretî, yata Arnavutköy'den binmişlerdi. Boyacıköy rıhtımından sandalla gelen sakallı zât da Cemal Paşa'ydı...[20]

Türkiye'den ayrılmaları kararlaştırılanlar arasında, İttihad ve Terakki'nin uzun seneler kâtib-i umumîliğini yapmış olan Midhat Şükrü Bey (Bleda) de vardı. Kader arkadaşları ile beraber gurbet yolculuğuna çıkmasından son anda hanımının rıhtımdaki diğer İttihadçılar'a *"Kocamın sizinle gelmesi şart mı?"* demesi üzerine vazgeçilmişti.[21]

Yolculardan altısının İstanbul'daki son gecelerini geçirdiği Ortaköy'deki yalı, Talât Paşa'nın sırdaşı olan ve İttihad ve Terakki'nin 1909'daki kongresinde merkez-i umumî üyeliğine seçilen İhsan Namık Bey'e aitti.

Yolcuları uğurlayan İhsan Namık Bey yatın gözden kaybolmasından sonra yalısına dönmedi, caddeye çıktı, bir müddet Akıntıburnu'na kadar yürüdü, orada bir kenara oturdu ve hıçkıra hıçkıra ağlamaya başladı.

Yoldan geçen ve kendisini tanıyıp şaşkınlık içerisinde *"Bey, ne oldu, neden ağlıyorsun?"* diye soran bekçiye *"Evlâdımı kaybettim..."* diye cevap verdi.[22]

*

İttihad ve Terakki o gün son kongresini yapmış, sabah saat onbirde Cağaloğlu'ndaki Merkez-i Umumî binasındaki toplantıya 120 kadar üye katılmış ve üç hafta önce hükümeti ile beraber istifa etmiş olan Talât Paşa, kongrenin açılışında yaptığı konuşmada parti idarecilerinin de vazifelerini bıraktıklarını açıklamıştı.

Kongre beş gün devam etti ve paşalar ile partinin ileri gelenlerinin memleketi terketmiş oldukları üçüncü günün sabahında öğrenildi. 5 Kasım'da İttihad ve Terakki'nin kendi kendini feshetmesi ve yeni bir partinin kurulması kararlaştırıldı; dört çekimser ve dokuz muhalif oya karşı 35 oyla *"İttihad ve Terakki"* isminin tarihe intikal etmesi kabul edildi.[23] *Teceddüt* adında yeni bir parti kuruldu, İttihad ve Terakki'nin mal varlığı ile kasasında bulunan 462 kuruş da bu yeni partiye devredildi.

İttihadçılık ile İttihadçı düşüncenin sona ermediğinin, Teceddüt Fırkası'nın da sadece tabelâdan ibaret olduğunun herkes farkındaydı. Zihniyet ve *İttihadçı umdeler* devam edecek, İttihadçılar bu umdelere sonuna kadar bağlı kalacaklar, Enver Paşa üç sene sonra, 1921 Eylül'ünde Batum'da birkaç arkadaşıyla beraber yeni bir kongre yapacak ve İttihad ve Terakki'nin tekrar doğduğunu ilân edecekti!

*

İstanbul basını, İttihadçı liderlerin Türkiye'yi terkettiklerini ayrılışlarından bir gün sonra öğrendi ve İttihad ve Terakki'ye muhalif gazetelerde ağır yazılar çıkmaya başladı.

Refik Hâlid'in (Karay) Zaman Gazetesi'nde 5 Kasım günü çıkan *"Efendiler Nereye"* başlıklı yazısı, Türk siyaset literatürünün en meşhur örneklerinden olacaktı:

> *"Ziyafet bitti, fakat ağzınızı silmeden, elinizi yıkamadan, bir de acı kahvemizi içmeden efendiler nereye?*
>
> *Yaz başlangıcında sırtı karnına yapışmış, sarı, sıska, cansız birtakım tahtakuruları çıkar, iğne gibi vücudumuza batarlar, derimizi haşlarlar, kanımızı emerler, sonra sabaha karşı etli, canlı, iri yarı şuraya buraya kaçarlar... Galiba şafak attı, güneş doğuyor; tahtakuruları nereye?*
>
> *Ücrâ dağbaşlarında gözleri ateşli, dişleri keskin, tüyleri dimdik aç kurtlar vardır. Köpeksiz sürülere dalarlar, boyunları kaparlar, etrafa kan, kemik saçıp mideleri dolu inlerine kaçarlar... Galiba çoban göründü, köpekler hırlıyor; tok kurtlar nereye?"*[24]

*

Talât Paşa'nın *gurbette yalnız kalmamak* için yanına aldığı genç kayınbiraderi Hayretî Bey bir tarafa bırakılacak olursa, İttihad ve Terakki'nin R-01 torpidosu ile Türkiye'yi terkeden sekiz önemli isminden sonraki senelerde sadece ikisi yatağında ölebildi, diğerleri kurşunlarla can verdiler...

Paşa, 15 Mart 1921 sabahı Berlin'de Sogomon Tehliryan adındaki bir Ermeni tarafından ensesinden vuruldu... Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler'i 17 Nisan 1922'de Berlin'de yine Ermeniler katlettiler... Cemal Paşa, 25 Temmuz 1922 akşamı Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te iki yaveri ile beraber sokak ortasında delik deşik edildi ve cinayeti kimin yahut kimlerin işlettiği hiçbir zaman ortaya çıkartılamadı... Enver Paşa 4 Ağustos 1922'de bugün Tacikistan'ın sınırları içerisinde kalan Âbıderyâ köyünün ilerisindeki tepelerde Çegan Tepesi'nde bir Rus mitralyözünün kurşunlarına hedef oldu... Doktor Nâzım Bey ise Mustafa Kemal Paşa'ya karşı hazırlanan İzmir suikasti teşebbüsüne katıldığı suçlaması ile İstiklâl Mahkemesi tarafından idama mahkûm edildi ve 26 Ağustos 1926'da Ankara'da asıldı.

*

Osmanlı İmparatorluğu 1914'ün 11 Kasım'ında girdiği ve dört sene devam eden dünya savaşından çok büyük bir mağlûbiyete uğramış, neredeyse herşeyini kaybetmiş halde çıktı.

Gücünü 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra hissettirmeye başlayan ve 1913'ten itibaren devletin tek hâkimi olan İttihad ve Terakki, bu büyük mağlûbiyetin hemen ardından iktidarı bırakmak zorunda kaldı ve Sadrazam Talât Paşa, 8 Ekim 1918'de Sultan Vahideddin'e istifasını sundu.

Yeni hükümeti kurma vazifesi sabık padişahın dünürü olan hariciye nâzırı ve sadrazam Tevfik Paşa'ya verildi ama Tevfik Paşa birkaç gün sonra vazifeyi iade etti, sadaret bu defa eski harbiye nâzırlarından ve saygı duyulan bir asker olan Ahmed İzzet Paşa'ya verildi ve İzzet Paşa hükümeti kurdu.

Memlekette bir *"İttihadçı avı"* başlamak üzere idi...

Cephelerde seneler boyu tadılan yenilgilere ilâve olarak 27 Ekim'de Halep'in İngilizler'in eline geçmesi ve Trakya'nın da müdafaasız kalma ihtimalinin artması üzerine İzzet Paşa hükümeti İngiltere nezdinde temaslarda bulundu ve âcilen bir mütareke imzalama çabasına girişti.

Mütareke, 1918'in 30 Ekim'inde, Limni Adası'nın Mondoros Limanı'na demirlemiş olan İngiliz zırhlısı Agamemnon'da imzalandı.

Türkiye ile müttefikler arasındaki savaşa 31 Ekim 1918 Perşembe günü öğleden itibaren son veren 25 maddelik mütareke, Osmanlı İmparatorluğu'nu yere seren bir teslim anlaşması idi. Üstelik 7. maddesi müttefiklere *"güvenliklerini tehdit eder mahiyette bir hadise yaşanması halinde, imparatorluğun stratejik noktalarını işgal hakkı"* da veriyordu ve sadece bu madde bile, günün birinde İstanbul'un da bir bahane ile işgali ihtimalinin bulunması demekti!

Müttefiklerin İstanbul'u işgal etmeleri halinde yapacakları ilk işlerden birinin, Türkiye'de savaş yıllarında iktidarda bulunan İttihad ve Terakki'nin liderlerini tutuklayıp savaş suçlusu olarak yargılamak olduğu kesin idi.

Bir başka tehdit de, üç ay önce tahta çıkmış ve İttihadçılar'a olan nefretini hiç saklamamış olan Sultan Vahideddin'den gelecek gibi hissediliyordu. Talât Paşa hükümetinin istifasından sonra padişahın İttihadçı liderleri tevkif ettirip mahkemeye çıkartmayı düşündüğü, yargılamanın büyük ihtimalle darağacında biteceği ve saraya yakın olan İttihad ve Terakki muhaliflerinin de hükümdarı böyle yapması için devamlı surette teşvik ettikleri İstanbul'da açıkça konuşuluyordu. Üstelik, İttihad ve Terakki iktidarından yıllar boyunca çekmiş olanların ve İttihadçılar'a karşı başka sebeplerle nefret hissedenlerin sayısı da hayli fazla idi ve önde gelen İttihadçılar'ın sokak ortasında her an bir suikaste kurban gitmeleri de mümkündü...

Bir başka endişeleri daha vardı: O tarihten üç sene önce, 1915'te yaptıkları Ermeni tehciri yüzünden başlarına iş gelmesi, en azından yargılanmaları ihtimali...

İttihadçı liderlerin hiçbiri memleketten ayrılmaları sırasında yazdıklarında tehcir meselesinden bahsetmezler ve tehcir yüzünden endişe hissettiklerine dair bir ifadeleri de yoktur.

Ama, İttihad ve Terakki'nin kâtib-i umumîsi Midhat Şükrü Bey'in

eşi Hadice Hanım ile Talât Paşa arasında 1 Kasım 1918 gecesi İttihadçılar'ın memleketi terketmelerinden birkaç dakika önce geçen bir konuşma, sadece liderlerde değil, ailelerinde de tehcir konusunda bir endişenin mevcut bulunduğunu göstermektedir.

Türkiye'den ayrılacaklar arasında Midhat Şükrü Bey de vardır ve Arnavutköy'deki rıhtımdan Alman torpidosuna götürecek yata binmelerinden hemen önce, kocasının gurbete gitmesini istemeyen Hadice Hanım ile Talât Paşa arasında bir konuşma geçer. Hadice Hanım, Paşa'ya *Midhat Şükrü Bey'in Ermeni tehciri ile alâkası olup olmadığını* sorar, hiçbirşeye karışmadığını öğrenmesi üzerine *"Madem ki icraatta mesuliyet hissesi yoktur, o halde gidişinin sebebi nedir?"* der ve neticede Midhat Şükrü Bey memlekette kalır.

Hadice Hanım ile Talât Paşa arasında geçen bu kısa konuşma, tehcir kararından kaynaklanan endişenin mevcudiyetini açık şekilde göstermektedir.

*

En başta Enver, Talât ve Cemal Paşa üçlüsü olmak üzere İttihad ve Terakki'nin lider kadrosunun bir müddet, hattâ savaşın yaralarının sarılmasına kadar ortalıkta görünmemesi lâzımdı.

Gidilecek yer konusunda değişik fikirler vardı. Önce, Anadolu'nun üzerinde duruldu ama muhalefetin dertler açabileceği ihtimali gözönüne alınınca bu düşünce rağbet görmedi ve bir müddet için memleket dışına gidilmesi, Avrupa'da başka kimliklerle ve değişik memleketlerde kalınması kararlaştırıldı.

İttihad ve Terakki'nin Türkiye'den ayrılmayacak olan üst düzey mensupları da, Türkiye'yi terketme kararına *"Hemen gidin! Ortalık düzelince rahatça dönersiniz"* diye destek verdiler.

Ama, nereye gideceklerdi? Memleketin etrafı zaten kan ve ateş içerisindeydi, Türkiye'den kendi başlarına ayrılmaları mümkün değildi ve gidiş konusunda en yakın müttefiklerinden, İstanbul'da bulunan Alman askerî heyetinden yardım istediler.

Memleketi nasıl terkedeceklerine dair ilk görüşme, 20 Ekim'de Enver Paşa ile Osmanlı Genelkurmayı'ndaki en yüksek rütbeli Alman subayı olan General Hans von Seeckt arasında yapıldı. Von Seeckt, İttihadçı liderlerin Almanya'ya gitmek istemeleri halinde Alman donanmasının yolculuğu organize edebileceğini ve İstanbul'daki Alman savaş gemilerinden birinin bu işle görevlendirileceğini söyledi.

İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Bernstorff, 27 Ekim 1918'de Alman Dışişleri Bakanlığı'na önde gelen bazı İttihadçılar'ın Türkiye'yi terketmek istediklerini ve bu kişilerin arasında Talât ve Enver Paşalar'ın da bulunduğunu bildirdi.

Büyükelçi, Sadrazam Ahmed İzzet Paşa'nın memleketi terketmek isteyen İttihadçılar'a yardımcı olmak istediğini ama muhalefet tarafından daha sonra sonra sıkıştırılma endişesi içerisinde bulunduğunu ve Almanya'ya gidecek olan İttihadçılar'ı daha sonra iadesini talep edilmesi hâlinde Almanya'nın tutumunun ne olacağını öğrenmek istediğini de yazıyordu.

Alman Dşişleri Bakanlığı'ndan Büyükelçi Bernstroff'a gönderilen cevapta Talât ve Enver Paşalar'ın Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya arasındaki ittifaka bağlı kaldıkları hatırlatılıyor ve dolayısı ile Almanya'nın kapılarının bu kişilere açık olduğu ifade ediliyordu. Bakanlık, İstanbul'daki büyükelçiliğinden talep etmeleri hâlinde bu kişilere yardımda bulunulması talimatını da veriyor ve Türkiye'ye ileride hiçbir şekilde iade edilmeyeceklerini bildiriyordu.[25]

Berlin'in memleketlerini terkedecek olan İttihadçılar'a himaye garantisi vermesinin sebebi siyasî müttefiklere gösterilen vefa değil, bu kişilerin ileride Almanya'nın aleyhinde konuşmalarını ve savaş senelerindeki Alman idarecileri zor durumda bırakabilecek hareketlerde bulunmalarını önceden engelleme çabası idi.

Almanya bu politikasına hep sadık kaldı ve sürgündeki İttihadçılar'a sağladığı siyasî himayeye hiçbir şekilde son vermedi. Talât Paşa, Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler gibi bazı İttihaçılar'ın Berlin'in göbeğinde katledilmelerine engel olamadı ama Türkiye'nin yaptığı iade taleplerini her şekilde geri çevirdi ve sürgünlerin yaptıkları siyasî faaliyetlere hiçbir şekilde karışmadı.

İttihadçı liderler bütün bu gelişmelerin ve Almanya'dan alınan garantinin ardından, Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısında birkaç defa biraraya geldiler, memleketi terketmesi gerekenlerin kimler olduğunu tesbite çalıştılar ve 1 Kasım gecesi R-01 torpidosu ile Türkiye'den ayrılan İttihadçı yedi liderin isimleri, bu toplantılarda belirlendi.[26]

Alman tarafı, hazırlıkları yolculuk gününün sabahında tamamladı. Akdeniz Filosu Kurmay Başkanlığı'nda yapılan toplantıda, operasyonun başına Yüzbaşı Hermann Baltzer getirildi.[27]

İttihadçı şeflerin İstanbul'dan ayrılmaları için her türlü yardımda bulunan Almanlar bu yardımı yapmakla acaba aynı ittifakın mensubu oldukları eski silâh arkadaşlarına hissettikleri vefanın gereğini mi yerine getiriyorlardı?

Kendi memleketlerinin de karmakarışık halde olduğu, hattâ hükümdarları İkinci Wilhelm'in tahtının sallandığı o günlerde, Almanlar'ın müttefikleri de olsa bir başka memleketin idarecilerini düşünecek halleri de yok gibi idi...

Almanya'da halk yahut sivil idareciler savaştan bıkmış ve mağ-

lûp olduklarına inanmışlardı ama, harp Alman komuta kademesi için henüz bitmemişti. Mücadele devam edecekti, mücadelede eski müttefiklerinden de istifade ihtimali vardı ve İttihad ve Terakki'nin lider kadrosuna mensup bazı kişiler bu yüzden güvenlikte ve ellerinin altında olmalı idiler. Yakın bir gelecekte işgal edileceğinden emin oldukları yenilgiyi kabullenmiş Türkiye'nin savaş zamanındaki idarecilerinin Alman İmparatorluğu'nun, özellikle de savaşta çok yakın işbirliği yaptıkları Alman ordusunun aleyhinde konuşmalarının ve müttefiklere istenmeyen bazı bilgiler vermelerinin de böylelikle önüne geçilebilirdi.

İttihadçılar'ın sonraları ortaya çıkan özel yazışmaları, onların da kendilerini emniyet altında hissedecekleri tek ülke olarak Almanya'yı düşündüklerini gösterecekti...

Almanya, ilerki günlerde Osmanlı hükümetinin Berlin'e gönderdiği yeni büyükelçisi Rıfat Paşa'nın ve galip müttefiklerin İttihadçı liderlerle ilgili bütün iade taleplerini reddetti. Eski silâh arkadaşlarından bazılarının sonraki senelerde Berlin'de Ermeniler tarafından yapılan suikastlerde hayatlarını kaybetmelerinin önüne geçemedi ama hepsine sahip çıktı, sürgündeki İttihadçılar'a tam bir hareket serbestliği sağladı, bazı çabalarında yardımcı oldu ve bu arada kendisi için aracı olarak da kullandı.

*

İttihadçı liderlerin İstanbul'dan bilinmez bir geleceğe adım attıkları günler, dünya savaşında Osmanlı İmparatorluğu ile aynı safta bulunmuş ve yenilmiş devletlerin hükümdarlarının da tahtlarındaki son demleri idi...

Avrupa'nın dünya savaşından mağlûp çıkan ülkeleri, yenilginin sorumluluğunu başlarındaki hanedanlarda buldular; tahtlar peşpeşe devrildi ama Türkiye'de sorumluluk hanedana ve padişaha değil, iktidardaki İttihad ve Terakki Partisi'ne çıkartıldı. Mağlûp imparatorlar ve krallar memleketlerini terkederlerken Osmanlı hanedanı savaşın ardından altı sene boyunca memlekette kaldı ve uğranan büyük yenilginin mesulü olarak sürgüne gitmek, İttihadçı liderlere düştü.

Tahtını bırakan ilk Avrupalı hükümdar Bulgar Kralı Ferdinand olmuş, 3 Ekim 1918'de oğlu Boris lehine tahttan feragat edip Almanya'ya gitmişti. Ferdinand'ın tarafsız bir ülke yerine mağlûplardan olan Almanya'ya gitmesi aslında gayet normaldi, zira sabık kral zaten Bulgar değil, Saxe-Coburg-Gotha Hanedanı'nın Macaristan ile akrabalığı bulunan Koháry branşına mensup bir Alman prensi idi. Bir zamanlar ailesinin hâkimi olduğu Coburg şehrine yerleşti ve 1948'de orada öldü.

Kral Ferdinand'ı, Alman İmparatoru İkinci Wilhelm takip etti... 9 Kasım'da tahttan çekildi ve hemen ertesi gün trenle Hollanda'ya geçti, 1941'e kadar orada yaşadı ama Hollanda'dan dışarıya adım atmasına izin verilmedi.

Memleketini terketmek zorunda kalan son Avrupalı hükümdar, Avusturya-Macaristan İmparatoru Birinci Karl oldu. 11 Kasım 1918'de bir bildiri yayınlayıp *yönetimden çekildiğini* ama *tahtını bırakmadığını* duyurdu. Aynı gün imparatorluk ikametgâhı olan Viyana'daki Schönbrunn Sarayı'nı da terkedip şehrin dışındaki Eckartsau Kalesi'ne taşındı. 12 Kasım'da Avusturya'da, 16 Kasım'da da Macaristan'da cumhuriyet ilân edilmesine rağmen dört ay boyunca Eckartsau Kalesi'nde kalmaya devam etti ve neticede birkaç hafta öncesine kadar düşmanı olan İngiltere'nin yardımını gördü, memleketinden 23 Mart 1919'da bir İngiliz birliğinin koruması altında ayrılmaya mecbur kalarak İsviçre'ye gitti.

İktidarı kaybettiği sırada 32 yaşında olan genç imparator sonraları karısı İmparatoriçe Zita'nın zorlamaları ile tahtını geri almak için çeşitli teşebbüslerde bulunacak ama teşebbüslerin hepsi sonuçsuz kalacak ve Birinci Karl, 1922'de Portekiz'e ait Maderia Adası'nda zatürree ve solunum yetmezliğinden can verecekti...

Avusturya tahtından feragat eden Karl, Macar tahtı üzerindeki haklarından vazgeçmemişti. Mensubu olduğu Avusturya İmparatorluk hanedanı Habsburglar'ın birçok mensubu, özellikle tahtın vârisi kabul edilen prensler Macarca'yı bugün de mükemmel şekilde konuşmaktadırlar ve Karl'ın 2011'de ölen büyük oğlu Arşidük Otto von Habsburg'un cenazesi Viyana'daki Kapuzin Kilisesi'nin mahzeninde bulunan hanedan mezarlığına, kalbi de birkaç gün sonra Macaristan'daki Pannonhalma Manastırı'na defnedilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında iktidardan en son ayrılan hanedan, Osmanoğulları oldu. Saltanat, son padişah Sultan Vahideddin'in 17 Kasım 1922'de memleketi terketmesinin ardından Ankara'daki Büyük Millet Meclisi tarafından kaldırıldı ve 1924 Mart'ında da hanedanın bütün mensupları sürgüne gönderildiler...

*

İttihad ve Terakki'nin üç paşası, Enver, Talât ve Cemal Paşalar, memleketten ayrılmalarından önce Sadrazam Ahmed İzzet Paşa'ya birer mektup göndermişlerdi.

Cemal Paşa'nın mektubunun üzerinde gittiği günün tarihi vardı, yani 1 Kasım'da yazılmış gibi görünüyordu. Talât ve Enver Paşalar'ın mektuplarının tarihleri ise gidişlerinden sonrasına aitti; Talât Paşa 2, Enver Paşa da 3 Kasım tarihini koymuştu.

Serveti olmadığını söyleyen Talât Paşa memleketin ecnebi nü-

fuzundan kurtulduğu gün hesap vermek için döneceğini yazıyor, Cemal Paşa da barış imzalanıp ecnebilerin memleketten uzaklaşmalarına kadar yaşanabilecek taşkınlıklara hedef olmamak için memleketten ayrıldığını anlatıp emekliliğini istiyordu.

Memleketi terkedişinin gerekçesini *yakın zamanlarda faydalı bir iş göremeyeceğinin belli olması* şeklinde ifade eden Enver Paşa ise, İslâm'ın Kafkasya'da istiklâlini sağlayabilmek maksadıyla o taraflara gittiğini ve ileride hizmet imkânı çıktığında döneceğini yazıyordu. Enver mektubunda ilginç bir başka ifade kullanıyor, *zaten mevcut olan mezuniyetim zamanında* diyerek, memlekette olmayacağı dönemin *kullanmadığı izinlerine sayılması* gibisinden imada bulunuyordu.[28]

Sadrazam Ahmed İzzet Paşa, 4 Kasım'da Kafkasya'daki Dokuzuncu Ordu Kumandanlığı'na bir telgraf göndererek Enver'in Kafkasya'ya vardığı anda tutuklanmasını istedi, ertesi gün de Berlin Sefiri Rıfat Paşa vasıtası ile Almanya Başbakanı Prens Max von Baden'den memleketten Alman subaylar tarafından çıkartılan İttihadçı liderlerin iadesini talep etti.[29]

*

R-01 torpidosunun yolcuları iki gün devam eden yolculuklarında *gelecekte neler yapabileceklerini* tartıştılar, kendilerinin ve Türkiye'nin istikbalini konuştular, arada bir güverteye çıkıp Alman subaylarla sohbet ettiler, hattâ güvertede beraberce birkaç fotoğraf da çektirdiler.

Enver Paşa, yolculuk sırasında yuvarlak ve camları koyu renkte bir gözlük takıyordu...

*

Aralarındaki ilk fikir ayrılığı, iki gün devam eden yolculukta yaptıkları bu tartışmalar sırasında ortaya çıktı...

Enver Paşa'ya göre Rusya'ya giderek Ruslar ile anlaşmaları, sonra Türkistan'ı ayaklandırmaları, Kafkaslar'da mücadeleye devam etmeleri, Allah'ın takdiri ile zafer için çalışmaları ve muvaffak olamadıkları takdirde bu yolda can vermeleri gerekiyordu!

Talât Paşa'nın fikri ise başkaydı. Paşa *"Bizim siyasî ömrümüz sona ermiştir. İster haklı, ister haksız yere olsun bir kerre üzerimize milletin kin ve gazap yüzü döndü. Bizim yürüyeceğimiz en kısa ve münasip yol, Avrupa'ya giden yoldur. Bir köşeye çekilip oturmalıyız ve herhangi birimiz herhangi sebeple olursa olsun en ufak bir kıpırdanma bile yapmamalı ve hiçbir şeye tamah etmemeliyiz. Bu halde, zamanın getireceği hadiseleri gözlemeliyiz. Gün geçer de şayet bir fırsat zuhur ederse, o fırsattan faydalanmak tabiîdir. Ancak, bugünkü hâlimizle ve bugünkü dünya şartları içinde bize düşen, her türlü tiranlıktan ve her çeşit senlik ve benlikten uzakta bir köşeye çekilip sinmekten ibarettir. Gerçi biz vicdanlarımıza karşı mahkûm değiliz. Çünki biz milletimizi kurtarmak ve yurdumuzu yükseltmek istedik fakat talih bize yâr olmadı. Böyle olunca, artık vazifelerimizi başkalarına terketmemiz gerekir"* diyordu.[30]

Enver Paşa dışındaki yolcuların tamamı Talât Paşa'nın fikrine iştirak ettiler ama Enver mücadeleye devamda ısrarlı idi...

İttihad ve Terakki'nin askerî kanadının hâkimi olan Enver ile sivil tarafın liderliğini yapan Talât Paşa arasında *mücadeleye başka yerlerde devam etme* yahut *bir köşeye çekilme* şeklindeki fikir ayrılığı ileride de halledilemeyecek, her iki Paşa'nın hayatının kurşunlarla noktalanmasına kadar devam edecek, Enver Paşa bu ümitsiz mücadeleye tek başına atılacak ve macerası memleketten ayrılmasından dört sene sonra çok uzaklarda, Pamir Dağları'nın eteklerinde hayatı ile beraber sona erecekti...

*

Şimdi, 1918 Kasım'ında İstanbul'dan Kırım'ın Gözleve Limanı'na uzanan bu zoraki yolculuğun 37 sene öncesine, 1881'in yine bir Kasım gününe, Ahmed Bey adındaki bir ziraat teknisyeni ile eşi Ayşe Hanım'ın İstanbul'un, Divanyolu semtinde, Vicdan isimli bir hanımın kiracısı olarak yaşadıkları iki odalı mütevazi evlerine gidelim...

İkinci bölüm

SOBANIN ETRAFINDA DOĞAN BAŞKALDIRI

Kırım'da 18. asırda kadınlara kumaş, Han Sarayı'na da yemeni satan; büyük ihtimalle Gagavuz Türkleri'nden ve Hristiyan olan bir delikanlı günün birinde Müslüman bir kıza âşık düştü.

Kız da onu sevmişti, evlenmeye karar verdiler ama kızın ailesi evlenebilmeleri için delikanlının dininden vazgeçip Müslüman olmasını şart koştu...

Delikanlı kendinden isteneni yaptı ve ihtida edip Abdullah ismini aldı...

Kırım, nikâhlarından hemen sonra Rus istilâsına uğrayınca Abdullah genç karısı ile beraber şimdi Ukrayna'ya ait olan Kili kasabasına göç etti ve orada bir oğulları oldu.

Abdullah ile karısının soyundan gelenler, senelerce Kili'de yaşadılar.

Kili, 1790'dan itibaren birkaç defa Rus işgaline uğradı ve Osmanlı Devleti, Kili ile etrafındaki geniş toprakları 1806'dan sonra Rusya'ya terketmek zorunda kaldı. Abdullah'ın Kili'de doğan torunlarından biri, Kahraman Ağa, Ruslar'ın gelmesi üzerine ailesini de yanına aldı, Karadeniz'in güneyine indi ve şimdi Kastamonu'nun ilçesi olan Abana'ya yerleşti.

Abana'da bir önceki memleketleri olan Kili kasabasına nisbetle *"Kilili"* sözünün bozulmuş şekliyle, *"Killi"* diye tanınan ailenin çocukları sonraki senelerde İstanbul'a göçettiler ve *Kilili* yahut *Killi* Abdullah'ın neslinden gelenler, imparatorluk başkentinin sıradan birer sâkini oldular.

Ziraat teknisyeni Ahmed Bey, Kırım'da kadınlara ve Han Sarayı'na kumaş ve yemeni satan, Müslüman olduktan sonra Abdullah ismini alan Gagavuz Türkü'nün altıncı göbekten torunuydu. Ayşe adındaki hanımıyla beraber İstanbul'da, Divanyolu'ndaki küçük bir ahşap evde yaşıyorlardı ve her zaman maddî sıkıntı içerisinde olan, orta halliden de geride, hattâ fakir denebilecek bir aile idiler.[31]

Ahmed Bey ile Ayşe Hanım'ın ilk çocukları 1881'in 23 Kasım Çarşamba günü, öğlen saat onikiye doğru Divanyolu'ndaki bu evde dünyaya geldi...[32]

Çocuğa, *İsmail Enver* adını koydular.

O sırada 21 yaşında olan ziraat teknisyeni Ahmed Bey'in yine Ayşe Hanım'dan beş çocuğu daha oldu: Hasene (1887-1963), Nuri (1889-1949), Mediha (1894-1983), Kâmil (1898-1964) ve Ertuğrul (1907-1931).

Aile kalabalıklaştıkça, maddî sıkıntılar daha da arttı...[33]

*

Ahmed Bey'in ailesi, Enver'in ifadesine göre zengin olmamakla beraber oğullarının tahsil ve terbiyesine kuvvetleri yettiği kadarıyla gayret göstermişti.

Okula başladığında aslında mektep çağına henüz gelmemişti ve üç-dört yaşlarında idi. Önce, Divanyolu'ndaki evlerinin hemen yanındaki bir ibtidaî mektebine, yani ilkokula gitti, mektebin hocası Kara Hâfız'ın önünde *"Bismillâh"* deyip besmele çekti. Altı yaşına gelinceye kadar birkaç ibtidaî değiştirdi; Fatih'teki ibtidaînin ikinci sınıfında iken babası Ahmed Bey'in şimdi Makedonya'nın sınırları içerisinde bulunan Manastır'a kondüktör olarak tayini çıktı, aile oraya nakletti ve Enver ilkokulu Manastır'da bitirdi.

Ahmed Bey'i Manastır'a tayin edenler bu tayinin kondüktörün o sırada henüz küçük bir çocuk olan oğlunun istikbalini belirleyeceğini ve çocuğun gençlik senelerini geçireceği Balkanlar'dan Türk Tarihi'nin 19. asır sonu ile 20. asır başlarındaki önde gelen ihtilâlcilerinden ve askerlerinden biri olarak çıkacağını hatırlarına bile getiremezlerdi...

Enver'in çocukluğundaki en büyük hevesi, askerî okula gitmek ve subay olmaktı...

1889'da henüz sekiz yaşında iken Manastır'daki askerî ortaokula girmek istedi. Yaşı küçük olduğu için alınamayacağı söylendi ama hem çocuğun, hem de ailenin ısrarı üzerine okula kabul edildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderinde gelecekte yaşanacak olan pekçok macera, küçük çocuğun yaşı tutmamasına rağmen ısrar, rica ve minnet üzerine askerî mektebe alınması ile başlayacaktı...

Enver, hocaları tarafından sessizliği, terbiyesi ve özellikle de yaşının küçüklüğü sayesinde her zaman sevildi ama Harbiye'ye gidişine kadar hiçbir zaman parlak ve mezuniyetlerinde yüksek dereceler alan bir öğrenci olmadı. Meselâ, askerî rüşdiyenin ilk senelerinde sınıfının önce yedincisi, sonra ulûm-ı diniyye yani din dersi hocasının öğretmediği bir konuda, hac hakkında sorduğu soruyu cevaplayamaması yüzünden altmışıncısı idi. Dördüncü yılda sınıfın otuzuncusu olmuş, mezuniyetinde de ancak onyedinciliğe gelmişti. Askerî liseye onbeşinci olarak girdi, lisenin ikinci yılında onikinci, üçüncü yılında dokuzuncu oldu. Liseyi bitirip Harbiye'ye giderken sınıfının altıncısı idi ama Manastır'daki notlarının genel ortalamaya göre düşük olması yüzünden Harbokulu'na ellialtıncı olarak girebilmişti.

Harbiye'ye gitmek üzere doğduğu şehre, yani İstanbul'a dönmüştü ve sadece müstakbel mesleği olan askerlikte bir yerlere gelmeye çalışmakla kalmayacak, o devrin en tehlikeli ve en *muzır* işi ile de alâkadar olacaktı:

Siyasetle, yani Sultan Abdülhamid'e muhalefetle...

*

Bugün bize dünyanın dört bir tarafındaki uzak diyarlar ve bambaşka iklimler gibi gelen beldeler, o devirde İstanbul'dan gönderilen valilerin yahut Mülkiye'den mezun ve henüz otuzuna bile gelmemiş kaymakamların idare ettikleri yerlerdi.

İzmir, Konya yahut Diyarbakır şimdi bizler için ne ifade ediyorsa Mekke, Selânik, Trablus ve daha birçok uzak diyar, o zamanın insanının gözünde öyle, yani memleketin şehirlerinden biri idi.

Falih Rıfkı, *"Zeytindağı"*nın girişinde bunu çok güzel anlatır:

> "Bizden Belgrad'ı aldıkları zaman, düşman murahhasları Niş kasabasını da istemişlerdi, Osmanlı delegesi ayağa kalkarak:
> - Ne hâcet dedi, İstanbul'u da size verelim.
> Babalarımız için Niş, İstanbul'a o kadar yakındı.
> Biz eğer Vardar'ı, Trablus'u, Girid'i ve Medine'yi bırakırsak, Türk milleti yaşayamaz zannediyorduk.
> Çocuklarımızın Avrupa'sı, Marmara ve Meriç'te bitiyor..."[34]

O nesle mensup subayların sicil belgelerine baktığınızda, birtakım maaş zammı sütunları görürsünüz.

Sütunların üzerinde *"Yunan harp zammı"*, *"İtalyan harp zammı"*, *"Balkan harp zammı"*, *"Büyük harp zammı"* ibareleri ve bütün bu savaşlara rağmen hayatta kalabilme mücadelesinden muzaffer olarak çıkabilen bir subayın 1940'lara kadar uzanan sicili *"İstiklâl harp zammı"*, *"Şark kıdem zammı"*, *"Kısmî seferberlik zammı"* sütunlarıyla devam eder.

Ve, bu sütunların arasında, *"Bilâd-ı harre zammı"* başlıklı bir kalem daha vardır. *"Sıcak beldeler zammı"* demektir ve şimdi Suudi Arabistan'ın sınırları içerisinde bulunan Asir, Hicaz ve Necd bölgeleri ile Yemen gibi iklimin kavurduğu topraklarda görev yapan subayların maaş zamlarını gösterir.

Bütün bu sicil özetleri, imparatorlukta 19. asırdan sonra toprakları muhafaza için yaşanan kanlı mücadelelerin birer resmigeçidi gibidir. Birliğinin başında Makedonya dağlarında ayrılıkçılara karşı savaşan genç subay günün birinde aynı mücadeleye

Yemen'de devam etmekte; bir ara İstanbul'da sırmalı üniforması ile hanımların gönlünü fetheden bir başka subay kısa bir müddet sonra Tunus'ta, Arnavutluk'ta yahut Girit'te yine kan ve ateş içerisinde kalmaktadır.

Üstelik sadece askerlerin değil, büyüğünden küçüğüne kadar her devlet memurunun, özellikle de İstanbul'da hâmisi olmayanların, meselâ Kosova'nın bir kasabasında vazifeli telgrafçının yahut evrak memurunun oradan tâââ Yemen'in San'a'sına gönderilmesi de sıradan bir tayindir.

Bugün anlatılması artık hayli zor bir hâle gelmiş olan *imparatorluk*, işte budur! Şimdi böylesine geniş görünen coğrafya, imparatorluk nesli için memleket sınırlarının içerisindeki topraklardır ve o neslin kurmayları, kimi bölgelerini kanın ve ateşin sardığı o toprakları muhafaza edebilmek için çeşit çeşit hayaller kurmakta, bu hayallerini ihtirasla yoğurmaktadırlar.

Bu kurmayların önemli bir ismi, Enver'in bir yaş küçük amcası Halil Paşa, ölümünden on sene sonra, 1967'de yayınlanan hatıralarında daldıkları hayalleri ve ihtirasları samimi ve çarpıcı şekilde anlatır:

> "...Şimdi artık hem hür bir vatanda serbest vatandaş, hem de bütün bu hatıraları yaşayan bir eski askerim. O hatıralar ki, mektepten, Abdülhamid mahkemelerinden başlar. Makedonya'ya, Tunus'a, Trablusgarb'a, İran'a, Kafkasya'ya, Irak'a, Dağıstan'a, Türkistan'a, Gürcistan'a, Rusya'ya, Moskova'ya, Avrupa'ya kadar uzanır. Bazen bakarım, bunlar bir hayata sığmayacak şeyler gibi görünür. Ama sığdı işte. Ve ben bunların hepsini yaşadım. ...Ümid, heyecan, karar gücü, ihtiras ve hayal ufkumuzun genişliği sınırsızdı. Hayatımın bu akışından memnunum.
>
> ...Ben şimdi bütün bu hatıralar yığını arasında âdetâ bir türbedar gibiyim. Ve geriye baktığım zaman görüyorum ki, yalnız dalgalı, hareketli bir şahsî hayatın değil; dalgalı, hareketli, ihtiraslı ve hayâl ufuklarına sınır tanımayan bir değerli ve üstün neslin de son temsilcisi gibiyim."[35]

Peki, Halil Paşa'nın sözünü ettiği ve sınırsız bir hayâl ufkunun çevrelediği o topraklar, şimdi uzaklarda kalan bütün o yerler hakikaten *bizim* olmuşlar mıydı?

Cevabı yine Falih Rıfkı versin:

> "...Zeytindağı'nın tepesindeyim. Lût Denizi'ne ve Gerek Dağları'na bakıyorum. Daha ötede, Kırmızı Deniz'in bütün sol kıyısı, Hicaz ve Yemen var. Başımı çevirdiğim zaman Kamame'nin kubbesi gözüme batıyor; burası Filistin'dir. Daha aşağıda Lübnan var; Suriye var; bir taraftan Süveyş Kanalı'na, öbür taraftan Basra Körfezi'ne kadar çöller, şehirler ve hepsinin üstünde bizim bayrağımız! Ben bu hudutsuz imparatorluğun çocuğuyum.
>
> Çıplak İsa, Nasıra'da marangoz çırağı idi; Zeytindağı'nın üstünden geçtiği zaman, altında, kendi malı bir eşeği vardı. Biz, Kudüs'te kirada oturuyoruz. Halep'ten bu tarafa geçmeyen şey yalnız Türk kâğıdı değil, ne Türkçe, ne de Türk geçiyor.
>
> Floransa ne kadar bizden değilse, Kudüs de o kadar bizim değildi. Sokaklarda seyyahlar gibi dolaşıyoruz.
>
> Kamame Kilisesi'nin hristiyan milletler arasında taksim edilmiş olduğunu bilirsiniz. İçerisinin her parçası ve bütün kilisenin her hizmeti bir başka cemaatindir. Bu cemaatler yalnız anahtarı pay edememişlerdi. Onun için Kamame anahtarı bir hocanın elindedir. Bütün bu kıt'alarda biz işte bu hocanın vazifesini yapıyoruz: Ticaret, kültür, çiftçilik, sanayi, binalar, herşey Araplar'ın veya diğer devletlerindir. Yalnız jandarma bizim idi; jandarma bile değil, jandarmanın esvabı.
>
> Osmanlı saltanatı som bürokrat iken, bürokrasi bile tam-Arap, yahut yarı-Arap'tır. Türkleşmiş hiçbir Arap görmedikten başka, Araplaşmamış Türk'e az rastgeliyordum.
>
> Arap milliyetperverliğini güden Şamlı Azmzadeler, Konya'dan gelme Kemik Hüseyin torunları idi; Haleb'in esas familyalarının asılları Türklerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün ekalliyetler imtiyazlı oldukları için ve Türk unsuru imtiyazsız olduğu için herhangi bir müslüman ekalliyetin çocuğu olmak, Türk olmaktan daha faydalı idi.
>
> Bir Kürt zaptiye çavuşunun kütüğünden gelen Abdurrahman Paşa, dedesi ve babası vergi çaldığı için zengin, Araplaşmış olduğu için de âyân âzâsı idi. Bu Abdurrahman Paşa, kendi toprağının tamamını ancak harita üstünde görmüştür.
>
> Birinci Millet Meclisi'nde Şer'iye Vekilliği etmiş Eskişehirli bir Türk hocasının Türkler gibi 've' demek yerine, Araplar gibi 'vua' dediğini belki henüz unutmamış olanlar vardır.
>
> Suriye, Filistin ve Hicaz'da:
>
> - Türk müsünüz?
>
> Sualinin bir çok defalar cevabı:
>
> - Estağfirullah! idi.
>
> - Bu kıt'aları ne müstemlekeleştirmiş, ne de vatanlaştırmıştık.
>
> Osmanlı İmparatorluğu buralarda, ücretsiz tarla ve sokak bekçisi idi.
>
> Eğer medrese ve şuursuzluk devam etmiş olsaydı, Araplığın Anadolu yukarılarına kadar gireceğine şüphe yoktu.
>
> Bizim emperyalizm, Osmanlı emperyalizmi, şu ana fikir üstünde kurulmuş bir hayal idi: Türk milleti kendi başına devlet yapamaz!
>
> Kudüs'ün en güzel yapısı Almanlar'ın, ikinci güzel yapısı yine onların, en büyük yapısı Ruslar'ın, bütün öteki binalar İngilizler'in, Fransızlar'ın, hep başka milletlerin idi. Gür sakalları ba-

harat kokan Dürziler, saçları örülmüş Yahudiler, etleri meşinleşmiş üryan ve entarili Araplar, hepsi Türk ordusu kanala doğru giderken, dar Suriye ve Filistin kıt'asında iki safa ayrılmış: "-Geç yiğidim, geç!" diyordu.

Fakat bir avuç Türk, bütün kıt'ayı tuttu.

Koskoca çölü, bina ve bahçelerle donattık.

Geç kalmıştık. Artık ne Suriye, ne de Filistin bizim idi. Rumeli'yi maddeten ne kadar kaybettikse, buraları mânen o kadar kaybetmiştik.

Bir realite hissi ile değil, bir tarih hissi ile kendimizi zorluyorduk. Anadolu baştanbaşa yapılmak, şehirler, köyler, ev ve tarla zengin olmak, Türkler tamamen garplılaşmak ve sonra da Halep'ten Kırmızı Deniz'e doğru nüfus, teknik ve sermaye ile taşmak lâzımdı. Biz ise Anadolu'yu aşıp Halep kapısını vurduğumuz zaman, ümran ve kalabalık görmeğe başlıyorduk. Halep büyük bir şehir, Şam büyük bir şehir, Beyrut büyük bir şehir, Kudüs büyük bir şehir idi; Lübnan havası, bize Dobruca havasından yüz kat daha yabancı idi.

Fakat her yere:

- Bizim, diyorduk.

Şam, evimiz kadar bizim, Lübnan bahçemiz kadar bizim... Bu tasarruf ve hüküm hissinin bize damarımızdaki kandan geldiğine şüphe yoktu.

Ve kendimizi otelciye, lokantacıya, hattâ posta memuruna anlatmak için yavaş yavaş Arapça öğreniyorduk.

Şam'dan kalkan tren, Medine'ye üç gün üç gecede gider. Medine'yi bile bırakmıyorduk. Medinesiz Türkiye? Bu emperyalizmin intiharı demekti.

Ne Medinesi? Bir gün aşağı geçecek bir kıt'ayı selâmlamağa inmiştik. Tren varken, Adana'dan beri yayan yürümekte idiler. Üç bin kadar zayıf, soluk ve üstü başı yıpranmış Türk çocuğu, yorgun argın önümüzden geçtiler. Biliyor musunuz, nereye gidiyorlardı? Aden'e!

Hâmid'in mısraını hatırlıyorum:

- Nereye gitmek istiyor?

- Ademe![36]

Mısır'ı fethe çıkan Cemal Paşa, Kudüs'te, Şam'da, Lübnan'da, Beyrut'ta ve Halep'te oturduğu zaman, bir işgal ordusunun kumandanı gibi birşeydi.

... İmparatorlukların san'atı müstemleke ve milliyetleri işletmektir. Osmanlı İmparatorluğu, Trakya'dan Erzurum'a doğru, koca gövdesini yan yatırmış, memelerini müstemleke ve milliyetlerin ağızlarına teslim etmiş, artık sütü kanı ile karışık emilen bir sağmal idi..."[37]

Bu geniş coğrafyaya yayılmış toprakların elden çıkmasını önlemek yahut o toprakları yeniden şekillendirmek uğruna mücadele

eden kurmay neslinin mensuplarından bazıları hayallerini hakikate erdirdi, bazıları da o hayaller uğruna canlarını verdiler...

O nesilden olan Enver, hayatını hayalleri uğruna Tacikistan'da, Pamir Dağları'nın haritalarda bile ismi geçmeyen ücra bir tepesinde Rus kurşunları ile noktaladığı sırada, onunla uzun seneler boyunca bazen gizli, bazen de açık bir rekabet içerisine girmiş olan bir başka kurmay subayın, Anadolu bozkırlarında yıldızı çoktan yükselmişti ve daha da yükselecekti...

*

Enver'in yetiştiği çevrenin ve fikrî yapısının oluşma şartlarının düzgün şekilde anlaşılabilmesi için, o senelerde devletin mutlak hâkimi olan Sultan Abdülhamid'in kişiliğinin ve iktidar döneminin, özellikleri ve ayrıntıları ile bilinmesi gerekir.

Zira, Abdülhamid'in dünyaya bakışı, siyasî çizgisi, davranışları, kararları, hattâ günlük hayatı, ilk gençliklerinden itibaren yıllarını imparatorluğun dört bir tarafında ve genellikle de cephelerde geçiren Enver ve Enver ile yaşıt kurmay neslini derinden etkilemiş, siyasî kişiliklerini şekillendiren en önemli unsur olmuştur.

Sultan Abdülhamid, son devir Türk Tarihi'nin en fazla tartışılan şahsiyetlerindendir. Bir kesimin gözünde *33 senelik iktidarı sırasında tek karış toprak bile kaybetmemiş ulu hakan,* başka bir kesime göre ise *kızıl sultan*dır. Ama, iktidardan düşürülmesinin üzerinden bir asırdan fazla geçmiş olmasına rağmen Abdülhamid hakkında bugüne kadar hissiyata ve ideolojiye değil, belgelere dayanan ciddî ve tatmin edici bir araştırma henüz yapılmamış; hükümdarı tarafsız şekilde ve insanî özellikleri çerçevesinde ele alan bir biyografi de hâlâ yazılmamıştır.

*

Osmanlı İmparatorluğu, 18. asrın ortalarından itibaren daimî bir *reform* çabası içerisinde idi ve çabanın tek sebebi vardı: Devleti dağılmaktan kurtarıp bekaasını sağlama arzusu...

1683'te Viyana önünde yaşanan büyük bozgunun ardından 1689'da geniş toprakların kaybedildiği Karlofça felâketinin yarattığı şok, sonraları girilen savaşların hep yenilgi ile neticelenmesi ve ardarda gelen toprak kayıpları, devlet yapısında artık açıkça hissedilmekte olan bozulmanın öncelikle askerî alanda geri kalmış olmaktan kaynaklandığı düşüncesini getirdi. Ekonomik, mâlî ve sosyal yapıda değişiklikler yapılması, çağa ve teknolojiye ayak uydurulması gereği ise hatırlara pek gelmedi ve o devirlerde *ıslahat* sözü ile ifade edilen reform kavramı sadece askerî alanda Avrupa'ya üstün gelme çabası ile sınırlı kaldı.

Üçüncü Mustafa'nın 1760'larda Avrupa'dan askerî danışmanlar getirtmesinin, Üçüncü Selim'in yeni bir ordu kurma teşebbüsünün ve İkinci Mahmud'un yeniçeri ocağını ortadan kaldırmasının ardında hep bu emel, yani askerî üstünlüğü tekrar elde etme arzusu yatıyordu.

Bütün bu çabalara rağmen cephelerdeki yenilgilerin hâlâ devam etmesi, Yunan isyanında ve Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile oğlu İbrahim Paşa'nın karşısında askerî bakımdan hiçbir başarı gösterilememesi sadece askerî değil, sosyal alanlarda da bir ıslahatın şart olduğunu hatırlattı.

1839'daki Tanzimat ile 1856'daki Islahat fermanları bu düşünce ile ilân edildi ve Türkiye, 1854'te Rusya'ya karşı Avrupalı müttefikleri ile girdiği Kırım Savaşı'ndan sonra yüzünü başka bir mecraya çevirdi ve gelişmenin ıslahat ile beraber Avrupalılaşmaya, Avrupa devletleri ile aynı sosyal ve siyasî statüye sahip olma hedefine yöneldi.

Türkiye'nin gündeminde hâlâ yeralan *Avrupa Birliği'ne girebilme* çabalarının fikrî temelleri, o zamanlara dayanır...

19. asrın ortalarından itibaren başlayıp yeni arayışlara ve değişik alanlarda bazı çözüm çabalarına sahne olan Tanzimat dönemi, teb'ada o zamana kadar pek görülmemiş bazı eğilimler ve talepler yarattı. Batı'yı bilen, yahut bilmese de örnek alınması gerektiğine inananlar ıslahat çabalarının kâfi olmayacağını düşünerek mutlakiyetin yerini meşrutî bir idarenin almasının ve imparatorluğa *hürriyet* kavramının gelmesinin şart olduğu düşüncesi ile saraya ve Bâbıâlî'ye muhalif gruplar teşkil etmeye başladılar.

Sultan Abdülâziz'in iktidar senelerinde öncülüğünü Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Süavî gibi o zamanın gençlerinin yaptığı *Yeni Osmanlılar, Genç Osmanlılar* yahut *Jön Türkler* diye isimlendirilen ve Avrupa'yı merkez edinen muhalif hareket hükümdarı meşrutiyeti ilâna zorlamak için uğraşırken, teb'a arasında bir başka mücadele daha ortaya çıktı: İmparatorluktan ayrılıp kendi devletlerini kurmak isteyen unsurların bağımsızlık çabaları... Yunanistan'ın 1821'de ayaklanarak 1822'de bağımsızlığını ilân etmesinin ve sınırlarını ilerki senelerde kademeli olarak genişletmesinin ardından başta Bulgarlar olmak üzere diğer Balkan milletleri ile Ermeniler'in özgürlük hareketleri, Arnavutluk'ta ve Yemen'de bitmek bilmeyen isyanlar...

Başkaldırıların sonuncusu, en fazla ses getireni ve etkisi bugüne kadar devam edeni, Ermeni hareketi oldu. Taleplerinin geçmişi 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmakla beraber, Ermeniler imparatorluğun gayrımüslim unsurları içerisinde silâhlı mücadeleye girişen son grup oldukları ve bu hareketi savaş içerisinde, yani dünya savaşı senelerinde yaptıkları için, devletin tepkisini sert şekilde çekecekler ve başkaldırılarının ardından 1915 tehciri gelecekti.

Ermeniler'in bir şanssızlıkları da Yunanlılar, Bulgarlar yahut Araplar gibi tarih boyunca herhangi bir bölgede nüfusun nerede ise tamamını teşkil eden bir toplum olmamaları idi. Geçmişte kendilerine ait müstakil bir bölgeleri vârolmamış, her zaman Müslümanlar ile yahut diğer mezheplere mensup Hristiyanlarla beraber yaşamışlardı, *Ermeni vatanı* olduğunu iddia ettikleri topraklar homojen bir Ermeni toplumunu barındırmıyordu ve dolayısı ile ekseriyette bulunup da bağımsızlıklarını ilân edecekleri belli bir toprağa sahip değillerdi.

Devlet, milliyet temelinde yaşanan bütün bu kavgaların neticesinde, Abdülhamid döneminde artık kendi halkı ile bir silâhlı mücadeleye, hattâ harbe girmişti!

*

Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrımüslim teb'anın başkaldırması ile Müslüman teb'anın isyanı arasında farklar vardır.

Gayrımüslimlerin başkaldırması her zaman ulusal bir bağımsızlık hareketi kimliği taşıdı ama Müslümanlar'ın başkaldırışı bağımsızlıktan ziyade yerel idarecilerin yahut feodal liderlerin bizzat işbaşına gelip kendi hanedanlarını kurma çabalarının neticesi olarak ortaya çıktı.

Kültürel ve siyasî Arap hareketleri ile teşkilâtları, bağımsızlık hareketinde fizikî bir başarı elde edemediler. 19. asrın sonlarında Mısır ile Suriye'yi entellektüel bakımdan oldukça etkileyen *el Nahda* hareketi zamanla bağımsızlıkla ilgili bazı kavramları kullanmış ise de, kültürel bir *yeniden doğuş* olarak kaldı. İzzet Derveze'nin 1910'lu senelerde Paris'te teşkil ettiği ve Jöntürk düşüncesinin etkisi ile Arap bağımsızlığı için çalışan ve bünyesinde Osmanlı ordusundaki bazı Arap subayların yeraldığı *el Fetah* örgütü ile ekseriyetini Iraklı subayların teşkil ettiği *el Ahd Cemiyeti* de geniş çapta etkili olan bir bağımsızlık hareketine dönüşemedi. Her iki örgütün asker mensupları, daha sonra Şerif Hüseyin'in başlattığı Arap İsyanı'na katıldılar.

Başarılı sonuç veren, yani İmparatorluk'tan kopuşu getiren hareketler ise yerel liderlerin başkaldırıları idi.

Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 19. asrın ilk çeyreğinde başlattığı ve kendisi ile soyundan gelenlerin Mısır'ı *vali* ve *Hıdiv* olarak İstanbul'dan neredeyse tamamen bağımsız birer hükümdar gibi idare etme hakkını elde etmeleri ile neticelenen isyan ve 19.

asırdan itibaren Kıt'a Arabistanı'nda ve Yemen'de meydana gelen ayaklanmalar milliyetçi girişimler değil, isyan edenlerin şahsî taleplerini hayata geçirme arzularından kaynaklanıyordu.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan ve millî bir uyanış gibi görünse de, lideri Şerif Hüseyin'in önce o sırada müttefikimiz olan Almanlar'la[38], onlarla anlaşamayınca da İngilizler ile yaptığı temaslarda[39] ayaklanmanın karşılığında başında kendisinin bulunacağı geniş bir Arap Krallığı talep etmesi, Müslüman teb'anın imparatorluğa karşı en geniş başkaldırmasının ardında da millî devletin değil, kendilerinden olan bir hanedanın idare edeceği yeni bir hükümdarlık kurulması arzusunun bulunduğunu gösterir.

*

1876'da ardarda yaşanan iki askerî darbeden sonra İkinci Abdülhamid'in hükmü altına girecek olan Osmanlı İmparatorluğu 19. asırda artık gayet güçsüzdü, fakirdi ve memlekette bütün bunların yanısıra sert bir mutlakiyet vardı.

Sultan Abdülhamid, iktidara hizipleşmelerin, bitmeyen komploların ve aralarında sadece üç ay olan iki darbenin, yani amcası Sultan Abdülâziz ile kendinden iki yaş büyük ağabeyi Beşinci Murad'ın devrilmelerinin ardından geldi.

1861'de ağabeyi Sultan Abdülmecid'in ölümünden sonra tahta çıkan Sultan Abdülâziz, 30 Mayıs 1876'da askerî bir darbe ile tahtından indirildi. Hüseyin Avni Paşa'nın liderliğini yaptığı bu darbe, Türkiye'de sonraki senelerde yaşanan diğer modern darbelerin ve ihtilâl geleneğinin de bir yerde öncüsü olacaktı.

Abdülâziz'in yerini hanedan teâmülüne göre şehzadelerin en büyüğü olan yeğeni, yani ağabeyi Sultan Abdülmecid'in büyük oğlu Murad Efendi aldı. Murad Efendi, *Beşinci Murad* olarak Osmanlı tahtına geçti ve Şehzade Abdülhamid Efendi de yeni padişahın veliahdı oldu.

Ama, *hal'de şeâmet vardır*, yani *padişahın tahtından indirilmesi uğursuzluk getirir* şeklinde asırlar öncesinden gelen inanış, Sultan Abdülâziz'in hal' edilmesinden, yani tahtından indirilmesinden sonraki birkaç gün içerisinde hakikat oldu. Hallin ardından önce Topkapı Sarayı'na, oradan da Dolmabahçe Sarayı'nın ek binalarının teşkil ettiği Feriye Sarayı'na nakledilen Sultan Abdülâziz, darbeden sadece beş gün sonra, 1876'nın 4 Haziran'ında, ayrıntıları ortaya tam olarak hâlâ çıkartılamamış bir şekilde hayata veda etti.

Resmî açıklamalarda ve doktor raporlarında sabık hükümdarın intihar ettiği duyuruldu ise de, intihara teşebbüs eden bir kişinin makasla iki bileğini birden kesebilmesinin imkânsızlığı gözönüne alındığında, ölümün cinayet olduğu ve hayatına kendisini devirenler tarafından pervasızca son verildiği belli gibi idi.

Sultan Abdülâziz'in fecî âkıbetinin ardından ve taht değişikliğinden sadece 15 gün sonra, İstanbul'da bir başka facia daha yaşandı: Devrik padişahın kayınbiraderi olan Çerkes Hasan adındaki yüzbaşı, 15 Haziran gecesi darbenin mimarlarından Midhat Paşa'nın Bayezid'deki konağını bastı ve toplantı halinde bulunan hükümeti yaylım ateşine tuttu. Çerkes Hasan, Sultan Abdülâziz'in tahttan indirilip hayatının sona ermesinden birinci derece sorumlu olan Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı, Hariciye Nâzırı Râşid Paşa'yı ve bazı hizmetkârları katlettikten sonra yakalandı, iki gün sonra Bayezid Meydanı'nda idam edildi, ancak bütün bu hadiseler o sırada 36 yaşında olan, içkiye düşkünlüğü ile sinirlerinin bozukluğu hemen herkes tarafından bilinen Beşinci Murad'ın hâlet-i rûhiyesini daha da fena hâle getirdi.

Yeni hükümdarın artık cuma selâmlığına bile çıkmasına engel olan tuhaf hareketleri, 30 Mayıs darbesini yapan paşaları yeni bir hükümdar arayışına sevketti. Paşalar ile veliahd Abdülhamid Efendi arasında gözlerden uzak şekilde yapılan görüşmelerde, veliahd şehzadeden Kanun-ı Esâsî'nin, yani anayasanın derhal ilânı ve meşrutî idareye geçilmesi konularında garanti alındı. Abdülhamid Efendi de meşrutî olmayan bir iktidarı kabul etmeyeceğini ısrarla zaten ifade ediyordu.

Veliahd ile anlaşan paşalar, 31 Ağustos 1876'da bu defa Beşinci Murad'ı tahtından indirdiler ve Abdülhamid Efendi, aynı gün *İkinci Abdülhamid* olarak Osmanlı tahtına çıktı.

Padişah olduğunda 34 yaşında idi...

Abdülhamid'in tahta çıkmadan önce paşalar ile yaptığı görüşmelerde meşrutiyetin ilân edip ıslahat faaliyetlerine başlayacağından başka ne gibi vaadlerde bulunduğu hâlâ karanlıktadır ama o günlerde yaygın olan söylenti, Abdülhamid'in tahtı ağabeyi Beşinci Murad'ın akıl sağlığına yeniden kavuşmasına kadar *vekâleten* kabul ettiği, hattâ paşalara bu hususta bir de taahhütname verdiği şeklindedir.

Sultan Abdülhamid, tahta çıkışından beş ay sonra, kendisini hükümdar yapanların başında gelen Sadrazam Midhat Paşa'yı sürgüne gönderdiği sırada sözkonusu taahhütnameyi bulabilmek için Paşa'nın evrakını didik didik ettirecek ama bulmaya muvaffak olamayacaktı...[40]

*

1842'de doğan Abdülhamid, Sultan Abdülmecid'in sayıları hâlâ tam olarak belirlenememiş olan oğullarından idi. Henüz 11 yaşında iken annesi Tîr-i Müjgân Kadınefendi'yi kaybetti, babasının ço-

cuksuz hanımlarından Perestû Kadınefendi tarafından büyütüldü, bu kadınefendiyi öz annesi gibi gördü, hattâ tahta çıkmasından sonra *Vâlide Sultan* makamına getirdi.

Amcası Sultan Abdülâziz'in iktidar senelerine tesadüf eden gençliği kontrol altında ama eski devir şehzadelerine nisbette rahat şekilde geçmiş, annesi ile babasını küçük yaşlarında kaybetmesi ve gerçek ebeveynden mahrum büyümesi düzgün bir eğitim görmesine engel teşkil etmişti. Fakat bazı alanlarda kendi başına yetecek hâle geldi, özellikle malî işlerde, yani tahsisatını düzgün şekilde kullanmada ve hattâ kâr getirici yatırımlar yapmada diğer şehzadelere göre gayet başarılı oldu.

Abdülhamid hükümdarlığı sırasında da gerek borsa, gerekse de diğer yatırım alanlarında memleketin en başarılı işadamlarındandı...

*

Sultan Abdülhamid'in 33 sene boyunca devam eden iktidarının, dört dönemde ele alınması gerekir:

1. 31 Ağustos 1876 - 23 Aralık 1876 arası: Bu dönem Abdülhamid'in gücü eline henüz tam olarak almamış olduğu, amcası Sultan Abdülâziz ile ağabeyi Beşinci Murad'ı deviren ve başta Midhat Paşa olmak üzere devlette güç sahibi kişilerin sözleri ile taleplerine uymuş gibi göründüğü dönemdir.

2. 23 Aralık 1876 - 13 Şubat 1878 arası: Kanun-ı Esâsî, yani anayasa ilân edilmiştir, 1 sene 1 ay 20 gün devam eden bu dönemde imparatorlukta meşrutî bir idare hâkimdir, ilk Meclis 19 Mart 1877'de açılmıştır ve Sultan Abdülhamid anayasaya sadakat yemini etmiş bir meşrutiyet hükümdarıdır.

3. 13 Şubat 1878 - 23 Temmuz 1908 arası: Sultan Abdülhamid'in asıl iktidarı, 30 sene altı ay devam eden bu dönemdir. *Abdülhamid devri* dendiğinde, hükümdarın Rus birliklerinin Yeşilköy'e kadar gelmeleri ile neticelenen *93 Harbi*, yani 1877-78 Türk Rus Savaşı devam ederken 13 Şubat'ta Kanun-ı Esâsî'yi askıya alıp Meclis'i tatil ettiği ve imparatorluğu Yıldız Sarayı'ndan mutlak bir otorite ile idare ettiği bu dönem kastedilir ve Sultan Abdülhamid zamanının değerlendirilmesinin de öncelikle bu dönem üzerinden yapılması gerekir.

4. 23 Temmuz 1908 - 27 Nisan 1909 arası: Abdülhamid bu dokuz aylık son dönemde padişahlığının ilk aylarında olduğu gibi bir *meşrutiyet hükümdarı*dır ve artık meşrutiyetin yeniden ilânını sağlayanlara karşı tamamen teslimiyetçi bir haldedir. 30 sene önce tatil ettiği anayasayı 1908'in 23 Temmuz'unda yeniden yürürlüğe koymak zorunda kalmış olmasına ve verdiği bütün tâvizlere rağmen 31 Mart isyanının patlaması ve ayaklanmanın Rumeli'den gelen birlikler tarafından bastırılmasının ardından, 27 Nisan 1909'da hal' edilmiştir.

*

İmparatorluğun kaderine 33 sene boyunca hâkim olan Sultan Abdülhamid'in iktidar dönemi bugünün Türkiyesi'nde hâlâ tartışılan, bir çevreye göre mükemmel olan ve özlenen ama başka çevrelerin gözünde berbat ve her bakımdan felâketlerle dolu bir devirdir.

Abdülhamid, o dönemin mükemmel olduğuna inananlar için *ulu hakan,* muhaliflerine göre ise *kızıl sultan*dır. Hükümdar, iktidarının üzerinden bir asırdan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen hâlâ *ulu hakan-kızıl sultan* kavramlarının sınırları içerisinde, yani *ifrat-tefrit* hudutlarının arasında değerlendirilmektedir.

Sultan Abdülhamid'in iktidar seneleri Enver Paşa'nın ve onunla yaşıt olan, sonraki senelerde imparatorluğun kaderinde ve ardından da cumhuriyetin kuruluşunda önemli roller oynamış isimlerin yetiştikleri dönemdir. Bu dönem hüzünlüdür, hüzünden de öte acılarla doludur ve bazı çevrelerde artık yaygın ama tamamen yanlış bir slogan hâlini almış olan *Sultan Abdülhamid tek karış toprak kaybetmemişti* iddiasının aksine, Abdülhamid'in iktidar yıllarında büyük toprak kayıpları yaşanmıştır.

31 Ağustos 1876'da meydana gelen taht değişikliğinden altı buçuk ay sonra, 19 Mart 1877'de ilk Meclis-i Mebusan açılacak ama aynı senenin 24 Nisan'ında tarihlere *93 Harbi* diye geçecek ve büyük felâketle neticelenecek olan Rus savaşı gelecek, Rus ordusu 1878 Ocak'ında İstanbul'un burnunun dibine, Yeşilköy'e kadar ilerleyecek ve 3 Mart'ta imparatorluğun çöküş belgelerinden biri, Ayastefanos Anlaşması imzalanacaktır.

*

Abdülhamid'in o tarihten sonra otuz küsur sene devam edecek olan iktidarı işte böyle bir felâketle başladı ama Rusya'nın Balkanlar'da ve Ortaoğu'da hâkimiyetini kurması demek olan anlaşma Avrupa'yı ayağa kaldırdı, Türkiye 4 Haziran 1878'de Rusya'ya karşı destek vermesi karşılığında Kıbrıs'ı güya geçici olarak ama aslında tamamen İngiltere'ye terketti, Berlin'de toplanan ve 13 Temmuz'da imzalanan bir diğer anlaşma ile de Ayastefanos'un şartları hafifletildi.

Berlin Anlaşması ile bugünkü Bulgaristan topraklarının bir bölümü prenslik oluyor, Bosna-Hersek vilâyeti Avusturya-Macaristan'ın işgaline terkediliyor; Romanya, Karadağ ve Sırbistan bağımsızlıklarını elde ediyor, Niş ve etrafı Sırbistan'a, Antivari kasabası da Karadağ'a bırakılıyor, Besarabya'nın yanısıra Kars, Ardahan,

Batum ve Artvin sancakları Rusya'ya veriliyor, yani imparatorluk geniş arazi ve nüfus kaybediyordu.

Sultan Abdülhamid, bütün bu karmaşa arasında, imparatorluktaki etnik unsurların temsilcilerinin kendi başlarına hareket etmeye başladıkları ve resmî dil tartışmalarının yapılır olduğu Meclis'i açılışından 10 ay 25 gün sonra, 1878'in 13 Şubat'ında haklı olarak tatil edecek, devletin merkezi otuz sene boyunca artık Yıldız Sarayı olacak, bir sonraki Meclis ancak 1908'de açılabilecek ve Meşrutiyet'in ilân edilip Meclis'in tekrar açılmasında o sırada genç bir binbaşı olan Enver Bey'in de mühim rolü bulunacaktı.

93 Harbi ve Berlin Anlaşması ile başlayan toprak kayıpları Abdülhamid'in iktidarı boyunca ardarda devam etti. Tunus 1881 Mayıs'ında Fransa'nın oldu, o senenin 2 Temmuz'unda koskoca Tesalya bölgesi ile Narda kazası Berlin Anlaşması'nın bir maddesi uyarınca Yunanistan'a terkedildi, Mısır 1882'de İngiliz işgaline uğradı ve sadece kâğıt üzerinde Türk toprağı olarak kaldı, Doğu Trakya da 18 Eylül 1885'te Bulgaristan ile birleşti...

Kayıplar bu kadarla kalsa, gene iyi idi... 18 Aralık 1897'de Girit'e muhtariyet verildi ve Girit meselesi adanın Yunanistan'a bağlandığı 1908'e kadar imparatorluğun en büyük dertlerinden birini teşkil etti ve Enver ile Enver'in neslini en fazla etkileyen siyasî dert oldu...

Devlet o kadar güçsüz halde idi ki, Yunanistan ile 1897'de girişilen savaştan galip çıkmamıza rağmen Düvel-i Muazzama'nın araya girmesi, yani Türk zaferi ile biten bir savaşın neticesini bile Avrupa'nın karara bağlaması yüzünden cephedeki başarılardan doğru dürüst bir kazanç sağlanamadı!

Sultan Abdülhamid zamanında elden çıkan Doğu Rumeli, Kıbrıs, Mısır ve Tunus gibi toprakların yüzölçümleri, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları'ndan sonra kaybettiğimiz toprakların yüzölçümünden daha fazla idi ve imparatorluğun Avrupa'daki Müslüman nüfusu artık yarı yarıya azalmıştı![41]

Üstelik, Avrupa ile Rusya'nın artık hemen her bahane ile karışmayı ve kaşımayı âdet halinde getireceği bir de Ermeni derdi başlamış, Osmanlı İmparatorluğu'nun o senelerde dağılması da, Rus yayılmasına karşı İngiltere'nin verdiği destek ile önlenebilmişti.

Ama, meselenin çok önemli bir boyutu daha vardı: Kayıplar sadece toprak ile sınırlı değildi, devletin izzet-i nefsi de elden gidiyordu ve aslında çoktan gitmiş gibi idi...

*

Abdülhamid 13 Şubat 1878'de parlamentoyu otuz sene devam edecek bir tatile mecbur etti ama resmen kapatmayıp fiilen vârolmayan

bir hâle getirdi ve milletvekilleri hayatta oldukları müddet boyunca aylıklarını almaya devam ettiler. Hükümdar anayasaya resmen dokunmadı, anayasa hiçbir şekilde uygulanmasa bile o da kâğıt üzerinde vâroldu, her sene yayınlanan devlet salnamelerinin ilk sayfalarında yeraldı ve Sultan Abdülhamid görünürde bir meşrutiyet padişahı olarak hüküm sürdü ama iktidarda bir mutlakiyet hükümdarı, yani bir *tek adam* vardı.

Otuz yıl altı ay boyunca devam eden bu dönem hem devlet, hem de halk için sıkıntılı, dertlerle dolu ve hattâ nefes almanın bile zor olduğu bir devir oldu. Sadrazamlar bile hükümdarın korkusundan bazen yabancı elçiliklere sığınıyorlardı, halk fakirdi, imparatorluk dışarıya karşı acz içerisinde, içeride ise baskıcı idi ama artık bağımsız bir devlet değildi, malî ve siyasî bakımlardan yarı sömürge halindeydi.

Maliye berbattı, iflâs etmişti, hazine tamtakırdı. Askerin ve memurun maaşı zamanında ödenememekte, ödeme birkaç ayda bir yapılmakta ama maaşın tamamı değil, sadece bir kısmı verilebilmekteydi. Bazı memurlar, özellikle de subaylar parasızlık yüzünden aylıklarını sarraflara önceden kırdırmakta, ödeme zamanı geldiğinde aylıkları devletten sarraflar tahsil etmekteydi.

Asırlar öncesinden gelen kapitülasyonların üzerine bir de devletin senelerin getirdiği borç yüküne dayanamayarak 20 Aralık 1881'de yayınlanan *Muharrem Kararnamesi* ile iflâsını resmen ilân etmesi üzerine kurulan Düyûn-ı Umûmiye derdi geldi, en önemli gelir kaynaklarının idaresi Düyûn-ı Umûmiye'ye devredildi. Millî sermaye ve yatırım yoktu ama kapitülasyonlara ilâve olarak bir de imtiyaz derdi mevcuttu; demiryollarının, deniz nakliyatının ve madenlerden bazılarının imtiyazı yabancılara verilmişti. Hazine zaten tamtakır olduğu için maliye nâzırları maaş ödeyebilmek için Düyûn-ı Umûmiye'den borç talebinde bulunmakta, hattâ maliyenin başveznedarı Galata bankerlerini dolaşmaktaydı ve asıl büyük telâş aybaşlarında değil, bayram ve cülûs yıldönümü gibi günlerde dağıtılacak paranın temininde yaşanmaktaydı.

Para temini konusundaki sıkıntıların en gerçekçi sahnelerinden biri, babası maliye başveznedarı olan Refik Hâlid'in yazdıklarında yeralır:

> "...Kutlu günler yaklaşırken babamı ve muavini olan merhum ortanca biraderimi bir telâştır alırdı. Neden? Bayram, kandil, donanma üzücü şeyler mi? Herkes tatil günleri yaklaştı, avucumuza para girecek, gezip eğleneceğiz diye sevinirken bizimkilerin telâşa düşmelerindeki sebep?
>
> Sebebi söyliyelim: Bir-iki gün içinde maliye hazinesi gişelerinden tam 600.000 altın tutarında umumî maaş verilmesi âdetti. Sıra numarası, tertibat, teşkilât yoktu; maaş sahipleri cemm-

i-gafîr halinde daireye hücum eder, birbirini ite kaka gişelere yanaşmağa bakardı. Bir ana baba günü! Veznedarlar o gürültü patırdı, bağırıp çığrışma, atışıp itişme, sövüşüp dövüşme esnasında para verirken sersemlikle açık da verirlerdi; açıktan mesul babamdı, nasıl telâşa düşmesin? İsparmoz tutsa haklı!

Şu var ki vaziyeti babamınkinden daha güç olan zat, Maliye Nâzırı idi, zira altı yüz bin sarı lirayı temin ve tedarik etmekle mükellef bulunan kendisiydi; bulamadı mı yerinden olurdu. Bulması gerçekten zor, adetâ imkânsızdı.

Avans şeklinde faizle para alınacak üç yer vardı o zaman: Osmanlı Bankası, Tütün Rejisi ve Düyûn-ı Umûmiye İdaresi. Nâzır bunlara başvurur, Ermeni tâbirince yalvar yakar olur, anasının memesinden emdiği süt burnundan gelir, nihayet koparırdı. Ayıp, utandırıcı şeyler ama hakikat!

Böyle olduğundan dolayı da Maliye Nâzırlarımız bir nevi müstemlekede bulunuyormuşuz gibi o müesseselerin başındaki, kendi memleketlerinin artığı şahısların hüküm ve nüfuzu altında idiler. Azametlerini görmeliydiniz! Ben görürdüm ve çocukluğuma rağmen üzülürdüm. Millî izzet-i nefis yarası çocuk yüreklerinde daha derinine açılır ve daha devamlı işler.

Zamanın maliye siyasetinde çirkin ve bayağı bir iş daha hatırlarım ki buna nâzırdan aldığı talimatla babam karışırdı: Gün olur, hazine tam mânâsiyle tamtakır, kuru bakır kalırdı. Koca koca kasaların bomboş hali pek acıklıydı. Hele gece gündüz onları bekleyen nöbetçi askerlerin!

İşte böyle zamanlarda başveznedar bey, bâlâ rütbesine rağmen Galata'daki ekalliyet sarraflarına müracaat eder, onlardan bir miktar, meselâ kırk-elli bin lira avans isterdi. Sarraftan istikraz, hem de imparatorluk hazinesine!"[42]

İmparatorluk hariciyesi Avrupa'daki bazı kendi büyükelçileri ile yazışmalarını Türkçe yerine Fransızca yapmaktaydı, zira ekalliyete mensup olan büyükelçiler Türkçe yazmaktan âcizdiler! Avrupa'nın bitmeyen taleplerini zamana bırakmak ama çok sıkıştırıldığı anlarda da derhal taviz vermek, sarayın alışılmış politikasıydı. Dolayısı ile uluslararası alanda sistemli bir dış politika değil, sadece günü kurtarma çabası hâkimdi ama bu iş bile tam bir teslimiyetle yapılmaktaydı.

*

O dönemde kaleme alınmış olan hemen her hatırat Abdülhamid'in aleyhinde sözlerle doluydu; hattâ, hükümdarın iktidar senelerinde yazılmış hicivler ile bestelenmiş şarkıların ve hattâ marşların güftelerinde bile hakaretler ile beddualar resmigeçit yapar ama bu şiirler ve nağmeler sadece kulaktan kulağa fısıldanırdı.[43]

Abdülhamid'in aleyhindeki söylentilerde İttihad ve Terakki'nin geçmiş devri kötüleme politikasının da rolü vardı ve memleket olduğundan daha da güçsüz gösteriliyordu. Ama hükümdarın en yakınında bulunmuş ve seneler boyunca ihsânını görmüş bazı devlet adamları da, padişahın tahtından indirilmesinden sonra yayınladıkları hatıralarında tam bir nankörlükle Abdülhamid'e veryansın edeceklerdi.

*

Mutlakiyet hükümdarlarının iktidar modelleri ile psikolojik yapıları arasında yakın bağlantı vardır ve bu bağlantı Abdülhamid için de sözkonusudur.

İktidardan ayrılmasının üzerinden bir asırdan fazla geçmiş olmasına rağmen, Sultan Abdülhamid'den ne zaman bahsedilse, akla öncelikle *vehim* ve *jurnal* kavramları gelir, zira Abdülhamid zamanında çekilen bütün sıkıntıların yanısıra, padişahın vehminin getirdiği bir başka dert de, jurnalciliktir!

Hükümdarın aşırıdan çok ötede olan vehmi, döneminde meydana gelen hadiseler karşısında alınacak kararları baştan aşağı etkilemiş ve hem iç hem de dış politika tamamen bu vehmin doğrultusunda belirlenmiş, sarayın etrafındaki menfaat odakları da bu vehmi arttırmak için ellerinden geleni yapmışlardır.

Sultan Abdülhamid'in oğlu ve padişah oğulları arasında en son vefat eden şehzade olan Mehmed Âbid Efendi (1905-1973), sürgünde bulunduğu Fransa'dan tarihçi İsmail Hâmi Danişmend'e yazdığı bir mektupta babasının vehmini kabul edecek ama sebebinin psikolog gözü ile incelenmesi gerektiğini söyleyecektir:

> "...Vehm-i hümayun ve tevlîd ettiği netâyic (padişahın vehmi ve getirdiği sonuçlar) bittabii hoşumuza gitmezse de sizden mensur kaside değil tarih beklediğimizden bu da maalesef bir hakikat-i tarihiyye (tarihî gerçek) olduğundan kabule mecburum. Yalnız şu var ki: bu *'vehim'* denilen şey her insanın ruhunda az veya çok mevcud birşeydir. Fakat bir insanın işgal ettiği makam ve bilhassa içinde yaşadığı muhit bu vehmi mütemadiyen tahrik ve nihayet çileden çıkaracak bir makam ve muhit oluyorsa o zavallı insan ne yapsın? Acaba herhangi bir adam şu veya bu şekilde kazâya uğratılacağına dair Allahın her günü onbeş yirmi mektup alırsa artık ondan çıkamaz bir hale gelmez mi? Bu cihet de psikolog gözüyle ayrıca tedkik edilecek bir meseledir. Bir biyografi yazıldığı halde bilhassa bu noktayı nazar-ı dikkatinize arzederim".[44]

Abdülhamid'in vehminin artmasında kendisinden önceki iki padişahın darbe ile tahtından indirilmesinin ve taht sahibini ordunun belirlemesinin bir rolü vardır.

Ama, Jöntürkler'den Ali Süavi'nin devrik padişah Beşinci Murad'ı tahtından indirilmesinden sonra kapatıldığı Çırağan Sarayı'ndan kurtarıp yeniden hükümdar yapabilmek maksadıyla 20

Mayıs 1878'de düzenlediği ve yirmiden fazla kişinin hayatına mâlolan başarısız baskın, Abdülhamid'in zaten mevcut olan vehmini ve dolayısı ile baskıyı daha da arttırmıştır.

Meşrutiyet ve ıslahat vaadi ile tahta çıkmış olan Abdülhamid bir Tanzimat hükümdarıdır; Tanzimat'ın gereklerine inanmış olduğu görülür ama yapması gereken reformların önündeki en büyük engel, bitmeyen ve zaman geçtikçe daha da artan vehmidir. Yıldız'a her gün düzinelerle jurnal gelmekte, bu jurnallerin arasında akla-mantığa sığmayacak kadar saçma olanları da bulunmakta ama göze girme, para yahut mansıp kopartabilme maksadı ile yollanan saçmalıklar hiçbir şekilde cezalandırılmamaktadır; zira ceza verilmesi yoluna girildiği takdirde jurnal ve ihbarların kesilebileceğine, muhtemel bir tehlikenin önceden haber alınamayacağına inanılmaktadır.

Saraya bağlı olan jurnalciler teşkilâtı ile silâhşörlerin astıkları astık ve kestikleri kestiktir; para işlerinden gönül maceralarına kadar canlarının istediği şekilde davranabilmekte, sadrazamlar bile hafiye takibi altında yaşamakta, Bâbıâlî ile konaklarının haricinde bir yere gitmek zorunda kaldıklarında bile hükümdardan izin istemeye mecbur tutulmaktadırlar.

Sultan Abdülhamid'in hafiye teşkilâtının başında bulunan Fehim Paşa'nın İkinci Meşrutiyet'in ardından Bursa'da linç edilmesi, seneler boyu devam etmiş olan bu baskının neticelerindendir...

Devlet tamamen merkezîleşmiştir ve merkez Yıldız Sarayı'dır. Bürokrasinin kendi başına karar vermesi hiçbir şekilde sözkonusu değildir, en basit işler bile saraya sorulup gelen talimata göre hareket edilmektedir ve sadece İstanbul'un değil, uzak vilâyetlerin bürokrasisi bile bu şekilde harekete mecburdur.

Sansür heryerde ve herşeydedir. Hattâ bazı dinî kitaplar bile hükümdarın iradesi ile yasaklanacak, bu yasaklama Sultan Abdülhamid'in tahtından indirilmesi için verilen hal' fetvasına da yansıyacak ve padişah *kütüb-i mutebereden bazılarını imha ettirmek suçlaması* ile hal' edilecektir.

Hilâfet kavramı ile *İttihad-ı İslam* düşüncesinin bu dönemde öne çıktığına inanılır ama ortada hilâfetten istifade edilerek alınmış müsbet bir sonuç yoktur; aksine Müslümanlar ile meskûn topraklarda, Arnavutluk'ta ve Yemen'de isyanlar yaşanmaktadır.

Askerî ve sivil terfiler liyakat yerine hükümdara bağlılığa ve saraya edilen hizmete göre yapılmakta, özellikle de paşalar bulundukları mevkilere liyakatleri ile değil Yıldız ile olan bağlantıları ve hükümdara bağlılıkları sayesinde gelmektedirler. Ama, Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa gibi bir millî kahraman bile herhangi

bir muhalif grubun liderliğine getirilmesi ihtimaline karşı sarayda *mabeyn müşiri* unvânı ile tutulmakta, yani bir çeşit esir hayatı sürmektedir! Ordu 93 Harbi'nden sonra bir türlü toparlanamamıştır; Sultan Abdülâziz'in devrilmesinde en önemli rolü oynamış olan donanma böyle bir işe yeniden kalkışmaması için Haliç'te hapsedilmiş, savaş gemileri hareketsizlikten çürümeye yüztutmuştur, donanmanın Yunan Harbi sırasında, 19 Mart 1897'de Haliç'ten çıkışı sırasında utanç verici hadiseler yaşanmıştır.

Orduda yapılacak reform konusunda ise Almanya ile başlayan yakınlaşmanın neticelerinden olan Alman Askerî Heyeti'nden medet umulmaktadır ve Sultan Abdülhamid ile Enver Paşa'nın en yakın ortak noktalarını da Almanya ile askerî alandaki bu yakınlaşma teşkil edecektir.

Enver'in ileriki senelerde Harbiye Nâzırı olmasından hemen sonra askeriyede başlattığı *gençleştirme* operasyonunun temelinde rütbelerini saraya olan sadakatleri sayesinde elde etmiş olan subayları görevlerinden uzaklaştırıp emekli etme çabası da vardır ve Enver otobiyografisinde rütbelerin himaye ve para sayesinde alınabilmesinden yakınmaktadır:

> "...Mâfevkine (üstüne) karşı gelen zabite birşey yapılamadığı gibi, mâfevkler de iktidarsız ve ma'tûh (bunamış) olduklarından, mâdûnlarını (astlarını) kendilerine itaat ettirecek hâsse (güç, duygu) kalmamıştı. Bu hâlin devamı memleketin mahvı demekti. Buna sebep ise, idâre-i Hamidiye idi. Fiilen mâlûl ve iktidarsız olmasından sarf-ı nazar, sakat olan bir miralayın fırkaca tekaüdü yazıldığı halde; İstanbul'a gönderilecek birkaç yüz altın ve oradaki bir dostun himayesiyle, biraz sonra, *kudemâ-yı ümerâ-yı askeriyedendir* diye mirlivalık fermanı geliyordu. Bu hal herkeste îfâ-yı vazîfe hususunda bir kesel uyandırıyordu. Bunun için İstanbul'un sû-i isti'mâlâtına nihayet vermek, binâenaleyh bu keyfî idâre-i mutlaka yerine, bir idâre-i meşruta ikame etmek lâzım geldiğine ve bundan başka her teşebbüsün neticesiz kalacağına karar vermiştim".

*

Dönem işte böyledir, Sultan Abdülhamid'in iktidarına hemen her sınıftan insan karşıdır... Talebesi karşıdır, alt rütbelerdeki subayı karşıdır, entellektüeli karşıdır ama gecelerin birinde Fizan'a yahut imparatorluğun bir başka sıcak ve ücra köşesine sürülüvermek korkusu; istikbal, aile ve meslek endişesi seslerin yükselmesini engellemektedir. Memnuniyetsizliklerini belli edenler yahut birşeylerin değişmesi gerektiğini düşünce seviyesinde bile ifade edenler gönderildikleri sürgünden seneler sonra, Meşrutiyet'in 1908'de yeniden ilânı ile dönebileceklerdir ve mevcut idare, Mehmed Âkif'i

bile isyan ettirip *"Ortalık şöyle fena, böyle müzebzeb işler / Âh o Yıldız'daki baykuş ölüvermezse eğer / Âkıbet çok kötü ..."*[45] diye Sultan Abdülhamid'i baykuşa benzeten mısralar yazdıracak hâle gelecektir.

Sultan Abdülhamid'in aleyhindeki sözlere, o günleri anlatan hemen bütün hâtıralarda tesadüf edilir...

Meselâ, o devrin gençlerinden ve sonraki senelerin önde gelen gazetecilerinden olan Ali Naci Karacan'ın Makedonya'daki komiteler hakkında Balkanlar'ın elimizden gitmesinden yıllar sonra yayınladığı *"Ya Hürriyet, Ya Ölüm!"* başlıklı yazı dizisi, gençlikleri Sultan Abdülhamid'in iktidarı dönemine rastlayan muhaliflerin hükümdar hakkındaki düşüncelerini açık şekilde göstermektedir:

> "...Tarih gösteriyor ki, meşhur Berlin Kongresi'nden sonra dahi, Osmanlı Devleti, hattâ Afrika'daki koca Trablusgarb'ı hesaba katmadan, İşkodra'dan tâ Basra'ya kadar uzanan büyük bir imparatorluk halindeydi.
>
> Fakat, Abdülhamid'in, cinayet derecesine varan hamâkatı ve zahmetsizce kazanılmış bir mirasın her sıkıştıkça bir kısmını vererek gününü gün etmek siyasetidir ki, o beş yüz senede milyonlarca Türk'ün kanı bahasına ele geçirilmiş imparatorluğu, millet hayatına nisbetle göz açıp kapamak demek olan elli sene içinde çökertti, yıktı, yoketti.
>
> ...Ama, günün birinde, falan padişahın tohumundan, yalnız mukaddes sanılan bir tohumdan geldiği için tahta oturan, 'sultan ibnü's-sultan' ismini alan bir adam, ahşap kafasına geçirdiği püsküllü kırmızı fesiyle adamdan ziyade korkuluğu andıran biri, kapkara bir hâile tipi, bütün o iklimleri, denizleri, Asya'nın ortasından Avrupa ortalarına sarkan ve Afrika'nın yarısını kaplayan toprakların hepsini, tapusuna şartsız tasarruf edilmiş bir çiftlikten daha kolaylıkla dağıttı, sattı, yedi, bitirdi. Ve... hazmetti.
>
> Vatana ihanet derecesi, vatanı satan kardeşinden asla farklı olmıyan Abdülhamid, Türk milletinin lânet ve nefretine, Vahidettin'den daha az müstahak olmuş değildir.
>
> ...Fakat, bütün bunlara rağmen, paramparça edilmesine rağmen, Osmanlı Devleti, o halinde bile, bugünün Fransa, Lehistan, Yugoslavya gibi en geniş topraklı Avrupa devletlerinden daha büyük, dağ gövdesini beş kıt'anın üçüne yaymış, gene koca bir hakanlıktı...".[46]

*

Abdülhamid zamanında yaşanan bütün bu sıkıntılara rağmen iyi, güzel ve hayırlı işler yapılmadı mı?

Dönemin sadece kapkaranlık bir istibdat devri olduğunu ve iyi olan hiçbirşeyin yapılmadığını söylemek haksızlık olur ama yapılanlar yetersiz kalmıştır. Meselâ eski devirlere oranla çok daha fazla okul açılmış olmasına rağmen eğitim Avrupa seviyesine gelememiş; okullardan bazıları, meselâ Aşiret Mektepleri de zaten siyasî sebeplerle kurulmuşlardır.

Burada, sık sorulan bir soruyu da hatırlamamız gerekiyor:

Abdülhamid milliyetçilikten kaynaklanan ayrılıkçı hareketlerin zirveye tırmandığı, hürriyet rüzgârlarının artık fırtınaya dönüştüğü, imparatorluktan toprak kopartmak isteyen her batılı gücün talep ettiği herşeyi aldığı ve neticede onbinlerce kilometrekare genişliğindeki toprakların elden gittiği bu otuz sene boyunca mutlak bir idare yerine özgürlüklere izin veren bir idare kurmuş olsa idi imparatorluğun âkıbetinde bir değişiklik olur mu idi?

Tahmin üzerine tarih yazılmasının mümkün olmadığına inandığım için bugün de gündemde olan bu soruya cevap vermek yerine, Enver'in otobiyografisinde bu hususta ki bir ifadesini nakletmekle yetiniyorum:

> "...Bu sırada, hakikaten, zalim idarenin tesirini bütün milletin anlamağa başlamış olduğunu hissettim. Ve bundan sonra Hamid'in zalim idaresine karşı zihnimde hâsıl olan intibah, derece-i kemâle gelmişti. Bu hâin herif, istese, bir anda her şeyi yapar; memleketi bahtiyar eder; etrafındaki alçakları dağıtır; hem memleket, millet bahtiyar olur, hem kendisi, diyordum".[47]

*

Jöntürk hareketi ile ardından gelen İttihad ve Terakki, zaten Sultan Abdülâziz'in iktidar senelerinden itibaren devam eden istibdada son verme çabasının neticesidir ve Sultan Abdülhamid devrindeki askerî öğrencilerin önünde artık tek bir hedef vardır:

Abdülhamid'in iktidarına, yani Enver'in ifadesi ile *zâlim idareye* son vermek!

Enver işte böyle bir devirde yetişmiştir, bu sıkıntılı zamanın gencidir, memlekete hizmet edebilmenin tek yolunun Abdülhamid'in devrilmesinden geçtiğine inanmaktadır ve otobiyografisinin birçok yerinde Abdülhamid'in iktidarını sert ve hattâ yer yer hükümdara hakarete varacak sözlerle tenkid edecektir:

> "...Soba başında toplandığımız istirahat zamanlarında hükümetin aczinden; idare-i mutlakanın, hâssaten Sultan Hamid'in fenalığından bahsederdik. Fakat bunlar söz olarak kalır, yalnız fikirde ufak bir intibah hâsıl ederdi..."

> "...Bu sırada, hakikaten, idâre-i zâlimenin tesirini bütün milletin anlamaya başlamış olduğunu hissettim ve bundan sonra idâre-i zâlime-i Hamidî'ye karşı zihnimde hâsıl olan intibah, derece-i kemâle gelmişti. Bu hâin herif, istese, biranda her şeyi yapar; memleketi bahtiyar eder; etrafındaki alçakları dağıtır; hem

memleket, millet bahtiyar olur, hem kendisi, diyordum. Fakat bu adamın senelerden beri kan içmeye alışmış olduğunu ve insanın itiyâdından vazgeçemeyeceğini düşündükçe, şahsına karşı fevkalâde bir adâvet [hissediyor] ve herhalde bunun vücûdunun ortadan kalkmasının en selîm bir çâre olacağını düşünüyordum..."

"...Sultan Hamid'in ve etrafındaki alçakların, böyle ehemmiyetsiz husûsâtı izâm ederek birçok hanedanı mahvedişleri[ni] ve bununla beraber milleti bir girdâb-ı felâkete sürükleyişlerini bizzat görüşüm, bende bunlara karşı fevkalâde bir kin uyandırdı. Bundan sonra, ara sıra, itimâd ettiğim arkadaşlara bu zalim idareyi devirmek çârelerinden bahse başlamıştım. Fakat bunlar söz olarak kalıyordu..."

"...Çünki mâdûn (ast) mâfevkine (üstüne) itaat etmezse, mâfevkler dâima mâdûnun gönlünü alarak iş gördürmeye, dolayısiyle, onun keyfine tâbî olmaya mecbur idi. Mâfevkine karşı gelen zabite birşey yapılamadığı gibi, mâfevkler de iktidarsız ve ma'tûh olduklarından, mâdûnlarını kendilerine itaat ettirecek hâsse kalmamıştı. Bu hâlin devamı memleketin mahvı demekti. Buna sebep ise, idâre-i Hamidiye idi. Fiilen mâlûl ve iktidarsız olmasından sarf-ı nazar, sakat olan bir miralayın fırkaca, tekaüdü yazıldığı halde; İstanbul'a gönderilecek birkaç yüz altın ve oradaki bir dostun himayesiyle, biraz sonra, *kudemâ-yı ümerâ-yı askeriyedendir* diye mirlivalık fermanı geliyordu. Bu hal herkesde îfâ-yı vazîfe hususunda bir kesel uyandırıyordu. Bunun için İstanbul'un suistimâlâtına nihayet vermek, binâenaleyh bu keyfî idâre-i mutlaka yerine, bir idâre-i meşruta ikame etmek lâzım geldiğine ve bundan başka her teşebbüsün neticesiz kalacağına karar vermiştim..."

"...Maamâfih, hamiyetli Osmanlıların herhalde gayret ederek idare-i merkeziyeyi ıslâh edeceğini ve Sultan Hamid'in bu hususta pek kabahatli olduğunu, söylemiştim. Bu vakit ise henüz hiçbir teşebbüsât yoktu. Maamafih, bende olduğu gibi, herkeste fikirler başkalaşmıştı. Vatanın gittikçe girdâb-ı felâkete yaklaşmakta olduğunu herkes anlıyordu..."

"...Kendi kendime, milletin benim gibi bir en hakir hizmetçisine gösterdiği muhabbeti görünce, *Sultan Hamid iyilik etmek isteseydi kendisine ne yapılmazdı* diye düşündüm..."

O senelerde bir de kahramanı vardır: Ali Süavi!

Tahttan indirilmesinden sonra Çırağan Sarayı'nda hapis hayatı süren sabık hükümdar Beşinci Murad'ı yeniden padişah yapabilmek maksadıyla 20 Mayıs 1878'de Çırağan'ı basan ama baskına derhal müdahale eden Beşiktaş Muhafızı Yedi-Sekiz Hasan Paşa'nın elindeki odunu kafasına indirmesi ile hayatından olan Ali Süavi, düşünceleri ve maceralı hayatı ile Enver'i o senelerde en

fazla etkileyen kişidir. Enver bu hayranlığının tesiri ile bir ara adının başına *Süavi* ismini de ilâve edecek ve Libya'da bulunduğu sırada basit bir teknikle hazırlayacağı kâğıt paraları da *Enver Süavi* diye imzalayacak, Dünya Savaşı'ndan sonra gittiği sürgünün ilk zamanlarında da *Süavi* adını kullanacaktı.

Ali Süavi'ye bağlılığını, otobiyografisinde *"...Süavi merhûmun istibdâd duvarına çaktığı çivi, benim tırmanmama yardım edecekti. Merhumun cesaretine hayran olduğumdan, ben de, aynı ismi nâm-ı müste'âr olarak almıştım..."* diye yazar.

*

Enver, maddî bakımdan orta hallinin de altında bir aileye mensuptu, çocukluğu geçim sıkıntılarının ve aile içerisinde eksik olmayan, sık sık yaşanan huzursuzlukların içerisinde geçmişti ve kızkardeşlerinden biri, Hasene, Enver'in mektuplarından anlaşıldığı kadarı ile fazla huysuzdu.

Ev, kalabalıktı: Babası, annesi, Şükriye ismindeki babaannesi, yaşıtı sayılabilecek olan amcası Halil ve kendisi de dahil olmak üzere beş kardeş...

Babası Ahmed Bey biraz çapkındı, gönül maceraları yüzünden evde sık sık hır-gür çıkmaktaydı. Ahmed Bey çapkınlıktan yaşlılığında da vazgeçmeyecek, Enver'in Rusya'da bulunduğu senelerde *Dilârâ* adında genç bir kadınla yeni bir macera daha yaşayacak, Enver çileden çıkacak ama babasına bir şey diyemeyecek ve hırsını kızkardeşi Hasene'nin kocası Nâzım Bey'den çıkartacaktı.[48]

*

Enver, İstanbul'da başladığı ilkokulu babasının Manastır'a tayini üzerine orada tamamladı, askerî ortaokul ile liseyi yine Manastır'da bitirdi, sonra İstanbul'a döndü ve Harbokulu'na girdi.

Babası Ahmed Bey ile münasebeti her zaman resmî idi, hattâ bu resmiyet *"Sevgili beybabacığım!, Azîz beybabacığım!, Huzur-ı mün'imânelerine: Bâis-i hayat-ı necâtım sevgili beybabacığım!, Huzur-ı âlî-i veliyyü'n-niâmîye: Sevgili beybabacığım!"* şeklinde hitaplarla başladığı ve kendisinden *kulunuz* diye bahsettiği son derece saygılı ifadelerle kaleme alınmış mektuplarına da aksetmişti.

Yazdıklarından görüldüğü kadarı ile iyi bir aile terbiyesi almıştı, iyi bir evlât ve iyi bir kardeş idi. Ailesine olan bu bağlılığını hayatının sonuna kadar devam ettirdi, annesinin, babasının ve kardeşlerinin vaziyetleri ile sürgün senelerinde mektuplar vasıtası ile de olsa alâkadar olmaya çalıştı.

Enver'in o senelere ait not defterleri ve ailesine yazdığı mektuplar elimizdedir. Not defterlerinde sık sık maaş ve borç hesap-

larına rastlanmakta, mektuplarında ailenin çektiği maddî sıkıntının kendisine getirdiği üzüntülerden sözetmektedir. Her ay maaşının büyük kısmını ailesine göndermekte, diğer kızkardeşi Mediha'nın dikiş ve keman hocasının ücretini de vermektedir, hattâ tasarruf edebilmek için yeni bir kılıç almaktan bile vazgeçmiştir:

> "...Beybabacığım! Bu defa bayram maaşımla elbise bedelimden artırdığım yedi buçuk liranın altısı ile o Manastır'da gönderdiğiniz gibi bir dürbün ısmarladım. Mütebaki bir buçuk lirasını da takdim ediyorum. Bendenize gelince: Burada zaten masrafım pek ziyade olmadığından her halde sıkıntı çekmem *(5 Mart 1904)"*.
>
> "...Size evvelki mektubumda gönderdiğimi yazdığım bir liraya iki mecidiye daha ilâve ettim. Lütfen bundan kırk kuruşunu anneme, otuz beş kuruşunu da Hasene Hanım'a veriniz, harçlık etsinler. Mütebakiyi de arzu ederseniz sekiz mecidiyeyi iki liraya iblâğ ile Hayim'e veriniz. Maamafih arzu-yı âlînize tâbîdir. Bendeniz burada hamdolsun sıkıntıda değilim. Yalnız sizi pek özledim. Allah hayırlısıyla ellerinizi öperek hayır duanızı almayı nasip etsin. Bâki baka-yı sıhhat ve saadetiniz en birinci dileğimdir beybabacığım *(2 Nisan 1904)"*.
>
> "...Zât-ı âlîleri ve diğer ailemiz efradının sağlığını Allah'ımdan dilerim. Paranın suret-i sarfı kulunuzu memnun etti. Çünkü yine borcumuza sarfedilmiş demektir. Bu sene Eylül'den itibaren zât-ı âlîniz namına olmak üzere maaşımın nısfı olan iki yüz kuruşu sipariş ettim. Çünki, Mart geçmiş bulunuyor. Vâkıan bilâhare bir karar verileceği irade buyurulursa da şimdilik istidayla takdim ettim. İnşaallah rast gelir. Bu halde bu parayı iste (?) evvelki mektubumda arzettiğim gibi sarfeder, ister kâmilen borca karşılık tutarsınız, nasıl arzu buyurursa ol suretle sarf buyurulur. Binbaşı Efendi'nin uğradığı kazaya esef ettim. Fakat ne yaparsa Allah yapar. Hak başka kazalardan korusun. Nuri'nin mevkii oldukça iyi olduğundan yine şâyân-ı şükürdür. Mediha'nın başı da inşaallah yakında geçer *(18 Nisan 1904)"*.
>
> "...Evvelce de arzettiğim gibi kulunuz sıkılmanızı hiçbir vakit arzu etmem. Binaenaleyh zaten lüzumsuz olan kılıç parasından çoktan sarf-ı nazar ettim. Binaenaleyh inayet buyurup da bu suretle bir para irsâli için borca girmez yahut o parayı borçlarımıza kapatırsanız daha ziyade hem de fevka'l-had sevineceğimden emin olunuz. Zât-ı âlîlerini temin ederim ki aksi halde göndereceğiniz para ile alacağım kılıcı taktıkça kalben fevka'l-had müteessir olacağım. Her halde irade zât-ı veliyyü'n-niâmîlerinindir. Kulunuz, fikrimi arzettim beybabacığım! *(5 Aralık 1902)"*.[49]

Kızkardeşi Hasene'ye yazdığı mektuplarda da aynı şekilde alâka, göz-kulak olma hissi, sevgi ifadeleri ve yine maddî yardım bahisleri vardır:

> "...Eminim ki benim sizi sevdiğim kadar siz de beni seviyorsunuz. Bunun için de hiddete mahal yok. Maamafih zihninizdekini de yazmak her halde elinizdedir.
>
> ...Kardeşim! Pekalâ bilirsin ki alnımıza yazılı olanı silmek elimizde değildir. O halde buna karşı sabır ve tahammül ile sebat etmek, beyhude gam yememek lazımdır. Binaenaleyh o acı hatıraları zihninden uzaklaştır. Bunları kurcalayacak şeyleri unut ki bu suretle istikbalde iyi bir kadın olasın. Hülâsa metin ol, çocukluğu bırak *(27 Aralık 1903)"*.
>
> "...Kimbilir, şimdi beni ne ile itham ediyorsun? Maamafih hep haklısın. Fakat hiçbir vakit hatırımdan çıkmadığına emin ol. Ne de olsam seni, senin saadetini düşünürüm. Çünki sen çok çektin. Şimdiye kadar içimizde en bahtsız sen oldun. Artık böyle olunca, ailemizin saadetinden başka birşey düşünmeyen kardeşinin daima seni hatırlaması tabii değil midir? *(20 Kasım 1907)*.[50]

Hasene sonraki senelerde Selânik Merkez Kumandanlığı'na getirilecek olan bir askerle, Nâzım Bey ile evlenecek, bir de çocuğu olacaktır ama evliliği sıkıntılıdır. Enver, Almanya'da askerî ataşe olarak bulunduğu sırada yazdığı ama tarih koymadığı bir başka mektubunda kızkardeşine kocasından ayrılıp çocuğu ile beraber İstanbul'a yerleştiği takdirde her ay dört, durumu müsait olduğunda da beş lira verebileceğini söylemektedir:

> "...Mektubunu aldım. Ağladım. Bilmem bu senin yazın karayazı mı nedir? Sen böyle sıkıntılar, hastalıklar içinde üzülecek miydin? Hasene, seni ne kadar sevdiğimi bilirsin, fakat son zamanda bundan şüpheye düştüğünü anlıyorum. Emin ol bu düşünce benim için pek acıdır. Her vakit her yerde hatırımdasın, hayalin her zaman gözümün önüne gelir, mahzun mahzun yüzüme bakdığımı [baktığını] âdetâ görüyorum.
>
> Bîçare kardeşçiğim! Sana ne yapayım, sana İstanbul'a gönderdiğim paralardan çektiğim sıkıntıya rağmen hemen her ay hiç olmazsa üçer lira göndererek tehvîn-i ihtiyacına olsun savaşıyordum.
>
> ...Haseneciğim sana son bir teklifte bulunmak istiyorum. Eğer orada rahatsız isen, İstanbul'a gel. Sana Almanya'da bulundukça dört lira vermeyi taahhüt ederim. Vaktim olursa beş de veririm. Yalnız başına bir ev tut, çocuklarınla otur. Belki böylece üzüntün geçer. Eğer başka bir şey düşünüyorsan yaz. Elimden geleni esirgemem. Burada aldığım para alimallah idareme yetmiyor. Öyle babama geçen ay yirmi, bu ay da on beş lira gönderdim. Ne yapayım? Ebeveynimiz sıkılmasınlar. Annem de hasta. Mediha'nın hocasına ayda bir lira veriyorum".[51]

İttihad ve Terakki'nin Selânik teşkilâtı, Enver'in eniştesi Nâzım Bey'i sonraki senelerde kendileri için zararlı görüp öldürmeye karar verecek, suikasti bizzat Enver plânlayacak ama enişte-nin canını almakta başarılı olamayacaklardır!

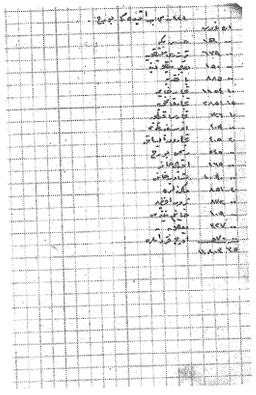
*

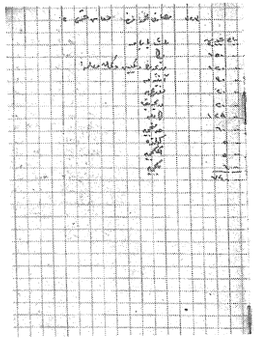
Enver'in o günlere ait cep defterleri, çektiği maddî sıkıntıları aksettiren notlarla doludur. Ay ve sene başlarında ailesine, bakkala, terziye, hizmetçilere, eşe-dosta ve daha başka yerlere olan borçları ile gelirini yazmakta ama aylığı borçlarını karşılayamamaktadır.

Aşağıda, Enver'in 1907'de yaptığı bu hesaplardan birkaçı yeralıyor, ancak bazı kelimeler ile Türkçe olmayan bazı isimleri maalesef okuyamadım:

323 senesi bidâyetindeki borç

	Kuruş	Para
Hasan Bey'e	150	00
Terzi .....'ya	639	00
Bakkal Nikodin'e	150	00
Bankaya	885	00
Tüccar Hayim'e	1154	10
Tüccar .....'a	2851	15
Tüccar .....'a	726	00
Tüccardan İsak'a	405	20
Resmî borç	545	00
İkbal Hanım'a	169	00
Şadiye Hanım'a	1090	00
Makinelere	851	20
Servet Efendi'ye	872	00
Hanımnineme	109	00
Yakup'a	327	00
Üç kardeşlere	570	00
	11803	35

Enver'in bütçe defterlerinden...

323 masârif .....sında maaş kısmı

	Kuruş	Para
Beybabama	200	00
Bana	150	00
Mediha'nın dikiş ve keman muallimine	120	00
Anneme	30	00
.....'ye	20	00
Mediha'ya	20	00
Kâmil'e	129	00
Hizmetçiye	60	00
Gülter'e	5	00
Ekmekçiye	5	00
Bekçiye	6	00
	740	

323 mâhiye muvazenesi

Nakden ve irâdât-ı mâhiyye	2052
Borca verilecek mikdar	872
	1180
Maaşlara	740
	440
İdareye	260
	175

Benzer maddî sıkıntılar sadece Enver'in değil, o devirdeki daha birçok genç subayın, meselâ Mustafa Kemal'in de derdi idi. Yarbay Mustafa Kemal, aynı sıkıntıyı Sofya'da askerî ataşe olarak bulunduğu sırada o günlerin Nafia Nâzırı, daha sonra da Bahriye Nâzırı olan Cemal Paşa'ya 17 Ocak 1914'te yazdığı mektupta dile getiriyordu:

> "...Bizim burada kimbilir ne kadar zevkli bir hayat geçirmekde olduğumuzu -Fethi Bey'le olan mektubunuzda- tahmin buyuruyorsunuz. Hakkınız var. Zaten böyle bir hayatı yaşayabileceğimizi tahmin ederek değil mi idi ki buraya gelmemizi tensip buyurmuştunuz. Filvâki, buraya geleli iki ay olduğu halde henüz Teşrinsanî muhassasât-ı askeriyemden başka beş para alamamış olmakdan ve ilk günü kapandığımız İsplandid Oteli'nin dördüncü kat odasında, her onbeş günde bir takdim olunan hesap pusulalarını birbiri üzerine yığmakdan az zevk mi olur? Hükümât-ı saire ataşemiliterlerinin vesairenin vuku bulan davetlerine mukabele sırası gelince ortadan kaybolmak, hasbelicab dahil olunan kulüplere usulen tediyesi iktiza eden paraların tesviyesi hakkındaki tezkireleri cevapsız bırakmak, cidden bir Türk ataşemiliterinden intizar olunan hususattandır!".
>
> "...Bendeniz şimdilik hakiki bir Osmanlı ataşemiliterine lâyık olabilecek vaziyeti almak için ihtiyaç bulunan hususatı değil, burada aç ve sefil kalmamanın çaresini düşünmek mecburiyetinde olduğum için vaad buyurduğunuz iştigali Teşrinsanî ve Kânunevvel muhassasatlarımın biran evvel göndertilmesine ve bundan sonra da muntazaman tesviyesini te'mine hasr buyurursanız pek ziyade minnetdarınız olurum; çünki şimdiye kadar karnımızı doyuran Fethi Bey gidiyor, Boter alacağını talepte bî-aman bulunuyor, Selânik'de valide ve hemşire çırpınıyor, İstanbul'da enişte sefil sürünüyor".[52]

*

Enver'in Abdülhamid aleyhtarlığının ve memlekette idarenin değişmesi gerektiği yolundaki fikrinin yoğunlaşmasında, kendin-

den bir yaş küçük olan ve Harbiye'de beraber okudukları üvey amcası Halil, yani sonraki senelerin Kuttulâmâre kahramanı Halil Paşa ile beraberce tevkif edilerek Yıldız Sarayı'nda uzun ve yıpratıcı bir sorgudan geçirilmesinin önemli tesiri oldu...

Sultan Abdülhamid'in bayram selâmlığını seyretmek isteyen biri Alman gazeteci iki kişiyi selâmlık merasiminin rahatça seyredilebileceği bir yerde bulunan evlerinde misafir etmişler ama gelenler saraya jurnal edilmişlerdi...

Amcası Halil ile beraber okulda sınıflarından alınarak iki defa Yıldız Sarayı'na götürüldüler ve orada sorguya çekildiler. Kendilerinden istenen, bir gün evlerine gelen misafirlerin ileriki senelerin son halifesi Abdülmecid Efendi tarafından gönderilmiş olduğunu söylemeleri idi. Ama amca ile yeğen bütün tehditlere ve baskılara rağmen tanımadıkları bir şehzadeye iftirada bulunmayı kabul etmeyince sorgu heyeti her ikisini de serbest bırakıp okullarına geri göndermek zorunda kaldı.

İki gün devam eden ve her an imparatorluğun çok uzak bir yerine sürgünle neticelenmesi ihtimali bulunan bu macera, genç Enver'in üzerinde önemli tesir yapacak, Abdülhamid ile etrafındakilere hissettiği husumeti daha da arttıracaktı

Enver, otobiyografisinde tevkif edilip sorguya çekilmesini anlatırken, o andaki asıl endişesinin memlekete asker olarak yapmayı düşündüğü hizmetlerin artık hiçbirini yapamayacak olmanın üzüntüsü, yani askerî mektepten atılma korkusu olduğunu yazacaktı:

> "...Artık, demek ben onlardan ayrılmıştım. Demek, bütün o memlekete iyi hizmet tasavvurâtım mahvolmuştu. Bu sırada gözlerim yaşardı. Her vakitki münâcâtımı tekrar ettim: *"Yâ Rab! Sen bu millet-i Osmâniye'yi muhafaza et! Benim de milletime iyi hizmet edebilmemi nasîb eyle"* dedim".
>
> "...Bundan sonra, Sultan Hamid'in ve etrafındaki alçakların, böyle önemsiz husûsâtı i'zâm edefek, birçok hanedanı mahvedişleri[ni] ve bununla beraber milleti bir felâket girdabına sürükleyişlerini bizzat görüşüm, bende, bunlara karşı fevkalâde bir kin uyandırdı".

Enver'in hayatının son ânına kadar devam edecek olan macerası artık başlıyordu!

*

Askerî okullarda sakin, sıradan ve içine kapanık bir talebe olan Enver, dikkat çeken mezuniyet derecelerini ancak Harbiye'de ve daha sonra kurmay okulunda alabildi.

Manastır'daki askerî rüşdiyeyi 1893'te ondokuzuncu olarak bitirmiş, İstanbul'daki Harbokulu'nun ilk senesinde beşinci, ikinci

senesinde üçüncü, son senesinde de yine beşinci olmuştu. Üç yılın ortalamaları alındığında kurmay mektebi mezunları arasında ikinci idi ve bu üç senenin birincisi sonraki yıllarda hayatını Enver gibi bir sultanla birleştiren, Sarıkamış'taki Üçüncü Ordu'nun kumandanlığını yapan ama Sarıkamış faciasının hemen ardından, 15 Şubat 1915'te henüz 36 yaşında iken tifüsten can veren Hafız Hakkı oldu.

Enver, diplomasını 18 Kasım 1902'de aldı ve babası Ahmed Bey, hem oğlunun o sene birincilikle mezuniyetini, hem de kendi terfisini Makedonya'daki Kırçova'dan Manastır'daki ailesine aynı gün gönderdiği bir telgrafla müjdeledi.[53]

Kurmay Mektebi'nden yüzbaşı olarak mezuniyetinin ardından 16 Aralık 1902'de Makedonya'daki Üçüncü Ordu'ya tayin edildiğinde henüz 21 yaşında idi ve iki büyük hayâli vardı: İyi bir asker olmak ve mevcut rejime, yani Sultan Abdülhamid'in iktidarına son verebilmek...

5 Ocak 1903'te Manastır'da Üçüncü Ordu bünyesindeki 13. Seyyar Topçu Alayı'nın 7. Bataryası'na, 29 Eylül 1903'te de Üsküp'teki 19. Nizâmiye Alayı'nın 1. Taburu'na, 21 Ağustos 1906'da da Rumeli'de eşkiyalığın kökünden temizlenmesi için faaliyet gösteren takip hey'etine tayin edildi.

Eşkiya gayrımüslim milliyetçi çeteler, *eşkiya teşkilâtı* milliyetçi grupların kurduğu silâhlı örgütler, *eşkiyanın takibi* ve *kökünün kazınması* da devletin bu silâhlı unsurların giriştiği milliyetçi hareketleri bastrabilmek için yine silâhla mücadelesi demekti...

Bu mücadelenin niçin ve nasıl olduğunu anlayabilmek için, Balkanlar'da ve Makedonya'da o günlerde yaşananların daha yakından bilinmesine ihtiyaç vardır.

*

Bünyesinde bugünün Bulgaristan'ının, Yunanistan'ının, Sırbistan'ının, Kosova'nın, Makedonya Cumhuriyeti'nin ve Arnavutluk'un bazı bölgelerinin bulunduğu Makedonya, Balkanlar'ın tarihî ve coğrafî bir bölgesidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda müstakil bir vilâyet olan Makedonya, imparatorluğun son devirlerinde üç ayrı vilâyete bölünmüştü: Manastır, Selânik ve Kosova vilâyetlerine...

20. yüzyılın başından itibaren devletin başını ağrıtan ve zamanla uluslararası bir mesele hâline gelen Makedonya'daki milliyetçi hareketlerin geçmişi çok daha önceki senelere dayanırdı ve 93 Harbi'nden sonra, 1878'de Berlin Anlaşması'nın imzalanması ile gündeme gelmişti.

Makedonya'daki mücadele iki yönlüydü: Biri, bölge halklarının yani Bulgar, Arnavut, Rum, Sırp ve Ulahlar'ın Osmanlı hâkimiyetine karşı yürüttükleri ortak başkaldırı, diğeri de bu unsurların kendi aralarındaki kavgalardı.[54] Üstelik aynı milletten olan cemiyetler de birbirleri ile kavgalıydı ve devamlı olarak kan dökmekteydiler.

Meselenin temelinde *Büyük Bulgaristan* hayali vardı, mücadele bölgenin Bulgaristan'a bağlanması maksadıyla yürütülmekteydi ama diğer milletlere mensup cemiyetler de kendi özgürlükleri için çalışmaktaydı. Neticede, ortaya çok sayıda komite çıkmıştı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha önce bağımsızlıklarını kazanmış olan devletler kendi ırkdaşlarının komitelerini her şekilde desteklemekteydiler.

Makedonya'daki başkaldırının en güçlü örgütü, 1893'te Selânik'te kurulan *Makedonya Dahilî Merkez Komitesi* idi ve Pere Toshev (1865-1912), sonradan Antarktika'da bir koya ismi verilen Damyan Yovanov Gruev (1871-1906), yine Antarktika'da bir tepeye adı verilen Hristo Chernopeev (1868-1915), Gotse Delchev (1872-1903), Hristo Tatarchev (1869-1952), Tane Nikolov (1873-1947), Apostol Petkov (1869-1911), Todor Aleksandrov (1881-1924), Aleksandr Protogerov (1867-1928), Pavel Shatev (1882-1951), Boris Sarafov (1872-1907) ve Yane Ivanov Sandanski (1872-1915) komitenin önde gelen mensuplarından bazılarıydı.

Bulgarca ismi *Vatreshna Makedonska Revolyutsionna Organizatsiya* olan ve kuruluş yıllarında Makedonya'nın yanısıra Edirne'nin de otonomisini elde etmek maksadıyla faaliyet gösteren komite daha sonra Bulgaristan'ın Balkanlar'ı Osmanlı hâkimiyetinden kurtarma politikasının vasıtası haline geldi.

Makedonya'da sık sık düzenlenen sabotajlar Avrupa'nın bölgeye dikkatini çekmek maksadı ile 1903'ün 28 Nisan'ı ile 1 Mayıs'ı arasında zirveye ulaştı, *Gemiciler* grubunun bombalamaları Selânik'in altını üstüne getirdi, isyancılar *Guadalquivir* ismindeki bir Fransız gemisini de batırdılar.

Selânik'te derhal sıkıyönetim ilân edildi, tam bir insan avı başladı ve yakalanan *Gemiciler*'den bazıları Fizan'a sürgüne gönderildi ama Meşrutiyet'in 1908'deki yeniden ilânının ardından affedilip döndüler!

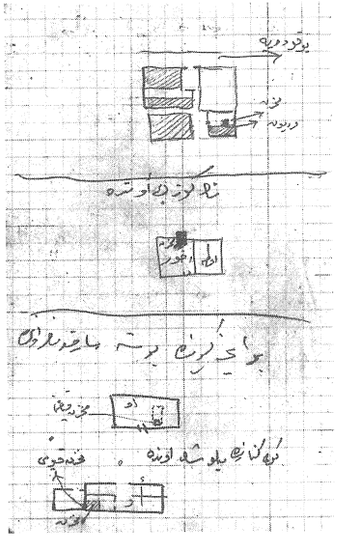
Asıl isyan, Selânik'te meydana gelen toplu terörden üç ay sonra, Aziz İlyas Yortusu'na tesadüf eden 2 Ağustos'ta patladı ve Makedonya'da asırlar boyunca görülmemiş kanlı bir karmaşa yaşandı. Başkaldırı gittikçe yayıldı, hattâ Istranca ile Kırşova'da cumhuriyet bile ilân edildi. Devletin müdahalesi son derece sert olunca ayaklanmayı düzenleyen Makedonya Dahilî Merkez Komitesi, Bulgaristan'dan *kardeşlerine,* yardım çağrısı yaptı ama Yunanistan, Romanya ve Sırbistan'ın Bulgar yayılması tehdidine karşı Türkiye'nin tarafını tutması üzerine Bulgarlar destek veremediler, isyanın ateşi sönmeye başladı.

Ekim geldiğinde ayaklanma sona ermiş gibi idi ama Makedonya meselesinde artık önemli bir değişiklik vardı: Komite isyan sayesinde amaçlarından birine ulaşmış, Avrupa'nın bütün dikkatini Makedonya üzerine çekmeyi başarmıştı ve Makedonya hadiseleri artık kıt'a Avrupası'nın en önemli gündem maddelerinden biri olmuştu!

Makedonya konusunda daha önce Rus Çarı İkinci Nikola ve İngiltere Kralı Yedinci Edward ile temaslarda bulunmuş olan Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph, Alman İmparatoru Wilhelm ile 1903 Ekim'inin başında Avusturya'daki Mürzsteg Şatosu'nda biraraya geldi ve iki hükümdar *Mürzsteg Mutabakatı* denecek olan bir reform projesi hazırladılar.

Proje, Makedonya'ya hem Avrupalı bir Hristiyan, hem de bir Osmanlı valisi tayin edilmesini ve bölgede Avrupalı müşavirlerin görev yapmasını öngörüyordu ama faaliyetlere İngiltere'nin de müdahalesi ile projede değişiklik yapıldı. Sultan Abdülhamid kendisine *reform paketi* olarak sunulan yenilenmiş idarî ve malî projeyi 24 Ağustos 1903'te imzalamak zorunda kaldı, Makedonya'daki üç vilâyete müfettiş olarak Hüseyin Hilmi Paşa tayin edildi, Paşa'nın yanına iki Avrupalı müşavir verildi, bölgedeki jandarmalar da yabancı subayların kumandası altına kondular.

Makedonya, artık tamamen Avrupa'nın kontrolü altına girmişti! Üstelik bölgede sadece mülkî ve askerî değil, kendi kontrolü altında malî bir reform da isteyen Avrupa, Bâbıâlî'nin bu talebi kabul etmemesi üzerine 1906 sonbaharında Midilli ve Limni Adaları'ndaki gümrük ve posta merkezlerini işgal etti, Sultan Abdülhamid beş devletin beraberce yaptığı ama Almanya'nın katılmadığı bu işgal üzerine malî konulardaki

Enver'in basacağı bir eşkiya evinin cep defterine önceden çizdiği plânı.

talepleri de kabul etmek zorunda kaldı.

Türkiye, özgürlük kavramı ile tam olarak işte o günlerde, Balkanlar'dan gelen hürriyet düşünceleri vasıtası ile tanıştı...

*

Geçen asrın ilk senelerinde Makedonya'nın dört bir tarafında bütün bu hay-huyun yaşandığı yerler arasında öyle büyük mesafeler yoktur. Meselâ, Manastır ile Üsküp'ün arası 174 kilometredir; Ohri, Manastır'ın 69 kilometre ötesindedir, yani bugün için sadece yarım saat yahut kırkbeş dakika mesafededir. En uzun mesafelerden biri Manastır ile İttihadçılar'ın merkezi olan Selânik arasıdır ve 214 kilometredir.

İzmit'in İstanbul'dan bugün karayolu ile mesafesinin 110, Ankara'nın da 455 kilometre olduğu gözönüne alınacak olursa, İkinci Meşrutiyet'in ilânını sağlayan hadiselerin aslında ne kadar ufak bir bölgede yaşandığı daha kolay farkedilir...

Aşağıda, İkinci Meşrutiyet öncesindeki ayaklanmaların ve önemli hadiselerin meydana geldiği merkezlerin birbirlerine olan uzaklıkları kilometre cinsinden yeralıyor:

Manastır-Ohri	:	69	km.
Selânik-Tikveş	:	145	km.
Tikveş-Üsküp	:	95	km.
Selânik-Manastır	:	214	km.
Selânik-Üsküp	:	235	km.
Tikveş-Manastır	:	88	km.
Manastır-Üsküp	:	174	km.
Üsküp-Koçani	:	120	km.
Üsküp-Kaçanik	:	34	km.
Ohri-Resne	:	37	km.

Bu uzaklıklar günümüzde karayolu ile gidiş mesafeleridir ve yerleşim merkezleri arasındaki kuşuçuşu uzaklıklar aslında daha yakındır. Meselâ, Selânik'e 214 kilometre mesafede bulunan Manastır kuşuçuşu 142, yine Manastır'a karayolu ile 174 kilometre uzakta olan Üsküp de aynı şekilde 108 kilometredir.

Ama, bugün için kısa sayılabilecek olan yukarıdaki mesafeler o günün şartlarına göre aslında daha uzun sayılır, özellikle de dağ yolları üzerinden yapılan gizli seyahatler meşakkat vericidir.

*

1903 Ocak'ında kurmay yüzbaşı olarak Üçüncü Ordu'ya tayin edilen Enver, beş sene boyunca bütün bu çeteler ile mücadele etti ve *Makedonya Dahilî Merkez Komitesi*'nin lider kadrosuna mensup ihtilâlcilerden bazıları da onun kumanda ettiği baskınlarda ve çatışmalarda ortadan kaldırıldılar.

Enver otobiyografisinde ayaklanmaları, çetecilerin faaliyetlerini ve katıldığı çatışmaları ayrıntılı şekilde anlatır. Otobiyografinin Makedonya faslında *Bulgar* ifadesi ile Slav isyancıları kasdetmekte; Makedonyalı Yunanlılar'ı da sadece *Yunan* diye yazmaktadır.

*

Şöhret sahibi askerlerden bazıları, şöhretlerini genellikle gençlik senelerinde elde etmiş oldukları başarılara borçludurlar ve bu ilk başarılar her zaman hatırlanır, unvan gibi olur ve hiçbir zaman unutulmaz.

Meselâ, Napolyon Bonapart ilk şöhretini henüz 24 yaşında iken 1793 Temmuz'unda topçu birliklerinin kumandanı olarak Toulon şehrinde cumhuriyet karşıtları ile İngiliz birliklerine karşı kazandığı muvaffakiyet ile elde etmiştir. Türkler'in Orta Avrupa'dan çıkartılmasının ilk adımı olan ve 1699'daki Karlofça Anlaşması'nı imzalamamızla neticelenen Zenta Bozgunu'nun galibi ve Avrupa askerlik tarihinin en önemli isimlerinden olan Prens Eugène de Savoie, Zenta'da bizi bozguna uğrattığı sırada 34 yaşındadır. İsmini geniş çevrelere Çanakkale'deki başarısı ile duyuran Mustafa Kemal de o sırada henüz 34'ündedir.

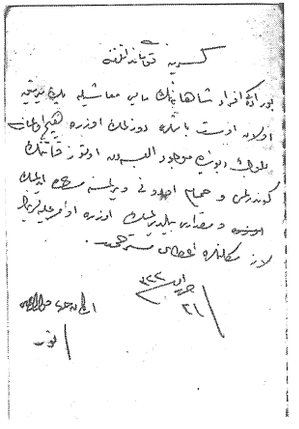
Enver'in ilk şöhretini elde ettiği yer Makedonya'dır ve yüzbaşılığı ile binbaşılığında burada yaptığı eşkiya takibi ile isim yapmış; hem bağımsızlık için mücadele eden tarafta, hem de askerler ve siviller arasında gayet iyi tanınmıştır ve asker olarak yetiştiği yer de Makedonya'dır.

Genç subayın o senelerden kalma askerî yazışmaları ile raporlarından bazıları ve günlükleri bugün elimizdedir ve eşkiya takibi bahsine otobiyografisinde de geniş yer vermiştir. Küçük defterler şeklindeki günlüklerinde operasyon düzenlenecek evleri önceden plânlarına kadar çizmiş ve plânların yanına operasyonun hedefi ile alâkalı bazı bilgileri de kaydetmiş, raporları ile yazışmalarının kopyalarını da muhafaza etmiştir.

Aşağıda, Enver'in yüzbaşılığı sırasında kumandanlığa gönderdiği iki resmî yazı, askere elbise ve odun sağlanması talebi ile yaralı bir erin tedavisi hakkındaki arzları yeralıyor:

Kesriye Kumandanlığı'na

Buradaki efrâd-ı şâhânenin Mayıs maaşı ile pek yırtık olan üst-başlarını düzeltmek üzere hiç olmazsa bölük deposunda mevcut bulunan elbiseden otuz katının gönderilmesi ve hamam odunu verilmesine müsaade edilmek

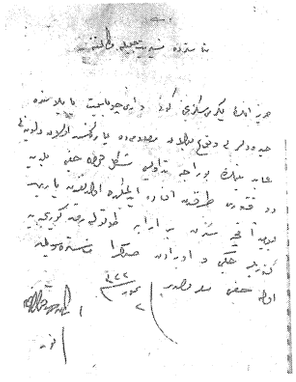
Enver'den Kesriye Kumandanlığı'na.

ve mikdarı bildirilmek üzere evâmir-i aliyyelerinin lâzım gelenlere itâsı müsterhamdır. 21 Haziran 322 (3 Temmuz 1906).

Erkân-ı Harp Kolağası
Enver

Manastır'da Müşîriyyet-i Celîle Vekâleti'ne

Haziran'ın yirmisekizinci günü Variçobanist (?) Yaylası'nda haydutlarla vuku bulan müsademede yaralanmış olan Delvineli Abidin'in buraca tedavisi müşkil olacağı belediye doktoru tarafından ifâde edilmekte olduğundan, yarın yevmiye akçesinden bir araba tutularak Görice'ye gönderileceği ve oradan sonra Manastır'a sevkolunacağı mârûzdur. 2 Temmuz 322 (15 Temmuz 1906).

Enver'den Manastır'daki maraşallık makamına.

Erkân-ı Harp Kolağası
Enver

*

O senelerde Manastır'da meydana gelen acı, daha doğrusu devletin vaziyeti bakımından utanç verici bir hadise Enver'in düşüncelerinde ve görüşlerinde önemli tesirler yaptı:

Manastır'daki Rus Konsolosu'nun kendisine selâm vermediği gerekçesi ile elindeki kırbaçla Halim ismindeki bir Türk jandarma neferinin üzerine yürümesi ve neferin Konsolos'u vurarak öldürmesi üzerine hem Halim'in, hem de Halim'i engellemediği için hadise sırasında yanında bulunan bir başka askerin idamlarına karar verildi!

Çatırdayan bir imparatorluğun güçlü devletlerin elinde nasıl utanç verici bir acze düştüğünü gösteren hadise bu kadarla da kalmadı, daha da utanç verici bir başka iş edildi ve Enver'e öldürülen konsolosun cenaze alayının geçişi sırasında birliğindeki toplarla selâm atışı yapması emredildi.

Enver, hadiseyi otobiyografisinde şöyle anlatacaktı:

> "...Bu sırada zuhur eden bir vak'a büsbütün işi karıştırdı. Rusya Hükûmeti'nin Manastır General Konsolosu Mösyö Rostkofski askerlere taarruza, rast geldiği yerde selâm vermediğinden dolayı tekdire ve hattâ bir topçu neferini darba kadar varmıştı.
>
> Nüzhetiye Karakolu önünden geçerken orada bulunan jandarma neferi Halim, tanımadığından arz-ı ihtiram etmez. [Konsolos] bunun üzerine kırbaçla yürür. Nefer de nâmûs-ı askerîsini muhafaza için ateş eder. Konsolos iki kolunu, vücûdunu delen bir kurşunla yere serilir.

> Silâh sesi üzerine, kışladan mahall-i vak'aya koşmuştum. Nefer temkinini bozmayarak *"Ben vurdum"* dedi ve silâhını bana teslim etti. Derhal teşekkül eden dîvân-ı harb-i askerîde bulundum. Orada Rusya Sefareti Baştercümanı Mandelstam'ın hükümete yaptığı hakaret bütün âsâbımı tahrik ediyor, *"Âh, ne vakit iyi bir idare teşekkül edecek, ne vakit bizi bu tahkirlerden kurtaracak bir hükümet teessüs edecek?"* diyordum.
>
> Bu sırada Vilâyet-i Selâse Müfettiş-i Umumîliği'ne tâyin edilmiş olan Hilmi Paşa, Manastır'da idi. Dîvân-ı harp, Halîm ile bir refikinin idamına karar verdi. Dîvân-ı harp kâtibi bulunduğumdan, verilen bu hüküm hiçbir kanuna temas etmediğini söylemeden geçemem. Fiil-i katlin, tehevvüren jandarma tarafından icra edildiğini konsoloshanenin dîvân-ı harpte bulunan vekilleri de tasdik ettiler. Bununla beraber hükm-i idam şöyle idi: *"Nefer Halim, tehevvüren başladığı fiil-i katli taammüden ikmâl eylediğinden ve refiki de esnâ-yı katilde arkadaşını meneylemediğinden idamlarına karar verilmiştir"*.
>
> Bu suretle dîvân-ı harp, ebediyen nâmını lekedâr edecek bir hüküm vermiş oluyordu. Bu iki nefere verilecek azamî ceza, on beş ve beş sene kürek olacaktı. Dîvân-ı harp bu hükmü böyle verdikten sonra, o vakte mahsûs bir idare, bunu idâreten idama tahvil ederdi. Fakat, dîvân-ı harp haksız bir muamele yapmış olmazdı. Hükm-i idamın icrasında sefaret baştercümanı benimle beraber seyre gitmek istedi. Dîvân-ı harp reisi, Müfettiş-i Umumîlik'in bu emrini tebliğ etti fakat, kabul edemeyeceğimi ricâ ettim ve muvafakat ettiler. Yalnız, konsolosun cenaze alayı giderken, bataryam beş top endahtına memur olmuştu. Bunu yaptım. Maamafih bu vak'adaki haksızlığı, hiçbir vakit unutamayacağım".

Elçinin öldürülmesi hadisesinin ayrıntıları, *"Rus Konsolosunun Katli"* başlığı altında Kâzım Karabekir'in hatıralarında da vardır.

> "...Rus konsolosu aksi ve müthiş Türk düşmanı bir adammış. Biraderin anlattığına göre Kışla Caddesi'ndeki bir gazinoda arkadaşlarıyla bilardo oynarken kışlaların karşısındaki Nüzhetiye Karakolu'ndan birkaç el silâh sesi gelmiş.
>
> Oraya koşmuşlar ve konsolosun yerde yattığını görmüşler. Hadise şöyle olmuş: Topçu kışlasının karşısında bir jandarma karakolu var. Adı, Nüzhetiye Karakolu... Yanında piyade kışlasının (Kırmızı Kışla), karşısına da Nüzhetiye belediye bahçesi düşer... Konsolos bu tarafa her zaman gezmeye çıkarmış. Bugün de kavasıyla beraber karakolun önünden geçer. Nöbetçi selâm durmamış diye kızmış.
>
> Nöbetçinin yanına giderek, *"Ben Rus konsolosuyum. Neden bana selâm durmadın?"* demiş. Nöbetçi, *"Tanımadım konsolos olduğunu"* demiş. Konsolos *"Kavası da görmedin mi,"* diyerek kamçısıyla ve tokatla dövmüş. Sonra *"Beni iyi tanırsın, size böylesi*

lâyık alçak Türkler!.." diye edepsizliğe başlamış ve yoluna devam etmiş.

Birkaç adım ayrılınca mehmetçik silahını konsolosa çevirmiş, *"Türk neferi de kendini döven Rus konsolosuna böyle tanıtır..."* diyerek herifi vurmuş. Konsolos ve kavas ağaçların arkasına kaçarak yalvarmaya başlamışlarsa da konsolos aldığı yaradan yıkılmış, can vermiş.

Meselenin Rusların müdahalesini Bulgar İhtilâli kazanamadı diye kasten yapıldığını herkes söylüyor. Ruslar hükümetimizi iyice sıkıştırmışlar, nöbetçi neferi mâni olmadı diye orada bulunan diğer bir arkadaşı divan-ı harp kararıyla idam olunmuş. Hükümet resmen taziye ve tazminat vermiş. Divan-ı harp kâtibi Enver Bey imiş, resmen asılma yerinde bulunmuşlar".[55]

*

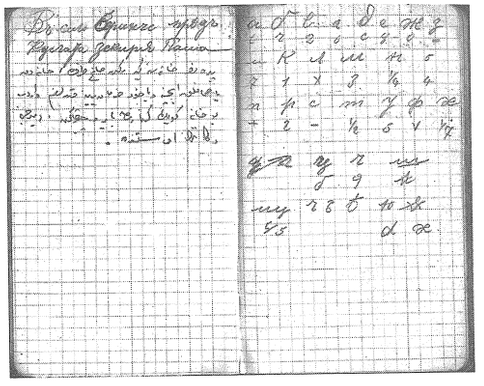
Abdülhamid'in mutlak iktidarının yanısıra Balkanlar'da ve Makedonya'da yaşanan bütün bu hadiseler, muhalif siviller ve askerler arasında artık birşeyler yapılması gerektiği fikrini daha da sertleştirdi ve bu maksatla yeni cemiyetler kuruldu.

Avrupa'da senelerdir faaliyette bulunan Jöntürkler, Paris'te 4 Şubat 1902'de ilk kongrelerini yaptılar ama kongre bölünme ile neticelendi. *Adem-i müdahaleciler* denen grup Ahmed Rıza Bey'in yanında kaldı, *Müdahaleciler* ismini alan ikinci grup da Sultan Abdülhamid'in kızkardeşi Seniha Sultan'ın oğlu ve dayısı olan hükümdarın muhalifi Prens Sabahaddin Bey'in tarafını tuttu.

Adem-i müdahaleciler daha sonra *İttihad ve Terakki* ismini alacak olan *Terakki ve İttihad Cemiyeti*'ni kuracak, Müdahaleciler de *Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni teşkil edeceklerdi.

Avrupa'daki muhalefetin bölünmesinden sonra, Abdülhamid karşıtları Türkiye'de yeni gizli cemiyetler kurdular. Bu ihtilâlci teşkilâtların en önemlisi ve gelecekte çok önemli roller oynayacak olanı, 1906 Eylül'ünde Selânik'te teşkil edilen ve *merkez-i umumîsi,* yani *politbürosu* Talât, İsmail Canbulat, Evranoszâde Rahmi, Midhat Şükrü, Bursalı Tahir, Naki, Ömer Naci, Kâzım Nâmi, Süleyman Fehmi ve İsmail Hakkı Bey'den meydana gelen *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* idi. Kısa bir müddet içerisinde genç subayların rağbet gösterip katılmaya başlayacakları bu cemiyet 1907 Eylül'ünde İstanbul'da 1889'dan itibaren faaliyet gösteren, Avrupa'da da şubeleri bulunan, eski ismi *Terakki ve İttihad,* yeni adı da *İttihad ve Terakki* olan cemiyet ile birleşti. Birleşmeyi, Terakki ve İttihad'ın Paris'teki mensuplarından olan ve Hoca Mehmed Efendi ismi ile gizlice Selânik'e gelen Dr. Nâzım Bey sağlamıştı.

O dönemi anlatan eserlerde Mustafa Kemal'in Şam'da Beşinci Ordu'nun subayları arasında *Vatan ve Hürriyet* ismindeki bir başka cemiyet kurmuş olduğundan bahsedilir ve bu teşkilâtın daha sonra Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleştiği söylenir.

Enver'in gençlik yıllarına ait cep defterinde Bulgarca ders notları.

Bu konuda ortaya şimdiye kadar bir belge konmamıştır ama İttihad ve Terakki'nin sabık Maliye Nâzırı Cavid Bey'in, 21 Kasım 1922'de Güney Fransa'nın Menton kasabasından o sırada İtalya'da bulunan bir diğer İttihadçı lidere, İsmail Canbulat'a gönderdiği ve Suriye'de kurulduğu söylenen bu cemiyet ile Selânik'in birleşmesi konusundan istihzalı ifadelerle bahsettiği bir mektubu vardır:

> "...Mustafa Kemal'in Ahmed Emin'e verdiği uzun enterviyöyü okudun mu? Hayatından uzun uzadıya bahsediyor. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni ibtidâ Hürriyet Cemiyeti olarak kendisinin Suriye'de tesîs ettiğini ve Selânik'e muvakkaten geldiği vakit orada da bir şube açtığını ve sonra bu ismin Doktor Nâzım'ın talebiyle İttihad ve Terakki'ye tahvîl olunduğunu söylüyor. Bunun aslı var mı? Ben böyle birşey bilmiyorum. Bu enterviyöyü görmemişsen oku, enteresandır. Askerler siyasîyâta karışıyorlar diye cemiyet işlerinden uzak kalmış!".[56]

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne 1906 Eylül'ünde Enver de katılacak, gizli cemiyetin 12 numaralı üyesi olacak ve tarih daha hızlı biçimde şekillenmeye başlayacaktır...

O sırada birkaç günlüğüne Selânik'e gitmiş olan Enver, otobiyografisinde cemiyete Manastır'a dönüşünden bir gün önce katılmasını ayrıntılı şekilde anlatır:

> "...Nihayet 1322 Eylül'ünde Selânik'e gelmiştim. Orada, amcam Mümtaz Yüzbaşı -şimdi Kolağası- Halil ile konuşuyorduk. Evvelce onunla Anadolu'da, Bulgar çetelerine müşabih çeteler teşkîliyle halkı uyandırmayı, hiç olmazsa böylece Anadolu'yu Rumeli'nin uğraması muhtemel olduğu inkısamdan kurtarmayı düşünmüştük. Bana eski fikrimde sabit olup olmadığımı sordu ve nihayet, Selânik'de bütün memleket için düşündüğümüz gibi çalışmak üzere bir cemiyet mevcut olduğunu söyledi ve kendisinin de dâhil olduğunu, alelusul kimseye söylemeyeceğime yemin ettirdikten sonra söyledi.

Tramvayda, o vakit hasta olan şimdiki Viyana Ataşemiliteri, sınıf arkadaşım Kolağası Hafız Hakkı Bey'i ziyarete gidiyorduk. Orada zımnen Hakkı Bey'e açtık. O da biraz müteredditi idi. Avdette düşünüyordum. Şerâiti sordum: "Memlekette idâre-i meşrutanın tesisine çalışmak, 1293 Kanun-ı Esâsîsi'nin tatbikini temin etmekten ibârettir" dedi. Zâten defaatle eşkiya müsâdemesinde ölüme mârûz kalmış olduğumu ve orada ölsem vatanıma büyük bir hizmet etmeden dünyâyı terk edeceğimi tahattur ettim ve bu yolda ölürsem hiç olmazsa vicdanen müsterih ölürüm diyerek muvafakat ettim. Fakat usûl veçhiyle hey'et-i idareye arz-ı mâlûmat edilecek, cevap alınacak, sonra cemiyete merâsim-i mahsûsası dâhilinde girecektim. Evde amcamdan ayrıldım.

Ertesi gün Manastır'a avdet edecektim. Kendisine hürmet ettiğim ve namusuna emin olduğum Rüşdiye muallimi, Selânik Rüşdiyesi Müdürü Binbaşı Tâhir Bey'e -şimdi Bursa Mebûsu-[27] ziyarete gittimdi. Kendisine, bu yolda bir teklifte bulunulduğunu söyledim.

...*"Beni anlamaya mı geldin? Maamâfih söyleyeceğim. Böyle bir cemiyet var. Ben de dâhilim. Sen de gir. İyi olur"* dedi ve ertesi gün hareket edeceğimi söyleyince: *"O halde haydi, çıkalım"* dedi. Ben bir ufak kütüphânede bekledim. O gitti. Biraz sonra gelerek: Müfettiş-i Umumîlik refakatinde bulunan Priştineli Erkân-ı Harp Binbaşısı Hakkı Bey'in gelip evden gece saat ikide beni alacağını ve onun götüreceği yere gidip merâsim-i mahsûsası dâhilinde yemin ile cemiyete gireceğimi, söyledi. Ben de, *"Pekiyi"* diyerek ayrıldım. Artık geceyi bekliyordum.

...Saat ikide kapı çalındı. Kapıyı açtım: Hakkı Bey idi. Nâzım Bey'e Manastır'dan gelmiş bir arkadaşımı görmeye gideceğimi söyleyerek sivil muşambamı giydim. Revolverimi cebime koydum, Allah'a mütevekkil olarak çıktım. Kafe Kristal'e gittik. Orada birkaç kişi oturmuştu. Selâm vererek oturduk. Biraz sonra yalnız bir sivil ve ikimiz kaldık. Oradan, kapıda duran, bir beyaz beygirli arabaya bindik. Yalılar Caddesi'ni takiben Deppoy'a doğru inmeye başladık. Yolda bu sivili Hakkı Bey takdim etti: *"Posta ve Telgraf Başkâtibi Talât Bey"* dedi -şimdi Meclis-i Mebûsân Reis-i Sânîsi Talât Bey-. Kalbimde kendisine karşı büyük bir muhabbet hissediyordum.

...Alâtini Tuğla Fabrikası'nın sokağından biraz evvel arabadan indik. ...Ben Talât Bey ile beraber sokağa girdim. Meydanlığa çıkan köşede durduk. Talât Bey, cebinden çıkardığı siyah bir gözlüğü gözlerine yerleştirdi. Altında siyah bir bez olmakla beraber, cüz'î etraf seçiliyordu. Maamafih Selânik'in yabancısı olmak dolayısiyle buraları bilmiyordum. Bir bahçeden içeri girdik. Bahçe kapısında *"Kimdir o?"* dendi: *"Hilâl"* parolası verildi. O bekleyen beni aldı. Talât Bey dışarıda kaldı. Bir taş merdivenden çıktık. Sağda bir odaya girdim. Orada yalnız kaldım. Hafif bir lâmba ziyası odayı tenvir ediyordu. Perdeler kapalıydı.

Biraz sonra kısa boylu, siyah peçeli biri içeri girdi. Bana, cemiyete girmekte sâbit kadem olup olmadığımı tekrar sordu: *Evet,* dedim. Gözlerimi tekrar siyah bir bezle sıkıca bağladı. Etrafı hiç göremiyordum. Geldiğimiz kapıdan çıktık. Karşıda bir odaya girdik. Birkaç adım sonra ayakta durduruldum. Birisi, karşıdan doğru, bir nutuk okudu. Bunda vatanın hâli, buna sebep olan idâre-i zâlimenin seyyiâtı mezkûr idi. Nihâyette bu seyyi'âtı deff için teşekkül eden Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne beni kabul ettikleri münderiç idi.

Nihayet sıra yemine geldi. Sağ elim Kur'ân-ı Azîmü'şşân, sol elim de bir kama ve bıçak üzerinde olduğu halde, 1293 Kanun-ı Esâsîsi'nin istirdadına ve bu uğurda hiçbirşey esirgemeyeceğime ve ihanet etmeyeceğime yemin ettim. Sonra gözüm açıldı. Karşımda siyah peçeli, kırmızı örtülü üç şahıs bulunuyordu. Ben, nutuk ve bu manzara karşısında pek müteessir olmuştum. Kalbimde yalnız başıma bu idâre-i zâlimeyi kökünden devirecek bir kuvvet ve bu kuvvetle mütenâsip bir hâhiş hissediyordum. Böyle vatana çalışmaya azmeden bir cemiyete intisabım dolayısiyle bir de fahr hissediyordum. Ortada bulunan şahıs, cemiyet efrâdı arasında tanışmak îcâb ederse sağ elinin baş ve şehâdet parmağıyla bir hilâl işareti yaparak, evvelâ bu işaretin etrâfındekiler anlayamayacak sûrette söyleyecek olan tarafından verilmesini, sonra da *"muîn"* parolasının evvelâ işareti alan tarafından ilk *"mîm"* harfinin, sonra da *"ayn"* harfinin işareti veren tarafından söylenmesi ve böylece münâvebe ile kelimenin ikmâlini ve kelime bitince bu iki şahsın cemiyete intisabından şüpheleri olmamasını söyledi. Ve bu hey'etin, bir hey'et-i tahlîfiye olduğunu ve eğer başka diyeceğim var ise makam-ı lâzimîne bildirilmek üzere rehberime söylememi ihtar etti ve gözümü bağlamamı söyledi. Bağladım ve çıktım. Geldiğim veçhile evden çıktık.

...Bu tahlîfte numara verilmek lâzım gelirken bana hiçbirşey vermemişlerdi. Ben de istemeyi unutmuştum. Maamafih on ikinci olarak cemiyete dâhil olmuştum. Artık kalbim vatanın kurtulacağına fevkalâde mutmaîn olduğu halde, ertesi gün trenle Manastır'a hareket ettim".

Cemiyete katılması işte böyle olmuştu: Gözleri bağlanmış şekilde bir yerlere gidiş, şifreler, semboller, maskeler, yeminler ve parolalar ile...

Enver, Türkiye'nin tarihinde daha sonraları büyük rol oynayacak bir başka kişi, yani sonraki senelerin Talât Paşa'sı olacak olan Talât Bey ile de ilk defa bu gizli merasim vesilesi ile tanışmış; *kalbinde ona karşı büyük bir muhabbet hissedeceğini* söylediği yeni dostu ile uzun seneler kader birliği yapmış, memleketin kaderine beraberce hükmetmişler ama sürgün senelerinde yolları ayrılmıştı!

*

Artık mensubu olduğu cemiyetin Manastır teşkilâtını güçlendir-

meye, yeni üyeler bulmaya çalışmaktaydı ve *Neyyîr-i Hakikat* isminde gizlice dağıtılan bir de gazete çıkartmaktaydılar..

Ama, hükümet teşkilâttan haberdar olmuş, cemiyetin bazı mensupları tevkif edilmişti ve yürütülen tahkikatın başında da Enver'in eniştesi, kızkardeşi Hasene Hanım'ın kocası olan Selânik Merkez Kumandanı Nâzım Bey vardı!

Nâzım Bey çeteciler ile mücadele görüntüsü altında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni ortaya çıkartabilmek için bir hafiye örgütü kurmuş ve cemiyet Enver'in kızkardeşinin vasıtası ile hafiyelerin isimlerini ve fotoğraflarını elde etmişti ama tevkifler devam ediyordu.

Merkez-i Umumî, yapılan son tevkiflerin ardından, 1908 Haziran'ının başında Nâzım Bey'in ortadan kaldırılmasına, yani Enver'in ifadesi ile *idamına* karar verdi ve bu işle teşkilâtın fedailerinden olan Mustafa Necip Efendi adında genç bir teğmen görevlendirildi!

Bir inkılâpçı için teşkilâtın öldürülmesine karar verdiği kişinin kim olduğu mühim değildi ve Enver ortadan kaldırılmasına karar verilen kişinin eniştesi, yani öz kızkardeşinin kocası olmasını umursamadı bile! Hattâ suikast teşebbüsünün başarılı olabilmesi için eniştesinin Selânik'teki evinde hazırlık bile yaptı ama suikastçi beceriksiz çıktı! Nâzım Bey sadece ayağından vuruldu, hattâ bir başka kurşun Nâzım Bey'in dikkatini dağıtmak maksadıyla suikast teşebbüsünden birkaç dakika önce eve gelmiş olan cemiyet mensuplarından Canbuladzâde Yüzbaşı İsmail Efendi'yi de yaraladı. Fedai öylesine beceriksiz idi ki, Nâzım Bey ile İsmail Canbulat'ın ardından Nâzım Bey'in emirerini de vurdu ama asıl hedefi, yani Nâzım Bey'i ortadan kaldıramadı!

Suikast teşebbüsü sırasında evde bulunan Canbuladzâde Yüzbaşı İsmail Efendi, sonraki senelerde İttihad ve Terakki'nin önemli ve güçlü simalarından biri oldu, İsmail Canbulad diye tanındı ve hayatı bir başka suikast teşebbüsüne, 1926'da Mustafa Kemal'i hedef alan İzmir suikasti hazırlıklarına karıştığı gerekçesi ile Ankara'da darağacında noktalandı

*

Estonya'nın eski ismi *Reval* olan başkenti Tallinn'de, 9 ve 10 Haziran 1908'de çok önemli bir görüşme yapıldı ve bu görüşme tarihlere *Reval Mülâkatı* olarak geçti...

Reval'de biraraya gelenler İngiltere Kralı Yedinci Edward ile Rus Çarı İkinci Nikola idi... Edward ve karısı Kraliçe Alexandra, Reval'e kraliyet yatı *Victoria and Albert* ile gitmiş; Çar Nikola ile karısı

Çariçe Aleksandra Fyodorovna'yı getiren imparatorluk yatı *Polar Star*'ın yanına demirlemişlerdi.

Her iki hükümdarın beraberinde hariciyelerinin üst seviyedeki yetkilileri ile yüksek rütbeli bazı askerler de vardı. Çar Nikola'nın çocuklarından bazıları da bir diğer yatla, *Standard* ile Reval'e gelmişlerdi.

İki imparator yanlarındaki heyetler ile beraber birbirlerinin teknelerine giderek görüştüler ama bu şekilde apansız buluşmalarının duyulması etrafı birbirine kattı. Rusya buluşmayı bir *barış bayramı* olarak görürken İngiltere'de muhalefetteki İşçi Partisi hiddetlenip Kral'ı eleştirdi, Alman İmaratoru ise her ikisi de kuzeni olan İngiltere Kralı ile Rus Çarı'ndan *"Haydutlar!"* diye bahsetmeye başladı.

Reval'deki görüşmenin heyecana ve endişeye sevkettiği bir başka memleket daha vardı: Türkiye... Mülâkatın duyulması hem Abdülhamid ile çevresini, hem de İttihadçılar'ı heyecana sevketti. Görüşmeler daha tamamlanmadan yayılan söylentilere bakılırsa, iki imparator Türkiye'nin taksimini ele almış, hattâ bu hususta anlaşmışlardı!

Endişelenmekte haklı idiler, zira 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını engelleyen kuvvet zamanın padişahı, saray, Bâbıâlî, bürokratlar yahut ordu değil, sadece İngiltere idi ve İngiltere'nin artık Türkiye'nin taksimini düşünmeye başladığına inanılıyordu...

Rusya'nın Balkanlar'da yayılmasını ve Boğazlar'da hâkimiyet kurmasını kendi menfaatinin aleyhinde gören İngiltere böyle bir tehdide, yani Rusya'ya karşı Osmanlı tarafını desteklemek sureti ile her zaman karşı durmuş ve imparatorluğun dağılmasını geciktirmişti. Ama, İngiltere'nin senelerdir devam ettirdiği bu politikasını Reval'de artık bir taraf bıraktığı, Türkiye konusunda Rusya'ya karşı eskisine göre çok daha esnekleştiği iddia ediliyordu ve böyle bir ihtimalin doğru olması halinde hem Sultan Abdülhamid'in, hem de muhaliflerinin telâşlanmaları normal idi, zira böyle bir gelişme Türkiye'nin parçalanması demekti.

Reval'de hangi konuların konuşulduğu ve ne kararlara varıldığı, görüşmenin üzerinden bir asırdan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen bugün hâlâ tam olarak ortaya çıkmış değildir. Alman Kayzeri Wilhelm'in görüşmeye katılanları yerden yere vuran yazışmaları, o günlerin gazete haberleri, Sovyetler'in görüşme ile ilgili olarak 1917 devriminden sonra yayınladıkları belgeler ve mülâkat konusunda senelerden buyana devam eden araştırmalar iki imparatorun hangi konuları nasıl tartıştıklarını ve ne gibi kararlara vardıklarını tam olarak açığa kavuşturamamıştır. Görüşmelerin ana konusunu

Almanya'nın teşkil ettiği, Kayzer Wilhelm'in blokların dışına çıkartılarak tek başına bırakılmasına çalışıldığı ve altı sene sonra patlayacak olan dünya savaşındaki ittifakların temelinin de bu görüşmede atıldığı bilinmektedir ama ayrıntılar, özellikle de Türkiye'yi alâkadar eden hususlar hâlâ karanlıktadır.

Ayrıntılarının ortaya çıkartılamamasına rağmen, buluşmanın temel konusu hakkında bilinen, öncelikle Almanya meselesinin ele alındığıdır. İki hükümdar Almanya'nın İngiltere ile giriştiği donanma yarışını konuşmuş, sonra İran'ı ne şekilde paylaşacaklarını tartışmış, Makedonya'nın geleceğini görüşmüş ve İngiltere, zannedildiğine göre Boğazlar konusundaki eski sert politikasını yumuşatabileceğini hissettirmiştir.

Kesinlik ve resmiyet taşımamasına rağmen, Reval'de Türkiye ile ilgili olarak şu kararlara varıldığı söylenegelmiştir:

- Osmanlı Devleti'nin dünya için devamlı ve tehlikeli bir anlaşmazlık konusu olmaktan çıkartılarak bazı bölgelerinin milletlerarası bir idareye verilmesi,
- Bu bölgelerden Irak'ın İngiltere, İstanbul ve Boğazların Rus nüfuz bölgeleri olarak bu devletlere terki,
- Osmanlı Devleti hakkında karar alınırken Şark Meselesi ile diğer devletlerin menfaatlerinin korunması,
- Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilindeki Türk ve Müslüman olmayan halkların kendi kendilerini idare hakları üzerinde Ruslar ile İngilizler'in sebat etmeleri.[57]

*

Reval görüşmesi hakkında çıkan söylentilerin Türkiye'de heyecan yaratmaması mümkün değildi ve ilk telâşa kapılan da Sultan Abdülhamid oldu. Buluşmada nelerin konuşulduğunu öğrenebilmek ve müttefiki Almanya'nın alacağı tedbirlerden haberdar olabilmek için hemen İstanbul'daki Alman Büyükelçisi'ni çağırıp bilgi istedi ve ardından Berlin ile yoğun bir haberleşme trafiği başladı.

Aynı şekildeki telâş ve endişeyi İttihadçılar da yaşadılar. Reval mülâkatında Türkiye'nin taksimine ve Makedonya'nın paylaşılmasına karar verildiği yolundaki söylentiler Balkanlar'daki genç subayları heyecana sevketti, Reval'deki görüşme memleketin elden gittiğinin ilk habercisi olarak görüldü ve bu endişe, Sultan Abdülhamid'e karşı senelerdir yeraltında devam eden muhalefetin artık ortaya, hattâ dağlara çıkmasının yolunu açtı.

Reval mülâkatının yarattığı endişe ve telâşın neticesi tahminlerden de çabuk gelecek, başta Enver ve Resneli Niyazi Beyler olmak üzere Balkanlar'daki İttihadçılar'ın önde gelenleri dağlara çıkacaklar ve Abdülhamid dağlardaki silâhlı muhalefetin artması üzerine 13 Şubat

1878'de askıya aldığı anayasayı mülâkattan bir ay sonra, 23 Temmuz 1908'de tekrar yürürlüğe koymak, yani Meşrutiyet'i yeniden ilân etmek zorunda kalacaktı!

Bütün bu gelişmeler Abdülhamid'in tahtından indirilmesinin, iktidarı sonraki senelerde İttihad ve Terakki'nin elde etmesinin ve Enver'in Türkiye'nin en güçlü, hattâ tek adamı olmasının öncüsü oldu...

*

Reval mülâkatı, o senelerle ilgili hatıralarını kaleme almış olan İttihadçılar'ın yazdıklarının yanısıra Enver'in otobiyografisinde de önemli ve hadiseleri hızlandıran bir gelişme olarak geçer.

Enver'in Selânik Merkez Kumandanı olan enistesi Nâzım Bey'e karşı cemiyetin giriştiği suikast teşebbüsünün başarısız kalmasının ardından hükümet tahkikatı derinleştirmiş ve cemiyet üyelerinin tesbitinde de önemli adımlar atılmasına başlanmıştı.

Bir tarafta devam eden tahkikatın neticesinde tevkif edilip Fizan taraflarına gönderilme endişesi, diğer taraftan da Reval'in getirdiği endişe öncelikle iki kişiyi, Enver ile Resneli Niyazi Bey'i harekete geçirdi ve 1908 Haziran'ının ikinci haftasında halkı uyandırıp Abdülhamid'i anayasayı tekrar yürürlüğe koymaya mecbur etmek maksadı ile dağa çıktılar! Hareketleri semeresini bir ay içerisinde verecek ve anayasa yeniden yürürlüğe girecekti...

Sarayın gönderdiği paşalar ve soruşturma heyetleri Selânik'te her taşın altında İttihadçı aramaktaydı, cemiyetin lider kadrosunun ortaya çıkartılması an meselesi idi ve Enver tetikteydi. Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerinin umumî müfettişi olan ve ileriki senelerde sadaret makamına getirilen Hüseyin Hilmi Paşa tarafından çağırıldığını öğrenir öğrenmez Selânik'i terketmeye karar verdi ve 25 Haziran 1909'da şehirden ayrıldı. Enver'in gidişinden üç gün sonra Niyazi Bey de beraberindeki 150 yahut 160 asker ile beraber Resne'den dağa çıktı. Gitmeden önce kışladan her asker için ikişer tüfek ve kışla sandığındaki 550 lirayı almış ve sandığa bir makbuz bırakmıştı!

Enver, otobiyografisinde Selânik'i terkedip daha çıkmasını ayrıntıları ile ve romantik ifadelerle anlatır:

> "...Validem, Müfettiş Paşa'nın yaveri ve emir neferi üç defa gelip beni aradığını, behemahal Paşa'yı görmem lâzım geldiğini söyledi. Sofra hazırdı. Sükûnetle birkaç lokma yedim. Fakat, acaba Müfettiş Paşa benden şüphelendi mi diye düşünmeye başladım. Vakit kaybı lâzım değildi. Hemen odama çıktım. Sırtımdaki beyaz ceketi çıkardım. Siyah pelerinimi aldım. Ortada bulunan birkaç kâğıdı parçaladım. Burada her şey bana meyûsâne bakıyordu. Hava kararmaya başlamıştı. Müteessir olmaya başladım. Fakat vazifemin ulviyetini düşünerek bu teessüre teessüf ettim. Odamın içine son

bir nazar fırlatarak çıktım. ...Kapı yanında asılı kılıcıma baktım. Annem, kapının yanına gelmişti. Elini öpmek istedim, fakat hiçbirşey anlamamasını istiyordum. Kendimi zaptettim. Evden çıktım. Babam bu gece vazifesi iktizâsı yolda olduğundan kendisiyle görüşememiştim.

Maamafih, evden çıkınca, eski beşâşetim avdet etti. Artık gözümde hiçbirşey yoktu. Evet! Bir vakitler vatana hiçbir fayda temin etmeden bir şaki kurşununa hedef olacak yerde, vatanın selâmeti için ölecektim. Bu halde, hiç olmazsa, rahmet okuyacak birkaç kişi bulunacaktı. ...Manastır Hey'et-i Merkeziyesi'nde, Süvari Kaymakamı Sâdık Bey'in dediği gibi, Süavi merhûmun istibdâd duvarına çaktığı çivi, benim tırmanmama yardım edecekti. Merhumun cesaretine hayran olduğumdan, ben de, aynı ismi nâm-ı müste'âr olarak almıştım. Merkez-i Umumî evrakına Suâvî diye, muhâberâtta ilk evvel kullanılmasına sebep olan dört köşe kûfî yazıyla imza ederdim.

...Tüfeğim ile tabancam yanlışlıkla Hıfzı Bey'in yazıhanesinde kaldığından, Yenice'ye kadar, yalnız ufak revolverim ile gitmeye karar verdim. Bu sırada Talât Bey, cemiyet sandığından masârif-i melhûzeye karşılık olmak üzere on lira verdi. Biraz sonra arkadaşlarla vedâ ederek ayrıldık.

...Haziran'ın on iki ve on üçüncü perşembe ve cuma günleri arasındaki gecede artık Selânik'i, ailemi, istikbâl-i maddîmi terkederek sâdece ahâlîden bir ferd gibi, hükümetin bütün kuvvetine karşı alenen, müsellâhan ilân-ı isyan ediyordum. Fakat evvelâ Allah'a ve Peygamber'e, sonra da cemiyetimizin teşkilâtına, hükümetin zulmünden bîzâr olan millete itimad-ı tâmmım olduğundan istikbâl-i vatanı gayet parlak görüyor, bunun için benim maddeten kararan istikbâlimin zulmetine ehemmiyet vermiyordum.

...Şehir kapısında[n], kolcuların gözüne ilişmeden çıktık. Vardar Kapısı'nda henüz açılmış olan kahvelerin önünden geçerken artık Selânik'e vedâ ediyordum. Nişanlarımı sökerken hissettiğim ufak bir teessür büsbütün zâil olmuştu. Vâkıâ, artık eski tahayyülâtım gibi memlekete hâdim iyi bir asker olamayacaktım. Çünki bu andan itibâren hiç idim. Dağda ise kimbilir hangi kurşunla vurularak *âsî* diye cesedim bir köşeye atılacaktı. Fakat, memnun idim. Çünki, şimdiye kadar memlekete esaslı bir fayda temin edemeden on defa ademe mahkûm olup kurtulan hayâtımı bu kerre hakikaten vatan selâmeti yolunda sarfedecektim. Binâenaleyh, *'Elbet bir gün gelecek, beni rahmetle yâdeden bulunacaktır'* diyordum"...

*

Enver'in Selânik'ten ayrılıp dağa çıkması ile Abdülhamid'in Kanun-ı Esâsî'yi tekrar yürürlüğe koyması, yani İkinci Meşrutiyet'in ilânı arasında sadece 41 gün vardı...

Bu 41 gün boyunca dağlarda köy köy dolaşan Enver mutlakiyetin son bulup anayasanın yeniden uygulanması konusunda halka ateşli konuşmalar yapmakta, köylülerin cemiyeti destekleme hususunda söz vermelerini kâfi görmeyip toplu şekilde *tahlîf,* yani yemin ve cemiyete giriş törenleri düzenlemekteydi ve bütün bunları yaparken cemiyet ile temas halinde idi.

Haberleri, mektupları ve gönderilen silâhları genç subaylar vasıtası ile almaktaydı. O günlerde cemiyet artık *Rumeli Müfettiş-i Umumîsi* olduğunu bildiren bir mektup gönderdi ve bu mektubu o sırada Selânik'te demiryolu müfettişi olan genç bir kurmay yüzbaşı, Mustafa Kemal Bey getirdi:

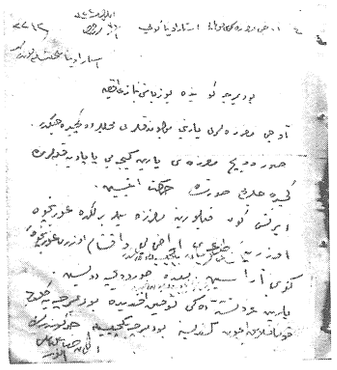
> "...Bu eslihayı ve cemiyetin Rumeli Teşkilât-ı Dâhiliye ve Kuvve-i İcrâiye ..... Müfettiş-i Umumîliği'ne tâyin olunduğumu müş'ir kâğıdı Erkân-ı Harp Kolağası, o vakit Hat Müfettişi olan Mustafa Kemal Bey getirmişti. Öpüştük. Bir gece beraber kaldıktan sonra avdet etti. Selânik'te herşeyin iyi gitmekte olduğu anlaşılıyordu. Şimdiye kadar ebeveynimden mektup gelmemişti. Gelmesini de istemiyordum, çünki belki benim oldukça ağır olan bu hareketimi muhabbetlerinin şiddeti sâikasiyle tecvîz etmez ve kendilerini böyle bıraktığımdan dolayı darılırlardı. Fakat, Mustafa Kemal Bey'in getirdiği bir zarfı açınca kalben biraz sıkıldım; çünki bu zarfta ebeveynimden olan mektuplar vardı".

Dağlarda geçirdiği günlerde ailesi aklının bir köşesindeydi; kader yolculuğuna onlara haber vermeden çıkmış olmasına üzülmekte, hareketi hakkında ne düşündüklerini merak etmekte ve tasvip etmemeleri ihtimalinin endişesini yaşamaktaydı. Ama, annesi ile babasının Mustafa Kemal vasıtası ile gönderdikleri mektupta yaptığını, yani dağa çıkmasını tasvip ettiklerini yazdıklarını okuyunca üzüntüsü son buldu:

> "...Artık kâmilen değişmiştim. Demek validem benim bu hareketimi tecvîz ediyordu. İkinci hemşiremin mektubunu okuyunca fevkalâde neş'elenmiştim. Peder Bey'in mektubu üzerine çocuk [gibi] sevincimden gülüyordum. Gayrıihtiyarî mektubu etrafımdakilere okudum. Onlara da aynı tesiri yaptı. Artık ebeveynim kâmilen zihnimden silinmişti. Çünki onların duasını bu suretle kazanmış, onları memnun etmiş oluyordum. Artık düşünecek başka şey kalmamıştı. Bu yük altında kalben fevkalâde ferahlık duyuyor, elimdeki tüfengi sıktıkça hiçbirşeyden ihtiraz etmeyeceğimi hissediyor, kendi kendime itimadım artıyordu".

Annesinin daha sonra gönderdiği bir mektupta *"Başladığın işi bitirmeden dönersen sütümü helâl etmem"* diye yazması, Enver'in şevkini daha da arttıracaktı.

Dağda bulunduğu günlerde değişik isimler kullandı. İlk günler-

Yüzbaşı Enver Bey'in sonraki yılların Hürriyet Kahramanı olan Yüzbaşı Niyazi Bey'e, 1906'da askerî konuda gönderdiği bir yazı.

de *Ahmed Dayı,* daha sonra *Doyranlı Ahmed Ağa* idi. Kendi grubunu *çete* diye isimlendirmekte, ardından aynı şekilde dağa çıkan genç subayların çeteleri ile birleşmekteydi ve halkın da silâhları ile katılmasının neticesinde hatırı sayılır bir kuvvetin sahibiydi.

Enver ve Niyazi Bey ile diğer subaylar dağlarda köy köy dolaşıp yeni çeteler teşkil ettikleri sırada şehirlerde de ardarda silâhlar patlamakta ve cemiyetin fedaileri Abdülhamid taraftarlarının önde gelenlerini ortadan kaldırmaktaydılar. Öldürülenler arasında polis müfettişleri, bazı memurlar ve hattâ bir de alay imamı vardı...[58]

Ama asıl ses getiren ve Yıldız'ı paniğe sevkeden suikast, Abdülhamid'in İttihadçı çeteleri temizleme vazifesi verip Manastır Fevkalâde Kumandanı yaparak bölgeye gönderdiği Şemsi Paşa'nın 7 Temmuz 1908'de Manastır Postahanesi'nin önünde Yüzbaşı Âtıf Bey tarafından öldürülmesi oldu. Cemiyetten aldığı emri yerine getirerek Şemsi Paşa'yı öldüren Atıf Bey (Atıf Kamçıl, 1880-1947) daha sonra hem Osmanlı hem de Cumhuriyet Meclisi'nde Çanakkale millevekili olarak bulunacaktı.

Manastır'daki hadiseler bu kadarla da kalmadı. Çeteler, Şemsi Paşa'nın yerine tayin edilen ve cinayeti soruşturan komisyonun da üyesi olan Tatar Osman, Fevzi Paşa'yı 22 Temmuz gecesi Manastır'daki konağından dağa kaldırdılar. Paşa'nın kaçırılması üzerine halk da aşka geldi ve üç binden fazla sivil o gece çetelerle beraber dağa çıktı.

Enver, otobiyografisinde teşkilâtın tehlikeli gördüğü kişileri, meselâ Nâzım Bey'e karşı yapılan beceriksizce suikast teşebbüsünü soruşturanları da ortadan kaldırma hazırlığını önceden başlattığını, hattâ sadece kurşundan değil, zehirden istifadeyi bile düşünmüş olduklarını anlatır:

> "...Nâzım Bey'in vurulmasından bir gün sonra gelmiş olan Mahir Paşa Hey'eti ise, Nâzım Bey'in katilini taharrî ediyordu. Bunun için birkaç zabit tevkif edilmişti. Bu sırada Hey'et, en ziyâde Cemiyet'in keşfiyle meşgul idi. Bunların harekâtını tarassud ve icâbeden tedâbîri ittihâz için Rahmi Bey -Selânik Mebûsu-, Erkân-ı Harp Binbaşısı Fethi Bey ve İsmail Hakkı Bey ve ben, Fethi Bey'in evinde toplanmış idik. Rahmi Bey, bulundukları otelden, evrakı alıp tedkîkatlarını anlamağa vâsıta bulmuştu. Hattâ icâbında bunları otelde zehirlemek bile temin edilmişti".

Tatar Osman, Fevzi Paşa'nın kaçırılması sırasında Manastır Valisi Hıfzı Paşa'nın konağını da kuşatmış ama Paşa'ya dokunulmamış, kuşatma kaldırılmıştı ve Hıfzı Paşa bütün olup bitenleri Sultan Abdülhamid'e gönderdiği telgrafta sadece beş kelime ile mükemmel şekilde ifade edecekti:

"Manastır'da kulunuzdan başka herkes İttihadçıdır!".

*

Saraya giden telgraflar sadece idarecilere ait değildi, Rumeli'nin dört bir yanından anayasanın tekrar yürürlüğe konmasını isteyen telgraflar da yağmaya başlamıştı. Telgrafların bir kısmı alışılmış saygılı üslûpla kaleme alınmışlardı ama çoğu Abdülhamid'e artık hiçbirşeyin eskisi gibi olmayacağını gösterecek mahiyetteydi ve bir telgrafta açıkça *"İstekleri yerine getirilmediği takdirde ordunun İstanbul'a yürüyüp başkasına biat edileceği"* tehdidinde bulunuluyordu!

O sırada dağlarda yürüyüşüne devam eden Enver 22 Temmuz akşamı arkadaşları ile beraber Köprülü'ye girdi, bütün gece görüşmelerle geçti ve ertesi gün Hürriyet'in ilân edilmesi kararlaştırıldı.

Ertesi sabah Köprülü'deki hükümet konağında toplanıldı; Enver topçu subayına üç pâre top atması için hazır olmasını emretti.

Halk zaten konağın önünde beklemekte ve *"Yaşasın millet! Meşrutiyet! Hürriyet!"* diye haykırmaktaydı.

Enver yanındakilerle beraber aşağı indi, hocalar ile papazlar dua ettiler, Enver sonra Türkçe ve Bulgarca iki nutuk söyledi ve Meşrutiyet'i ilân etti! Bu sırada bir topçu subayı Enver'in önceden verdiği emri yerine getirdi ve üç pâre top attı...

Enver, Köprülü kasabasında Meşrutiyet'in *ikincisini* yahut o zamanki ismi ile *Hürriyet*'i Köprülü kasabasında böyle ilân ettikten sonra saraya bir telgraf çekti:

> *"Hastayı tedavi ettik. Bulgar vatandaşlarımız, bizimledir. Beyhûde kan dökülmemek için muhikk olan matlabımızın is'âfına tavassut buyurunuz".*

Bir diğer Hürriyet ilânı da Manastır'da yapıldı, Manastır Harbokulu'nun Ders Nâzırı olan erkân-ı harp binbaşısı Vehib Bey, yani sonraki senelerin meşhur Vehib Paşa'sı (Vehip Kaçı, 1877-1940) bir top arabasının üzerine çıkarak bir nutukla Meşrutiyet'i ilân etti:

"Mukaddes vatandaşlar, muazzez kardaşlar!.. Bu mübârek hâk-i pâk-i vatanın otuz bir seneden beri geçirdiği rikkatengîz, muzlîm, canhıraş levhalardan, demlerden bahseylemek istemem.

...Ey Ohri kahramanları! Ey Resne arslanları! Ey Manastır yiğitleri! Dünyada misline tesadüf edilemeyen bir asalet ve necâbetle vazife-i millîyenizi ifâ ettiniz. Sizi bağrımıza basar, zevâli nâpezîr teşekkürlerimizin kabulünü rica ederiz. Cenâb-ı Hakk sizi dâreynde mes'ûd buyursun. Siz bütün Devlet-i Osmaniye ve ümmet-i merhûmeyi sevindirdiniz; Cenâb-ı Allah da sizi bahtiyâr eylesin!

...Evlerini, çoluk-çocuklarını, rahat ve refahını bırakarak vatan uğruna mahrumiyet-i mutlakaya katlanmak sureti ile dağlara çıkan arkadaşlarımız sağolsun!

Yaşasın Manastır kahramanları; yaşasın Ohri fedâileri! Yaşasın İzmir Fırkası arslanları! Yaşasın vatan! Yaşasın millet!"[59]

Vehib Paşa'nın bu sözlerinin ardından yine dualar edildi ve toplar atıldı...

Sarayın bütün bu olup bitenlere artık dayanacak gücü kalmamıştı ve Sultan Abdülhamid bir gün sonra, yani 24 Temmuz'da Meşrutiyet'i bu defa kendisi ilân edip Kanun-ı Esâsî'yi tekrar yürürlüğe koydu.

Bu ilân, otuz sene boyunca devam etmiş olan mutlakiyetin son bulması ve Abdülhamid rejiminin Manastır'da yapılan suikastler ile vilâyetlerden gönderilen ve sadece bir klasör doldurabilecek kadar telgraf karşısında hemen teslim olması demekti.

Ama teslimiyetin asıl sebebi ne telgraflarla gelen talepler ve ne de ardarda işlenen suikastlerdi, Üçüncü Ordu'nun İstanbul'a yürümesi tehdidi idi! Bazı telgraflarda *taleplerinin kabul edilmemesi halinde askerin İstanbul'a girme* ve daha da önemlisi *veliahda biat etme* tehdidi zaten vehimli olan Abdülhamid'in vehmini daha da arttırmış ve hükümdar *"Kanun-ı Esâsî'yi ben tesis etmiştim, ...Madem ki milletim bu kanunun şimdi yine mer'iyetini istiyor, ben dahi verdim"* şeklinde *emperyal* bir ifade ile otuz sene önce kaldırmış olduğu anayasayı tekrar uygulamaya koymuştu.[60]

*

Meşrutiyet yeniden ilân edilmişti, bunda Enver'in büyük rolü vardı ve Selânik artık Enver'i çağırmaktaydı...

Bir ay önce ümitsizce çıktığı yolculuğun aksine şimdi muvaffakiyet kazanmış şekilde ve şöhret sahibi olarak dönecekti...

Selânik'e Tikveş ve Üsküp üzerinden, trenle gitti ve Abdülhamid'in Kanun-ı Esâsî'yi yeniden yürürlüğe koyduğunu Tikveş'te tren beklerken öğrendi...

İstasyonlarda halk sevgi gösterileri yapmakta, Enver bu hürriyet manzarasını seyredip ağlamaktaydı... Bindiği tren top atışları ile hareket etmişti ve halk yol boyunca davullar çalıyordu.

Hemen her istasyonda durdurulan tren, Selânik'e gecikerek vardı. İstasyonda büyük bir izdiham vardı. Enver kompartımanın önünde çiçeklerle karşılandı ve o günün en kıymetli hediyesini Talât Bey'den aldı: Kırmızı cildli bir Kanun-ı Esâsî, yani anayasa!

Enver isminin tarih sahifelerine yazılmasının ilk adımı da o anda işte orada, kompartımanın kapısında atıldı: Talât Bey, Enver'in önce elini sıktı, sonra kucakladı ve peronda bekleyen kalabalığa dönerek Enver'in kolunu kaldırıp *"Yaşasın Hürriyet Kahramanı Enver Bey! Yaşasın Hürriyet!"* diye haykırdı.

İttihad ve Terakki, sembol ismi olacak kahramanını artık bulmuştu!

Babası istasyonun kapısında onu bekliyordu, gidip elini öptü, sonra halka hitaben kısa bir konuşma yaptı, yolda annesine rastgeldi, onun da elini öptü, kardeşleri ile görüştü, sonra cemiyetin karşılamaya gelen mensupları ile Beyaz Kule'den İttihad Meydanı'na doğru yürüdü. Selânik'in en üst düzeyi, vali, paşalar, müfettiş paşa, miralaylar ve rütbe bakımından Enver'in çok üzerinde olan daha birçok kişi oradaydı ve hepsi *hürriyet kahramanı* genç binbaşıyı tebrik ettiler. Paşaların elini öptü, yaşıtlarıyla sarmaştı ve tebriklerini kabul ettikten sonra bir ay önce dağa çıkarken binbir endişe ile ayrıldığı evine döndü.

Ama dinlenmesi ne mümkün? Halk kapının önünde toplanmıştı, pencereden kendini gösterip yeniden birkaç söz etti ve nihayet odasına, kendi ifadesi ile *"Bir daha dönemeyeceğini düşündüğü"* odaya girdi. Herşey bıraktığı gibi yerli yerinde idi, hiçbirşey değişmemişti.

Dinlenmeye çekildiğinde, hatırına Sultan Abdülhamid geldi:

> "Ben ise hakikaten müteessir idim. Kendi kendime, milletin benim gibi bir en hakir hizmetçisine gösterdiği muhabbeti görünce *'Sultan Hamid iyilik etmek isteseydi kendisine ne yapılmazdı?'* diye düşündüm".

Ertesi sabah evden çıkıp İttihad ve Terakki'nin Merkez-i Umumîsi'ne gittiğinde, Türk tarihinin önemli isimlerine artık bir yenisi ilâve edilmişti:

Enver!

Üçüncü bölüm

KAN, YENİLGİ, HAYALLER VE AŞK

24 Temmuz 1908'de ilân edilen İkinci Meşrutiyet ile ardından gelen Balkan ve Dünya Savaşları'nın yaşandığı seneler Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme ve yıkılış dönemidir; bu dönemin önde gelen aktörü de Enver Paşa'dır.

İmparatorluğun çöküşü üzerinde şimdiye kadar bir hayli çalışma yapıldı, çok sayıda eser yayınlandı ve araştırmalar devam ediyor.

Önsözde de ifade etmiştim: Bu kitap bir Enver Paşa biyografisi değildir, Paşa'nın hayatının son üç sene dokuz ayı içerisinde yaşadığı sürgünün ve Orta Asya macerasının belgeli öyküsüdür...

Dolayısı ile bu bölümde İkinci Meşrutiyet, İttihad ve Terakki'nin mutlak iktidarı, dünya savaşı, uğradığımız büyük yenilgi, ardından gelen işgal, yıkılış yahut tekrar diriliş bahislerinin ayrıntılarına ve bu dönemde çok önemli rolünün bulunmasına rağmen Enver Paşa'nın başka kaynaklarda defalarca yazılmış olan faaliyetlerinin ayrıntılarına girmeyecek, o senelerdeki hadiselerin ve Enver'in macerasının ana hatlarını vermekle yetineceğim.

*

Enver'in hayatının 1908'de Meşrutiyet'in ilânından 1918'e, Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan önemli noktaları şöyledir:

* Meşrutiyet'in ilânından bir ay sonra, 23 Ağustos 1908'de Rumeli Vilâyetleri Müfettişliği'nde görevlendirildi; dört buçuk ay sonra, 12 Ocak 1909'da da sadece hayatını değil, imparatorluğun kaderini de değiştireceği bir yere, Berlin Ataşemiliterliği'ne tayin edildi.

* Aynı sene 31 Mart ayaklanmasının patlaması üzerine Berlin'den apar-topar Selânik'e döndü, oradan İstanbul'a geçti, ayaklanmayı bastırmak için Rumeli'den İstanbul'a yürümüş ve *Hareket Ordusu* ismi verilmiş olan birliklere katıldı ve Hareket Ordusu'nun kurmay başkanı olarak İstanbul'a girdi.

* Ayaklanmanın bastırılmasından sonra bir müddet İstanbul'da

kaldı, İttihad ve Terakki'nin vaziyete hâkim olmasının ardından tekâr Berlin'e gitti.

* 1909'da Sultan Abdülmecid'in torunlarından Naciye Sultan ile nişanlandı, 1914'te evlendi ve *dâmâd-ı şehriyâri,* yani sarayın damadı oldu.

* İtalya'nın 1911 Ekim'inde Trablusgarb'a saldırması ama hükümetin savaşa resmen girmekten çekinmesi üzerine işgale karşı direniş başlatmak maksadıyla teşkil edilen ama resmen vârolmayan gruba katılarak Trablusgarb'a gitti, Bingazi-Derne Cephesi'nin kumandanı oldu.

* Balkan Devletleri'nin 1912 Kasım'ında Rumeli'deki Osmanlı topraklarına saldırmaları ile Balkan Savaşı çıkınca tekrar İstanbul'a döndü ama bu dönüşünde savaş kaybedilmiş, imparatorluğun kurulduğu topraklar, yani o zamanlarda *anavatan* bilinen Rumeli ve hattâ Edirne bile elden çıkmış, Bulgar ordusunun İstanbul'u işgal tehdidi başlamıştı. Artık yarbay olan Enver Bey, Çatalca cephesindeki Onuncu Kolordu'nun kurmay başkanlığına getirildi. Ama bütün çabalar neticesiz kaldı ve Bulgar Ordusu'nun gittikçe zayıflamasına rağmen ilerlemesi üzerine, Bâbıâlî mütareke istemek zorunda kaldı.

* Londra'da 16 Aralık 1912'de toplanan barış konferansında Edirne'nin Bulgarlar'a verilmesi ihtimalinin ağırlık kazanması üzerine, Enver, arkadaşları ile beraber 23 Ocak 1913 sabahı Bâbıâlî'yi bastı; baskında Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa ile birkaç asker hayatını kaybetti. Sadrazam Kâmil Paşa'ya istifa mektubunu yazdıran Enver mektubu saraya, zamanın hükümdarı Sultan Reşad'a bizzat götürdü ve Kâmil Paşa'nın yerine İttihad ve Terakki mensubu olmamasına rağmen İttihadçılar'a yakın görünen bir asker, Mahmud Şevket Paşa getirildi.

* Mahmud Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te uğradığı suikastte can vermesi üzerine İttihad ve Terakki memleketin idaresine tamamen hâkim olurken, Enver de Osmanlı İmparatorluğu'nu mağlûp eden Balkan ülkelerinin aralarında çıkan anlaşmazlıklardan istifade ederek 1913 Temmuz'unda Bulgar işgalindeki Edirne'yi geri aldı. *Hürriyet kahramanı* unvânının yanında *Edirne fâtihi* unvânı da ilâve edildi ve 15 Aralık'ta da albaylığa yükseltildi.

* Enver, Edirne'nin kurtuluşunun ardından uzun seneler içerisinde gelinebilecek rütbelere İttihad ve Terakki'nin özellikle asker kanadının hükümete ve saraya yaptığı baskıların neticesinde artık birkaç ay içerisinde yükselecekti... 3 Ocak 1914'te *mirliva* yani tuğgeneral yapıldı, beş gün sonra, 8 Ocak'ta da zamanın Genelkurmay Başkanlığı demek olan *Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisliği*'ne tayin edildi; üç gün sonra da Harbiye Nâzırı ve *Başkumandan Vekili* oldu! 1 Eylül 1915'te *ferik,* yani *korgeneral*; 1917 Ocak'ında da *birinci ferik,* yani *orgeneral* olacaktı.

Başkumandan vekili unvânı ile bütün orduların başına geçtiğinde 33, orgeneralliğe yükseldiğinde de 36 yaşındaydı!

* Enver'in kaderine ve kararlarına bağlı hâle gelmiş olan imparatorluğun sonraki seneleri mâlûmdur: 2 Ağustos 1914'te Almanya ile İttifak Anlaşması imzalandı. İki Alman savaş gemisi, Goeben ile Breslau, 11 Ağustos'ta Enver'in verdiği izinle Boğazlar'dan geçtiler, Osmanlı Hükümeti zırhlıların satın alındığını ve isimlerinin Yavuz ile Midilli yapıldığını açıkladı. Karadeniz'e çıkan gemilerin 29 Ağustos 1914'te Rus limanlarını bombardıman etmesi üzerine de kendimizi dünya harbinin içinde bulduk...

Girdik, perişan olduk ve dört sene sonra, 30 Ekim 1918'de Mondoros'ta imparatorluğun ilk çöküş belgesi olan mütarekeyi imzalamaya mecbur olduk.

* Son perde 1 Kasım 1918 gecesi inmeye başladı, Enver ve arkadaşları bir Alman torpidosu ile memleketi terkettiler!

Enver'in hayatının İkinci Meşrutiyet'in ilânı ile başlayıp memleketten ayrılmasına kadar devam eden safhasında, yani 1908 ile 1918 arasında mecburiyetler, gereksiz hevesler, inatlar, hüzünler, kan, gözyaşı, elem büyük bir aşk ama çok kısa mutluluklar vardı...

*

Dağlara çıkarak Sultan Abdülhamid'in istibdadının sona ermesinde önemli rol oynayan Enver ve Niyazi Beyler, Meşrutiyet'in ilânının ardından artık *Hürriyet Kahramanı* idiler. Fotoğrafları hemen her gün gazeteler ile dergilerin ilk sayfalarında idi, üzerinde resimlerinin bulunduğu kartpostallar, hatıra eşyaları, özellikle de mendiller elden ele dolaşıyor, hattâ güftesinde *"Enver'le Niyazi unutulmaz bu isimler"* gibi sözlerin geçtiği marşlar memleketin dört bir yanında terennüm ediliyordu.

O sırada henüz 27 yaşında bir binbaşı olan Enver, şöhret bakımından Niyazi Bey'den önde idi; zira hem ondan sekiz yaş daha gençti, hem de otuz küsur sene boyunca evlere kapanmak zorunda kaldıktan sonra Meşrutiyet'in ilânı ile kendini sokaklara atan halkın gözünde daha sempatikti. Hele, ilhamını Alman İmparatoru Wilhelm'den aldığı ve dik durmasını mum sürerek sağladığı uçları

yukarıya kıvrık bıyıkları, hanımların içini gıcıklıyordu.

Meşrutiyet'in ilânından sonra Rumeli Müfetişliği bünyesinde vazifelendirilen Enver ile Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini değiştirecek olan bütün hadiseler, Enver'in 12 Ocak 1909'da Berlin'e askerî ataşe olarak gönderilmesi ile başladı. Aynı dönemde daha sonra paşa olan iki genç subayın da Avrupa'ya askerî ataşe olarak tayinleri çıkmıştı: Sarıkamış Harekâtı'nda uğrayacağı başarısızlık ile hem ismini duyuracak hem de canını verecek olan Hafız Hakkı Bey'i Viyana'ya, İstiklâl Harbi'nin ve Cumhuriyet döneminin önemli isimlerinden Ali Fuad Bey'i yani Ali Fuad Cebesoy'u da Roma'ya göndermişlerdi.

Enver, Berlin'e ayak bastığı andan itibaren Alman askerî ve siyasî çevrelerinin dikkatini çekti ve Alman hariciyesi ile genelkurmayından İmparator Wilhelm'e kadar memleketin en üst seviyesindekilerden alâka gördü.

Böylesine yoğun ve yakın bir alâka görmesi aslında normaldi, zira memleketinde gayet meşhur olan ve sevilen genç subayın yakın gelecekte çok daha önemli yerlere yükselmesi ihtimali sözkonusuydu ve bu yükselme, Türkiye'nin müttefiki olan Almanya'nın her bakımdan işine yarayabilirdi...

Berlin günleri Enver'in Almanya'nın özellikle askerî alandaki gelişmelerini yakından tanımasının, hattâ daha sonra kendisinin ve imparatorluğun kaderini Almanya'ya bağlamasının yolunu açacaktı...

*

Enver'in hayatına, o günlerde bir Alman aile girdi: Sarre ailesi...

Bu aile Enver'in sonraki senelerde en yakın dostu olacak, Enver iktidar senelerinde Sarreler'in bazı mensupları ile dostluktan da öte bir fikir alışverişi, hattâ nâdir de olsa müşterek çalışma içerisinde bulunacak; aile Enver'e sıkıntılarla dolu sürgün yıllarında da destek vermeye devam edecek ve savaşın mağlûbu olan Enver için hemen her kapının yine açılmasını sağlayacaklardı.

Ailenin reisi olan Prof. Friedrich Sarre, Enver'in Almanya'da bulunduğu senelerde Berlin'deki Kaiser Friedrich Müzesi'nin İslâm Eserleri Seksiyonu'nun başında idi ve hem kendisinin, hem de karısı Maria'nın Türkiye ile yakın bağlantıları vardı.

Berlin'de 1865'te doğan Friedrich Sarre'nin babası, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun hizmetine girmişti. İzmir'de görevliydi, ailesi de onunla beraber İzmir'e yerleşmişti ve Friedrich'in çocukluk ve delikanlılık seneleri babasının vazifesi dolayısı ile İzmir'de geçmiş, geleceğini babasının Carl Humann adındaki yakın bir dostunun yine İzmir'de yaptığı teşvikler belirlemişti.

1839'da Essen'de dünyaya gelen Carl Humann arkeolojiye meraklı bir demiryolu mühendisi idi. Gençliğinde verem geçirmiş olduğu için havası mutedil bir yerde çalışmak istemiş, o senelerde Almanya'dan bol bol yabancı uzman getiren Osmanlı Devleti ile anlaşmış, karısı Louise ve biri erkek öbürü kız iki çocuğu ile o da İzmir'de yaşıyordu. Hem demiryolu müfettişliği yapıyor, hem arkeoloji ile meşgul olup imparatorluğun değişik yerlerini kazıyordu.

19. yüzyılda arkeoloji tahsili görmemiş amatör arkeologların yüzüne gülen, meselâ bunlardan biri olan amatör Alman arkeolog Heinrich Schliemann'a Truva'yı bulduran talih Carl Humann'ı da memnun etti ve Humann, Bergama'da dünya arkeoloji tarihine giren bir eseri ortaya çıkardı: Daha sonra Osmanlı Hükümeti'nden aldığı izinle parçalar halinde Almanya'ya göndereceği ve 1901'den buyana Berlin'de sergilenmekte olan meşhur Bergama Sunağı'nı!

Carl Humann ardında 1875'te doğan Maria adında bir kız ile 1878 doğumlu Hans isminde bir erkek çocuk bırakarak 1896'da İzmir'de öldü, şehrin Katolik Mezarlığı'na gömüldü ve kemikleri 1967'de Bergama'ya götürülüp sunağın eskiden bulunduğu yerin ucuna defnedildi.

Prof. Sarre'yi arkeolojiye aile dostları olan Carl Humann yönlendirmişti...

Delikanlılığından itibaren eski medeniyetlere ve arkeolojiye meraklı olan Friedrich Sarre önce Anadolu'daki bazı kazılara katıldı, sonra Irak'a gitti ve 9. asırda Abbasiler'e başkentlik etmiş olan Samarra'yı kazdı. Seyahat ettiği yerlerden çok sayıda tarihî eser ile halılar topladı ve bir hayli akademik yayın yaptı.

1901'de Carl Humann'ın kızı Maria ile evlendi ve aralarında uzun zamandır yakın dostluk bulunan Sarre ile Humann aileleri artık birbirlerinin dünürü oldular.

Carl Humann'ın oğlu ve Friedrich Sarre'nin kayınbiraderi Hans Humann da, Enver Paşa'nın hayatında önemli bir yere sahipti.

20. yüzyılın başında Alman donanmasına katılan Hans Humann, Birinci Dünya Savaşı senelerinde Almanya'nın İstanbul'daki deniz ataşesi ve daha da önemlisi, imparatorluğun o senelerdeki güçlü adamı olan Enver Paşa'nın en yakın dostlarındandı. Öyle ki, Enver'i yakından tanıyanlar, *"Paşa'nın yanına randevusuz, habersiz ve hattâ kapıyı bile vurmadan girebilen tek kişi Hans Humann idi"* demekteydiler.

Enver, Friedrich Sarre'nin Berlin yakınlarındaki Neu Babelsberg'de 1906'da inşa ettirdiği ve tarihî eserlerle doludurduğu üç katlı *Villa Sarre*'de bir ara pansiyoner olarak kalmıştı. Sultan Vahideddin'in Prusya Harp Akademisi'nden mezun olan, sonra Kay-

zer Wilhelm'in muhafız alayında görev alan damadı İsmail Hakkı Bey (Okday), hatıralarında Sarre ailesi ile Enver'in arasındaki yakınlığın bir pansiyoner ilişkisinden çok daha ileri olduğunu yazacaktı:

> "...Devrin Harbiye Nâzırı Enver Paşa, Osmanlı Devleti'nin Berlin Ataşemiliteri iken Humann'ın kızkardeşinin kocası Profesör Sarre'nin evinde pansiyoner olarak yatar, kalkar, yer, içerdi. Bu yüzden de ailenin yakın dostu bulunmaktaydı..."[61]

Sarre ve Humann ailelerinin âkıbetini de anlatayım:

Prof. Friedrich Sarre Türkiye'den, İran'dan ve diğer Ortadoğu memleketlerinden topladığı eserlerden meydana gelen tarihî ve arkeolojik obje kolleksiyonunu 1921 ile 1931 arasında İslâmî Eserler Seksiyonu'nun direktörlüğünü yaptığı Berlin'deki Kaiser Friedrich Müzesi'ne bağışladı. Zengin kütüphanesi, birçoğunu seyahatleri sırasında bizzat çekmiş olduğu resimlerden meydana gelen fotoğraf kolleksiyonu ile evrakı ise Neu Babelsberg'deki villasında idi. İkinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde Berlin'e giren Rus askerleri Friedrich Sarre ile karısı Maria'yı evlerinden attılar ve villa işgal kumandanlığı oldu. Sarre, evinden kapıdışarı edilmesinden sadece birkaç hafta sonra, 31 Mayıs 1945'te öldü, birkaç gün sonra da gayet zengin olan arşivinin başına da bir felâket geldi ve Villa Sarre'de çıkan yangın kitap, belge ve fotoğraf gibi kâğıt cinsinden ne varsa hepsini küle çevirdi!!

Sarre'den geriye yayınlamış olduğu eserleri, meselâ Türkçe'ye de tercüme edilmiş olan *Konya Köşkü* ve *Küçük Asya Seyahati* isimli kitapları kaldı.

Enver'in en yakın dostu olan Hans Humann ise, savaştan sonra donanmadan ayrıldı, iş hayatına girdi, gazetecilik yaptı, 1920'lerde Almanya'nın önde gelen gazetelerinden Deutsche Allgemeine Zeitung'un yayıncısı oldu ve 1933'te Neubabelsberg'de öldü.

Sarre ailesinin villâsı, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından da Berlin'in önde gelenlerinin buluşma mekânı olmaya devam etti. Almanya'nın önde gelen siyasetçileri ile Berlin'in yüksek sosyetesi, villânın eski senelerde olduğu gibi yine müdavimi idiler ve 1919'da kurulup 1933'te Adolf Hitler'in iktidara gelmesi ile son bulan Weimar Cumhuriyeti'nin önemli isimleri de hemen her akşam Villa Sarre'de biraraya geliyorlardı...

Ailenin en uzun yaşayan mensubu, Friedrich Sarre'nin karısı ve Hans Humann'ın ablası Maria oldu.

Enver'in Berlin'deki ataşemiliterlik senelerinde önemli kişilerle tanışmasını yakın dostu Maria Sarre sağladı, savaştan sonra da

Berlin'den Moskova'ya gidebilmesi için her türlü bağlantıyı yine o kurdu ve sadece Enver'in değil, sürgündeki daha birçok İttihadçı'nın temaslarında bir merkez gibi faaliyet gösterdi.

Daha da önemlisi: Enver'in Naciye Sultan ile evlenmesinden önceki senelerde dert ortağı ve içini rahatça açabildiği tek kişi Maria Sarre idi ve Arnavutluk'ta 1911 ilkbaharında başlayan isyandan 1913 sonbaharına kadar iki buçuk sene boyunca yaşadıklarını günlük şeklinde yazıp Maria Sarre'ye gönderdiği çok sayıda Fransızca mektuba döktü.

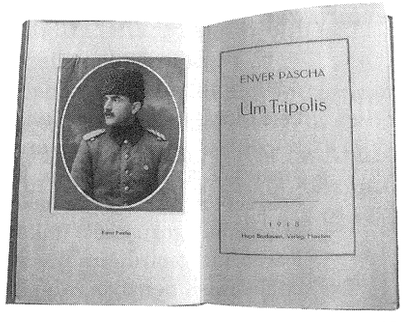
Bu mektuplarda ruh hâlini, sıkıntılarını, hırslarını, arzularını, hayallerini, binbir dert içerisinde geçen Arnavutluk, Libya ve Balkan Harbi günlerinde yaşadıklarını, düşündüklerini ve iç dünyasını samimi şekilde anlatıyordu. Edebî bir üslûbu andırır şekilde ve entellektüel ifadelerle kaleme aldığı mektuplarda günlük meseleler, askerî konular ve siyasî çekişmeler de konu ediliyor; Enver bulunduğu yerler, tabiat ve kişiler üzerine yaptığı gözlemlerin yanısıra bütün hissiyatını kâğıda ve Maria Sarre'ye aktarıyordu.

Berlin'e gönderdiği bu mektuplar, sürgün senelerinde Naciye Sultan'a yazdıklarının birer provası gibi idi; Naciye'sine hitaben kullandığı sevgi ifadeleri ve özel cümleler dışında, şablon neredeyse aynıydı!

Enver'in mektuplarından bazıları Alman Genelkurmayı tarafından dünya savaşı senelerinde propaganda maksadıyla ama çoğu sansürlenerek neşrettirildi, bazıları da sonraki senelerde ardarda birkaç defa yayınlandı.[62]

Maria Sarre hayata 1971'de 96 yaşında iken veda etti ve Almanya'nın hem imparatorluk hem de cumhuriyet devirlerinde en üst seviyedekiler ile devamlı temasta bulunmasına, hattâ sürgündeki İttihadçılar'ın siyasî faaliyetlerini düzenleyenlerden olmasına rağmen hatıralarını yazmadı ve hiç konuşmadı.[63]

Berlin günleri, Enver'in hayatını işte bu şekilde etkiledi... Almanya'ya hayrandı, hayranlığı Berlin'den gönderdiği mektuplarında da belli oluyordu ama Alman milletine değil, Almanya'nın askerî gücüne ve nizamına hayran olmuştu.

Enver'in Almanya'da 1918'de yayınlanan mektupları.

Sonraki senelerin veliahdı ve halifesi olan Şehzade Abdülmecid Efendi, ileriki yıllarda Fransızlar'ın *Le Petit Parisien* gazetesine 25 Şubat 1919'da verdiği demeçte *"Bütün felâketler, En-*

DÉCLARATIONS
du prince héritier de Turquie

Il rejette les responsabilités de la guerre sur Enver et plaide en faveur de son peuple

LE PRINCE ABDUL MEDJID

Abdülmecid Efendi'nin Le Petit Parisien'e demeci.

ver'in Berlin'e askerî ataşe olarak tayini üzerine, İstanbul'dan Avrupa'ya gitmek için trene binmesi ile başladı" diyecekti.

*

31 Mart isyanını haber alır almaz Berlin'den ayrılıp Hareket Ordusu'na katılan ve ayaklanmanın bastırılmasında önemli rol alan Enver, düzenin sağlanıp Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra bir müddet İstanbul'da kaldı ve sonra tekrar Berlin'e döndü...

Hürriyet Kahramanı, o günlerde 28 yaşındaydı ve hâlâ bekârdı...

Rumeli'deki günlerinin çoğu dağlarda eşkiya takibi ile geçmiş olmasına rağmen evlenme konusunu sadece arada bir, aklına geldiğinde ele almış, hattâ yakınları birkaç defa müstakbel hanım da bulmuşlardı ama gelecekte önemli işler yapacağına inandığı için evliliğe karar verememiş, sonra da zamanın henüz gelmediğini düşünmüş ve evliliği hep ertelemişti.

Bekârlığının son bulması meselesi Berlin'deki askerî ataşeliği sırasında gündeme daha çok geldi. Geleceği parlak bu genç ve yakışıklı subayın etrafında Alman aristokrasisine ve sosyetesine mensup bir hayli hanım vardı, bazıları Enver ile yakın olabilmek için samimî davetler bile tertip ediyorlardı, üstelik bir Alman prensesi bu işte hayli ileriye gitmeyi bile denemişti ama genç ataşemiliter alâka göstermemişti.

Enver, kızkardeşi Hasene'ye Berlin'den yazdığı mektuplardan birinde Alman kadınları hakkındaki kanaatlerini yazarken *"...Bura kadınlarından âdeta iğreniyorum"* diyecekti:

> "...Bura kadınlarından âdetâ iğreniyorum. Bunların her biri âdetâ kalp hırsızı. Daima sevilmek, bir erkeğin mazhar-ı muhabbeti olmaya can atıyorlar. Bu hallerle benim nazarımda o kadar küçülüyorlar ki, kendilerine bakmayı bile bir tenezzül addediyorum. Artık iki gözüm, kadınları böyle olan bu milletlerin erkekleri de menfaatten başka birşey düşünmediklerinden bunlarla samimî görüşmek imkânsızdır. Artık hayli resmî bir dostluk içerisinde geçirdiğim hayat beni hürriyet perdesi altında zincire bağlatmışa benziyor. Memlekete dönmek de istemiyorum. Çünki mevkiim küçük, işe karışmayacağım tabiî, fakat bununla beraber memleketin izmihlâlini (yokolmasını) hâlâ menfaat-i şahsiyelerine (şahsî çıkarlarına) feda etmeye çalışanlar tabiî iftiradan hâli kalmazlar (ifira etmeden duramazlar). Binaenaleyh, uzakta korkuluk gibi gör[ün]meyi muvafık görüyorum. İşte, güzel vatanımızın menfaati beni yine o güzel yerlerden, güzel yüzlerden uzak bulunduruyor, gurbetlik çektiriyor. Hamden, sümme hamden! Ben de neler söylüyorum. Lâkırdımı şaşırdım..."[64]

Mektupta sözü edilen bir husus gayet mühimdir: Enver memlekete dönmek istemediğini, zira yüksek bir mevkide olmadığı için işlere karışamayacağını söylemekte, iftiraya uğramaktan çekinmektedir.

Enver daha o senelerde hayalinde olan *işlere karışma arzusunu* kısa bir müddet sonra hayata geçirecek, Bâbıâlî baskınından sonra İttihad ve Terakkî'nin askerî kanadının lideri ve memleketin en güçlü adamı olacaktır...

Devir onun devridir, yani Refik Hâlid'in ifadesiyle *"...dev değil Ebulhul yani Sfenks'ten de büyük, korkunç olduğu, görününce tüyler ürperttiği, diz bağlarını çözdürttüğü, bir bakışla insanı Medusa gibi taşa çevirdiği"* devir...[65]

*

Daha önce bulunan müstakbel zevcelere ve Berlin'deki Alman aristokrasisine mensup hanımlara alâka göstermeyen Enver'in, kendisinden beş yaş büyük bir Mısır prensesi, Hıdiv İsmail Paşa'nın torunlarından Prenses İffet Hasan (1876-1962) ile kısa bir macera yaşadığı söylenir...

Enver ile Hıdiv ailesi arasında tesis edilemeyen münasebet, aileler arasında daha sonra başka şekilde kuruldu: Prenses İffet'in büyük kızı Mislimelek (1900-1976), Enver'in bir yaş küçük amcası Nuri Paşa ile evlendi...

İttihad ve Terakki'nin önde gelenleri de o günlerde Enver'e eş seçmekle meşguldüler ve bulunacak hanımın yıldızı parlamakta olan genç subayın gelecekteki ilişkilerinde istifade edilebilecek önemli ve güçlü bir aileye, meselâ hanedana mensup olması lâzımdı.

Müstakbel eş, nihayet belirlendi: Sultan Abdülmecid'in torunu olan on üç yaşındaki bir sultan, Naciye!...

Naciye Sultan'ın babası Şehzade Süleyman Efendi, Sultan Abülmecid'in tahta geçmemiş oğullarındandı. 1860'ta doğmuş, beş hanım almış, birini boşamış ve hanımlarının ikisinden biri kız üç çocuğu olmuştu.

Ayşe Tarzıter Hanım'dan 25 Kasım 1896'da dünyaya gelen kızı Naciye, Süleyman Efendi'nin ortanca çocuğu idi...

Amcası Sultan Abdülhamid, Naciye'yi dokuz-on yaşlarına gel-

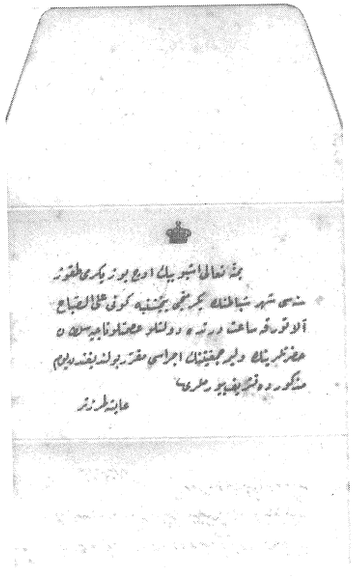
diğinde oğullarından Şehzade Abdürrahim Efendi ile evlendirmek istedi ama Süleyman Efendi ile hanımı izdivaca karşı çıktılar ve teşebbüs Abdülhamid'in birkaç ay sonra tahtından indirilmesi üzerine unutulup gitti...

Enver ile Naciye 1909'da, 31 Mart isyanından sonraki günlerde nişanlandılar. O senenin 13 Temmuz'unda Naciye'nin uzun zamandır rahatsız olan babası Şehzade Süleyman Efendi vefat etti ve Naciye kendisinden iki yaş büyük ağabeyi Şehzade Abdülhalim ile beş yaşındaki kardeşi Şehzade Şerafeddin Efendiler, anneleri Tarzıter ve babasının diğer eşleri olan İkbal, Filizsan ve Zatımelek hanımlar ile beraber yaşamaya devam etti.

O sırada 13 yaşında olan Naciye'nin nişanlılığı beş sene sürdü.

Enver, bu nişanlılık müddetince İstanbul'da az müddet bulundu; önce askerî ataşe olarak Berlin'e gitti, oradan İtalyan işgaline karşı direnmek için Libya'ya geçti, Balkan Harbi çıkınca Libya'dan yeni cepheye koştu, derken Bâbıâlî'yi basıp İttihad ve Terakki iktidarının en güçü adamı oldu ve 1914 ilkbaharında Naciye'si ile nikâhı yapılıp evlendi, *dâmâd-ı şehriyârî,* yani sarayın damadı oldu.

Hattâ, vaktiyle kısa bir macera yaşadığı Prenses İffet ile Prenses'in kocasını da düğününe mektupla davet etti...[66]

Ayşe Tarzıter Kadın'ın kızı Naciye Sultan için hazırlattığı nikâh davetiyesi.

Enver ile Naciye'nin nikâh ve düğün günlerini maalesef tam olarak tesbit edemedim, zira bu konudaki kayıtlar ile belgelerde farklı tarihler yeralıyor. Meselâ, hanedan mensuplarının yayınladığı aile şeceresinde 10 Mayıs 1914 tarihi veriliyor,[67] Naciye Sultan'ın annesi Ayşe Tarzıter Kadın kızının *velime cemiyeti* için hazırlattığı davetiyede misafirlerini 5 Mart 1914'te, Enver Paşa ise elyazısı ile yazıp Prenses İffet'e gönderdiği mektubunda Prenses'i 25 Şubat 1914'te davet ediyor!

Enver, nişanlılık senelerinde Naciye'ye rengârenk aşk ifadeleri ile dolu yüzlerce sayfa mektup yazacak, nişanlısının kültürlü şekilde büyümesi için tavsiyelerde bulunacak, bazen utangaç, bazen de küskün bir âşık olacak ama Naciye Sultan ona

hep memnun edilmesi, kazandığı herşeyi ayaklarının altına sermesi gereken ve hatâ şart olan bir sembol gibi görünecekti.

Naciye Sultan, ayrı oldukları sürgün senelerinde Enver'in gözünde artık bir hayal, başarma, büyük işler yapma arzusunun kaynağı ve belki de bir saplantı olmuştu ve yazdıklarından da açık şekilde anlaşıldığı kadarı ile, zihnindeki o hayâlin bozulmaması için Rusya ve Orta Asya günlerinde hiçbir kadına başını çevirip bakmadı!

*

İtalya, 23 Eylül 1911'de Osmanlı İmparatorluğu'na bir ültimatom verdi ve İttihadçılar'ın Trablusgarb ve Bingazi'de yerli halkı İtalyanlar'a karşı kışkırtıp silâhlandırdığını iddia etti. Beş gün sonra yeni bir ültimatom ile 24 saat içerisinde Trablus ile Bingazi'nin kendisine terkini istedi, 1 Ekim'de Libya sahillerini ablukaya aldı, 4 Ekim'de de karaya asker çıkarmaya başladı ve İtalyan birlikleri 19 Ekim'de Bingazi'ye girdiler.

Devletin eli-kolu bağlıydı, böyle bir oldu-bitti karşısında İtalya'ya karşı mücadele edecek gücü yoktu ve savaş ilân edemedi; sadece protesto ile yetindi ama bir başka yol bulundu: İtalyanlar ile mücadeleye gönüllüler gönderildi. Özellikle de İttihadçı bazı subaylar izinli sayıldılar ve gayrıresmî şekilde Mısır yahut Tunus üzerinden Libya'ya ulaştırıldılar.

Gidenlerin arasında Enver ve Hafız Hakkı Beyler ile beraber Cumhuriyet döneminde önemli mevkilere gelecek olan isimler ve bir başka genç subay daha vardı: Mustafa Kemal...

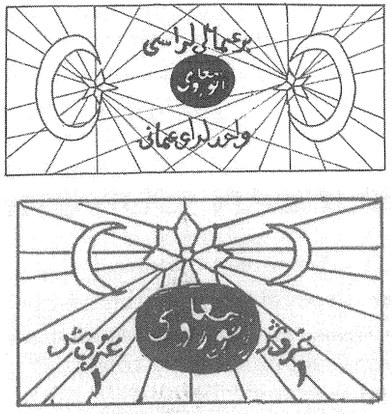
Enver ve Mustafa Kemal, Libya yolculuklarını Mısır, sonraki senelerin paşası olan Halil ile cumhuriyet senelerinin başbakanı Fethi Beyler de Tunus üzerinden yaptılar.

Bingazi-Derne Cephesi'nin kumandanlığını üstlenen Enver, Bedevî aşiretlerini eğiterek İtalyanlar'a Balkanlar'da öğrendiği çete, yani bir çeşit gerilla savaşı ile karşı koymaya çalıştı ve işgalci birliklerin iç kesimlere ilerlemesi engellendi.

Hürriyet kahramanı Enver, Libya'da şimdi *İslâm Mücahidi* olmuştu!

Trablusgarb günlerinde o zamana kadar örneğine pek rastlanmayan bir iş daha yaptı ve İstanbul'un Mısır üzerinden para göndermemesi üzerine kâğıt para çıkarttı!

Osmanlı ordusu geçmişte sefere çıktığında beraberinde seyyar darphanelerin, daha doğrusu madenî para basma âletlerinin götürülmesi ve İstanbul'dan uzak bölgelerde gerektiğinde para basılması âdettendi. Banknot devrinde benzer bir işi Enver'den otuz sene kadar önce Hartum'daki İngiliz generali Charler George

Enver'in Libya'da tedavüle çıkarttığı bir liralık (üstte) ve bir kuruşluk (altta) banknot (Kenneth M. Mackenzie'den).

Gordon da yapmış, nakit sıkıntısı başgösterince kendi bastığı banknotları tedavüle sürmüş, Bâbıâlî de 1854'teki Kırım Harbi sırasında askerler için *ordu kaimesi* ismi ile banknot çıkartmıştı.

Ordu kaimesini tedavüle devlet koymuştu ve cephedeki kumandanın General Gordon'un yaptığı gibi kendi kararı ile para basmasının bizdeki ilk örneği, Enver'in banknotu idi.

Enver'in bu işle görevlendirdiği bir büronun hazırladığı banknotunun ön yüzünün her iki tarafında simetrik birer ay-yıldız ile Türkçe *Bir Osmanlı Lirası,* Arapça olarak da *Vahed Lira-yı Osmanî* ibareleri vardı. Banknotun ön yüzünün tam ortasında da Ali Süavi'nin hayranı olan Enver'in kendi isminden ve hayranlığı sebebi ile isminin sonuna ilâve ettiği *Süavi* sözünden meydana gelen *Enver Süavi* mührü basılmıştı![68]

Madam Sarre'ye Trablus'tan yazdığı mektuplarında parasının hikâyesini anlatan Enver, bir liralık banknotun yanısıra yine kâğıt bir kuruş çıkarttığını da yazıyordu. Sonraki senelerde kendi parasını tedavüle sürmüş olması ile iftihar edecek, İtihad ve Terakki'nin Merkez-i Umumî'sinde para meselesinin konuşulduğu bir toplantıda Maliye Nâzırı Cavid Bey'e de kâğıt para basmasını söylediğinde Cavid Bey karşılıksız paranın mahzurlarını anlatmaya başlayınca Enver kendisinden emin şekilde *"Canım, ben Trablus'ta mukavvanın üstüne mühür bastım, para diye pekalâ geçti"* diyecekti![69]

*

Türk subayların eğittikleri direnişçilere karşı pek bir şey yapamayan ve iç kısımlara doğru fazla ilerleyemeyen İtalya, 1912 ilkbaharında bu defa Oniki Ada'yı işgal etti. Dört hafta içersinde adaların tamamı elimizden çıktı, hattâ İtalyan savaş gemileri bir ara Çanakkale istihkâmlarını bile zorladı!

Enver'in, Mustafa Kemal'e seneler sonra, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından çıktığı sürgünü sırasında yazdığı mektuplarından birinde geçen *"...Maateessüf, Trablus'tan beri bildiğim ahlâk-ı şahsiyenizin* (şahsî ahlâkınızın) *bugün vardığınız mevkîde bile tebeddül edemediğini* (değişmediğini) *görüyorum"* şeklindeki ifadesi, o günlerde aralarında bir tatsızlık çıktığını gösteriyor...

Derne'de Enver'in komutası altında görev yapan Mustafa Kemal de, ilerki senelerde girişilen Sarıkamış Harekâtı'na karşı çıktığı için Enver'in *"Hocam olmasa idiniz sizi idam ettirirdim"* deyip görevinden aldığı Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın kardeşi Midhat Bey'e 1912'nin 21 Aralık'ında Selânik'ten gönderdiği mektubunda Libya'ya gidişinden *serseriyâne bir karar* diye bahsedecekti:

> "Bir sene evvel Selânik'ten İstanbul'a celbedildiğim (çağırıldığım) zaman sizin İstanbul'da bulunmayışınız mülâkata mâni (görüşmeye engel) teşkil etmişti. İtalya Harbi üzerine pek ânî bir karar-ı serseriyâne ile Derne'ye gitmiştim.
>
> Orada sulh aktedildiği (imzalandığı) zaman burada da felâketleri tevâlîsini (ardarda devam etmesini) hissettim, Avrupa tarîki ile avdet ettim (yolu ile döndüm)..."[70]

Mustafa Kemal'in mektubu.

*

31 Mart isyanının bastırılmasından sonra kurulan hükümetlerde önemli bakanlıkları elinde bulunduran İttihad ve Terakki, Sadrazam Said Paşa'nın 1912'nin 16 Temmuz'unda istifası ile iktidardan düştü. Sadrazamın istifasında ve dolayısı ile İttihadçılar'ın iktidarı kaybetmelerinde muhalif askerlerin teşkil ettiği Halaskâr Zabitan grubundan gelen baskıların da önemli rolü vardı.

Devletin ve Enver'in Libya'daki mücadelesi, daha büyük bir felâket yüzünden son buldu: Balkan Harbi'nin patlaması ile...

Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ'ın teşkil ettiği blok, 1912 Ekim'inde Osmanlı İmparatorluğu'na harp ilân etti, ilk savaş ilânını 8 Ekim 1912'de Karadağ yaptı ve bloğa mensup diğer memleketlerin de on gün içerisinde ardarda harp ilânları ile Balkanlar, tarihinin en büyük felâketini yaşadı.

Libya'daki subaylar, patlayan savaş üzerine İtalyan işgalinden sonra başlatmış oldukları direnişi kabilelere devrederek çeşiti yollarla, kimisi yine Mısır, kimisi de Arupa üzerinden İstanbul'a döndüler ve cephelerde görev aldılar. Libya'da bulunduğu sırada rütbesi binbaşılıktan yarbaylığa yükselmiş olan Enver de dönüşünde Çatalca taraflarındaki Onuncu Kolordu'nun kurmay başkanlığına getirildi.

Balkanlar'da ve Libya'da aynı anda mücadelete tâkati bulunmayan Bâbıâlî, İtalya ile 15 Ekim'de Lozan'da barış imzalamak ve Libya'yı İtalyanlar'a terketmek zorunda kaldı. İtalya, işgali altında tuttuğu Oniki Ada'yı Libya'ya karşılık boşaltma taahhüdü vermişti ama Yunan işgaline uğrayabileceği bahanesi ile sözünde durmayınca, Oniki Ada elimizden tamamen çıktı!

Cephelerde ise felâketler birbirini takip ediyordu. Asker gırtlağına kadar politikaya batmıştı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulduğu topraklar ve ilk *anavatanı* olan Rumeli, Edirne de dahil olmak üzere yedi buçuk ay içerisinde elimizden çıktı, Bulgar ordusu gelip Çatalca'ya kadar dayandı...

O günlerde İstanbul'da bir hükümet değişikliği daha yaşandı, İtalya ile Lozan Anlaşması'nın imzalanmasından iki hafta sonra 29 Ekim 1912'de Sadrazam Gazi Ahmed Muhtar Paşa istifa etti ve yerini Abdülhamid zamanında üç defa sadarete gelmiş olan Kâmil Paşa aldı.

Cephelerdeki vaziyet biraz sakinleşmiş, geçici ateşkesler yapılmıştı ama her tarafta bir dedikodu fısıldanır olmuştu: Kâmil Paşa Hükümeti'nin Çatalca'da bekleyen ve İstanbul'a neredeyse girmek üzere olan Bulgarlar'ı durdurabilmek için Edirne'yi vermeye hazırlandığı!

Enver, bu söylentinin hayata geçmemesi için, İttihadçı arkadaşları ile beraber 1913'ün 23 Ocak'ında Bâbıâlî'yi bastı! Sadrazam Kâmil Paşa'ya istifa mektubunu yazdırıp Dolmabahçe Sarayı'na, Sultan Reşad'a götürdü ve saraydan elinde Mahmud Şevket Paşa'nın sadaret fermanı ile çıktı!

Baskın sadece İttihadçılar'ın arasındaki bir sır değildi, zamanın hükümdarı Sultan Reşad da baskından bir yakını vasıtasıyla önceden haberdar edilmişti! İttihadçılar yaşlı hükümdarın hadiseyi işittiğinde heyecanlanmaması için Bâbıâlîyi basıp hükümeti devirecekleri konusunda bilgilendirmişler, Sultan Reşad herşey olup bittikten sonra *"Ben biliyordum, haberim vardı"* demiş, kendine verilen sırrı saklayabildiğini göstermiş ve baskından sözederken *"Elhamdülillâh, memleket kurtuldu"* diye dua etmişti.[71]

*

Enver, baskın sabahı saat yedide pek tahmin edilmeyecek bir iş yaptı, Almanya'ya, Maria Sarre'ye yine Fransızca bir mektup yazdı ve *Allah'a dua ediyorum, eğer projem Türkiye'ye mutluluk getirmezse beni öldürmesi için dua ediyorum* dedi.[72]

Üç gün sonra, 28 Ocak'taki mektubunda da baskının nasıl olduğunu anlatıp *vatanını kurtarmak için herşeyin üstesinden geleceğini* söyleyecekti:

> *"...Darbem* ile ilgili teferruat istiyorsunuz. Yanımda atıyla H. [Halil Paşa] ve bana sadık on kişiyle birlikte yürürken, titremiyordum. Nereye yürüdüğümü biliyordum ve Bâbıâlî muhafızlarının ateş etmek için tüfeklerini doldurduklarını gördüğümde de ellerim titremiyordu. Onları durdurmak için tek bir emrim yetti ve beni selâmlayarak geçmeme izin verdiler. Yalnız içerde bir yaver ateş ederek arkadaşlarımdan birini öldürdü, etrafımda vızıldayan kurşunlar beni durduramadı ve çeyrek saat içinde herşey bitmişti. Kâmil istifasını vermişti, tesadüfen (kısmet!) Nâzım iki yâveriyle yerde yatıyordu. İşleri yoluna koymak için yarım saat *hükmettikten* sonra, yani ordu kumandanı, İstanbul Muhafızı, polis şefi -ki, yeni hükümet kurulduktan sonra aynı kalacak- geçici bir Dahiliye Nâzırı ve Bâbıâlî Kumandanı olarak da Halil'i tayin ettikten sonra saraya döndüm. Dört saattir yabancılar, Avrupalılar vs. hiçbir haber alamadıklarında, yeni Hey'et-i Vükelâ Mahmud Şevket'in riyasetinde hiç vakit kaybetmeden çalışıyordu. Teferruatı sizinle karşı karşıya olduğumuzda da anlatacağım. Vatanımın şerefini kurtardığımı henüz söyleyemem, çünki Mahmud Şevket'in yeterince gözüpek olup olmayacağından emin değilim. Şimdi harbe girmek için yanlış bir adım atmasını bekliyorum, ondan sonra zaferi nasıl garanti edebileceğimi biliyorum. Maalesef, askerlerin büyük bir kısmı sulhtan yana. Belki, benim yaptığımı kıskandıklarındandır. Derne'de dolap çevirenler şimdi aynı şeyi burada yapıyorlar. Ama orada olduğu gibi burada da vatanımı kurtarmak için her şeyin üstesinden geleceğim.
>
> Şimdilik 24 saatte 36 saat çalışıyorum! Bu beni eğlendiriyor, kendimi her zamankinden daha dinç hissediyorum".[73]

*

Bâbıâlî baskınından sonra sadarete gelen Mahmud Şevket Paşa'nın iyi işler yapacağı, herşeyi düzelteceği, hattâ işgale uğrayan topraklardan bazılarını da geri alacağı ümid ediliyordu ama bütün ümitler boşa çıktı ve galip Balkan memleketleri ile 30 Mayıs 1913'te Londra'da imzalanan anlaşma ile Edirne bile Bulgarlar'a terkedildi!

O günleri gerçekçi şekilde anlatan en mühim belgelerden biri Mahmud Şevket Paşa'nın bizzat kaleme aldığı günlüğüdür ve Osmanlı tarihinin günlük tutmuş tek sadrazamı olan Paşa'nın yazdıkları, devletin içerisinde bulunduğu aczi, perişanlığı ve çaresizliği bütün çıplaklığı ile gözler önüne sermektedir...[74]

> Sadece sivil idare değil, ordu da âcizdir ve siyasete batmıştır. Rütbeleri albaydan daha düşük olan subaylar en üst rütbedeki paşalar ile didişmekte, kendilerine kumandan olarak tayin edilecek kişilere bile karşı çıkmakta ve bunu zamanın Harbiye Nâzırı'na mektup ile açıkça yazmakta, Harbiye Nâzırı ise bu gibi

çekişmelerde sadece arabuluculuk edebilmektedir. Orduya böyle bir bölünmüşlüğün hâkim olmasının neticesinde ardarda mağlûbiyetler gelmiş, imparatorluğun kuruluş dönemindeki ilk anavatanı olan toprakların da peşpeşe elden çıkması üzerine devlete artık bir ver-kurtul politikası hâkim olmuştur.

İmparatorluğun bekaasını ve İstanbul'un elde kalmasını sağlamanın tek yolunun sadece toprak vermekten geçtiğine inanılmakta, asırlar boyunca Türk vatanı olan yerlerin, hattâ Edirne'nin bile elden çıkması kurtuluş çaresi olarak görülmektedir. Rüşvet ve yolsuzluk başını almış gitmiştir, maliye iflâstan da beter bir haldedir, askerî ve sivil harcamalar için elzem ve âcil olan kaynakların ya devlet gelirlerinin üzerine bir çeşit haciz ve icra memuru gibi çöreklenmiş olan Düyûn-ı Umûmiye'den sağlanmasına çalışılmakta veya demiryolu, liman, seyr-i sefâin ve hattâ toprak terki gibi tâvizler karşılığında Avrupa'dan teminine uğraşılmaktadır.

Bulgar Ordusu payitaht İstanbul'a dayanmıştır, devlet sivil idarede bile acz içerisindedir, stratejik mevkilere getirilecek yabancı müfettişler aranmakta ve hemen her konuda Avrupalı elçilerin fikirleri alınmaktadır. *Düvel-i Muazzama* denen büyük Avrupa devletlerinin İstanbul'daki büyükelçileri hemen her işe zaten müdahalede bulunurlarken hükümet elçilikleri gücendirmeden ve muvafakatlerini almadan hiçbir iş edememektedir ve her alanda dikkatli bir denge politikası gütmek zorundadır. İmparatorluğun sadrazamı, yani Mahmud Şevket Paşa bazı günler daha Sadaret'teki yahut Harbiye Nezareti'ndeki makamına gitmeden önce sabahları Avrupa sefaretlerini ziyaret etmekte, elçiler veya elçi kadar güçlü ve yetkili olan elçilik tercümanları ile fikir teatisinde bulunmakta, nabız yoklamaktadır ve yabancı elçilikler hanedanı alâkadar eden ailevî işlere bile karışmaktadırlar.

Devletin tepesindekilere gelince...

Padişah da dahil olmak üzere bol bol dedikodu yapmakta ve birbirleri hakkında ağızlarına geleni söylemektedirler.

Meselâ, zamanın hükümdarı Sultan Reşad, Ahmed Muhtar Paşa için *"Pek kıskanç bir ihtiyardır"*, Mahmud Şevket Paşa da *"âciz olduğu kadar hasud"* demektedir. Ahmed Muhtar Paşa ise eski sadrazamlardan Kâmil Paşa'nın *"Eb-an-ced çıfıt"*, eski şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'nin de *"Ahlâken çıfıt"* olduğunu söylemektedir.

Sultan Reşad, veliahdı olan Yusuf İzzeddin Efendi'nin gözünde zaaf sahibi ve iktidarsızdır!

Bâbıâlî baskını ile devrilip memleketi olan Mısır'a gönderilen sabık sadrazam Kâmil Paşa, 87 yaşında olmasına rağmen Mahmud Şevket Paşa'ya göre 25 yaşındaki bir muhterise benzemektedir; dirâyetsiz, ilimsiz, tahsilsiz eski ihtiyar bir Türk paşasıdır. Hırs içerisinde hâlâ sadaret peşinde koşup entrikalarla uğraşmaktadır ve memleketin kurtulması için Allah'ın herşeyden önce

Kâmil Paşa'nın canını alması lâzımdır! Zira, Paşa'nın fesat ve entrika ile mâlâmal olan hayatı memleket için en büyük musibettir ve memleket ancak fesat menbaı olan bu adamın ölmesi ile kurtulabilir. Mahmud Şevket Paşa, bu kanaatini Sultan Reşad'a da açıkça söylemektedir.

Esad Paşa da, Mahmud Şevket Paşa'ya göre ahlâksız bir adamdır ve kendisinden her türlü mel'anet beklenebilir. Emanuel Karasu gevezedir, Preveze'nin sabık mebuslarından Hamdi Bey ise Arnavut mebuslar arasında edepsizliği ile şöhret bulmuş ve riyâkârâne sözler eden alçak bir adamdır.

Diğer paşalar da birbirleri hakkında demediklerini bırakmamaktadırlar: Osman Nizami Paşa'ya sorarsanız, Reşid Paşa gündüzleri öğleden sonra saat ikide kalkıp dört buçuğa kadar tuvaletini yapmakta; Hakkı Paşa, Londra'da zamparalık etmektedir. Hariciye Nâzırı Said Halim Paşa da, Van Kumandanı Cabir Paşa'nın ayyaş, fâsık ve cahil olduğunu söylemektedir.

Mahmud Şevket Paşa, kendisini Bâbıâlî baskınının ardından sadaret makamına getiren İttihadçılar'dan da hoşlanmamakta, hattâ nefret etmektedir. Parlamento'da bazen İttihadçı umdeleri destekler gibi görünmesine rağmen günlüğünde *"...İttihadçılar'ın artık adam olmayacakları kanaati bende büsbütün teessüs etti. Bu kadar felâketler üzerine hiç de akıl erdiremeyecekleri ve erdirmedikleri umûr-ı askeriyeye bile müdahaleden vazgeçmiyorlar idi ve bu suretle idare-i memleket edebileceklerini zannediyorlardı"* şeklindeki ifadelerinin yanısıra mecnun ve beyinsiz olduklarını, söz dinlemediklerini, adam olamayacaklarını yazmakta, İttihadçılar'ın muhaliflerinden de rezil ve ahlâksız diye bahsetmektedir.[75]

Paşa'nın günlüğünde sonraki senelerde önemli mevkilere gelecek olan iki genç subay, Enver ve Mustafa Kemal Beyler hakkında da kayıtlar vardır; Mahmud Şevket Paşa birbirlerinden hoşlanmadıklarını ve çekiştiklerini yazmakta; Enver'in daha önemli bir vazifeye tayini sözkonusu olduğunda Mustafa Kemal'in Fethi Bey ile beraber bu tayine karşı çıktığını, hattâ istifaya kalktığını anlatmaktadır.[76]

Enver ise, Mahmud Şevket Paşa'yı sadrazam yapmış olmalarından dolayı pişmandır ve baskından beş gün sonra, 28 Ocak 1913'te Berlin'e yazdığı mektupta sıkıntıların hâlâ çaresini aramakta olduğunu söylemektedir:

> "...Kâmil'i devirip, yerine biraz cesur M.'yi [Mahmud Şevket Paşa'yı] geçirerek herşeyi kurtarabileceğimi zannediyordum. Ama heyhât, bu kadar saydığım erkân-ı harp başkanımız, her şeyi kendisiyle sürükleyebilecek bir ödlek çıktı. Düşünün sevgili, mücadeleye tek başıma girebilmek için bütün bu kötülükleri ber-

taraf etmem lâzım. Kendimde bütün bir Bulgar Ordusu'na karşı koyacak gücü buluyorum. Ah, yine de zor, sevgili dostum. Bu kadar şeyi göze aldıktan sonra bile, vatanım için istediğim şeyi garanti edecek emin bir yol bulmuş değilim. Evet, şimdi her şey evvelkinden biraz daha iyi gidiyor ama tuttuğum yolu mutlaka takip etmek istiyorum.

Zaman o kadar az ki, İncil'deki *der Glaube kann Berge versetzen* (iman dağları oynatır)[77] cümlesi bize pek yardım edemez. Neyse ki, bir yolunu bulmaya çalışacağım..."[78]

*

Mahmud Şevket Paşa'nın sadareti sadece 4 ay 19 gün sürdü, Paşa 11 Haziran 1913'te Divanyolu'nda uğradığı bir suikastte can verdi ve cinayete karıştıkları gerekçesi ile tevkif edilip yargılanan on iki kişi idam edildiler!

Cinayet, İttihad ve Terakki'nin iktidara beş sene boyunca artık tek başına sahip olması ile neticelendi, muhalefet susturuldu, aralarında politikacıların, gazetecilerin, askerlerin ve hattâ sabıkalı âdî suçluların bulunduğu sekizyüzden fazla muhalif Bahr-ı Cedîd vapuru ile Sinop'a sürüldü ve bu toplu sürgünü daha sonra başka sürgünler takip etti.

Başlayan bu yeni baskı düzeni, bir yerde, Balkan Harbi'nde uğranan büyük yenilginin ardından bir toparlanma çabası gibi idi.

Enver'in yıldızı İttihadçılar'ın suikastin ardından iktidarı eldeetmeleri ile daha çabuk ve daha parlak şekilde yükselmeye başlayacak, yeni unvanlar ve yüksek rütbeler birbirini takip edecekti...

Önce, *Edirne fâtihi* oldu...

Balkan Devletleri'nin Osmanlı'dan ele geçirdikleri toprakları paylaşamayıp birbirlerine girmelerinden istifade ederek 22 Temmuz'da Edirne'ye girdi; *Hürriyet kahramanı* ve *İslâm mücahidi* unvanlarının yanına bu defa *Edirne fâtihi* unvanı ilâve edildi.

Ama partizanlık sadece halkı değil, orduyu da öylesine bölmüştü ki, İttihatçılar'ın muhalifleri *"Enver Edirne'yi kurtaracağına şehir Bulgar'da kalsa daha iyi idi"* diyor, askerî kesimde de *Edirne'nin fethedilmediği, Enver'in boş bir şehre girdiği* konuşuluyordu.

İmparatorluğun o sırada genelkurmay başkanı olan Ahmed İzzet Paşa da, çok seneler sonra yayınlanan hatıralarında Bulgarlar'ın Edirne'yi Enver'in girişinden birkaç saat önce terketmiş olduklarını yazacaktı:

> "...Benim Çorlu'dan Vükelâ Meclisi'ne çağırıldığımı haber alan Enver Bey, karargâhta bulunan Kaymakam Cemil Bey'e ileriye hareket için ısrar etmem gerektiğini telefonla söylemiş. Vükelâ Meclisi toplanmazdan önce Cemal Paşa da gelip aynı tavsiyede bulunmak istemişse de, meselenin kendisine ait olmadığı cevabını almıştır. Fakat işin içinde bu kadarcık bulunmasına rağmen, Cemal Paşa'yı da bazı gazeteler Edirne fâtihleri arasına sokmuştur.
>
> İleri hareket emrinde pek tabiî olarak Abuk Paşa ordusuna Kırkkilise (Kırklareli), Hurşid Paşa ordusuna Edirne, Fahri Paşa ordusuna Dimetoka istikametleri verilmişti.
>
> Hurşid Paşa'nın Kurmay Başkanı Enver Bey'in, ordunun ilerisindeki süvari ile gitmesi için istediği izin esirgenmedi. Bu zât oldukça hızlı bir hareketle Edirne'ye geceleyin vararak Bulgarlar'ın birkaç saat önce terketmiş oldukları şehri işgal etti. Bu durumdan Başkumandanlığı haberdar etmezden önce, başarıyı telgraflarla memleketin dört bucağına yaydı. İşte, Enver Paşa'nın *Edirne fâtihliği* unvanını ele geçirmesinin sır ve hikmeti! Fakat geçen kış esnasında bu zâtla yoldaşlarının telkin ve zorlamalarına uyulmuş olsaydı Edirne'yi geri almak değil, memleketin geri kalan kısmını korumak için bile elde asker kalmamış olacağından okuyucuların emin olmalarını rica ederim".[79]

*

İttihad ve Terakki'nin asker kanadının sözü en fazla geçen mensubu, artık Enver idi! Ama henüz yarbaydı, yükselmesi lâzımdı ve hızlı şekilde yükseldi: 15 Aralık 1913'te *miralay* yani albay yapıldı; üç hafta sonra, 3 Ocak 1914'te o zamanın tuğgeneralliği olan *mirlivalığa* getirildi, İttihad ve Terakki'nin baskısı ile önce Harbiye Nâzırı, hemen ardından da Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisi, yani genelkurmay başkanı oldu.

Enver bütün bu makamlar ile rütbelere çıktığında, yani imparatorluğun Harbiye Nâzırı, Genelkurmay Başkanı ve Başkumandan Vekili olduğunda sadece 33 yaşındaydı ve bir sene sonra, savaş sırasında 1 Eylül 1915'te *ferik* yani korgeneral, 23 Ekim 1917'de de orgeneral demek olan *birinci ferik* yapılacaktı!

Artık sadece İttihad ve Terakki'nin değil, devletin de en güçlü kişisi idi, üstelik nikâhında paşa üniforması giymiş ve saraya da damat olmuştu...

*

Daha alt rütbelerde bulunduğu günlerde bile önemli işler yapan Enver, Harbiye Nâzırlığı'nda, yani askerin ve aynı zamanda da devletin en güçlü adamı olduğu dönemde daha önemli işler, meselâ orduda ciddî bir reform yaptı.

Abdülhamid zamanında âtıl bırakılan ordu, Balkan Harbi'nde perişan olmuştu. Mağlûbiyette savaş yeteneğinin büyük ölçüde kaybedilmiş olmanın yanında rütbelerin liyakata göre değil, saraya bağlılığa göre dağıtılmasının ve dolayısı ile paşa enflasyonunun da rolü vardı.

Enver, öncelikle üst düzey komuta kadrosunda geniş bir temizlik

yaptı, yüzlerce paşayı emekliye sevketti ve vazifelerinde bıraktıklarının çoğunun rütbesini de asıl olmaları gereken yere getirdi, yani indirdi. Savaştan sonra işbaşına gelen hükümetlerden bazılarının başında bulunan Damad Ferid Paşa bu uygulamayı değiştirip Enver'in vazifeden aldığı paşalardan bazılarını yeniden işbaşına getirecek, bu askerlerden biri olan ve 1912'de Selânik'i Yunan birliklerine teslim eden Tahsin Paşa, Yunan işgali öncesinde İzmir'e askerî vali olarak tayin edilecekti.[80]

Enver Paşa'nın başkumandan vekilliği dönemi hakkında yapılmış en tarafsız ve gerçekçi yorum, Paşa'nın bir buçuk sene boyunca maiyetinde bulunmuş olan İsmet İnönü'nün hatıralarındadır ve İnönü orduda yapılan tasfiyenin faydalarını şöyle anlatır:

> "...Enver Paşa, Balkan Harbi'ni yapan orduyu kâmilen değiştirmiş ve yeni bir ordu kurmuştur. Muharebede bulunan kumandanların hemen hepsi emekliye ayrılmış ve yeni orduda miralaylardan kolordu komutanı, kaymakamlardan tümen komutanı ve yeni generallerden ordu komutanı tayin edilmiştir. Kurmay kadroları daha küçük rütbelilerin eline geçmiştir. Esirlikten dönen subay heyetleri içinde süratle tasfiye yapılmıştır. ...Ancak böyle bir tasfiye Enver Paşa'nın elinde nispetle en az haksızlıkla yapılmıştır denilebilir. Yeni ordunun kurulmasında ve bu ordunun ümitsizlikten kurtulup yeni bir çalışma şevkine sahip olmasında Enver Paşa'nın kuvvetli disiplini âmil olmuştur".[81]
>
> "...Bu ordu ile Balkan Harbi'ni yapan Sultan Hamid ordusunun hiçbir alâkası yoktur. Yeni ordu, Balkan Harbi'ndeki ordudan belki iki defa, belki üç defa daha ıslah edilmiştir. ...Yüzbaşılar, binbaşılar birinci derecede kilit yerlerine geldiler. Yarbaylar tümen kumandanı oldu, albaylar kolordu kumandanı oldu. Bu genç subay kadrosu canla başla çalıştı ve yeniden düzenlenen ordu ile Cihan Harbi'ne girdik".[82]

Yapılan bir başka önemli reform, Balkan Harbi senelerinde siyasetin batağına dalmış olan askerin politikadan uzaklaştırılmasıdır:

> "...Enver Bey'in şöhreti yalnız kahramanlığından gelmiyordu. İyi bir erkânıharp zabiti olarak kabul ediliyor ve özellikle şahsi ahlâk bakımından örnek tanınan meziyetleriyle saygı görüyordu".[83]
>
> " ...Meşrutiyetle beraber gelen siyaset münakaşaları taraflardan birinin subaylara istinad etmesiyle vahim ve haşin bir şekil almıştır. Ordunun siyasete iştirak etmesinin ihtilâl esnasında zaruri olan hâli, ihtilâlin başarılmasını müteakip bir türlü kesilememiştir. İttihad ve Terakki Cemiyeti alıştığı subaylardan ayrılmayı gözüne kestiremiyordu. Bu hal hem siyasi hayatı, siyasi tartışmaları zehirliyor; hem de orduyu içinden ayrılığa zorlayarak, onu mütemadiyen ve ruhen kemirip yıpratıyordu. ...Balkan Harbi'nden sonra Harbiye Nezareti'ne gelen Enver Paşa, subayların cemiyet içinde bir teşkilât olmasını ortadan kaldırmıştı".[84]
>
> "...Enver Paşa, bu tasfiyeyi yaptıktan sonra, bütün gücünü, orduyu siyasetten ayırmaya hasretti. Çok yakın arkadaşlarını, beraber ihtilalde bulunmuş kimseleri -aralarında küçük rütbede olanlar da dahil- hepsini ordudan çıkardı. Bunlara, dışarıda vazifeler bulundu. Kendilerine itibar edildi. Bir kısmına Parti içinde işler verildi. Hulasa, siyaset yapmış, siyasete heves etmiş olanları ordu içinde bırakmadı. Bu hareketi yapmak şarttı. ...Bu sedlerin hepsi bertaraf edildi ve kumanda mekanizması muntazam işler hale geldi".[85]

İnönü, Enver'in hatırasına her zaman saygı göstermiş, kişiliğinden *"...iyi bir asker, iyi bir subay, iyi bir insan olarak cemiyetin kusur olarak bildiği unsurlardan, insanın tasavvur edemeyeceği kadar nasibi olmayan bir tiptir. Asker vasıfları bakımından, vazifesever, çalışkan ve korku nedir bilmez müstesna bir kahraman olarak, askerliğin aradığı ölçülerin en yukarı seviyesinde yeralmıştır"* diye bahsetmiş ama *"hayal ölçülerinin seviyesinde kaldığını"* söylemiştir:

> "...Enver Paşa, İmparatorluğun kaderinde birinci derecede rol oynamış olan insandır. İttihad ve Terakki'nin muvaffakiyetinde, prestijinin muhafazasında ve nihayet Balkan Harbi'nden sonra Harbiye Nâzırı olarak doğrudan doğruya giriştiği teşebbüslerle, rolü hep birinci derecededir.
>
> Memleketin Cihan Harbi'ne girmesini sağlayan odur. Bütün harp esnasında onun stratejik fikirleri birinci derecede rol oynamış, harbin sevk ve idaresine hâkim olmuştur.
>
> Enver Paşa şahsi meziyetleriyle iyi bir asker, iyi bir subay, iyi bir insan olarak cemiyetin kusur olarak bildiği unsurlardan, insanın tasavvur edemeyeceği kadar nasibi olmayan bir tiptir. Asker vasıfları bakımından, vazifesever, çalışkan ve korku nedir bilmez müstesna bir kahraman olarak, askerliğin aradığı ölçülerin en yukarı seviyesinde yer almıştır.
>
> Kumandan olarak, Enver Paşa'nın görüşü, kavrayışı, sevk ve idaresi, muayyen bir hududa kadar işlemiş, o hududa eriştikten sonra kendi hayal ölçülerinin seviyesinde kalmıştır. Başkumandan olduğu halde, kendisinin doğrudan doğruya vazifesi dahilinde değilken, Sarıkamış Muharebesi gibi büyük bir hareketi bizzat idare etmeye heves etmiş, büyük başarılar kazanacağını sanmıştır. Sonunda, kendi adını da, memleketin ordusunu da, bu seferin âkıbetini de büyük felâketlere uğratmıştır. Müteakip seferlerde de, anlayış ve sevk ü idare bakımından yüksek bir seviye göstermez.
>
> Enver Paşa'nın Alman askeri heyetiyle münasebetlerinde, Al-

manlara tamamıyla tabi olduğu söylenemez. Bilakis Almanlar, ondan daima çekinir ve onu memnun etmeye çalışırlardı. Ancak, kendisi zayıfladıkça, askeri kabiliyetlerinin ve vasıtalarının mahdut olduğunu anlamaya, öğrenmeye başladıktan sonra, nihayet Alman sevk ve idaresinin bir vasıtası haline gelmesi zaruri olmuştur...".[86]

Enver'in ve İttihad Terakki'nin askerî alanda yaptıkları en önemli yenilik bunlardır, yani rütbelerini saraya bağlılıkla almış olan üst düzey subayları emekli etmeleri, siyasetin içerisindeki orduyu politikanın dışına çekip savaş gücünü yükseltmeleri ve bunların yanısıra hem askere ve hem de millete uzun senelerdir unutmuş oldukları bazı kavramları tekrar hatırlatmalarıdır.

Sultan Vahideddin'in tâbiri ile *Ali'nin külâhının Veli'ye, Veli'nin külâhının Ali'ye giydirilmesi* şeklinde tavizci, teslimiyetçi ve meseleleri zamana yayma temeline dayalı Abdühamid dönemi politikası[87] terkedilmiş, bunun yerini dinamik kararlar alma âdeti geçmiştir. Memleket eski asırlarda olduğu gibi kendisine güvenmeye ve yapılan haksızlıklara karşı sesini yükseltmeye başlamıştır ama senelerin getirdiği zayıflığa bütün çabalara rağmen tam olarak son verilememiştir.

Avrupa'nın dünya harbine girdiği günlerde Türkiye'nin vaziyeti budur: Gelecekten birşeyler beklenmektedir, İttihadçılar kendilerinden emindirler, orduda yeni düzenlemeler yapılmıştır ama değişiklikler çok kısa bir müddet içerisinde ve acele ile hayata geçirildiği için zorluklar ve büyük noksanlar hâlâ mevcuttur ve devletin tek başına kalmasından ürkülmekte, bir güce dayanma ihtiyacı hissedilmektedir.

*

Winston Churchill, hatıralarında *"Hiçbir devlet, Dünya Savaşı'na Türkiye kadar büyük bir arzu ile atılmamıştı"* der, sonra *"Osmanlı İmparatorluğu, 1914'te can çekişir vaziyetteydi"* diye yazar.[88]

İngiltere'nin Donanma Bakanı olarak Türkiye'nin yanısıra müttefiklerin de Çanakkale'de facia yaşamalarına sebep olan Churchill, aynı hatıralarında Enver'den *"yetişme olarak Alman ama kalben Türk bir teğmen"* diye bahsedecek; Enver'in başarılarını *"İtalyanlar Libya'yı aldıklarında Trablus'ta çölde savaştı, Balkanlı müttefikler Çatalca'ya geldiklerinde ümitsizliğe düşmedi ve Başbakan Asquith'in 1912'de* 'Edirne bir daha asla Türkiye'ye ait olamayacak' *demesinden bir ay sonra Edirne'ye girdi ve Edirne bugün bir Türk şehridir"* diye sıralayacaktı.[89]

*

19. yüzyılın sonları ile 20. asrın başları, Avrupalı güçlerin dünyayı paylaşmaya hazırlık seneleridir, paylaşmaya Dünya Savaşı ile girişilmiştir ve Türkiye'ye imparatorluğa mâlolan bu harp, bugün Batı dünyasının gözünde bir Avrupa savaşıdır.

Türkiye bu Avrupa harbine girmeye mecbur veya mahkûm mu idi?

Savaşa mecburiyet karşısında mı, yoksa Almanya'nın galip geleceğine inanılarak Berlin'in müttefiki olunması hâlinde harpten sonra birşeyler elde etme hayâli ile, yani macera olarak mı atıldığımız konusunda hayli düşünce, teori, yorum, tevatür vesaire vardır ama sualin cevabı hâlâ karanlıktadır.

Hattâ, savaşa iştirakimizin ilk adımı olan ve Sadrazam Said Halim Paşa ile İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Baron Hans von Wangenheim arasında 2 Ağustos 1914'te imzalanan İttifak Anlaşması'na giden sürecin ayrıntıları bile belli değildir. Mütareke sonrasında kurulan komisyonların ve askerî mahkemelerin yaptığı soruşturmalar Türkiye'de iktidarı ellerinde bulunduranlarda, yani İttihadçılar'da harbin ardından memleketin paylaşılması yahut tamamen yıkılması korkusunun hâkim olduğunu, seneler önce Reval mülâkatı ile artan bu korkunun Avrupa'daki kamplaşmanın savaşa kadar giden bir vaziyet almasından sonra paranoya hâline geldiğini, özellikle Rusya'dan ve Rus Dışişleri Bakanı Sergey Sazanov'dan korku hissedildiğini gösterecek ama ayrıntılar yine de ortaya çıkartılamayacaktır.

Sazanov, farkında olduğu bu korkudan zaten gayet ihtiyatlı şekilde istifade etmiştir.[90]

*

İttihadçılar'ın endişesini yukarıda söylemiştim: Yapılan reformlara rağmen ordu ve devlet hâlâ güçsüzdü, otuz küsur senenin getirdiği tahribatın ortadan tamamen kalkması için daha çok uzun zaman gerekiyordu; iktidar, askerî bakımdan bir hayli güçlenmiş ve her an savaşa girmek üzere olan iki bloktan birinin desteğine ihtiyaç hissediyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sultan Abdülhamid zamanından itibaren askerî alanda danışman, öğretmen yahut müfettiş gibi çok sayıda Alman askerî personel istihdam edilmekteydi ama İttihad ve Terakki'nin lider kadrosunda Almanya ile ittifak yapılması konusunda bir görüş birliği mevcut değildi. Parçalanma tehlikesine karşı bir ittifaka dahil olunması fikri hâkimdi; siviller İngiltere ile Fransa'nın, askerlerin ekseriyeti de Almanya'nın tarafında idi ve lider kadro arasında hangi bloğun seçilmesi gerektiği hususunda anlaşmazlık vardı.

Meselâ, Cemal Paşa'ya göre Fransa; Maliye Nâzırı Cavid Bey'e göre de İngiltere ile ittifak kurulması hayırlı olacaktı. İttihad ve Terakki'nin önde gelen bu iki siması, savaşın arifesinde bu iki memleketin başkentinde görüşmeler yapacak ama bir netice elde edemeyecekler, hattâ Cavid Bey daha önce, 1911'de İtalyanlar'ın Trablus'u işgal etmesinin hemen ardından o sırada İngiltere'nin *Amirallik Birinci Lordu,* yani Bahriye Nâzırı olan Winston Churchill'e bir mektup göndererek destek isteyecek ama talebi reddedilecekti.

Churchill, seneler sonra, İkinci Dünya Savaşı'nın arefesinde Cumhuriyet Gazetesi'nde çıkan bir yazısında Cavid Bey'in teşebbüsünü ve teklifi kabul etmediklerini şöyle anlatacaktı:

> "...1911 sonbaharında İtalya, Türkiye'nin şimdi Libya denilen Trablus vilâyetine sebebiyet verilmeden bir taarruzda bulunmuştu. Bir İtalyan filosu sahil şehirlerini bombardıman etmiş ve karaya bir İtalyan ordusu çıkmıştı. Jön Türkler o tarihte İstanbul'da iktidar mevkiinde idiler ve bu taarruza şiddetle mukabelede bulunulması emri verildi.
>
> 1908 Türk İhtilâli'nin kahramanı olan Enver Paşa, Mısır'dan geçerek bizzat Libya'ya gitti ve işgale uğrayan vilâyetin müdafaasını ele aldı. Ben o zaman Amirallik Birinci Lordu idim. Enver Paşa'nın arkadaşı Cavid, bana mektup yazarak İngiltere'nin Türkiye'yi İtalyan istilâsına karşı müdafaa etmek üzere himayede bulunmasına mukabil Türkiye'nin İngiltere ile ittifakı teklifinde bulundu. O tarihte Avrupa vaziyetini tehdit eden vahim tehlikeler Büyük Britanya'daki liberal hükümetin İtalya'ya karşı hasmâne bir vaziyet almasını imkânsız bırakıyordu. Jön Türkler bu kararı verdikten sonra Almanya'nın kucağına atıldılar ve bu hareketin neticesi Büyük Harbin âkıbetinde değilse bile, cereyanı üzerinde derin surette müessir (etkili) oldu.
>
> Fakat, Türkiye'nin Afrika'daki topraklarına vâki olan bu tecavüz bir hâdisat silsilesi doğurmuş ve bir müddet sonra bu hâdiseler halet-i nez'de (ölüm halinde) olduğu zannedilen Türk İmparatorluğu'na karşı Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan'ın müşterek bir tecavüzünü intac etmişti (sonucunu vermişti). Yine, Türkler, millî kalkınma eserlerini ciddiye alarak, başlarına gelen felâketlerin mesuliyetini kısmen İtalya'ya yüklediler.
>
> O tarihten beri pek çok su ve kan aktı. Fakat Türkiye, İtalya'yı daima Akdeniz'de en kötü niyetli komşusu olarak tanıdı".[91]

O günlerin Türkiyesi güçsüzdü, Enver gerçi orduyu ciddî bir revizyondan geçirip gençleştirmiş ve eskisine göre canlandırmıştı ama Osmanlı ordusu büyük güçlerin gözünde geniş çaplı silâhlı mücadelede önemli rol oynayamazdı, kendilerine sadece ayakbağı olurdu ve hem İngiliz, hem de Alman bloğu ittifak tekliflerini geri çevirdi.

Bu konuda daha önce yapılan araştırmalar ve yayınlanan belgeler Türk-Alman ittifakına karşı olan Almanlar'ın başında Almanya'nın İstanbul'daki büyükelçisi von Wangenheim'ın geldiğini ve ittifaka son ana kadar muhalefet eden büyükelçinin 2 Ağustos'taki İttifak Anlaşması'nı ancak Kayzer Wilhelm'in doğrudan gönderdiği emir üzerine, yani mecburen imzaladığını gösterir.[92]

Bu emir, Kayzer Wilhelm'in uzun senelerdir hayâli olan ve içersinde cihad kavramının da yeraldığı Doğu Politikası'nın artık hayata geçmeye başlaması demekti ve İngiltere'ye göre az sayıda ve fakir müstemlekelere sahip bulunan Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nu *müstakbel sömürgesi* olarak görebilirdi!

Almanya ile ittifakın tesisinde en önemli rolü tabiî ki Enver Paşa oynamıştı, savaş senelerinde Almanya'da gerçi baş üstünde taşınır gibiydi, hayatını anlatan kitaplar yayınlanıyor, mektupları savaş hatıratı gibi neşrediliyor, adı Berlin yakınlarındaki Potsdam'da bir köprüye veriliyor, hattâ isminin ilhamıyla *Enver Bey* sigaraları çıkartılıp sigaranın reklâmları otobüslerin üzerine yerleştiriliyordu ama bütün bunlara rağmen Berlin'i her arzusunu tereddütsüz şekilde yerine getirmesi sağlanamıyordu. Enver savaş sırasında Almanlar'a tamamen tâbi olmayacak, ordunun en önemli komuta kademelerine Alman subaylarının getirilmiş olmasına rağmen bu subaylardan ve Berlin'den gelen bazı talepleri kendi fikirlerine ve memleketin menfaatine aykırı bulduğu takdirde reddedecekti. Alman tarafı ile sık sık anlaşmazlıklar çıkacak ve bu anlaşmazlıklar Enver'in savaşın sonuna doğru kardeşi Nuri ve amcası Halil Paşalar'ın kumandasında Kafkasya'da ve Azerbaycan'da başlattığı harekâtın Berlin'i telâşlandırması üzerine silâhlı çatışma hâlini alacak, Türk ve Alman birlikleri 10 Haziran 1918'de Vorontsovka'da muharebeye tutuşacaktı.

*

Savaşa katılmamıza uzanan yolun başlangıcını teşkil eden 2 Ağustos'taki İttifak Anlaşması'ndan İttihad ve Terakki'nin en üst karar mercii olan Merkez-i Umumî'nin haberdar bulunduğunu ileri sürenler varsa da, şimdiye kadar yapılan araştırmalar, anlaşmayı Türk tarafından sadece dört kişinin bildiğini göstermiştir: Sadrazam Said Halim, Dahiliye Nâzırı Talât, Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşalar ile Hariciye Nâzırı Halil Bey'in...

İktidar senelerinin İttihad ve Terakki'sinin gerçi Meclis'te ekseriyeti, güçlü bir Merkez-i Umumî'si yani politbürosu, paramiliter teşkilâtları, fedaileri ve yaygın bir örgütlenmesi mevcuttur ama partide yahut mensuplarının ifadesi ile *cemiyette* veya *fırkada* sözünü herkese dinleten iki kişi vardır: Talât ve Enver Paşalar...

Talât Paşa siyasî, Enver de askerî kanadın hâkimidir. Bu iki lider arasında bazı konularda gerçi anlaşmazlıklar yaşanmakta ama anlaşmazlıklar hiçbir zaman kopma noktasına gelmemekte, usta bir politikacı olan Talât ne yapıp edip Enver'i ikna etmekte ve bazen de Enver'in dediği olmaktadır.

Askerin desteğine sahip olmayan bir İttihad ve Terakki'nin hiçbir gücünün bulunmadığını gayet iyi bilen Enver aslında Meclis'i, Merkez-i Umumî'yi yahut bakanlıkları da pek kaale almamakta, her konuda kendi düşündüğü gibi karar verilmesini yahut isteğinin yerine getirilmesini istemektedir.

Zaten verdiği bir kararı tartıştığı, düşüncesini değiştirdiği veya verdiği emri geri aldığı pek görülmemiştir. Yakınında bulunmuş olanların ifadesi ile *"...Enver Paşa, hiç kimse ile bir meseleyi yüzyüze münakaşa etmiş değildir. Nihayet, karşısındakinin söyleyeceği varsa dinler,* 'Peki efendim' *der, keser atardı. Verdiği bir emir için* 'Bunu, böyle emir buyurmuşsunuz' *derler,* 'Öyle münasip gördük efendim' *der, keser atardı".*[93]

Dolayısı ile Enver'in aşırı taleplerini törpülemek, İttihad ve Terakki'nin sivil kanadı ile yaşadığı anlaşmazlıkları halletmek, görüş farklılıklarını tam olarak çözemese bile azaltmak ve Merkez-i Umumî'nin bazı kararlarını kabul etmeyen Enver'i iknaya çalışmak, Talât Paşa'nın vazifesidir.

Almanya ile yapılan 2 Ağustos İttifak Anlaşması'nı bilenlerin Enver ve Talât Paşalar ile Sadrazam Said Halim Paşa ve Hariciye Nâzırı Halil Bey'den ibaret olmasının da bu çerçevede değerlendirilmesi gerekir. Enver ile Talât Paşalar anlaşmanın yapılmasını zaten istemekte idiler, anlaşmayı Türkiye adına imzalayacak kişi zamanın sadrazamı Said Halim Paşa olduğu için vaziyetten onun da haberdar olması ve Hariciye Nâzırı'nın da bilmesi şarttı ve dolayısı ile anlaşma öncesinde yapılan görüşmeler sadece bu dört kişinin arasında kaldı.

Ama, Sultan Reşad'ın anlaşmadan daha önce haberdar edilmiş olması da ihtimal dahilindedir. Zira, o tarihten bir buçuk sene önce Bâbıâlî'yi basan İttihadçılar yaşlı hükümdarı baskın öncesinde nasıl haberdar ettiler ise, Almanya ile kurulacak ittifak konusunda da padişahı bilgilendirmiş olmalıdırlar.

Zira, milletlerarası bir anlaşmaya imza koyacak olanların ellerinde yetki belgelerinin bulunması gerekir. İttihad ve Terakki memleketin gerçi tek hâkimidir ama böyle bir anlaşmanın hukuken geçerli olabilmesi için, metni imzalayan Sadrazam Said Halim Paşa'nın Sultan Reşad tarafından verilmiş bir yetki belgesine ihtiyacı vardır.

Elimizde, benzer bir belge mevcuttur ve daha önce tarafımdan yayınlanmıştır.[94] 26 Aralık 1914 tarihli bu belge, Sultan Reşad'ın Said Halim Paşa'ya 2 Ağustos 1914 anlaşmasının yenilenip genişletilmesi için Baron Wangenheim ile görüşmeler yapıp bir başka anlaşma imzalayabilmesi için yetki verdiğini göstermektedir ve dolayısı ile Said Halim Paşa'nın 2 Ağustos'taki İttifak Anlaşması'nı imzalayabilmesi için de aynı şekilde bir yetki belgesi almış olması gerekir.

Böyle bir belgenin mevcut bulunduğu, Büyükelçi Wangenheim'ın Sadrazam Said Halim Paşa'ya gönderdiği bir mektuptan anlaşılıyor. Wangenheim, 13 Ağustos 1914 tarihli mektubunda *"2 Ağustos tarihli Türk-Alman Anlaşması ile ilgili yetkili yetki belgelerinin ve tasdiknamelerinin teatisi için bir gün ve saat tebliğ etmesini Altesleri'nde istirham etmek onuruna sahibim"* diyor, yani yetki belgeleri ile tasdik evrakının karşılıklı değişimi için gün belirlenmesini istiyor.[95]

*

Tuhaf olan taraf, imparatorluğun kaderini değiştirecek olan bu anlaşmanın hangi aşamalardan geçildikten sonra imzalandığını İttihad ve Terakki'nin önemli isimlerinden ve hattâ *üç liderinden biri* olduğu söylenen Cemal Paşa'nın bile bilmemesidir.

Cemal Paşa'nın 25 Kasım 1919'da Münih'ten Enver Paşa'ya yazdığı ve ilk defa bu kitapta yayınlanan mektubu herşeyin, özellikle de askerî karar mekanizmasının içerisinde olan Paşa'nın bile savaşa ne şekilde girdiğimiz konusunda hiçbir malûmatının bulunmadığını gösteriyor.

Paşa, Almanya ile ittifakımız ve Birinci Dünya Savaşı'na girişimiz ile ilgili muammalar konusundaki en önemli belgelerden olan bu mektubunu yazdığı sırada savaşa girmemizin üzerinden beş, kaybetmemizin üzerinden de bir sene geçmiştir ve Cemal Paşa o günlerde Münih'te hatıralarını kaleme almaktadır. Ancak, Almanya ile İttifak Anlaşması'nın görüşmeleri gizli olarak yapıldığı ve kendisi de haberdar edilmediği için bu konuda hiçbir bilgiye sahip değildir. Enver'e ulaştırılması için Enver'in Berlin'de yaşayan eniştesi Nâzım Bey'in adresine gönderdiği mektubunda hatıralarını yazdığını ve hiçbir malûmatının bulunmadığı İttifak Anlaşması konusunda yanlış bilgi vermek istemediğini söylemekte, Enver'den Talât Paşa'nın bildiklerini anlatması için yardım talep etmektedir:

> "...Almanya ile ittifak müzakeratı (görüşmeleri) ne zaman başladı? Bu müzakerattan en evvel Sâî Bey (Talât Paşa) ne suretle haber aldı? Arkadaşlardan kaç kişi bu işe vâkıftı? Bu

müzakerat benden niçin gizlendi? Bu müzakeratın benden gizli tutulmasını kim teklif etti? Sebep olarak ne gibi mütalâat dermiyan etti (düşünce ortaya koydu)? İttifak muahedenamesi (anlaşması) ne zaman kesb-i kat'iyet etti (kesinleşti)? Ben Paris'e giderken ittifak muahedenamesi imza edilmiş mi idi?

Bunlara dair bana malûmat versinler ki ben de hâtıratımda yanlış malûmata müstenit (dayalı) mütalâat dermiyanından tevakkî edebileyim (uzak kalayım).

Zannediyorum ki artık bunların saklanmasına lüzum kalmadı.

Belki hatırlarına gelmez diye bazı tarihleri ben ona zikredeyim:

Meselâ, Almanya ile ittifakımıza Almanlar, İmparator'un Korfu seyahatinde karar verdiler. Korfu seyahati 1914 senesi Nisan'ında vuku bulmuştu. İlk müzakerat (görüşmeler) Wangenheim'in (Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi) Korfu'dan Müsteşar Muçyus'a yazdığı telgrafname üzerine başladı. Said Halim Paşa'nın bu işi o zaman Sâî Bey'den gizlemesine imkân yoktu. Binaenaleyh, mes'eleyi açıktan açığa bana karşı itiraf etmelerinin zamanı gelmiştir zannediyorum. Bu hususta Sâî Bey'in yazacağı birkaç satır yazıya pek müstacel surette intizar etmekte (acele şekilde beklemekte) olduğuma emin olunuz, zira hakikaten hâtıratımın arkasını ona göre tâdil etmek isterim.

...Kardaşım Aliciğim!

Seni bu bana ait mes'ele ile meşgul ettiğimden dolayı pek ziyade müteessirim, kusurumu affet. Bütün ruhumla gözlerini öper ve her zaman sıhhat haberlerine intizar ederim (haberlerini beklerim) kardaşım..."[96]

Cemal Paşa'nın daha sonra yayınladığı hatıralarında İttifak Anlaşması'ndan sadece bir-iki cümle ile bahsetmesinden, Enver yahut Talât Paşa'dan istediği malûmatı alamadığı, yani 1914 Ağustos'unda nelerin olup bittiği konusunda en yâkın arkadaşları tarafından seneler sonra bile bir türlü bilgilendirilmediği anlaşılıyor.[97]

*

Türkiye, Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde işte böyle bilinmezlikler yaşadı ve harbe daha da muammalarla dolu bir şekilde girdi.

Bugün elde bulunan belgelerden incelenebilenlerinden ve yapılan araştırmalardan anlaşıldığı kadarı ile, Türkiye savaşa Almanya ile yapılan ittifak anlaşmasında olduğu gibi başta Enver Paşanın ve sadece birkaç kişinin bilgisi dahilinde iştirak etmiştir.

Kısaca hatırlatayım: Avusturya-Macaristan Veliahdı Franz Ferdinand ile karısı Sophie'nin 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da 19 yaşındaki bir Sırp genci tarafından öldürülmesi üzerine zaten gergin olan ve bir kıvılcım bekleyen Avrupa birbirine girdi ve bir ay devam eden ama hiçbir netice vermeyen diplomatik koşuşturmalardan sonra dünya bir kan ve ateş küresi haline geldi.

Aşağıda, hangi memleketin kime ne zaman savaş ilân ettiğini gösteren bir liste yeralıyor. Liste, Avrupa'nın 1914 yazında birbirine girmesinin ardından geçen üç sene içerisinde uzak kıt'alardaki küçük memleketlerin bile kiminin kendi başlarına, kiminin de büyük devletlerin diplomatik baskıları neticesinde kapıldıkları savaş histerisini açık şekilde göstermektedir:

1914

28 Temmuz : Avusturya-Macaristan, Sırbistan'a.
1 Ağustos : Almanya, Rusya'ya.
3 Ağustos : Almanya, Fransa'ya.
4 Ağustos : Almanya, Belçika'ya.
4 Ağustos : İngiltere ve dominyonları, Almanya'ya.
5 Ağustos : Karadağ, Avusturya-Macaristan'a.
6 Ağustos : Avusturya-Macaristan, Rusya'ya.
6 Ağustos : Sırbistan, Almanya'ya.
8 Ağustos : Karadağ, Almanya'ya.
10 Ağustos : Fransa, Almanya'ya.
10 Ağustos : Fransa, Avusturya Macaristan'a.
12 Ağustos : İngiltere, Avusturya-Macaristan'a.
23 Ağustos : Japonya, Almanya'ya.
26 Ağustos : Japonya, Avusturya-Macaristan'a.
28 Ağustos : Avusturya-Macaristan, Belçika'ya.
1 Kasım : Rusya, Türkiye'ye
2 Kasım : Sırbistan, Tükiye'ye
3 Kasım : Karadağ, Türkiye'ye
5 Kasım : Fransa, Türkiye'ye
5 Kasım : İngiltere, Türkiye'ye

1915

23 Mayıs : İtalya, Avusturya-Macaristan'a.
3 Haziran : San Marino, Avusturya-Macaristan'a.
21 Ağustos : İtalya, Türkiye'ye
28 Ağustos : İtalya, Almanya'ya.
14 Ekim : Bulgaristan, Sırbistan'a.
15 Ekim : Karadağ, Bulgaristan'a.
15 Ekim : İngiltere, Bulgaristan'a.
16 Ekim : Fransa, Bulgaristan'a.
19 Ekim : İtalya, Bulgaristan'a.
19 Ekim : Rusya, Bulgaristan'a.

1916

9 Mart : Almanya, Portekiz'e.
15 Mart : Avusturya-Macaristan, Portekiz'e.

27 Ağustos : İtalya, Almanya'ya.
27 Ağustos : Romanya, Avusturya-Macaristan'a.
30 Ağustos : Türkiye, Romanya'ya.
1 Eylül : Bulgaristan, Romanya'ya.

1917

6 Nisan : Birleşik Amerika, Almanya'ya.
7 Nisan : Panama, Almanya'ya.
7 Nisan : Küba, Almanya'ya.
27 Haziran : Yunanistan, Avusturya-Macaristan'a.
27 Haziran : Yunanistan, Almanya'ya.
27 Haziran : Yunanistan, Bulgaristan'a.
27 Haziran : Yunanistan, Türkiye'ye.
22 Temmuz : Siyam (Tayland), Almanya'ya.
22 Temmuz : Siyam (Tayland), Avusturya-Macaristan'a.
14 Ağustos : Çin, Almanya'ya.
14 Ağustos : Çin, Avusturya-Macaristan'a.
26 Ekim : Brezilya, Almanya'ya.
7 Aralık : Birleşik Amerika, Avusturya-Macaristan'a.
10 Aralık : Panama, Avusturya-Macaristan'a.

1918

23 Nisan : Guatemala, Almanya'ya.
8 Mayıs : Nikaragua, Almanya'ya.
8 Mayıs : Nikaragua, Avusturya-Macaristan'a.
23 Mayıs : Kosta Rika, Almanya'ya.
12 Temmuz : Haiti, Almanya'ya.
19 Temmuz : Honduras, Almanya'ya.

*

Türkiye'nin Almanya ile İttifak Anlaşması'nın imzalanmasından sonra savaşa katılması artık an meselesi idi ve bu iş apar-topar oluverdi!

Almanya'ya ait Goeben ve Breslau isimli iki savaş gemisi İngiliz donanmasının Akdeniz boyunca yaptığı takipten kaçarak Çanakkale açıklarına gelmiş ve 11 Ağustos 1914'te Enver'in izni ile Boğaz'dan Marmara'ya girmişlerdi.

O günlerde tarafsız olan Türkiye, tarafsızlık politikasının gereği olarak gemileri karasularını terke davet etme yahut silâhtan arındırma seçeneklerini yerine getirmek zorundaydı, ama yapmadı, gemilerin isimlerini *Yavuz* ve *Midilli* olarak değiştirdi ve başta gemilerin kumandanı Amiral Souchon olmak üzere bütün müretteabata Osmanlı üniforması giydirildi.

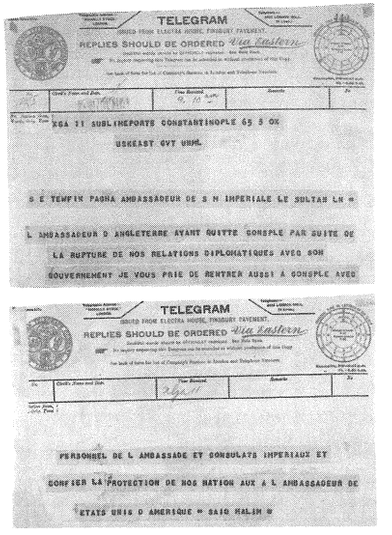
İmparatorluğun dünya savaşına girip yıkılmasının kıvılcımını bu iki zırhlı ateşledi... Alman amirali Wilhelm Souchon'un kumandasında Karadeniz'e açılan gemilerin 29 Ekim'de Rus limanlarını

bombalamaları üzerine Rusya 1 Kasım'da Türkiye'ye harp ilân etti, ertesi gün Sırbistan, 5 Kasım'da İngiltere ile Fransa harp açtılar.

Artık *oyun* yahut *kumar* başlamış, zarlar atılmıştı...

*

Zamanın sadrazamından bahriye nâzırına ve hükümetin yahut İttihad ve Terakki'nin liderlerine kadar o devrin iktidar sahiplerinin tamamı, bombardıman hakkında bilgilerinin bulunmadığını ısrarla söylemişlerdir ve Enver de bu konuda hiçbir net açıklama yapmamış, konuşmamış ve yazmamıştır.

TELEGRAM
REPLIES SHOULD BE ORDERED Via Eastern
KGA 11 SUBLIMEPORTE CONSTANTINOPLE 65 5 0X
USKEAST GVT URGE.
S E TEWFIK PACHA AMBASSADEUR DE S M IMPERIALE LE SULTAN LN =
L AMBASSADEUR D ANGLETERRE AYANT QUITTE CONSPLE PAR SUITE DE
LA RUPTURE DE NOS RELATIONS DIPLOMATIQUES AVEC SON
GOUVERNEMENT JE VOUS PRIE DE RENTRER AUSSI A CONSPLE AVEC
TELEGRAM
REPLIES SHOULD BE ORDERED Via Eastern
PERSONNEL DE L AMBASSADE ET CONSULATS IMPERIAUX ET
CONFIER LA PROTECTION DE NOS NATION AUX A L AMBASSADEUR DE
ETATS UNIS D AMERIQUE = SAID HALIM =

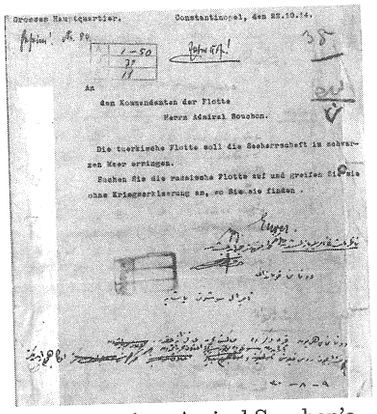
Said Halim Paşa'nın Tevfik Paşa'ya İngiltere ile ilişkileri kesme talimatı telgraf.

Ancak, orijinali Genelkurmay'ın arşivinde bulunan ve Enver Paşa'nın imzasını taşıyan yazılı bir emir, Amiral Souchon'a Karadeniz'e çıkıp Rus donanmasını imha etme emrinin saldırıdan bir hafta önce, 22 Ekim 1914'te bizzat Enver tarafından verildiğini gösteriyor.

Almanca ve Türkçe olarak yazılmış olan emrin Türkçesi'nde *"Donanma Kumandanı Amiral Suşon Paşa'ya: Donanma-i Hümayun, Karadeniz'de hakimiyet-i bahriyeyi (deniz hakimiyetini) kazanacaktır. Bunun için Rus filosunu arayarak nerede bulursanız ilân-ı harp etmeden ona hücum ediniz. 9. 8. 30* (22 Ekim 1914)" deniyor.[98]

Belge hakkındaki tek ve en önemli bilgiyi Enver gibi sarayın damadı olan, dünya harbine girişimiz sırasında Genelkurmay'ın ikinci başkanlığını yapan, Sarıkamış harekâtında ismi Enver'den sonra gelen ve bozgunun hemen ardından tifüsten hayatını kaybeden Hafız Hakkı Bey veriyor. Birkaç ay sonra *Paşa* olacak olan Hafız Hakkı Bey, hatıralarında emrin macerasını anlatırken şöyle yazıyor:

> "Donanma Kumandanı'na şöyle bir emir hazırlanmış idi:
> *"Rus donanmasını mahvederek Karadeniz hâkimiyetini kazanmak".*
> Bu emir benim kasada duruyordu. Ancak icabında ve zamanında verilecekti. Bizim hareketimizden evvel Nâzır emri istedi. *"Suşon'a*

Enver Paşa'nın Amiral Souchon'a verdiği saldırı emri.

vereceğim, kapalı bir zarf içinde. 'Lâzım olduğu zaman emri aç!' diyeceğim" dedi.

Ben şüphelendim. Rica ettim, dinlemedi.

Halbuki iş büsbütün başka türlü olmuş ve Suşon kendisi Alman kafasıyla açmış, yapmış, etmiş, bizi vakitsiz bir harbe sürüklemiş. Bundan sonra artık vaziyeti selâmete çıkarmak için canla başla çalışmak lâzım".[99]

Belgenin üzerinde Hafız Hakkı Bey'in elyazısı ile *"Nâzır (Enver) Paşa'nın emri ile yazılmıştır ve yalnız tarafımdan tercüme edilmiştir. Hafız Hakkı"* ibaresi de bulunuyor.[100]

Karadeniz baskını sırasında Almanya'da bulunan Hafız Hakkı Bey, hadiseyi işitmelerinden sonra Türkiye'nin artık kendilerinin safında harbe girdiğini düşünen Almanlar'ın taleplerini de anlatıyor:

> "Maateessüf sabah donanmamızın düşman donanmasıyla harbe tutuştuğu haberi geldi ve hemen dönmeye mecbur olduk.
>
> Alman erkân-ı harbiyesi ile temas ettik, ...mezkûr erkân-ı harbiyenin bizden şunları istediğini anladık:
>
> * Hemen Karadeniz'de hareket.
> * Mısır istikametinde mümkün mertebe çabuk edilecek.
> * Cihad-ı mukaddes ilân etmek.
>
> Ben bunların üçünü de saçma addediyorum. Fakat ne yapayım, madem ki müttefik! Dik Alman kafası, lâf anlatmak da kabil değil. Bir kere de harp başlamış, artık olacak!".[101]

Türkiye, Karadeniz baskınından iki gün sonra artık dünya harbinin taraflarından biri idi. 1 Kasım'da Rusya, 2 Kasım'da Sırbistan, 3 Kasım'da Karadağ, 5 Kasım'da da İngiltere ile Fransa Osmanlı İmparatorluğu'na harp ilân ettiler ve dört sene devam edip imparatorluğun çöküşü ile neticelenen ıztırap dolu günler böyle başladı...

*

Savaş seneleri sadece cephelerdeki kanlı mücadelelerle değil, müttefiklerin Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma konusundaki diplomatik çabalar ile dolu geçti.

Bu çabalar, üç ayrı gizli anlaşma ile belgelendi:

İlk paylaşım görüşmeleri İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya arasında 1915 Mart'ı ile Nisan'ı boyunca, Çanakkale'deki kanlı mücadele devam ederken yapıldı. 26 Nisan 1915'te Londra'da imzalanan anlaşmaya göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra

Rusya'ya İstanbul, Boğaz'ın batısı, Marmara, Çanakkale Boğazı ve Trakya'nın güneyi verilecekti. İngiltere'nin payına Mısır, Kıbrıs ve Hayfa düşmüş; henüz savaşa iştirak etmemiş olan İtalya'ya da harbe girmesi karşılığında Oniki Ada, Anadolu'nun Akdeniz bölgesi ve Libya ayrılmıştı. Suriye'yi isteyen Fransa bu konuda İngiltere ile anlaşmaya varamamış ve konunun daha sonra ele alınmasına karar verilmiş, müttefikler Kudüs'te beraberce yeralacakları müstakil bir yönetim konusunda anlaşmışlardı.

İngiltere ile Fransa arasında ertelenen görüşmeler o sırada İngiliz Ordusu'nda görevli olan diplomat ve siyasetçi Mark Sykes ile Fransız diplomat François Georges-Picot arasında 1915 Kasım'ında başladı ve 9 Mayıs 1916'da iki görüşmecinin ismini taşıyan anlaşmaya varılmasına kadar devam etti. Ortadoğu, anlaşmaya göre İngiltere ile Fransa arasında paylaşılıyordu. Irak'ın güneyini, denizden Ürdün Nehri'ne uzanan bölgeyi ve Hayfa ile Akka'yı İngiltere alıyor; Irak'ın kuzeyi, Anadolu'nun güneydoğusu, Suriye ve Lübnan da Fransa'nın oluyordu. Rusya'ya da daha önce belirlendiği şekilde İstanbul, Boğazlar ve Doğu Anadolu'da Ermeniler'in yaşadıkları vilâyetler bırakılmıştı.

İtalya'nın kendine verilen toprakların azlığından şikâyeti üzerine üç devlet, İngiltere, Fransa ve İtalya arasındaki görüşmeler yeniden başladı. Fransa'nın İtalya sınırına yakın Saint-Jeanne-de-Maurienne kasabasında daha önce iki defa biraraya gelmiş olan taraflar 1917 Nisan'ında üçünü defa buluştular ve 21 Nisan'da İngiliz, Fransız ve İtalyan delegeler arasında yeni bir anlaşma imzalandı. İtalyan bölgeleri ile olarak önceki anlaşmalarda yeralan taksimatta değişikliğe gidildi, Fransa savaş sonrasında alacağı Adana'yı İtalya'ya bıraktı, İzmir, Konya ve Aydın da İtalya'nın oldu ve bunlara ilâveten Arnavutluk üzerindeki İtalyan hâkimiyeti de kabul edildi.[102]

Bu üç gizli anlaşma, Osmanlı İmparatorluğu çok zayıf bir döneminde iken, savaşın içerisinde ama henüz yıkılmadan, ayakta dururken yapılmıştı ve her üçü de dünya harbinde uğradığımız yenilginin ardından 1920 Ağustos'unda imzalamak zorunda kaldığımız Sevres'in öncü metinleri olacaktı!

Anlaşmalardan biri, Sykes-Picot, Ortadoğu'da hâlâ yaşanan ve bir asırdan buyana bir türlü çözülememiş olan birçok sıkıntının kaynağı olarak gösterilir. Ama, metne imza koyan İngiltere ile Fransa, anlaşmaya rağmen bölgede kendi menfaatleri için birbirlerinin aleyhinde çeşit çeşit girişimlerde bulunmuşlardır.

Meselâ, Arap ve Yahudi kartlarını müttefiklerine duyurmadan senelerce oynayan İngiltere'nin Mısır'daki Yüksek Komiseri Sir

Henry McMahon 1915 yazından itibaren Mekke Şerîfi Hüseyin ile altı ay boyunca mektuplaşarak bir Hicaz Krallığı'nın kurulmasını kabul ettiklerini bildirmiş, İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour da 1917 Kasım'ında İngiltere'deki Yahudi cemaatinin lideri Baron Rothschild'e gönderdiği mektubunda, yani *Balfur Deklarasyonu*'nda hükümetinin Filistin'de bir Yahudi vatanı kurulması için destek vereceğini yazmıştır.

Fransa ise Ortadoğu'daki İngiliz varlığına karşı seneler boyunca yine gizli ama şiddete uzanan faaliyetler içerisinde bulunacaktır.

Bir örnek: İngiliz Arşivleri'nde 2007'de farkedilen 1945 tarihli bir istihbarat raporuna göre, İngiltere'nin Filistin'de manda idaresinin devam ettiği senelerde başlayan Yahudi terörünü finanse edenlerin arasında Fransa vardır! İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman işgaline uğrayan Fransa'nın Naziler'den kurtulması için İngiliz askerleri de mücadele verdikleri sırada, Fransa özellikle Yahudi milis örgütü *Hagana*'ya İngilizler'e karşı kullanılması için silâh ve cephane göndermektedir.[103]

*

Enver orduyu gençleştirip ayağa kaldırmaya çalışmış, askere mücadele azmi vermişti ama çabaları hep kumanda heyetine, yani subaylara yönelikti ve Anadolulu askerin bilgi seviyelerini arttıracak, memleketlerini ve dünyayı tanıtacak hiçbir faaliyette bulunulmamıştı.

Askerin vaziyetini savaşa yedeksubay olarak katılmış olan Şevket Süreyya gayet güzel şekilde anlatır, hattâ Munzur Dağı'nın eteklerindeki ordugâhta aralarında dinlerini ve peygamberlerini bilmeyen erlerin bile mevcut bulunduğunu yazar:

> "...İlk işim, talim saatlerinden başka bir de ders saatleri ayırmak oldu. O sıralarda savaş biraz tavsamıştı. Bölüklerin mevcudu, arkadan gelen yeni kur'alarla artırılıyordu. Bugün ordunun bilgi yapısında, Birinci Dünya Harbindeki Osmanlı Ordusu'na bakarak çok şeyler değişmiştir. Fakat o vakit, örneğin bizim bu makineli bölüğünde, İstanbullu bir başçavuştan başka okuma yazma bilen kimse yoktu. Daha ilk derste belli oldu ki, bu bölükte hangi dinden olduğumuzu doğru dürüst ve kesin olarak bilen kimse de yoktur.
>
> Derse başlarken İstanbullu başçavuşa dersi sadece dinlemesini, sual-cevaplara katılmamasını söyledim. Sonra da askerlere sordum:
>
> - *"Bizim dinimiz nedir? Biz hangi dindeniz?"*
>
> Hep birden *"Elhamdülillâh Müslümanız"* diye cevap vereceklerini sanıyordum. Fakat öyle olmadı. Cevaplar karıştı. Kimisi *"İmâm-ı âzam dinindeniz"* dedi. Kimisi *"Hazreti Ali dinindeniz"* dedi. Kimisi de hiç bir din tayin edemedi. Arada *"İslâmız"* diyenler de çıktı ama *"Peygamberimiz kimdir?"* deyince, onlar da pusulayı şaşırdılar. Akla gelmez peygamber isimleri ortaya atıldı. Hatta birisi *"Peygamberimiz Enver Paşa'dır!"* dedi.
>
> İçlerinden peygamberin adını duymuş olan birkaçına da *"Peygamberimiz sağ mı? Ölü mü?"* deyince iş gene çatallaştı. Herkes aklına gelen cevabı veriyordu. Bir kısmı sağ, bir kısmı ölüdür tarafını tuttu. Fakat birisinin kuvvetle konuştuğunu, yahut bir tarafın daha ağır bastığını görünce, diğer tarafın da kolayca o tarafa kaydığı görülüyordu.
>
> Peygamberimiz sağdır diyenlere *"O halde peygamberimiz hangi şehirde oturur?"* diye sordum. Cevaplar tekrar karıştı. Onu İstanbul'da, Şam'da yahut Mekke'de yaşatanlar oldu. Hiç bir yer tayin edemeyenler daha çoktu.
>
> *"Peygamber ölmüştür diyenlere"* de *"Peygamberimiz ne kadar zaman evvel öldü?"* denildiği zaman bu sefer onlar şaşırdılar. Yüz sene önce, beş yüz sene önce, bin sene önce diye gelişigüzel cevaplar verenler oluyordu. Fakat çoğu, vakit tayin edemiyorlardı.
>
> Dinimizin adı ve peygamberimiz bilinmeyince de din ilkelerini ve ibadetleri doğru dürüst bilen hiç kimse çıkmadı. Ezan dinlemişlerdi. Fakat ezan okumayı bilen yoktu. Namaz kılan bir iki kişi çıktı. Fakat onların da hiç biri, namaz surelerini yanlışsız okuyamadı. Daha garibi, niçin namaz kıldıklarını bir türlü anlatamadılar.
>
> ...İlk ders beni şaşırtmıştı. Bu bölük, o zamanki milletin bir parçasıydı. Hepsi de Anadolu köylüleriydiler. Biz Anadolu köylüsünü dindar, mutaassıp bilirdik. Halbuki bu gördüklerim sadece cahildiler.
>
> ...Fakat asıl şaşkınlığım ikinci derste oldu. Daha ilk sual-cevaplarda anlaşıldı ki, bu askerler yalnız hangi dinden olduklarını değil, hangi milletten olduklarını da bilmiyorlardı,
>
> *"Biz hangi milletteniz?"* deyince her kafadan bir ses çıktı. *"Biz Türk değil miyiz?"* deyince de hemen *"Estağfurullah!.."* diye karşılık verdiler.
>
> ...Hele iş vatan bahsine dönünce, büsbütün karıştı. Kısacası, vatanımızın neresi olduğunu bilen yoktu. Yahut da bütün bilgiler belirsiz, köksüz, şekilsiz ve yanlıştı.
>
> Bölüğü yakından tanıdıkça daha garip şeylerle de karşılaşıyordum. Askerlerin bir kısmı kendi isimlerini değil de başka adları taşıyorlardı. Künyelerinde yazılı yerler asıl doğdukları veya kayıtlı oldukları yerler değildi. Bu kayıtları düzeltmeye ve onları temize çıkarmaya uğraşırken bunu istemeyen, hatta işi büsbütün karıştıranlar da oldu...
>
> Böyle bir toplum, bu harbi elbette ki ruhen isteyerek benimsemiş olamazdı".[104]

Kan, gözyaşı ve çeşit çeşit kayıplar getiren savaş dört sene bo-

yunca devam etti, sadece cephelerde değil, şehirlerde ve hattâ pâyitaht İstanbul'da büyük sıkıntılar yaşandı, halk ekmek yerine süpürge tohumu yedi, kavrulup öğütüldükten sonra kaynatılan nohutu da kahve niyetine içti.

Enver savaş senelerinde ordunun ve memleketin tek hâkimi idi, dört bir taraftaki cephelerde olup bitenlerle ve harekât plânları ile meşgul olurken başka konularla da uğraştı ve kendi ismi verilen, bazısı sadece iktidarı sırasında ama zorla uygulanabilen, bazısı da uygulanmasına çalışıldığı halde kâğıt üzerinde kalan değişiklikler yapmaya çalıştı.

Meselâ askerin başlığını değiştirdi, orduda modelini Enver'in bizzat çizdiği ve *Enveriye* denen serpuş kullanıldı ve 1914 Kasım'ında, yani savaşa girmemizden hemen sonra yine *Enveriye* yahut *Enver Paşa Yazısı* denen yazıyı uygulamaya koymaya, daha doğrusu imlâyı değiştirmeye kalktı. Hattâ imlâyı resmen değiştirdi; askeri, savaş hattındaki subaylara kadar yazışmalarında bu yeni imlâyı kullanmaya mecbur etti ama yapmak istediği değişiklik sadece zamanın boşa sarfedilmesi ile neticelendi ve bu yeni imlâ da, yazı da savaşın ardından unutuldu, gitti...

Enveriye Yazısı'nın ne olduğunu ve kurallarını kısaca anlatayım:

Şimdi *Osmanlıca* dediğimiz eski Türkçe, birçok batı dilinin imlâsında olduğu gibi başka türlü yazılıp başka türlü okunur, sesli harfler pek kullanılmaz, harflerin bazıları birbirleri ile birleşir ve kelimeler blok teşkil ederdi. Meselâ, İngilizce'de *"yeter, kâfi"* mânâsına gelen ve *inaf* okunan kelime nasıl *enough* diye yazılıyorsa, aynı yazma ve okuma farklılığı eski Türkçe'de de vardı. *Kitap* kelimesi *kteb, gazete* sözü *ğzhth*, *Türkiye* de *Tvrkyh* diye yazılırdı ama harflerin bu şekilde yanyana konması ile ifade edilen kelimenin, daha doğrusu kalıbın ne olduğu ânında anlaşılır ve yazı serî şekilde okunurdu.

Yeni imlânın *Islah-ı Harf*, yani *Harflerin Islahı Cemiyeti* tarafından belirlendiği söyleniyor ise de kuralları Enver Paşa tek başına koymuştu ve bu yazı biçimi eski imlâya göre farklılıklar gösteriyordu...

Alfabeye eski imlâda kullanılmayan sesli harfler ilâve edilmiş, kelimeler yazılırken harflerin bitiştirilmesine son verilmişti. Kelimelerde her harf tek tek ve aralarına sesliler de ilâve edilerek ayrı ayrı yazılacaktı.. Bu, aslında Türkçe'nin kâğıda konuşulduğu gibi dökülmesi demekti ama yeni imlâ eski imlânın sür'atine son vermiş ve yazmak birkaç kat yavaşlamıştı. Üstelik o zamana kadar vârolmayan *ü* ve *ö* gibi yeni harfler icad edilmiş, bütün sesli harflerin

şekilleri değiştirilmiş, bazı eski sesliler üzerlerine işaretler ilâvesi ile yeni bir şekle sokulmuştu ve bütün bu kurallar eski imlâya alışmış olanlar için zorluk çıkartmaktaydı. Yeni sistemde harfler birbirlerinden ayrı yazıldıkları için yazıya *hurûf-ı munfasıla* yani *ayrı harfler* deniyordu.

Enveriye yazısı hakkında dergilerde çıkan tanıtımlardan...

Savaşan bir ordunun yazışmalarını yeni imlâ ile yapmasının emredilmesi daha büyük zorluklara sebep oldu. Birlikler, yeni imlâ ve harfler ile gönderilen emirleri okumakta sıkıntı çekiyor ve cevaplarını aynı yazı ile yollamaları da mesele oluyordu. Kumandanlar imlâyı değiştirme işinin savaş sonrasına bırakılmasını teklif ettiler, teklifler kabul görmedi ama yeni imlâ da zamanla kullanılamaz oldu.

Kâzım Karabekir, hatıralarında *Enver Paşa Yazısı*'nın aslında Enver Paşa'nın değil kendisinin buluşu olduğunu, yeni alfabe ile imlâyı 20. yüzyılın ilk senelerinde Rumeli'de görev yaptığı sırada bizzat geliştirdiğini ve Enver'in bu sistemi sonraki yıllarda kendine mâlederek uyguladığını yazar:

> "...Bölüğün çavuş, onbaşılarıyla efradından (erlerinden) istidadı olanları ayırdım. Bunlara evvela kroki öğrettim. Pek çabuk tepe, dere, yol, köprü, orman vesair işaretleri öğrendiler. Büyük küçük muhtelif sınıfları işareti de böyle. Şimal (kuzey), cenup (güney) ve mikyas hakkında dahi basit şeyleri öğrettim. Birkaç derste kroki yapabilmeye başladılar. Arazide tatbikat ile de birkaç hafta uğraştım.
>
> Aynı zamanda okuma yazma dersi de açtım. Evvela rakam bellettim. Sonra harfleri ayrı ayrı yazmak usulüyle ve ancak Arabi kelimelerde kullanılan harflerden sarf-ı nazar ederek elifbayı basitleştirdim. Huruf-ı munfasıla (ayrı harfler) ile efrad (erler) çabuk okuyup yazıyor. Bunu o zaman pek samimi arkadaşım olan Enver Bey pek beğendi. Harbiye Nâzırı olunca kimseye haber vermeden bunu bütün millete tatbik ediyordu. *'Benim itirazıma karşı çıkan ilk sendin, neden beğenmiyorsun?'* dedi. Ben neferler için kabul etmiştim. Bunu esaslı öğrenen diğer tarzı da okuyabiliyordu. Fakat münevverler (aydnlar) için bu mufassal (ayrıntılı) harflere kim taraftar olurdu? Fakat, Enver Paşa'ya anlatamadım.
>
> Üç aylık faaliyetimin müthiş semeresini topladım. Muhtelif

sınıflara ufak bir tatbikatta benim küçük zabitlerim mükemmel rapor ve kroki gönderdiler.

...Hakikaten bu tatbikatta mektepli süvari zabitlerimizin krokileri pek fena idi. Mektepten dört beş sene evvel çıkanlar büsbütün unutmuşlar ve dereyi tepe gösteren, düşmanı krokide gösteremeyenler vardı. Bu hareket Manastır'da mühim bir faaliyet uyandırdı. Muhtelif sınıflar etrafıma sıkı toplanmışlardı. Efratla sıkı temas ve onlara, benim usulde okuyup yazma ve kroki öğretmeler başladı".[105]

Bugün kullandığımız Latin alfabesindeki *kelimelerin okunduğu gibi yazılmaları* kuralının ilk kullanımı, Enver'in 1914'te ortaya attığı *hurûf-ı munfasıla* denen alfabedeki imlâ kaideleridir.

*

Enver'in eğitim alanında yaptığı ve o zamana kadar örneği görülmemiş olan değişikliklerden biri de, şehzadelere mahsus bir okul açtırması idi.

Padişahların oğulları yahut oğullarının çocukları, yani hanedanın erkekleri günün birinde tahta geçme ihtimalleri bulunmasına rağmen asırlar boyunca mektebe gönderilmemiş ve konaklarında özel dersler almaları ile yetinilmişti.

Dolayısı ile günün şartlarından ve gelişmelerinden uzak, apayrı bir dünyada yaşıyorlardı ve dünya ile tanışmaları Enver Paşa sayesinde oldu: Küçük yaştaki şehzadelerin askerî eğitim görmelerine karar verildi, Ihlamur Kasrı'nı bu işe tahsis ederek *Şehzâdegân Mektebi* haline getirildi, 15 yaşın altındaki şehzadeler bu mektebe gitmeye mecbur edildiler; edebiyat, tarih, ulûm-ı diniyye, matematik ve geometrinin yanısıra askerî eğitim almaya mecbur tutuldular.

Enver, daha ileri yaştaki iki şehzadeyi, sonraki senelerin son halifesi Abdülmecid Efendi'nin oğlu Ömer Faruk ve Sultan Abdülmecid'in torunu olan kayınbiraderi Şerafeddin Efendiler'i ise Viyana'ya tahsile gönderdi. Daha sonra Prusya terbiyesi almış sert birer subay olmaları için Almanya'ya, Potsdam'daki askerî akademiye nakletti ve bu iki şehzade için bir *eğitim yönetmeliği* de yayınladı.

Hanedanın şimdi hayatta bulunmayan mensupları, Enver Paşa'nın Ömer Faruk Efendi'nin tahsiline itina göstermesinin sebebinin, savaştan zaferle çıkılmasının ardından tahta kendisi gibi Alman askerî terbiyesini yakından bilen bu genç şehzadeyi geçirmek düşüncesi olduğunu söylerlerdi.

*

Dünya Harbi'nin ilk felâketi, Rus işgali altındaki Sarıkamış'ı geri alabilmek için 1914'ün Aralık'ı ile 1915 Ocak'ı arasında yapılan ama savaş tarihimizin en hüzünlü mağlûbiyetlerinden biri ile neticelenen harekâttır ve Sarıkamış bozgununun iki önemli şahsiyeti vardır: Enver ve Hafız Hakkı Paşalar...

Hafız Hakkı'nın kaderi, daha ilk gençlik senelerinden itibaren zaten Enver ile yanyana yazılmış gibidir...

Askerî mektepte beraber okumuşlar, Harbokulu'nu beraber bitirmiş ve aynı bölgeye tayin edilmiş, birbirine yakın yerlerde eşkiya kovalamış, o senelerde gizlice faaliyet gösteren aynı teşkilâta katılmış yani İttihadçı olmuş, 31 Mart'ın bastırılmasında birlikte bulunmuş, biri Viyana'da diğeri Berlin'de aynı zamanlarda askerî ataşelik yapmış, hattâ medenî durumları bile birbirinin aynı olmuş ve saraya damad girmişlerdir. Enver Paşa Şehzade Süleyman Efendi'nin kızı Naciye Sultan ile, Hafız Hakkı da bir başka şehzadenin, Selâhaddin Efendi'nin çocuğu ve Naciye Sultan'ın kuzeni Behiye Sultan ile evlenmiş ve iki genç subay kader arkadaşlığının yanısıra hısım da olmuşlardır.

Her ikisi de yazmaya meraklıdır. Enver Paşa bu merakı dolayısı ile hayatı boyunca raporlar ile örgüt ve parti programlarının haricinde resmî şahıslara, aile mensuplarına ve özellikle de hanımı Naciye Sultan'a tamamı binlerce sayfa tutan mektuplar gönderirken, Hafız Hakkı Paşa da Tanin ve Şûrâ-yı Ümmet gazeteleri için makaleler ile iki de kitap kaleme almıştır: Balkan Savaşı'nın ardından gazetelerde tefrika ettirdikten sonra kitap haline getirdiği *"Şanlı Asker Ali Çavuş"* ve *"Bozgun"*.

Sarıkamış Harekâtı'nda çok önemli rolü olan Hafız Hakkı Paşa'yı şimdi biraz daha yakından tanıyalım:

Süvari teğmeni Hacı Halil Efendi'nin oğlu ve tam ismi İsmail Hakkı olan Hafız Hakkı, 1879'da Manastır'da dünyaya geldi. Serez'de ve Köprü'de ilk tahsilini yaptığı sırada Kur'an'ı hıfzetti ve artık *"Hafız Hakkı* diye bilindi. Babasının hacda vefatından sonra annesi Habibe Hanım ile beraber Manasır'a gitti, orada askerî rüşdiye ile askerî idadiyi, 1902'de İstanbul'daki Harbiye Mektebi'ni sınıf birincisi kurmay yüzbaşı olarak bitirdi ve önce Manastır'a, daha sonra da Selânik'e tayin edildi. Enver gibi Bulgar çeteleri ile mücadele edip çatışmalara girdi, 1904'te kolağası ve dört sene sonra da binbaşı oldu.

O senelerde Terakki ve İttihad Cemiyeti'ne katılan Hafız Hakkı, 1908'de ilân edilen İkinci Meşrutiyet'in ardından Genelkurmay'ın Dördüncü Şubesi'nde görev aldı, oradan Viyana Sefareti Ataşemiliterliği'ne tayin edildi. Enver Bey de aynı günlerde Berlin Askerî Ataşeliği'ne gönderilmişti ve Hafız Hakkı ile beraber Alman askerî kültürü ile bu vazifeleri sırasında ünsiyet kesbedeceklerdi.

Hafız Hakkı Bey, 1909'daki 31 Mart ayaklanmasının patlaması üzerine Viyana'dan Selânik'e geçti, Mahmud Şevket Paşa'nın kumanda ettiği Hareket Ordusu ile beraber İstanbul'a geldi ve Paşa'nın kurmay heyetinde yeraldı. Ayaklanmanın bastırılmasının ardından kurulan askerî mahkemenin soruşturma heyetinde görev yaptı, sonra yeniden Viyana'ya döndü.

1910 Aralık'ına kadar Viyana'da bulunan Hafız Hakkı Bey, bir ara yeniden İstanbul'a geldi, 17 Şubat 1910'da Ortaköy Sarayı'nda Sultan Beşinci Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed Selâhadin Efendi'nin kızı Behiye Sultan (Çırağan Sarayı, 20 Eylül 1881-Kahire, 5 Mart 1948) ile evlendi ve Enver gibi hanedan damadı oldu. Viyana'dan dönüşünde önce Genelkurmay'ın 3. Şubesi'ne tayin edildi, 1911'de de 1. Kolordu'nun kurmay başkanlığı vekâletine getirildi.

Birinci Balkan Savaşı'ndaki Çatalca müdafaasındaki sol kanat muharebelerinde gösterdiği başarı üzerine rütbesi 1913 Ocak'ında yarbaylığa yükseltildi ve Enver'in orduyu gençleştirme operasyonunun ardından Genelkurmay İkinci Başkanı oldu. 7 Aralık 1914'te albaylığa getirildi, Mirliva Ziya Paşa'nın yerine Kafkas cephesindeki 3. Ordu'ya bağlı 10. Kolordu'nun kumandanı, Enver Paşa ile anlaşmazlığa düşen 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın kumandanlıktan alınması üzerine de 10 Ocak 1915'te de bu ordunun kumandanı ve paşa oldu, rütbesi mirlivalığa yani tuğgeneralliğe yükseltildi. Sarıkamış bozgununun ardından yakalandığı tifüsten kurtulamayarak 15 Şubat 1915'te Erzurum'da vefat etti, naaşının İstanbul'a getirilmesine uğraşıldı ise de olmadı, Karskapısı'na defnedildi ve annesi Habibe Hanım'a hıdemât-ı vataniye tertibinden 4 bin kuruş maaş bağlandı.

Kars'taki 14. Mekanize Piyade Tugayı'nın karargâhı olan kışla bugün onun ismini taşımakta ve bölgede yapılan bazı askerî tatbikatlara onun adı verilmektedir.[106]

*

Hafız Hakkı Paşa, Sarıkamış'ta yapılacak bir harekâta önce karşı çıktı, sonra destek verdi, üstelik harekâtın sonuna doğru birliklere o kumanda etti.

Paşa'nın karar değişikliği bazı telgraflarında ve günlüklerinde açıkça görülüyor ama bozgunun ardından, başarısızlığın sorumlusu olarak Enver Paşa'yı gösteriyor.

Harekâttan önceki bazı raporlarında, meselâ 6 Eylül 1914'te *"İlkbahara kadar olan zamanı harpsiz geçirmeyi"* tavsiye eden Hafız Hakkı Paşa 29/30 Kasım'da da aynı görüşü ifade etmiş ama üç gün sonra fikrini değiştirmiş ve 3 Aralık 1914 tarihli raporunda bu

defa *"Ruslar'ın sağ yanına saldırmanın kabil olduğunu"* yazmıştı.

Paşa, günlüğünde meseleyi sadece Sarıkamış ile sınırlı tutmamakta; işi Batum'u Rus işgalinden kurtarmaya ve Kafkasya'ya girmeye kadar götürmektedir. Batum'a karşı bir harekâta ve askerin yürüyüşe geçirilmesine taraftar olmayan Bronsart Paşa'yı 16 Kasım 1914'te ikna ederek kendisi ile aynı görüşte bulunan Enver Paşa'nın da olurunu almış ve aynı gün Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'ya yeni muzafferiyetler konusunda bir telgraf göndermiştir.

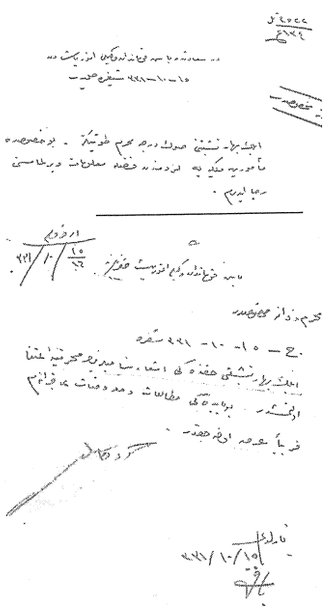
Hasan İzzet Paşa, Enver'in askerî mektepten hocasıdır. Kış aylarında yapılacak olan böyle bir harekâta karşı çıkması üzerine Enver Paşa'nın *"Eğer hocam olmasa idiniz sizi idam ettirirdim"* dediği iddia edilir ve bu karşı çıkışı üzerine sağlık sebepleri gerekçesiyle görevinden alınıp Avusturya-Macaristan Ordusu nezdine Osmanlı Ordusu Askerî Murahhası tayin edilen kumandandır. Ama harekâttan önceki uyarılarına, meselâ 14 Kasım 1914'teki telgrafındaki *"...Bu mıntıkada iâşe ve cephanenin ikmali tasavvur olunamayacak kadar kesb-i müşkilât ediyor. Bilhassa bu iki mesele ve ordunun kısmen çıplak bulunması, bu kış mıntıkasında harekât-ı askeriyeye pek büyük tesir yapıyor"* şeklindeki hayatî uyarısına da kulak verilmeyecektir!

Hafız Hakkı Paşa günlüğünde sık sık *cür'et* ifadesini kullanmakta, cür'etkâr davranmak gerektiğini ve başarının yolunun cür'etten geçtiğini söylemektedir. Üstelik harekâtın sadece Sarıkamış ile sınırlı tutulmaması gerektiğini anlatıp Batum'dan, Kars-Ardahan hattından ve Kafkasya'dan da bahsederek Napolyon Bonapart'ın 1796'daki İtalya seferini hatırlatmakta, *"Napalyon'un aç ve çıplak askerlerine İtalya'yı gösterdiği gibi, biz de Kafkasya'ya girmeliyiz"* demekte ve harekâttan zafer yahut yenilgi ile çıkıldığı takdirde olacakları hayâl etmektedir:

> .. .Biz kazanırsak başımız dik olarak 30-40 sene sulh içinde göstereceğimiz faaliyet ile bütün Şark'ı sefaletten kurtaracağız. Biz batarsak yüz milyonlarca zeki, masum şarklılar, Türkler, İslâmlar uzun esaret ve sefalet devirleri geçirmeğe mahkûm olacaklardır. Allah âdildir, maksadımız pek büyüktür, azmimiz mezîddir (boldur), tedâbirimiz (tedbirlerimiz) mümkün olduğu derecede ...iyidir. Binaenaleyh muvaffakiyetimiz emindir" *(Günlüğüne 18 Aralık 1914'te yazdıklarından).*[107]

Hafız Hakkı Paşa'nın doğru çıkan tek hayâli, maalesef işte budur: Yenilgi ve yenilgiden sonra gelen uzun esaret ve sefalet günleri...

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından dünya üzerinde artık tek bir ba-

Enver Paşa'dan Mahmud Kamil Paşa'ya (üstte) ve Mahmud Kamil Paşa'dan Enver Paşa'ya (altta).

ğımsız Müslüman memleket kalmayacak, tamamı ya işgale uğrayacak yahut Hristiyan dünyasının esareti veya himayesi altına gireceklerdir!

*

Hafız Hakkı Paşa'nın bozgundan sonraki ruh hâli, günlüğüne mükemmel şekilde aksetmiştir.

Ruhî bakımdan artık çökmüş gibidir. En ufak bir hataya bile tahammül gösterememekte, etrafını kasıp kavurmakta, asker kaçaklarının, üstelik hergün daha fazla kaçağın idamını emretmekte, subayları divan-ı harbe göndermekte, askeri öldüresiye dövmekte, birliklere dağıtılması gereken ekmeği satan askerin kafasını taşla ezip kasatura ile gözünü parçalamaktadır.

Ama, uğradığı mağlûbiyete rağmen hâlâ Şark Cephesi'ne asker sevkini, benzer bir harekât ile günün birinde Kafkasya'yı istilâyı hayal etmektedir; zira Kafkasya, onun gözünde kendi memleketinden, yani doğum yeri olan Balkanlar'dan bile daha önemlidir:

> "...Bu devlete Kafkasya, Rumeli'nden alınacak parçaya nisbeten yüz defa daha mühimdir. Devletin Kafkasya'yı ihmal ederek yine Rumeli'ye ehemmiyet verilmesi Kanuni devrinden beri başlayan felâketleri temadi (devam) ettirmek demektir. ...İlkbaharda taarruza geçmezsek, Ruslar kendilerini fâik (üstün) addedecek ve taarruza geçeceklerdir. Ruslar Osmanlı arazisini istilâ ettikleri vakit Ermeni ve Kürtler'i isyana teşvik edebilirler. Rus arazisine biz girecek olursak orada İslâm ahaliyi ayaklandırmaya muvaffak olabiliriz" *(Enver Paşa'ya Hasankale'den 22 Ocak 1915'te gönderdiği ve metnini günlüğüne de aldığı telgrafından)*.[108]

Enver'in de Sarıkamış bozgunundan bir sene sonra Hafız Hakkı Paşa'nın ardından Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na getirdiği Mahmud Kâmil Paşa'ya gönderdiği bir şifreden Şark Cephesi'nde birşeyler yapmaya karar verdiği ve yapmak istediği her ne ise, bunu 1916 ilkbaharında hayata geçirmeyi düşündüğü görülüyor.

28 Aralık 1915'te Erzurum'a, Mahmud Kâmil Paşa'ya gönderdiği şifrede *"İlkbahar teşebbüsünü son derece mahrem tutunuz. Bu husus-*

ta memurîn-i mülkiyeye lüzumundan fazla malûmat verilmemesini rica ederim" diyor, Mahmud Kâmil Paşa da hemen o gün gönderdiği cevaptâ *"İlkbahar hakkındaki iş'âr-ı sâmîlerinin mahremiyetine itina olunmuştur. Bu bâbdaki mütalâat ve maruzat-ı âcizânem karîben arzolunacaktır"* diye yazıyordu.[109]

Burada, Hafız Hakkı Paşa'nın 3. Ordu Kumandanlığı'na tayininin ardında bir başka sebebin bulunduğu yolundaki bir iddiadan bahsetmem gerekiyor:

İddia, son sadrazam Tevfik Paşa'nın oğlu, Sultan Vahideddin'in damadı ve profesyonel asker olan İsmail Hakkı Bey'e (1881-1977) aittir.

Sultan Vahideddin'in tahta geçmesinden önce büyük kızı Ulviye Sultan ile evlenen İsmail Hakkı Bey, nikâhından kısa bir müddet sonra Enver Paşa'nın emri ile ve ateş hattında görevlendirilmek üzere Filistin Cephesi'ne tayin edilmiştir. İsmail Hakkı Bey, seneler sonra yayınladığı hatıralarında her iki hanedan damadının da ateş hattına gönderilmesinin ardında cephede can vermeleri ve hanedan damatları arasında Enver Paşa'dan başka bir askerin kalmaması tasavvurunun bulunduğunu yazacaktır:

> "...Enver Paşa bu emriyle beni yoketmek istemişti. İstemişti ama ...yüce Tanrım bu sefer de beni korumakta devam edecek ve ben ölmeyecektim. Halbuki o, gençliğine doymadan Türkistan'ın ücra bir köşesinde, kuş uçmaz kervan göçmez bozkırında, bana lâyık gördüğü şehadet rütbesine kendisi ermiş oldu. Her şeye rağmen burada O'nun hâtırasını yine rahmetle anar ve kendisine Tanrı'dan mağfiret dilerim. Bugün düşünüyorum da, aklıma en uygun gelen cihet, Enver Paşa'nın damadlar arasında askerî bir şahsiyetin -tabii kendisi müstesna- yeralmaması düşüncesi olsa gerekti. Zira, Osmanlı Hanedanı'nın damadları arasında asker olarak benden ve kendisinden başka bir de Behiye Sultan'ın eşi Hafız İsmail Hakkı Paşa vardı. Enver Paşa bu zâtı da Erzurum Cephesi'ne göndermiş, zavallı Paşa orada lekeli hummadan şehid olmuştu. Anlaşılan arkada kalan beni de, Filistin Cephesi'nde ilk ateş hattına göndererek benim de şehidler kafilesine katılmaklığımı istemişti".[110]

*

Hafız Hakkı Paşa'ya göre Sarıkamış mağlûbiyetinin sorumlusu Enver Paşa'dır. Şehid sayısını günlüklerinin bir yerinde 30,[111] bir başka yerinde de 100 bin olarak vermekte ve bütün kabahati Enver'e yüklemektedir:

> "...Muhacirler mes'elesi bir felâket. Topların nakli için zavallıların öküzlerini de almışlar. *"Keşke Rus elinde olup şehid olsa idik!"* diye bağıranlardan gece gündüz kadın, çocuk vaveylâsı! Ah Enver! Ah! Bu kış seferini ta'cil etmek, sonra da

bu parlak taarruzda 9. Kolordu'yu dörtnala kaldırmakla yüz bin masumun kanına girdin! Allah seni affetsin" *(Günlüğüne 16 Ocak 1915'te yazdıklarından. Sah: 95).*

1914'ün sonu ile 1915 ilkbaharı sadece Sarıkamış'ta yaşanan faciadan ibaret değildir. Aynı günlerde Mısır ve Irak cephelerinde de büyük hezimetler yaşanmış, Cemal Paşa'nın başlattığı Kanal Harekâtı ile Mısır'ın İngilizler'in elinden alınması hayâli onbinlerce Mehmetçik'in Sina çöllerinde canlarını vermesi ile neticelenmiş, Basra da elimizden gitmiş ve tek zafer, Çanakkale ile Kuttulâmare'de elde edilmiştir.

*

Sarıkamış'a harekâtın başlamasından önce giden Enver'in yolculuğu sırasında ve Sarıkamış'tan Naciye Sultan'a gönderdiği mektuplar elimizdedir ve daha önce Arı İnan tarafından yayınlanmışlardır.[112]

Sarıkamış Muharebeleri başlamadan, çarpışmalar sırasında ve ardından yaşanan bozgun esnasında yazılmış olan bu mektuplar yine Enver'in Naciye Sultan'a hasret ifadeleri ile doludur. Hattâ, İstanbul'dan ayrılmasının üzerinden birkaç saat geçtikten sonra, Yavuz zırhlısı ile Trabzon'a gittiği sırada kamarasına çekilip Naciye'si için hasret satırları yazmaya başlamıştır:

"...Herkes yukarıda salonda oturuyor. Saat henüz dokuzbuçuk, ben Naciyeciğimle doya doya hasbıhal için kamarama çekildim.. Ah! Güzel melek evden nasıl çıktığımı bilemiyorum. Selâmlıkta bekliyen pederim vesaire yaşlı gözlerimi görünce şaşırdılar. Ben güya seni teselli için ağlamayacaktım. Fakat heyhat, görüyorum ki ben cidden değişmişim. Sizden ayrılış ruhumun bedenimden ayrılmasından daha dehşetli oldu. Halbuki ben güya metin olacaktım. Güzelim, şimdi bile ne söylediğimi ne yazmadığımı [yazdığımı] bilmiyorum. Yalnız her yerim, vücudumun her noktası sizi duyuyor, sizinle yaşıyor. Evet, Yavuz'a binip de artık ayrılık velev az bir zaman için olsa da kat'iyet kesbedince hemen şaşaladım. Kamarama girdim, çıktım, tekrar girdim. Nihayet, amiralin beklemesine bakmayarak bir köşeye yığılıp kaldım. Ah! Ne fena hâl. Artık kendime hâkim değilim. Aradan bilmem ne kadar geçmişti, gemi hareket etmiş, beni de yemeğe çağırıyorlardı, çıktım, sofraya oturdum artık bir makina gibi sadece hissiz hareket ediyordum. Arasıra söylenen sözleri anlamaya çalışıyor, fakat dalgın gözlerime fikrim de uygun olduğundan anlamaz oluyordum. Ah! Naciyeciğim, o hıçkırıklarını hâlâ işitiyorum. O yanaklarını ıslatarak dökülen gözyaşlarını hâlâ dudaklarım içiyor. Niçin seni ağlattım, neden hep yanında kalmadım, neden ağlıyordun, ağlıyordum? Ne olur, ben diğerleri gibi dizinizin dibinden ayrılmasaydım. Ah! Güzelim hep talihsizliğim seni de böyle teessür içinde incitiyor. Fakat kendimi teselliye başladım. Artık görüşmemiz için geçecek zamanlardan üç saati geçirebildiğime seviniyorum. Çünkü böyle görüşme ânı üç saat yaklaştı. Ah! Güzel Naciyeciğim, ruhum, efendiciğim, sizi şimdi kim teselli ediyor? Sizin yanınızda hiç olmazsa bir iki kız var, ya bendeniz? Yapayalnız sadece hayaliniz bana yakın olan fakat sizi uzak tutan hayalinizle karşı karşıya bulunuyorum. Hoş, bundan da memnunum. Beni böyle sizinle yalnız bırakmalarını istediğim için ki, böyle bir köşeye çekildim. ...[Gemi] zifiri karanlıkta koca bir kara gölge gibi Boğaz'ın içinde döne döne dışarıya çıkıyor. Ben ise karanlıkları yaran nazarımla yatak odamızı, sizi arıyor, görmeye çalışıyorum. ...Güzelim bak, dün gece bu vakit ki, niyâzım ne kadar musîb (isabetli) imiş. Biliyorum, bu mektubumu ancak birkaç gün sonra gönderebileceğim. Fakat zararı yok. Ben yazıyorum, belki okur beni duyarsınız. Belki de gözyaşlarınız kuruduğu zaman beni hatırlarsınız. Şimdilik güzel gözlerinizden, yanaklarınızdan öper, seni bağrıma basarım, güzelim" *(6 Aralık 1914'te yazdığı mektuptan).*

Sonraki günlerdeki mektuplarında askerî konulardan ve harekâttan bahsettiği satırları da vardır ama bu mektuplarda da yine hasret mevcuttur:

"Gece bir türlü gözüme uyku girmedi. Sabaha karşı dalmışım; fakat dalmamla gözümün açılması bir oldu. Ruyamda sizi kollarını bana doğru uzatmış çağırır bir halde gördüm, yine gözlerim doldu, dumanlandı, fakat ağlamıyordum. Yalnız hıçkırıklar boğazıma diziliyor, bana adeta nefes aldırmıyordu. Oh yarabbi! Acaba ihsan ettiğin saadetin ecri olarak mı böyle sıkıyorsun? Fakat olsun, cicimi beni çağırır gördüm ya! O yeter. Bununla bin sene ağlasam yine Allah'ın lûtfunu ödeyemem. ...Naciyeciğim, artık bu hâl ile akşamı nasıl edeceğimi düşün. Haritayı önüme aldım, odamda biraz bakmaya başladım. Fakat gözüm bakıyor, fakat anlamıyordum. Hep müfekkirem sizde. Ya hele bu sırada zihnime gelen şeyler? Onları sormayınız. Hem gözyaşlarını düşündükçe bu düşüncelerime kızıyordum. ...Bugünkü mektubumu da güzel vücudunun her tarafını öperek, öperek bitiriyorum. Umarım ki siz de şimdi bunları hissediyorsunuz rûhum" *(7 Aralık 1914 tarihli mektubundan).*

"...Ah! Naciye. O yazıları evde iken okuyup anlayamadığıma şaşmıştım. Şimdi yanımda ol da gör. Âh! İçimi derin derin çekerek hıçkırıklarla ağladığımı görünce belki halime acırsın. İşte şimdi gündüz, hava güneşli, pek iyi. Zırhlının yanlarında bir çok yunus balıkları mübalağasız adam boyu denizden havaya atlaya atlaya beraber geliyorlar. Acaba onlar[da] da böyle düşünce var

mı? Belki de pek bahtiyardırlar. ...İşte bu sırada kalbimden neler geçtiğini söylesem, zaaf-ı kalbime hükmedersin. Gözüm önünde güzel gözlerini üzerime dikmiş, mahzûnâne neler olduğunu sorar bir halde görüyorum. Oh Naciye! Ben çok zayıf olmuşum, eğer böyle mütemadiyyen ağladığımı görecek olsalar kimbilir bana ne diyeceklerdir. Ne olur, her yer sakin olaydı da, ben de ayağının ucunda sadık bir köpek gibi ayrılmayaydım. Artık yazıma devam edemeyeceğim. Yan damarlarım şişiyor, beynimi sıkıyorlar sanıyorum. Bugünlük güzel dudaklarından öperim güzelim" *(8 Aralık 1914 tarihli mektubundan).*

"...İşte bir hafta oluyor ki, senden ayrı yaşıyorum. Fakat bu yaşayış ruhsuz bir vücudun dünya yüzünde kalması gibidir. Bütün düşünce[m] size mâtuf. Zihnim daima acaba ne yapıyorsun, nasılsınız ilh. gibi bin türlü suallerle dolu. Ah! Naciye, sensiz yaşayabilmenin cidden imkân haricinde olduğunu bütün mevcudiyetimle duyuyorum. Ya siz ruhum ne duyuyorsunuz? Bu sabah saat yedide ordu karargâhına hareket ettim. Erzurum'dan otomobil ile dört saat uzak, hava soğukça, bu sıra bir çok kafileler gidip geliyor. Ah! Güzelim. Ne olur otomobilde yanınızda bulunup güzel nazarlarınız altında belinize sarılmış, dünyayı unutmuş bulunsam. ...Resminiz karşımda. Yaşadığımız güzel anları hatırlayarak daha doğrusu yenileyerek koltukta oturuyorum. Ah! Yârabbim, ayrılık görüştükten sonra ne acı imiş. Naciyeciğim, güzelim, cicim yalıya gidiyor, orada bendenizi hatırlıyor musunuz? Hem de istirham ederim, bendenize mektup yazınız. Hatta telgrafla da rica ettim. Sıhhat haberinizi de istirham eder, hem de birşey soracağım, bebeğimiz var mı? Hani o yaramaz bu kadar bekletti. ...Elmasım, cicim, müsaadenle güzel yanaklarından, dudaklarından, her yanından öpüp kucaklayayım da uzakta daima sizi düşünen bir vücut bulunduğunu daha yakından hissediniz Naciyeciğim" *(13 Aralık 1914 tarihli mektubundan).*

...Ne olur, dizinizin dibinde yine böyle toprak bir odada bulunsaydım ne bahtiyar olurdum. Belki hoşunuza gider, oturduğumuz evi tarif edeyim: Kapıdan girilince sağda bir ahır, ileride mutfak vazifesini de gören büyük bir meydan. Bunun kapısından girilince karşıya gelen tarafta bir ufak kapıdan girilen bizim yatak, çalışma, herşey odamız. Evin üstü dümdüz bir arşın toprak örtülü, odada pencere nâmına şöyle yanda bir karış en ve boyunda bir pencere. Yer toprak, âdetâ in gibi bir yer. İşte, ordu kumandanının yeri. Fakat dediğim gibi, Naciyeciğim yanımda olsa burası benim için en büyük kâşanelere değişilmez[di]. Niçin böyle sizi müteessir edecek tarzda yazıyorum? Müsaade et de her tarafını emip öpeyim de, Enver'ini ömrünce unutma" *(14 Aralık 1914 tarihli mektubundan).*

"...Ruhum, bu gece de resmine secde ettikten sonra ağladım,

Allahımdan bize fevz u nusrat vermesini temenni ettim. Sen de dua et olmaz mı meleğim? Her halde duanız ind-i bârîde makbule geçer. O güzel saf ruhunun teveccüh edeceği her maksat husul bulur. Güzel gözlerinizi öper, sizi bütün ruhumun iştiyâkiyle kalbime basarım güzelim" *(16 Aralık 1914 tarihli mektubundan).*

Enver, bir başka mektubunda bozgunla bitecek harekâtın hemen öncesinde Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa ile Köprüköy'deki tartışmasından da bahseder ve kış mevsiminde böyle bir harekât yapılmasına karşı çıkan Paşa'yı kumandanlıktan aldığını anlatır:

"...Bak, ben yakında avdeti umarken şimdi zuhur eden bir hâl beni daha bir müddetçik buraya bağladı. Üçüncü ordu kumandanı Hasan İzzet Paşa orduyu bundan böyle idare için kendisinde cesaret göremediğini söylüyor. Akşamki telgrafından bunu anlayınca bugün hemen buraya karargâha geldim. Hepsini itiraf etti. Bunun üzerine kendisini derhal tekaüd etmek lâzımdı. Fakat vazgeçtim. Şimdilik İstanbul'a göndermekle iktifa ettim. Fakat herhalde tekaüd olacak. Bakınız, hep umduğum adamlar böyle çıkıyor. Ne yapalım, yeni iş yeni adam istiyor. Zararı yok. Şimdilik üçüncü orduyu ben idare edeceğim. Bu devr-i hareket bitince birini tayîn edeceğim. Tasavvurumda kimin olduğunu bilirsiniz, Artık ne yapayım, siz de razı olursunuz değil mi? Bakalım bu muharebede görür, o vakit daha iyi karar veririm.

...Ah! Naciye'm, Allah kısmet eder şu Moskofları bir ezersem o vakit cicimi açık alınla kucaklarım, inşaallah da böyle olur. Korkmasam, acaba annem ne diyor diye sorsam, fakat yine darılırsınız diye korkuyorum. Güzelim Naciyeciğim müsaade et de vücudunun her güzel yerini koklayıp, öpeyim. Sizi kollarım arasında bîhuş edeyim" *(19 Aralık 1914 tarihli mektubundan).*

Mektupta geçen *"Allah kısmet eder şu Moskofları bir ezersem o vakit cicimi açık alınla kucaklarım, inşaallah da böyle olur"* temennisi artık Enver'in ilk arzusu ve bazı zamanlarda da tek hayâli olacak; muharebelerinin ve mücadelelerinin tek maksadını zafer ama Naciye'nin yanına o zaferin tâcı ile gitme hayâli teşkil edecek, Orta Asya'da ardarda mağlûbiyetlere uğradığı en sıkıntılı anlarında bile *Naciye'nin yanına muzaffer bir kumandan olarak dönme* hayâlini taşıyacaktır.

Bir diğer mektubunda da aynı hayal vardır ve bu hayal artık mektuplarının değişmez şablonlarından biri hâlini alacaktır:

"...Allah büyüktür, inşaallah bütün Moskoflar'dan intikamımızı aldığımızı gösterecektir. Bu akşam yine sarayı aratıyorum. Bulur da doğruca sıhhat haberinizi alırsam biraz müteselli olacağım. Naciye ne yapıyorsun? Ah! Ne olur kuvve-i kudsiyem olsa

da sizi görebilsem. Şimdi saat altıbuçuk. Yatak odamızda şöylece sedire uzanmış, yine güzel prensesi okuyorsunuz değil mi? İşte onu da bıraktınız. Canınız sıkılıyor. Piyanoya oturdunuz, rapsodi veya Polnische Wirtschaft çalıyorsunuz, derken yemek hazırlandığını Ruşendil haber veriyor. Salona inmiyeceğinizi söylüyor, yemeğinizi getirtiyorsunuz, ufak bir iştihasızlığınız var, başınız ağrıyor, derken telefon çalıyor. ...Sizi davet ediyor, *"Güzel ahenk var, çalgı var"* diyor. Siz de azıcık meyleder gibi oluyorsunuz, derken gözünüz önüne geliyorum, istirhâmkârane hayalim bakıyor. Bunun üzeri[ne] de *"Rahatsızım, affedersiniz"* diyerek, sarf-ı nazar ediyorsunuz. Şöyle yatağa uzanıyor, bîçâre Enver'inizi düşünüyorsunuz. Asabınız geriliyor, vücudunuzun her cüz'ü bendenizi istiyor, derken hayalim ile uyuyakalmış oluyorsunuz. Ruşendil'in hafif korkak sadâsı sizi uyandırıyor. Şöylece biraz lokmadan sonra yatıyorsunuz. Artık hep beraberiz değil mi güzelim?" *(20 Aralık 1914 tarihli mektubundan).*

Bozgunun artık kesin gibi olduğu anda, Hadik köyünden yazıp İstanbul'a ulaştırılması için süvari ile Erzurum'a gönderdiği mektubunda da Naciye'nin sesini işitememenin üzüntüsünden bahsetmektedir:

"...Bu sabah erkenden hareket başladı. Bazı kıtaat düşman siperlerini istilâ etti. Fakat umumî harekâtın neticesi belli değil. Bakalım, Cenâb-ı Hakk ne gösterecek. Bu akşam hâlâ muharebe devam ediyor. Neticeyi görmek kabil olmadığından tarassut yerini bırakıp köye geldim ve size bu kâğıdı yazıyorum. Âh! Ruhum telgraf hattı buraya kadar olacak fakat bu akşam onu bekleyemiyerek hemen yazıp süvari ile Erzurum'a göndereceğim. Herhalde Kâzım Bey vasıtasıyla haber almışsanız da, yine size ben de doğruca hemen yazacağım. Ah! Güzelim ne olur hiç olmazsa telefonla konuşmak mümkün olsaydı. O güzel sesinizi işiterek bahtiyar olurdum. Maamâfih ne ise Cenâb-ı Hakk'a hamdolsun. Daha yaşamak kısmet imiş. Bari bu suretle bir gün gelip de sizi görmek sarıp öpmek kabiliyetimi muhafaza ediyorum. Âh! Kimbilir, Sarıkamış önünde yazdığım kâğıdı alırsanız, doğrusu pek müteessir olacaksınız" *(6 Ocak 1914 tarihli mektubundan).*

Bozgunun ardından kumandayı Hafız Hakkı Paşa'ya devredip İstanbul'a dönmek üzere Sarıkamış'tan ayrılarak gittiği Erzurum'da da Naciye'yi ve Naciye'nin hamile olup olmadığını düşünmektedir:

"...Biraz dinlendim, derken hatırıma siz sultanımdan doğruca malûmat almak geldi. Hani telefonla keşki konuşabilsek diyordum. Derhal telgraf memuruna sarayı bulmasını söyledim, buldu. Şimdi titriyerek, heyecanla âdetâ sesinizi, o güzel âhengdâr sesinizi işitecekmiş gibi titriyorum. Titrek sesle memura söyledim, çevirdi. Artık sizinle görüşebiliyordum. Âh! Bunu evvelce düşünemediğime ne kadar eseflendim. En nihayet sizin de memnun olacağınızı bildiğimden *"Bebekten haber var mı?"* diye sordum, fakat yokmuş. İnşaallah muvaffakiyetle avdet ederim de, o vakit bir tane husûl bulur. Yoksa güzelim bana hakikati söylemedi de avdetimde birdenbire şaşırtacak mı? Ne olur ise olsun, Cenâb-ı Hakk'tan güzel Naciyem'in arzusunun husûl bulmasını dilerim. Of! Bilseniz ne kadar göreceğim geldi. Yârabbi, bu harp ne kadar sürecek? Fakat ne olur ise olsun, çok durmam gelirim. ...Müsaade buyur da bütün heyecân-ı kalbimle, iştiyakla güzel yanaklarından, dudaklarından öpeyim de teskîn-i iştiyâka kavuşayım" *(18 Ocak 1915 tarihli mektubundan).*[113]

Enver'in bütün bu ifadelerinin ve özellikle de bozgun sırasında yazdıklarının sadece umursamazlık olarak değil; yaşadığı büyük şaşkınlığın, hattâ şokun gözönüne alınarak yorumlanması gerekir.

*

6 Ocak 1915 tarihli mektupta *"Âh! Kimbilir, Sarıkamış önünde yazdığım kağıdı alırsanız, doğrusu pek müteessir olacaksınız"* sözleri ile kastedilen *kâğıt,* Enver'in Sarıkamış'ta yazdığı *"vasiyeti"*dir.

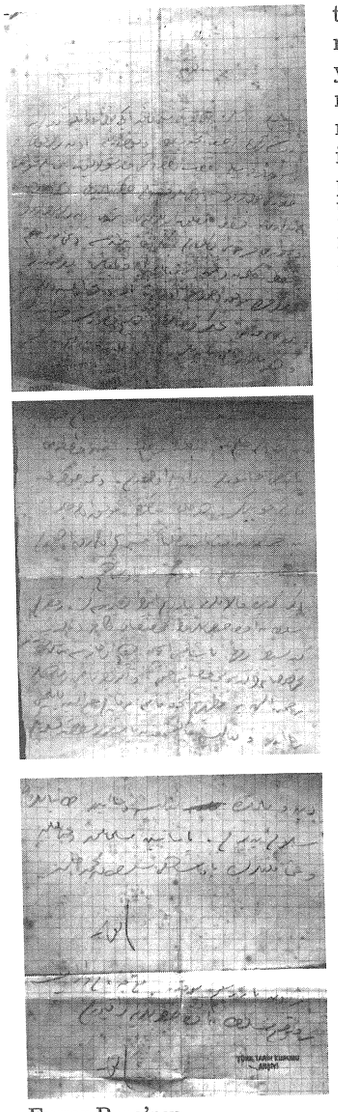
Enver, yıpranmış üç sayfa kareli kâğıda kurşun kalemle yazdığı *"vasiyet"*inde muharebe hakkında malûmat verdikten sonra yine Naciye'sinden bahsetmekte, cephede ölmesi hâlinde Naciye'nin maddî sıkıntı çekmemesi için tedbir alınmasını ve kendi annesi ile babasının refahlarının teminini istemektedir.

"Hükûmete" başlıklı *vasiyet,* Enver'in bugün Türk Tarih Kurumu'nda muhafaza edilen evrakı arasındadır ve tam metni şöyledir:

"Plânım, Ruslar'a hemen iki misli fâik (üstün) iki kolordu ile arkalarına düşerek ric'ata mecbur etmek ve bu suretle Onbirinci Kolordu ve Süvari Fırkası ile takip olunan düşmanı karşılayıp tamamiyle mahvetmekti. Dokuzuncu ve Onuncu Kolordu muvaffakiyetle hareketi yaptı. Düşmana taarruz edildi. Fakat mağlûp edilemedi. Şimdi, Onbirinci Kolordu ve Süvari Fırkası'nı bekliyorum. Gelir de yetişirse, düşmanı bozacağım. Fakat gelmeden düşman zayıflamış kıtaâtımıza taarruz eder ve taarruzda muvaffak olursa, o vakit ordu mahvolmuş demektir.

Şimdiye kadar asker ve zabitler hiç kusursuz harbettiler. Her manevrayı yaptılar. Eğer Allah da yardım ederse muvaffakiyet kat'îdir. Eğer muvaffak olamazsam son neferimle beraber öleceğim. Bu halde vasiyetim: Ben vazifemi yaptığımı sanıyorum ve öyle ölüyorum. Düşmana sonuna kadar karşı koyunuz. Herhalde sonunda muvaffak olacağız. Ben hareketime nedâmet etmeden kalben müsterîh olarak ölüyorum. Yaşasın dinim, vatanım, padişahım.

Eğer geride kalanlarıma yardım etmek isterseniz, refikam Sul-

Enver Paşa'nın Sarıkamış vasiyeti.

tan Efendi Hazretleri'nin muhassasâtı (ödeneği) kâfi değildir. Kendisinin müreffehen yaşaması için hiç olmazsa başkumandanlık muhassasâtımın kendi muhassasâtına zammı ve ebeveynimin temin-i refahı ile rahmet-i ilâhiyyeye mazhariyetim için birkaç hayır yapılmasını rica eder ve teâlîsine çalışmaktan başka bir maksat beslemediğim din ve milletimin teâlîsine dua eder, tanıyanlara selâm ederim. Yaşasın Müslümanlık ve Osmanlılık ve Osmanlılar'ın Padişahı Sultan Mehmed Han.

Enver

Servet nâmına birşeyim yoktur. Maamafih ne varsa refikam Sultan Efendi Hazretleri'ne bırakıyorum.

Enver"[114]

Enver bu metni karamsarlık değil, zafer beklentisi içerisinde ve Ruslar'a karşı galibiyet kazandıktan sonra gazetelerde yayınlanması için önceden hazırlamış olmalıdır.

Paşa'nın Tarih Kurumu'ndaki evrakı kızkardeşi Hasene Hanım'ın oğlu ve Türk Sineması'nın çok önemli yönetmenlerinden olan Faruk Kenç'ten (1910-2000) intikal etmiştir, yani ailede bulunan belgelerin bir kısmıdır. Evrakın içerisinde Enver'in Naciye Sultan'a Balkan ve Dünya Savaşı günlerinde yazdığı mektuplar ve İttihad ve Terakki mensuplarının yazışmaları ile çok sayıda askerî belge vardır ve Enver ile Naciye Sultan'ın Almanya'da bulundukları sırada yanlarında olan evrak ailenin Enver'in ölümünden sonra taşınmaları ve yer değiştirmeleri sırasında Hasene Hanım'da kalmış, seneler sonra da onun oğlu Faruk Kenç tarafından Kurum'a verilmiştir.

Vasiyet, dolayısı ile Enver'in bir başka maksatla, meselâ Sarıkamış'ı Ruslar'dan alabildiği takdirde reklâm vasıtası olarak gazetelerde yayınlanması için kaleme alıp İstanbul'a gönderdiği metin olmalıdır. Metnin bir kopyasını Naciye Sultan'a da yollamıştır ve

Kurum'da bulunan üç sahifelik metin, Naciye Sultan'daki nüshadır. Enver'in 6 Ocak 1915 tarihli mektubunda bu metinden bahsederken kullandığı *"...yazdığım kâğıdı alırsanız doğrusu pek müteessir olacaksınız"* ifadesi de bunu göstermektedir.

Artık gayet iyi bilinen Sarıkamış faciasının ve dünya harbindeki büyük hezimetimizin ayrıntılarını bir tarafa bırakıyorum...

*

Enver, savaş senelerinde askerî konularla alâkadar olmasının yanısıra yeni bir yazı yahut imlâ sistemini yerleştirmeye yahut hayallerini hakikat haline getirmeye çalışırken bir ara Mason localarını kapattı, İstanbul'un ahlâkı ve namusu ile de meşgul oldu, meselâ kadınların sokakta giydikleri elbisleri kontrol altına aldı!

Mason localarının İttihad ve Terakki ile, özellikle de İttihadçı hareketin kuruluş yıllarındaki yakın bağlantısı her zaman tartışma ve merak konusu oldu, önde gelen İttihadçılar'ın aynı zamanda mason olmaları hâlâ devam eden bir hayli spekülâsyona sebebiyet verdi.

Meselâ, partinin sivil kanadının lideri olan Talât Paşa aynı zamanda masonların büyük üstadı idi, Merkez-i Umumî üyelerinin arasında da çok sayıda mason vardı ve özellikle Selânik ile Balkanlar'daki localar arasında çekişmeler de yaşanıyordu.[115]

Hem ilk dönem İttihadçılar'ın aileleri, hem de 1970'li senelerin sonunda hayatta olan ve bizzat tanıdığım İttihad ve Terakki mensupları masonluğu bir inanç sistemi değil, güvenlik vasıtası olarak gördüklerini söyler, *"Abdülhamid'in jurnalcilerinin sızmayı başaramadıkları tek yer, mason locaları idi. Localar vasıtası ile rahatça biraraya gelebilmek için mason olduk ve mason umdelerini çok sonradan öğrendik"* derlerdi.

İttihad ve Terakki'nin önde gelen iki ismi, Enver ve Cemal Paşalar mason değildiler ve Enver bir ara locaların faaliyetini bile yasak etti:

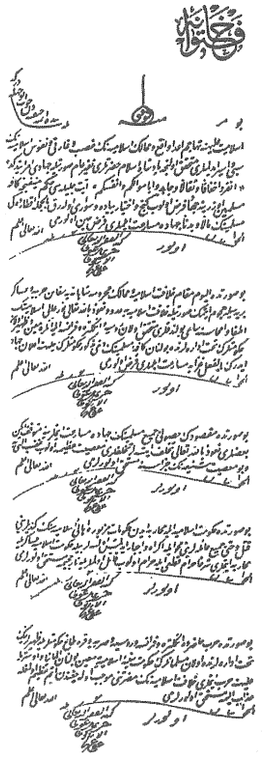
> "...Savaş yıllarında masonluğun yayılmasını engelleyen bir öge de, Enver Paşa'nın bu kurum karşısındaki tutumu olmuştur. İttihat ve Terakki'ye hâkim olan askeri kanat, emrindeki Teşkilât-ı Mahsusa ile her türlü gizli toplantıyı izletiyordu. Fuad Süreyya Paşa'nın Şifa Hastanesi'nde tavan arasında Ziya-yı Şark mahfilinin çalışmalarına devam ettiği öğrenilince Enver Paşa hastaneyi gözaltına aldırarak gelen masonların listesini yaptırıyor. Bu liste, ikisi de mason olan Dahiliye Nâzırı Talât ve Polis Müdürü Bedri'nin eline geçince iş kapatılıyor.
>
> Dönemin bir başka tanığı ...da şu bilgileri veriyor:
>
> Savaş sırasında, resmi makamlar İngiliz locasını da ka-

pattılar. Hattâ, Türk locasının çalışmaları bile bir süre askıya alındı. Buna, içinde bir sürü mason da bulunan İttihadçı hükümet karar verdi. Harbiye Nâzırı Enver'in baskısına boyun eğdiler, ancak bir yıl sonra Talât Paşa ve Midhat Şükrü, Türk localarının açılmasını sağladılar"[116]

*

Türkiye, dünya harbine girmesinden hemen sonra cihad-ı mukaddes ilân etmişti ve Şeyhülislâm Ürgüplü Hayri Efendi'nin imzası ile neşredilen cihad fetvası bütün imparatorluğun sınırları içerisindeki yahut dünyanın farklı yerlerindeki bütün Müslümanlar'ı düşmanla savaşmaya çağırıyordu.

Ama fetva bir işe yaramadı; Almanya'nın özellikle de Kayzer Wilhelm'in savaştan çok önce hayalini kurduğu *cihad ilânı ile İslâm dünyasını İngiltere'ye karşı kıyâm ettirme* projesi yine hayal olmaktan ibaret kaldı, üstelik Mekke Şerîfi Hüseyin bin Ali, kısa bir müddet öncesine kadar Halife olarak tanıdığı hükümdarına ve devletine mukabil cihad ilânı ile karşılık verdi!

Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin cihad fetvası.

Daha sonra da göreceğiz: Enver dindardı, her zaman itikadının gereklerini yerine getirmeye çalışmakta ve İttihadçılar arasında dinî rabıtanın kuvvetli olmasına dikkat etmekte idi. Ama, *Arabistanlı Lawrence* diye bilinen Thomas Edward Lawrence'ın, İngilizler'in Kahire ofislerindeki görevlilerin ve diğer İngilizler'in faaliyetleri ile Mekke'de 1916'da isyan eden Şerif Hüseyin'in gözünde İttihad ve Terakki dinden çıkmıştı!

Bu iddia, Şerif'in 27 Haziran 1916'daki ilk isyan bildirisinde ve ona bağlı ulemanın da 1917 Mart'ında yayınladıkları bildiride Kıt'a Arabistan'ından başlayıp Irak'a ve Suriye'ye yayılan isyanın bahanesi olarak kullanılıyordu. 27 Haziran'daki bildiride İttihad ve Terakki'nin birçok uygulamalarından şikâyet edildikten sonra Suriye ile Filistin'de Dördüncü Ordu Kumandanı olarak mutlak bir hükümdar gibi davranan ve Âliye Divân-ı Harbi'nin kararı ile Arap entelejansiyasının önde gelenlerinden on birini 1915'te, yirmi birini de 1916'da idam ettiren Cemal Paşa suçlanmakta, Türkler'in Kâbe'ye saldırıp örtüsünü yaktıkları bile iddia edilmekte ve *Allah'a itaat etmeyenlere itaat edilmez* hadisine dayanılarak bağımsızlık için harekete geçmeye karar verildiği söyleniyordu.

Enver, Arap Yarımadası'nın elimizden çıkması ile neticelenen Arap İsyanı'nın başlamasından beş sene sonra kaleme aldığı bir makalesinde Şerif Hüseyin ile oğullarının İslâm'a ihanet edip İngilizler'e âlet olduklarını söyleyecek ama bu ihanetten bütün Arap dünyasının mes'ul tutulmaması gerektiğini yazacaktı:

"...Ey Müslüman Milletler! Artık uyanınız! Avrupalıların söyleye söyleye sizi de fenalığına inandırmaya çalıştığı Müslümanlığınızdan korkmayınız ve İslâm ailesi içinde her millet, kendisini münferiden ilim ve silâhla teçhiz ederek kurtarmaya çalışırken, diğer milletlerle birlikte kardeş gibi tevhid-i mesâi (işbirliği) ederek İslâm binasını çürütmeye çalışan emperyalistlere karşı durunuz. Düşmanların araya sokmak istedikleri nifaktan ve böylece düşmanlarımız hesabına birbirinize karşı adavet (düşmanlık) ve kan dökmekten sakınınız. Şahsiyetlerin fenalıklarını milletlere atfetmeyiniz.

Meselâ, Şerif Hüseyin ve oğullarının Harb-i Umumî'de İngilizler ve müttefikleriyle birlik olarak İslâm'a ettikleri ihanetten, bugün Arap milletini parçalamakta İngilizler'e âlet olarak çalışmakta devam etmelerinden hiçbir vakit Arap milleti mes'ul olamaz. Herhalde, Suriye'yi Fransız istilasına bilâmüdafaa (savunmasız) teslim ediverdikten sonra şimdi de İngiliz himayesinde Irak'ı İngiliz hesabına teskîn ile (sakinleştirerek) İngiltere emperyalizmine râmetmeye (bağlamaya) çalışan Faysal'ın günahları şahsına münhasırdır ve elbette bu suretle dünyaya yaptığı ihanetin cezasını herhalde şahsı çekecektir. İnşaallah İslâm'ın muazzam erkânından birini teşkil eden Arap milleti bu yüzden zarara uğramaz. İşte, elbirliğiyle böyle hakikati görerek çalışırsak hürriyet ve saadete nâil oluruz. Aksi halde boynumuza geçmiş bulunan esaret boyunduruğu altında daha birçok nesillerimiz mahvolur. Biz de ecdad ve efradımıza karşı vazifemizi yapamadığımızdan dolayı ilelebet lânetlere lâyık kalırız".[117]

*

Sultan Abdülhamid'in 1909'da 31 Mart ayaklanmasının ardından hal edilmesi üzerine tahta geçen ve dokuz sene iki ay altı gün padişahlık yapan Sultan Reşad 3 Temmuz 1918'de vefat etti, yerini veliahdı ve kendisinden 17 yaş küçük kardeşi Vahideddin Efendi aldı.

Vahideddin'in en bilinen tarafı İttihad ve Terakki'den nefreti idi!

İtttihad ve Terakki erkânından üç kişi, Sadrazam Talât Paşa, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa ile Şeyhülis-

lâm Hayri Efendi, Sultan Reşad'ın son nefesini vermesinden hemen sonra Vahideddin Efendi'yi tahta davet için veliahdın Çengelköy'deki köşküne gittiler. Vahideddin tahtı hemen kabul etmedi, o gece düşüneceğini, şartları gözden geçirip cevabını ertesi gün vereceğini söyledi.

Vahideddin için o günlerin şartlarında tahta oturmak sadece bir fedâkârlık, kabul etmemek ise vazifeden kaçmaktı. Bir başka endişesi de tahtı kabul etmediği takdirde verasette kendisinden sonra gelenin, yani artık hiç hoşlanmadığı amcazadesi Abdülmecid Efendi'nin hükümdar olması idi.

Gece geç vakitlere kadar düşündü, sabaha doğru abdest aldı, namaz kılıp istihareye yattı, ağabeyi Sultan Reşad'ın ertesi gün Eyüpsultan'a merasimle defnedilmesinden sonra İttihad ve Terakki erkânını yanına çağırıp tahtı kabul ettiğini söyledi.

Cülûs, yani tahta geçme merasimi ertesi gün Topkapı Sarayı'nda yapıldı ve Şehzade Vahideddin Efendi, *Altıncı Sultan Mehmed Vahideddin* olarak Osmanlı tahtına oturdu.

Talât Paşa, gelenekler uyarınca yeni hükümetin istifasını sundu ama İttihadçılar'dan nefret etmesine rağmen elinde yapacak başka bir güç ve imkân bulunmayan Vahideddin istifayı istemeye istemeye reddetti, hükümetin vazifesine devam etmesini istedi ama başka bir değişikliğe gitti: Tahta geçmesinden bir ay sonra, 10 Ağustos 1918'de Enver Paşa'nın dört senedir kullandığı *Başkumandan Vekâleti* unvânını lâğvedip *Başkumandanlık Erkânı Harbiye Riyaseti*'ne çevirdi, o zamana kadar Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı olan Enver Paşa da o günden itibaren *Harbiye Nâzırı ve Başkumandanlık Erkânı Harbiye Reisi* unvânını kullanmaya mecbur kaldı.

Ama, bu unvanı sadece iki ay kullanabildi; mağlûbiyetin gelmesi üzerine Talât Paşa hükümeti 8 Ekim'de istifasını verdi ve Enver artık makamı bulunmayan bir general oldu!

*

Rusya'da Çar İkinci Nikola'yı deviren Bolşevik ihtilâlinin ardından ordu savaşmayı bırakmış, yüzbinlerce asker silâhlarını atarak memleketlerine dönmüştü. İhtilâle karşı başlayan iç isyanları bastırmakla meşgul olan Bolşevikler savaştan çekilmek ve barış yapmak istediler.

Uzun ve yorucu bir görüşme maratonunun ardından 3 Mart 1918'de Almanya ile müttefikleri olan Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Türkiye ile Rusya arasında şimdi Belarus'a ait olan Brest şehrinde yapılan ve *Brest-Litovsk* olarak bilinen anlaşmanın imzalanması ile Rusya savaştan çekildi. Moskova barış için toprak

vermek zorunda kaldı, anlaşmadan müffefikleri ile beraber Türkiye de kazançlı çıktı ve 93 Harbi'nde, yani 1877-78 Rus Savaşı'nda Ruslar'a terketmek zorunda kaldığı *Elviye-i Selâse*'yi, yani Kars, Ardahan ve Batum'u geri aldı.

Ama diğer cephelerden ardarda bozgun haberleri geliyordu ve Enver o sırada bir başka harekâta girişti: Kafkasya'yı işgale başladı!

Brest-Litovsk Anlaşması'nın imzalanmasından önce Kafkasya ile Azerbaycan'ın bir bölümüne hâkim olmayı hayâl eden İttihadçılar ve Enver, hayalleri hakikat olamayınca askerî çözümden istifade etme yolunu seçtiler ve bu teşebbüs Türkiye ile müttefiki Almanya arasında yer yer silâhlı çatışmalara kadar gidecek büyük bir anlaşmazlığa sebep oldu!

Zira, Alman ordusunun petrol ihtiyacını karşılayan Romanya'daki rafinerilerden artık hayır yoktu, çoğu tahrip edilmişti; Irak tarafları ve Musul artık İngilizler'in elinde idi ve Almanya'nın hem ordusunu, hem de sanayiini ayakta tutabilmesi için bir başka bölgedeki petrole ihtiyacı vardı: Bakü petrollerine...[118]

Aynı ihtiyacın Enver de farkında idi; Kars, Ardahan ve Batum'un geri alınmasının ardından Kafkasya'ya ve daha da önemlisi Hazar petrollerine giden yol açılmış sayılırdı.

Enver'in emri ile taarruza geçen Üçüncü Ordu 1918 Şubat'ı ile Nisan'ı arasında Erzincan'ı, Trabzon'u, Erzurum'u ve üç sene önce çok büyük facialarn yaşandığı Sarıkamış'ı geri aldı ve Türkiye, Birinci Dünya Harbi'nden önceki sınırlarının daha ilerisine geçmiş oldu. Enver, aynı günlerde askerî yapılanmanın dışında yeni birlikler teşkil etti, o sırada Kuzey Afrika'da bulunan kardeşi Nuri Paşa'yı çağırarak bu yeni ordunun başına geçirdi, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilân etmesi üzerine Nuri Paşa önce Gence'ye girdi, 14 Eylül'de Bakü'yü, daha da ilerleyip Derbend'i aldı ve Şimalî Kafkasya Hükümeti'nin kurulduğu ilân edildi.

Ama, Türk birliklerinin ilerlemesi, müttefikimiz Almanya'da telâşa sebep oldu, zira Hazar petrolleri elden gitmek üzere idi! Almanya, bütün bu gelişmeler üzerine Kafkasya konusunda Türkiye yerine Sovyetler ile yakınlaştı, Berlin ile İstanbul arasında tartışmalar, protestolar, Alman Genelkurmayı'nın baskıları ve bunlara karşılık Enver'in istifa tehditleri birbirini takip etti.[119] Anlaşmazlık, Osmanlı 9. Kafkas Tümeni'ne bağlı birlikler ile Almanlar'ın 10 Haziran 1918'de Vorontsovka'da silâhlı çatışmaya girmesine ve Enver'in kardeşi Nuri Paşa'ya *karşısına ilerlemesine engel olacak herhangi bir Alman birliği çıktığı takdirde ateş açma* emri vermesine kadar gitti.

Kafkasya, o günlerde Enver Paşa'nın artık aile şirketi gibi idi ve Enver cephelerdeki bozgunun kesinlik kazanmaya başlaması üzerine oralara geçmek isteyecek ama kardeşi Nuri ve amcası Halil Paşalar gelmemesini tavsiye edeceklerdi.[120]

Netice ne mi oldu?

Nuri Paşa, Bakü'de sadece bir buçuk ay kalabildi, İttihad ve Terakki'nin işbaşından ayrılmasından sonra gelen Ahmed İzzet Paşa Hükümeti'nin Mondoros'ta imzalamak zorunda kaldığı mütareke ile Türk birlikleri Kafkasya'yı terkettiler, Bakü önce İngilizler'in ve ardından da Kızıl Ordu'nun işgaline uğradı.

*

Enver'in Kafkasya hayâli bu şekilde son bulacak ama Kafkas İslâm Ordusu'nun harekâtı, daha sonra *Turan hayalinin ilk adımlarından biri* olarak yorumlanacaktı...

Turan, İttihad ve Terakki iktidarı ile beraber telâffuz edilen bir kavramdır, İslâmcı olan, daha doğrusu hayalinde Müslüman ülkeleri boyunduruktan kurtarıp tek bir bayrak altında toplama arzusu yatan Enver Paşa da Turancı kabul edilmiştir ve hakkında hâlâ öyle düşünenler vardır.

İttihad ve Terakki söylendiği gibi Turancı mı idi?

Hayır! İktidar senelerinde bu kavram gerçi gayet sık kullanılmış, özellikle yine o yıllarda açılan Türk Ocakları'nda dillere pelesenk edilmiş, Turan üzerine şiirler söylenip kitaplar bile yazılmıştır ama İttihadçılar'ın uygulamalarına bakıldığında değil Turancı, koyu Türkçü bile olmadıkları ve etnik politika gütmedikleri görülür. Ermeni ve Arap tehcirleri de etnik düşüncelerle değil, güvenlik maksadıyla alınmış tedbirlerdir.

İttihadçılar'ın temel politikası, yeni bir ulus-devletin ortaya konmasıdır. Bu düşünce temelini Fransız İhtilâli'nin *liberté, égalité, fraternité,* yani *özgürlük, eşitlik, kardeşlik* sloganından almış, slogan *hürriyet, müsavat, uhuvvet* olarak İttihadçılığın umdeleri arasına girmiştir ve bu temeller üzerine inşasına çalışılan yeni ulus, *Osmanlılık*'tan ibarettir. Osmanlılığın içerisinde değişik unsurlar vardır ve bu unsurlar ile bir bütün olmalıdır!

Talât Paşa'nın 4 Şubat 1917'de sadrazamlığa getirilmesinden sonra kurduğu hükümetin program taslağında ikinci madde olarak şöyle bir cümle bulunuyor ama paragrafın sonunda *beyannameye girmeyecektir* ifadesi yeralıyor:

> "Devletin bekasını teessüsünden (kuruluşundan) beri temin eden ve Müslümanlığı müstakil bir devlet hâlinde muhafaza eyleyen Türk unsuru, bu vazife-i mukaddeseyi güçlükle îfa edebilecek derecede ezilmiştir. Bu unsurların inkırazı (çökmesi) memleket-i Osmaniye'yi ve Müslümanlığı ve hilâfeti tehlikeye düşürebilir. İşte bu nokta-i nazardan, kabine, Türk unsurunun kabiliyeti derecesinde iktisâden ve içtimâen (sosyal bakımdan) kuvvetlenmesini kendisine esas ittihaz edecek (temel alacak) ve bu derecelerin tanzîminde bu ciheti nazar-ı dikkate alacaktır. Hukuk-ı esâsiyede diğer anâsırın müsâvâtı (unsurların eşitliği) kabul edilmiştir; Türk milletini ilmî ve ictimâî (sosyal) olarak yükseltmek ve gençlerine hiss-i millî (millî duygu) vermek için, ancak Maarif Nezareti ancak diger anâsır-ı İslâmiye (Müslüman unsurlar) üzerinde suitesir (fena etki) etmeyecek bir şekilde çalışacaktır. Hususi teşebbüslere hükümet hiçbir veçhile müzaharet ve muavenet etmeyecektir (destek ve yardım vermeyecektir)".[121]

Hükümetin bir çeşit *gizli programı* şeklinde yorumlanabilecek olan bu ifadelerden etnik milliyetçilik mânâsı çıkartmak zordur ve İttihad ve Terakki, iktidar senelerinde milliyetçilik konusunda Cumhuriyet döneminin *Türklük* kavramına ilham verecek bir politika uygulamıştır.

Enver Paşa'ya gelince...

Yukarıda da söyledim: Turancı değil İslâmcıdır ve bu görüşte olduğunu bu kitabın daha sonraki bölümlerinde yeralan kendi ifadeleri de göstermektedir...[122]

*

Enver, Harbiye Nâzırlığı'na gelmesinin ardından ciddî bir reformdan geçirdiği ordunun harbetme gücünü arttırmış, savaşın uzaması yüzünden Almanya'da ve Rusya'da yaşanan askerî ayaklanmalar bizde hiçbir şekilde sözkonusu olmamıştı, hattâ başkaldırının emaresinin bile görülmemesi bir tarafa, askerin zihninde böyle bir düşünce hiçbir şekilde yer bulmamıştı ama savaş boyunca uygulanan stratejilerde hatalar yapılmıştı.

Dolayısı ile Talât Paşa'nın istifasının ardından Ahmed İzzet Paşa tarafından kurulan yeni hükümetin savaştan çekilmekten başka çaresi yoktu ve meş'um mütareke 30 Ekim'de Mondoros'ta imzalandı.

Enver, hükümetin istifası ile beraber Harbiye Nâzırlığı'nı ve başkumandanlık vekilliğini, yani Sultan Vahideddin'in verdiği yeni ismi Başkumandanlık Erkânı Harbiye Reisliği olan makamını bırakırken, orduya bir veda mesajı yayınladı...

Vedâname hisli ve samimi bir üslûpla kaleme alınmıştı. Enver müttefiklerden barış istemek zorunda kalınmasını Bulgar ordusundaki çözülmeye ve Bulgaristan'ın savaştan çekilmesine bağlıyor, orduya memleketin namusunu koruduğu için teşekkür ediyor, emirlere itaate devam edilmesini istiyordu ve itiraf sayılabilecek

bir ifadesi vardı: Osmanlı ordusu, dünya harbinde üzerine olabildiğince fazla düşman çekerek Avrupa'daki cepheleri kesin zafere kadar rahatlatma vazifesini üstlenmişti![123]

*

Falih Rıfkı'nın Zeytindağı'nın sonlarına doğru, *Allahaısmarladık* başlıklı kısa bir fasıl vardır.

Suriye'den ricat eden orduyla beraber İstanbul'a dönmekte olan Falih Rıfkı, küçük istasyonlardan birinde bir kadının gelene-geçene *"Benim Ahmed'i gördünüz mü?"* diye sorduğunu, yırtık basmasının altından kolunu çıkararak trenin gideceği yolun, İstanbul yolunun aksini gösterip *"Bu tarafa gitmişti"* dediğini yazar; sonra *"Biz, Ahmed'i kumarda kaybettik"* der...[124]

Edebiyatımızda, Dünya Harbi'nde uğradığımız dertleri, belâları ve musibetleri Falih Rıfkı'nın Zeytindağı'ndaki birkaç paragrafı kadar mükemmel ve güçlü şekilde anlatan başka bir örnek bulamazsınız...

Mağlûbiyet sadece askerlere, halka ve memlekete değil, harbe girmeye karar verenlere yani İttihad ve Terakki ile İttihadçılar'a, en başta da Enver ve Talât gibi liderlere de musibetler yağdırdı...

Sadece İttihadçılar'ın değil, daha birçok parti ile rejimin müzmin muhaliflerinden olan ve bu yüzden gençliğinden itibaren uzun senelerini sürgünlerde geçirmek zorunda kalan Refik Hâlid, hatıralarında *"Ne olurdu?"* dedikten sonra biraz acımasız şekilde de olsa ihtimallerden bahseder:

> "...Meğerse, Meşrutiyet tarihinde birbiri ardından uğramadığımız talihsizlik kalmamış.
>
> Ne olurdu, Sultan Reşad dört sene evvel vefat edemez miydi? Enver Paşa Trablus'ta şan ve şerefiyle şehadet rütbesine kavuşamaz mıydı? Mahmud Şevket Paşa yerine Talât Bey bir suikaste uğrayamaz veyahut tabiî ecelle ölemez miydi? Padişah için bir *'Çanakkale'* şiiri yazmaya lüzum görmeden, Enver için meccanen bir *'Sarıkamış'* felâketi geçirmeden ve Talât için de çökmüş bir devletin cesedi üstünden atlayarak firar üzüntüsü çekmeden ölmek elbette daha iyi olurdu, olacaktı. Üçü de beş-altı yıl daha yaşamakla ne kazandılar ve memlekete ne kazandırdılar? Üçünü de gözyaşları dökerek toprağa verecek bir millet bulunacaktı arkalarında....".[125]

*

Enver, 1 Kasım 1918 gecesi kendisini ve kader arkadaşlarını Kırım'a götürecek olan Alman torpidosu R-1'in güvertesine, işte bütün bu sıkıntıların ardından çıktı ama gittiği yerlerde onu o güne kadar yaşadığı dertlerin çok daha büyükleri bekliyordu!

Dördüncü bölüm

KREMLİN'İN KIZILLAŞAN ÇANLARI[126]

İttihadçı şefleri taşıyan R-01 torpidosu, 3 Kasım 1918 sabahı saat sekizde Kırım'ın Rusça adı *Evpatorya* olan *Gözleve* limanına girdi.

Kırım o günlerde Alman birliklerinin kontrolünde idi, dolayısı ile İttihadçılar için emniyetli bir yerdi ve buradan bir Alman askerî treni ile Berlin'e götürüleceklerdi.

Alman subayları, karaya çıkan gurbet yolcularını otele yerleştirdiler.

Yolcular isimlerini bir tarafa bırakmışlardı ve artık kod adları kullanacaklardı...

Bosnalı bir mühendis kimliğine bürünen Cemal Paşa *"Hâlid"*, Dr. Nâzım Bey *"Rüstem"* idi. Talât Paşa ise Meşrutiyet öncesinde Selânik'te kullandığı *Sâî* ismini yeniden alıp *Cafer Sâî* yahut *Ali Sâî*, bazen de sadece *Sâî*, bir ara da *Hayri* olmuştu. Enver önce *Abbas*'ı seçmiş, eski kahramanı *"Süavi"*nin ismini kullanmıştı ve nihayet *Ali*'de karar kılacaktı.

O gece Evpatorya'daki otelde odalarına çekildikleri zaman gözlerinin önünden neler geçmiş, nasıl bir muhasebe yapmış ve gelecekleri hakkında ne tereddütler, endişeler, hattâ korkular hissetmişlerdi, kimbilir...

Ertesi sabah kendilerini Almanya'ya götürecek trene bindiler ve yola çıkmalarından hemen sonra bir arkadaşlarının yanlarında olmadığını farkettiler!

Enver, yoktu!

İstasyona gitmek için otelden çıktıklarında onlarla beraberdi ama yolda ortadan kaybolmuş, gurbet yolcularının hiçbiri o hayhuy arasında Enver'in kendileri ile beraber olup olmadığına dikkat etmemiş ve yokluğunun farkına ancak tren hareket etmek üzere iken varabilmişlerdi...

*

Dünya Savaşı'nın son günlerinde asker, silâh ve para sevkettiği, bir kısmı amcası Halil ile kardeşi Nuri Paşalar'ın kontrolünde olduğu için *aile mülkü* gibi gördüğü Azerbaycan'a geçmek, Kafkas-

ya'da birşeyler yapabilmek, Enver'in daha önceden hayâli idi. Savaşın mağlûbiyetle neticeleneceğinin belli olması üzerine, amcası Halil Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen, 1918 sonbaharından itibaren, mütareke imzalandığı takdirde o taraflarda faaliyet göstermeyi, yeni bloklar tesisini düşünmeye başlamıştı.

9 Ekim'de İmparatorluğun İsviçre'deki büyükelçisi Fuad Selim Bey'e İngilizler ile temas etmesi ve İngiltere'nin Kafkasya'da kurulacak yeni devletleri tanıması halinde o bölgelerin servet kaynaklarından istifade edebileceğini bildirmesi talimatını gönderdi. Yani, yeni kurulmuş Ermeni, Gürcü, Azerî ve Kuzey Kafkasya hükümetleri adına ama o hükümetlerin fikirlerini almadan ve sadece kendi düşüncesi ile, Türkiye'nin hâlâ savaş halinde olduğu Londra'ya işbirliği teklifinde bulundu!

Aynı günlerde Azerbaycan'daki Kafkas İslâm Ordusu'nun kumandanı olan kardeşi Nuri Paşa'ya *oyunu kaybettik* diye yazdı ve yine İngiltere ile anlaşmaktan bahsetti. 8 Ekim'de de bu defa Şark Orduları Grup Kumandanı olan kendisinden bir yaş küçük amcası Halil Paşa'ya, Talât Paşa hükümetini kastederek *"...başladığımız harbi iyi bitiremediğimiz için çekilmek üzereyiz. Ben işsiz şimdilik pek sıkılacağımdan belki Azerbaycan'a şimdilik seyahat için, bilâhare de orada bir hayat eseri görürsem büsbütün kalmak için hareketi düşünüyorum. Bu hususdaki mütalâanız nedir?"* diye sordu. Beş gün sonra, yine kardeşine, Kafkas İslâm Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya aynı mealde bir mektup gönderdi ve *"Burada çalışacak mühim bir iş olmazsa, sıkılmamak için Azerbaycan'a gelerek hem orada, hem Şimalî Kafkas'ta çalışmak hatırıma geliyor. ...Benim oraya gelip gelmemekliğim hakkında ne düşünürsün?"* dedi.

Cevabı şifreli bir telgrafla veren Halil Paşa, meâlen *"Sakın gelme!"* diyordu:

> "Buranın halkının hükümetimizin aracılığı ve hattâ aralarında askerimiz olmadan iş göremeyeceğine ve kabiliyet gösteremeyeceğine emin oldum. Yarın burada kuvvetli başka hükümetlerin tesiri görülünce, bugün bizim neslimizden olduklarını iddia ederek bize sarılan halk, en evvel, içlerine girmiş olan bizlere dirsek çevirecektir. Şahsınıza ait bir mecburiyet görmedikçe çalışmak üzere kendi arzunuzla Azerbaycan taraflarına gelmenizi münasip bulmuyorum".[127]

Enver'in bu yazışmaları, imparatorluğun nasıl hazin bir vaziyette bulunduğunu açık şekilde göstermektedir: Bir *oyun* olarak gördüğü savaşı kaybetmiş olan Enver Paşa *işsiz kalıp sıkılmamak için* yeni meşgaleler aramakta, Kafkasya'da birşeyler yapmayı hayâl etmektedir.

Boş durmayıp mutlaka birşeyler yapma hevesi ile üç sene sonra çok daha büyük bir maceraya atılacak, Orta Asya'ya gidecek ama bu son hevesi hayatına mâlolacaktır!

*

Enver'in Türkiye'yi üç farklı düşünce içerisinde terkettiği söylenir:

Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'nin lideri olmak, Bolşevikler ile birlikte İngilizler'e karşı savaşmak ve Türkistan'da millî bir hareketi yönetmek.[128]

Enver Paşa'nın düşündüğü iddia edilen bu fikirler Prof. Tarık Zafer Tunaya tarafından ortaya atılmıştır ve iddia doğrudur, yani Enver her üç fikri de tatbik mevkiine koymayı denemiştir ama mektuplarından anlaşıldığına göre bu fikirler önceden yaptığı bir planın şıkları değildir. Memleketi terkederken yine Türkiye'de yahut başka yerlerde birşeyler yapabilme arzusundadır, bu üç şıkkı şartlara göre değerlendirmeye çalışmış ve daha sonra dördüncü bir şık, *emperyalizmin baskısından kurtulmuş, bağımsız bir İslâm dünyası kurma* hayâlini ilâve etmiştir.

Enver'in Türkiye'yi beraberce terkettiği arkadaşlarından ayrıldığı sıradaki düşüncesi bellidir: Kafkasya'ya geçip birşeyler yapabilmek...

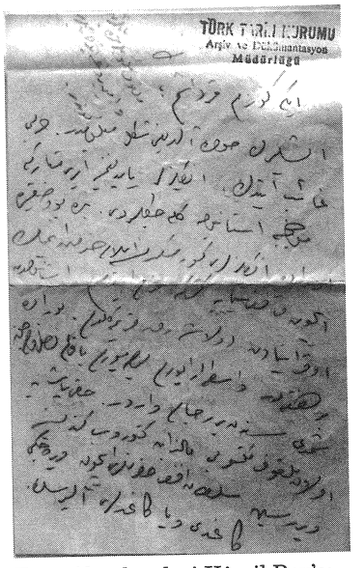
Kırım'da tek başına bulunduğu günlerdeki faaliyetlerini ve yapmak istediklerini, sonraki günlerdeki mektuplarından öğreniyoruz...

Yolculuğu öncesinde farkedilmemek için Gözleve'den Akmescit'e geçmiş, Seyyid Abdülcelil Hattatof'un yanına gitmiştir.

Bu zâtın kim olduğunu bilmiyoruz; belki İttihad ve Terakki'nin oralarda kurduğu teşkilâtlardan birinin, Kafkas Ordusu'nun yahut Teşkilât-ı Mahsusa'nın mensubudur...

Enver, İstanbul'da kalan kardeşi Kâmil Bey'e Türkiye'den ayrılmasından 12 gün sonra, Kırım'dan yazdığı mektupta *"...İşlerin son aldığı şekil mâlûmdur. Harbi kaybettik"* demekte ve Kafkasya'ya gitmenin yolunu bulmaya çalıştığını yazmaktadır:

> İki gözüm kardeşim,
>
> İşlerin son aldığı şekil mâlûmdur. Harbi kaybettik. İngilizler yaptığımız ayrı mütareke mucibince İstanbul'a geleceklerdi. Ben de bu vaziyette orada İngilizler'i görmektense İslâm'a hizmet etmek için Kafkasya'ya gitmeye azmettim. İstanbul'dan Ukrayna'dan dolaşarak Kırım'a geldim. Burada bir haftadır vasıta arıyorum, bulamıyorum. Bakalım nasıl olacak? Şimdi senden bir ricam vardır. Hakkı Paşa'ya olan melfuf mektubu bizzat götürüp kendisine verirsin. Sultan Efendi Hazretleri için vereceğim kâğı-

Enver'den kardeşi Kâmil Bey'e: *"Harbi kaybettik!"*.

dı veya kâğıtları alırsın. Ve yine bizzat Sultan Efendi Hazretleri'ne götürüp teslim edersin. Eğer hemen götüremezsen icabında Sultan Efendi tarafından alınmak üzere bir banka bir çekmece "kasa" kiralıyarak oraya kor, anahtarını behemahal Sultan Efendi'ye bizzat isâl edersin. Bu suretle bana aileme karşı olan vazifemde pek ziyade yardım etmiş olacaksın. Bir de Nâzım Bey'e bir melfuf mektup gönderiyorum. Onu da kendisine ver. Bana mektup gönderirsen Akmescit'te Seyyid Abdülcelil Hattatof vasıtasıyla *Kafkaslı Hekimof zevcesi Fatma* diye gönder. Oradan bana vâsıl olur. Yahut, mektubumu sana getirecek olan adama verirsin. O bana isâl eder. Tahsilin için daire müdürü Derviş Bey eskisi gibi para gönderecektir. Şimdilik senin ve Ertuğrul'un gözlerinden öperim.

12 Teşrinisani 334
(12 Kasım 1918)
Enver

Sultan Efendi Hazretleri'ne mektubumu alınca imkân var ise *"Fatma Hanım âfiyettedir"* diye telgrafla haber ver. Sultan Efendi'nin kâğıtlar meselesini ve Hakkı Paşa'ya mektup götüreceğimizi ve onunla görüştüğümüzü, hattâ enişten Nâzım Bey'e ve kimseye kat'iyyen söylemiyeceksin. Hakkı Paşa belki Viyana'dadır, belki İsviçre'dedir. Mutlaka bulup mektubu ver ve cevabını al. Bu mektubu sana getirecek Mehmed Ali yanında kalsın. Bütün seyahatlerinde sana yardım etsin ve kendisine bu işler için kâfi para veriyorum. İşin neticesi bitince bana yine kendisiyle sağlam haber gönderirsin. O beni gelip bulacaktır.[129]

Dört sene devam eden kanlı bir mücadelede çekilen acıların, yüzbinlerce ve hattâ milyonlarca şehidin, yaralının, bütün kayıpların; Sarıkamış'ta donup çöllerde kavrulan Mehmetçik'in ve evini-barkını, memleketini kaybedenlerin kaderi mektuplarda geçen bu ikişer kelimedir: *Oyunu kaybettik* ve *harbi kaybettik* ifadeleri!

Enver'in üç buçuk sene boyunca devam edecek olan ve her ânını tamamı birkaç bin sayfa tutan mektuplara dökeceği gurbet macerası artık başlamıştı!

Bu mektubun yazılmasının ertesi günü Müttefik donanması İstanbul'a gelip karaya asker çıkarttı, imparatorluğun başkentinde o gün gayrıresmî şekilde başlayacak olan işgal 16 Mart 1920'de resmiyet kazandı ve şehir 6 Ekim 1923'teki kurtuluşuna kadar ağır bir işgalin altında kaldı.

*

Enver'in Akmescit'teki günleri Kafkasya'ya gidebileceği bir vasıta, bir tekne aramakla geçti. Bir sahil kasabasında küçük bir tekne kiraladı, teknenin kaptanı ile beraber denize açıldı ama yolda fırtınaya tutuldular, dalgalarla birkaç gün mücadeleden sonra ilk açıldıkları sahile, yani Kırım tarafına sürüklendiler, tekne karaya oturdu ve köylüler perişan haldeki Enver ile teknenin kaptanını evlerine götürüp günlerce tedavi ettiler.

İki taraflı zatürree olmuştu, iyice dinlenip toparlandı ve yeniden kayıplara karıştı!

*

Enver'in uğradığı deniz kazasının üzerinden geçen birkaç ay boyunca ne yaptığı ve nerelerde olduğu hâlâ muammadır. En başta İngiliz istihbaratı olmak üzere müttefiklerin haberalma örgütleri merkezlerine Enver'in bulunduğu yer hakkında birbirinden tamamen farklı raporlar göndermekte[130] ve raporların neredeyse tamamı yanlış çıkmaktadır.

Nerede olduğu belli değildir fakat sürgündeki arkadaşlarına yazmakta, Berlin'deki İttihadçılar'ın mektupları da eline geçmektedir ve sözkonusu mektuplar bugüne gelebilmiştir.

İşte, bu yazışmalardan bazıları:

Talât Paşa, 26 Şubat 1919'da Enver Paşa'ya gönderdiği ve *Sâî* takma ismini kullandığı mektubunda Avrupa'ya dağılan İttihadçılar'ın yaşadıklarından ve İstanbul'da kalanların tutuklanmalarından bahsederken, Enver Paşa'ya Kafkasya'da başlatmayı düşündüğü silâhlı hareketin *işe yarayacağına inanmadığını* söylüyor.

Paşa'nın bu mektubu, o tarihten sonra tutulacak yol konusunda Enver Paşa ile arasında başgösteren anlaşmazlığın; yani Talât Paşa'nın siyasî, Enver Paşa'nın ise silâhlı mücadeleyi seçmeleri şeklindeki görüş farklılığının elimizdeki ilk yazılı belgesidir:

Kardaşım Abbas,[131]

Mektubunu aldım. Bir ay evvel yazmışsın, iki gün evvel elime geldi. Şimdi ne vaziyette ve nerede olduğunu bilmiyorum. Kâmil[132] bizim Hayrullah ile beraber bundan iki aya yakın bir zaman evvel hareket ettiler. Budapeşte'den Orşova[133] tarikiyle yani Romanya Köstence yoluyla veya Tuna Bulgaristan yoluyla gitmeyi düşünmüşler. Orşova'dan Kâmil, Madam Zara'ya bir mektup göndermiş. ...Abdullah'tan hem telgraf, hem mektup aldım. Orşova ile telgrafla görüşmüşler. Dört gün evvel Orşova'dan her ikisinin de hareket ettiğini öğrenmişler. Senin mektup zayi

olmuştur diye merak etme, ona son derece ehemmiyet veriyorlar idi. Bittabii açıkta cebinde bırakmamıştır.

İstanbul'dan şimdiye kadar esaslı bir haber almadım. ...Yalnız son gelen Tan gazeteleri Haci Âdil, Rahmi, Canbulat, Cahid Beyler'in tevkiflerinden bahsediyor. Sebep olarak Rum ve Ermeni tehciriyle Ermeni katliâmını, gayrımeşru ihtikârı, bir de esirlere fena muamele edilmesini yazıyor.

...İstanbul ve buradaki sefaret de bizim hakkımızda müracaattan hâlî kalmıyor. Geçen gün İstanbul'dan İsviçre tarikiyle sefarete bir telgraf geldi. Şimdiye kadar yapılan teşebbüsâtı tasvip etmekle beraber, takibâta devam edilmesi tavsiye ediliyor. Almanlar senin ve benim bu mesâilde mevzubahis olamayacağımızda ısrar ediyorlar.

...Senin öyle serseri serseri dolaşmaklığından bir faideli netice çıkacağını ve hattâ Kafkasya'ya gitmeye muvaffak olsan dahi yine bir faide temin edilemeyeceğini zannediyorum ve şahsını tehlikeye koyacağını hissediyorum. İşine ve mülâhazâtına karışmaya hakkım yok, istediğin gibi hareket edebilirsin, yalnız ben kendi mülâhazâtım olarak Almanya'ya gelmeyi ve burada vaziyeti takip ve âtîyi görerek hareket etmenizi muvafık buluyorum.

.....

Sâî[134]

Talât Paşa, 22 Mayıs 1919'daki bir diğer mektubunda Enver'e Türkiye'den haberler vermekte, Avrupa'da başlattıkları temasları ve yapılmasını düşündüğü işleri anlatmaktadır:

22 Mayıs 335 (1919)

"Kardeşim Süavi,

Şimdi Kafkasya'da, Bakü'de, Azerbaycan'da bulunduğunuza dair devam eden rivayetlerden, hattâ Bakü'nün tarafınızdan işgal edildiğine dair Hollanda gazetelerinin neşriyatından sonra artık sizden uzun müddet haber ve mektup alamayacağımızı zannediyor idik.

...Size son mektubumu yazdıktan sonra iki defa Hollanda'ya gittim. Birinci seyahatim, mümkün ise İngilizlerle temasa gelmek ve aynı zamanda eski Ahrar kâtibi Nureddin Ferruh Bey vasıtasıyla İsviçre'deki muhaliflerle anlaşmak maksadına mebni idi.

...İkinci seyahati, Masliyah'ın[135] telgraf daveti üzerine yaptım. Orada vücudum elzem olduğunu yazdı; Amsterdam'da sosyalist konferansı teşekkül etmiş idi, Masliyah bunlarla temasa gelmiş ve birtakım malûmat ve bazı mesâil üzerine izahat vermiş ve bu mesâili bilen selâhiyetdar birisiyle görüşmek arzu edip etmediklerini sormuş ve bundan yalnız Huysman'a[136] bahsetmiş. Pek memnun olacakları cevabını vermişler. Amsterdam'a gittim, kendilerini yemeğe davet ettim. Üç saat kadar görüştük. Avrupa'nın bilhassa emperyalist ve kapitalist Avrupa'nın Türkiye hakkındaki fena niyetlerini Paris, Berlin muahedelerinde te'min olunan temâmiyet-i mülkiyenin Bosna ve Trablus tecavüzleriyle nasıl çiğnendiğini, Balkan Muharebesi'nde istatüsko ilân eden Avrupa'nın mağlubiyetimiz üzerine nasıl Rumeli'yi Londra Muahedesi ile elimizden aldığını, Rusya'nın Anadolu'da bize şimendifer yaptırmadığını, İngiltere'nin ıslahat için müfettiş vermediğini, menâtık-ı nüfuzu, harbe sebeb-i duhulümüzü, Ermeni mes'elesini dilim döndüğü kadar anlattım ve müteessir olduklarını hissettim. Esasen programlarına muvafık olduğundan Türkiye'nin taksimine ellerinden geldiği kadar mâni olmaya çalışacaklarını vaad ettiler.

...Eğer muvafık görür isen mutavassıt bir noktada birleşelim. Ben bir yere kadar gideyim, sen de bir yere kadar gelirsin, bittabii bir mahzur görmediğin halde yapalım. Bolşeviği, vesaire mes'elesini orada görüşürüz. Doktor Tevfik arz-ı ihtirâm ediyor. Receb'e selâmınızı tebliğ ederim. Gözlerinden öper ve seni Allah'a emanet ederim kardeşim.

Cafer Sâî"[137]

Bu mektubun yazıldığı günlerde İstanbul'da ve Anadolu'da bir hareketlilik vardır: Mustafa Kemal Paşa, Samsun'dadır!

Talât Paşa, Enver'e 1919'un 1 Temmuz'unda gönderdiği mektupta da İttihad ve Terakki'nin geleceği hakkındaki kanaatlerini yazmakta, savaşın galibi olan müttefiklerin Ermeni ve Rum tehciri konusunda açtıkları soruşturmadan bahsetmekte, Almanya'da sıkıntıya girdikleri takdirde Kırım'a yahut Rusya'ya gitmeleri ihtimalinden sözetmekte ve mağlûp Türkiye'nin geleceği için İngiltere'nin muavenetinden medet umduğunu ifade etmektedir.

Ve bir başka tuhaflık: Enver bir önceki mektubunda İngiltere'de o sırada Hava ve Savaş Sekreterliği'ne gelmiş olan Winston Churchill ile görüşmek istediğinden bahsetmiş olmalı ki, Talât Paşa böyle bir temasın mümkün olabileceğini yazmaktadır ve mektup İttihad ve Terakki'nin galiplere karşı alttan alarak uzlaşma çareleri aramayı düşünen en önde gelen isimlerinin millî mücadeleye girişmeyi düşünmediklerini, böyle bir mücadeleyi hatırlarına bile getirmediklerini göstermektedir:

"1 Temmuz 919

Kardeşim Abbas Bey,[138]

10 Haziran tarihli mektubunu 20 Haziran'da aldım. Benim mektubum seni nasıl memnun ediyor ise, senin mektupların da bizi o derece sevindiriyor. Çörçil'in cevabını bir derece daha düşünerek tahlil etmek muvafık olur. Biliyorum ki muhabereniz doğrudan doğruya ise sözlerine itimad edilebilir kanaatindeyim. Meselâ İngiltere'ye gitmek caiz olmasa bile bîtaraf bir yerde gö-

rüşülebilir. Hiç zannetmem ki Çörçil sizi yakalatmak üzere tuzak tertib etsin. Bütün bu mütâleam doğrudan doğruya temasta muhaberede bulunduğunuza göredir. Yok eğer arada vasıtalar var ise ve o vasıtalar muhabere ederek size netice-i muhabereyi hikâye ediyorlar ise o vakit hiçbir vechile itimad câiz değildir. Maamafih bu işlerde tecrübeden ziyade olduğu gibi belki Çörçil'in şahsını benden iyi tanırsın. Ben yalnız İstanbul'da kendisini tanıdım ve biraz şarlatan buldum. Ben de Lloyd Corc'a bir mektup yazdım. Bu mektupta neden Devlet-i Aliyye'nin Almanlar'la birlikte harbe girdiğini izah ettim. Rusya'nın aldığı şekle göre Türkiye menâfii ile İngiltere siyaseti arasında zıddiyete kapıldığını ve Şark'ta İngilizler'in Türkler'e muhtaç olduğunu anlatmaya çalıştım. Türkler'in minnetdarlığını kazanırlarsa hiçbir vakit Türkler'in bunu unutmayacağını söyleyerek memleketimiz hakkında İngiltere'nin muavenetini istedim. Bilmem, ne tesir yapacak...

...Ahvâlin inkişâfına göre program tevsî' ve temdîd edilebilir. Arkadaşların Malta'ya gitmesine hep acıdık. İngilizler'in bu hareketini protesto ederek neşriyatla bir te'sir yapmaya çalışmaktan başka şimdilik yapılacak birşey yok. Mayıs'ın yirmi beşine kadar olan İstanbul gazetelerini okuduk. Arkadaşları Teşkilât-ı Mahsusa'dan dolayı itham ediyorlar. Gûyâ bütün Ermeni ve Rum tehcirini ve birtakım fenalıkları Teşkilât-ı Mahsusa yapmış. Bu da İttihad ve Terakki Merkez-i Umumîsi'ne tâbi' imiş. Bundan bir netice çıkaramadıkları reis ve müddeiumumîlerin mütemadiyen istifa ettikleri anlaşılıyor. Mahkûm edemeyeceklerini anladıklarından dolayı, Malta'ya göndermiş olacaklar.

...Acaba Rusya'ya gitmek ve orada yaşamak ve çalışmak muvafık ve mümkün mü, Kırım'da emin olarak kalınabilir mi, lutfen fikrini yaz. Ben Kırım'a veya Rusya'ya gider isem Tevfik Hüseyin ve Recep birlikte gelirler zannederim. Üç kişi gelebilir miyiz? Bütün bu mesâil hakkında bir defa görüşmemiz pek iyi olacaktır.

...Hayretî,[139] İstanbul'dan avdet etti. Sultan Efendi'yi[140] de görmüş. Sultan Efendi, İstanbul'da sadaret konağında ikamet ediyormuş. Bizimkiler ekseriya kendisini ziyaret ediyormuş. Bizim evi de almak istemişler. Refika, ısrar ederlerse evi yakacağını söylemiş sonra vazgeçmişler.

Sana yanımda bulunan on beş bin frangı gönderiyorum. Fazla tedârikine ahvâl-i grev dolayısıyla imkân yok. Âtiyyen yine muavenet mümkündür. İstanbul'dan şimdilik para getirmenin imkânı yoktur.

...Allah'a emanet ol kardaşım. Mektupları biraz sıklaştıralım.

Sâî[141]

Bütün bu mektuplar, İttihadçılar'ın dünya savaşında yenilmiş olduklarının farkında olmadıklarını açıkça göstermektedir. Umursamazlık öyle bir hâle gelmiştir ki, Türkiye'den ayrıldıkları gece *"Bizim siyasî hayatımız artık sona ermiştir"* dediği için Enver ile

arasına soğukluk giren Talât Paşa bile Avrupa'da Türkiye'nin geleceği konusunda görüşmeler yapmakta, hattâ İngiltere Başbakanı Lloyd George'a kadar yazmaktadır...

İttihadçıların temasları o günlerden itibaren üç sene boyunca toz-duman içerisinde, karmakarışık şekilde devam edecek; savaşın galipleri Türkiye'nin *savaş suçlusu* olarak gördükleri eski idarecileri ile görüşmekten çekinmeyecek, en alâkasız hattâ rakip ve düşman taraflar bile biraraya gelip bol bol konuşacaktır.

Meselâ, Talât Paşa, İngilizler'in yanısıra Hollanda'da Sosyalist Enternasyonal'in idarecileri ile temaslarda bulunurken Enver Paşa bir ara İngilizler ile görüşecek, Cemal Paşa kısa bir müddet öncesine kadar Türkiye ile fiilen ve hukuken düşman olan Fransızlar ile masaya oturacak, hattâ rahatça Paris'e kadar gidip önde gelen Fransız politikacılar ile buluşacaktır. Enver Paşa'nın sonraki temasları, daha da tuhaftır: İngilizler ile neticesiz kalan toplantılardan sonra Sovyetler ile yakınlaşacak ve beraberce o günlerin emperyalizmine, yani dünyanın dört bir tarafındaki İngiliz hâkimiyetine son verecek bir hareket hattı çizmeye çalışacak; her üç paşanın Ankara Hükümeti ile bağlantıları da devam edecektir.

Birbiri ile alâkasız bütün bu temasların, görüşmelerin ve toplantıların tek bir sebebi vardır: İttihadçılar'ın kafaları karışmıştır! Türkiye'nin savaşta mağlûp olabileceği hatırlarına hiç gelmemiştir, yenilginin ardından hepsi şaşkındır ve ne yapacaklarına bir türlü karar verememişlerdir!

*

Enver, şifaya kavuşmasının ardından Kırım'da birkaç hafta daha kaldı, Kafkasya'ya deniz yolundan geçmesinin mümkün olamadığını anlayınca başka yollar aradı ama bulamadı. Aklı-fikri zaten İstanbul'da bıraktığı sultanında, Naciye'de idi fakat memlekete dönmesi mümkün değildi ve onu kabul edecek artık tek bir yer vardı: Arkadaşları ile beraber İstanbul'dan Kırım'a varmalarının hemen ardından, gitmekten son anda vazgeçtiği Almanya!

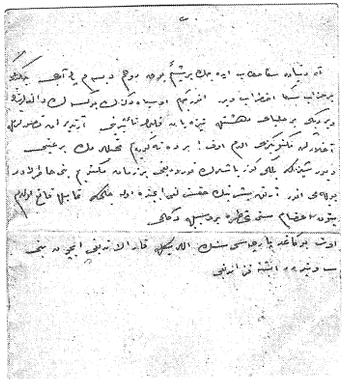
Ve, aylarca kaldığı meçhul diyarları bırakıp Berlin'e gitti...

*

Enver Paşa'nın gurbet senelerinin hâlâ karanlıkta olan tek dönemi Kafkasya günleridir. Almanya'ya hangi güzergâhı kullanarak ve nasıl gittiği konusunda elimizde mâlûmat yoktur ve sahip bulunduğumuz tek bilgi, 1919 yazının sonlarında artık Almanya'da olduğudur!

Almanya'ya varmadan önce Kırım'da ve Kafkasya'da yaşadıklarından o sırada İstanbul'da olan hanımı Naciye'yi mektupla ha-

berdar etmiş, Naciye mektubu okuduktan sonra hissiyatını birkaç satırla kâğıda dökmüştür:

Naciye Sultan'dan Enver'e: *"Dehşetle titreyen kalbim..."*.

"Âh, dünyada sana hitap edecek bir şeyim yok. Ruhum desem pek acı çektiği bir azap sana ıztırap verir. Enverciğim, o siyah denizin yüksek dalgalarının verdiği bir hülyayı dehşetle titreyen kalbimin teessürünü artıran tasavvurlarımla ağlarken mektubunuzu aldım. Of! Bir de ne göreyim, tahayyüllerimin bir aynı diyorsunuz ki belki gözyaşların kuruduğu bir zaman mektubum beni hatırlatır. Böyle mi Enver? Artık beşeriyetin haksızlığı içinde öleceğime tamamıyla kani' oldum. Bütün âzam seni tahattura bir vesile değil mi?

Evet, bu kağıt parçası senin ellerinle karalandığı için beni sevindirir, işte kazandığı...".

*

Talât Paşa ve arkadaşları, Kırım'dan yola çıkmalarından tam on gün sonra, sosyalistlerin Almanya'da hükümeti ele geçirmelerinin hemen ertesi günü Berlin'e vardılar.

Paşa, bir müddet Berlin yakınlarındaki Neubabelsberg'de Dr. Richard Sinn'e ait bir sanatoryumda kaldı, eşi Hayriye Hanım da sonraki günlerde İstanbul'dan Berlin'e gitti ve İttihadçılar, Almanya'nın değişik şehirlerine dağıldılar.

İsimlerini değiştirip kod adları almışlardı, Enver Paşa zaten daha önceden *Ali,* Talât Paşa da *Hamdi* olmuş, daha sonra bu ismi *Sâî*'ye çevirmişti; Cemal Paşa *Cevdet,* Dr. Bahaeddin Şakir *Yakup Kâmil,* Dr. Nâzım da *Râmiz* olacak ve ilerki günlerde onlar da daha başka isimler kullanacaklardı.

Talât Paşa ve hanımı, daha sonra Berlin'in Hardenberg Caddesi'nde kiraladıkları on bir odalı bir apartman dairesine geçtiler. Ayrı ev tutacak paraları olmayan ve geçimlerini gündüzleri çalışarak temin eden bazı İttihadçılar, meselâ Almanlar'ın yanında rençberlik ve odunculuk yapan Dr. Rüsuhi Bey ile bir caddenin üzerindeki küçük bir kulübede sigara satan ve 17 Nisan 1922 gecesi Ermeniler tarafından Bahaeddin Şakir Bey ile katledilen Trabzon'un eski valisi Cemal Azmi Bey gibi bazı önemli isimler de onlarla beraber aynı evde kalmaya başladı ve dairenin sâkinlerinin mevcudu bir ara on kişiyi geçti.

Cemal Paşa ise Afganistan ve Rusya macerasından önce Berlin'den İsviçre'ye gitmiş, ailesini ile yaverlerinden İsmet Bey'i de

getirterek Klosters isimli küçük bir köye yerleşmişti ve orada hatıralarını yazmakta idi.

İttihad ve Terakki'nin lider kadrosu memleketi terkedip eski müttefikleri olan Almanya'ya sığınmışlardı ama başlarında dünya kadar dert vardı: İktidarı bırakıp İstanbul'dan ayrıldıkları sırada işbaşında olan İzzet Paşa hükümeti Almanya'dan İttihad ve Terakki'nin eski lider kadrosunun Türkiye'ye teslimini, bu olmadığı takdirde en azından sınırdışı edilmelerini istemekte ve Berlin Sefiri Rıfat Paşa, hemen her gün bu taleple Alman Dışişleri'nin kapısını aşındırmakta, Almanlar ise talebi her defasında reddetmekteydi.[142]

*

Daha önce de yazdım: Alman hükümetinin sürgündeki İttihadçılar'a kucak açmasının ve İstanbul'dan gelen iade taleplerini reddetmesinin, hattâ bazı çabalarında yardımcı olmasının sebebi, Berlin'in onlara karşı hissettiği muhabbet değildi...

Askerlerin mağlûbiyete beraber uğradıkları eski müttefiklerinin liderleri ile dayanışma içerisinde olmaları bir yere kadar normal kabul edilmeli idi ama İttihadçılar, Berlin'de Kayzer Wilhelm'in devrilmesinden sonra çıkan ayaklanmaları bastırarak iktidara gelen yeni hükümet için her şekilde, özellikle de Rusya'ya karşı takip edilecek politikalarda istifade imkânı bulunan bir vasıtadan ibaretti. Berlin bu düşünce ile Enver Paşa'nın sonraki günlerde Rusya'ya ve Orta Asya'ya gitmesi konusunda her türlü desteği vermiş, Cemal Paşa'nın Afganistan ve Moskova macerası öncesinde de ellerinden gelen yardımı yapmışlardı.

İttihadçılar'ı bekleyen daha önemli tehlike ise, günün birinde suikaste uğramaları ihtimaliydi. Ermeniler'in 1915 tehcirinin intikamını almak için suikast hazırlığı içerisinde oldukları ve bu maksatla özel timler kurdukları yolunda haberler gelmekteydi ama hemen bütün İttihadçılar tuhaf bir umursamazlık içerisinde idiler. Her biri birer nâm-ı müstear yahut kod adı almış olmalarına rağmen gizliliğe riayet etmemekte, hattâ yazışmalarında ibret alınacak gaflette bulunmaktaydılar. Meselâ aldıkları mektupların zarflarının üzerine alıcının kod adı bazen yazılıyordu ama genellikle gerçek isimler kullanılmakta; hanımlara yollanan mektuplar ise her zaman asıl adları yazılarak gönderilmekteydi!

Bu umursamazlığın neticesi ise, mâlûm... Ermeniler'in Yunan intikam tanrıçası *Nemesis*'in ismini verdikleri suikast timleri Avrupa'da 1920 ile 1922 arasında İttihad ve Terakki'nin eski sadrazamı Said Halim Paşa'yı Roma'da, Talât Paşa'yı ve Bahaeddin Şakir ile Cemal Azmi Beyler'i Berlin'de katlettiler. Cinayetler bu kadarla da kalmadı; Tiflis'te Azerbaycan'ın sabık başbakanı Fetali

Han Hoyî, İstanbul'da da yine Azerbaycan'ın eski İçişleri Bakanı Behbud Han Cevanşir kurşunlara hedef oldu...

Enver, Kırım ve Kafkasya taraflarından Berlin'e vardığında, Avrupa'da sürgünde bulunan İttihadçılar işte bu şekilde yaşamakta ama birkaç ay öncesine kadar başında bulundukları memleket sanki büyük bir bozguna ve hemen akabinde de işgale uğramamış gibi siyasî faaliyetlerine devam etmekte, hattâ kendilerini mağlûp eden devletlerle bile temasa geçebilmenin yollarını aramakta idiler.

*

Enver'in Berlin günleri hep bir koşuşturma içerisinde geçecek, geleceğini ve birkaç ay sonra atılacağı Rusya macerasının temellerini buradaki eski dostları ile ilişkileri belirleyecektir...

Almanya'ya varmasından sonra Berlin'de küçük bir otelde *Ali Bey* olarak bir oda kiralamıştır. Otelden sabah erkenden çıkmakta, arkadaşları ile beraber siyasî kulüpler kurup planlar yapmakta ve günlük işlerini tamamladıktan sonra Almanya'daki askerî ataşelik günlerinde en yakın dostu olan *Sarre* ailesinin villasına gitmekte, orada uzun zaman geçirmekte ve otele gece yatmak için dönmektedir.

Friedrich Sarre'nin Berlin civarında, Potsdam'da 1906'da inşa ettirip aile ismini verdiği, tarihî eserlerle dolu olan ve müzeyi andıran üç katlı villası savaş sonrası günlerde de Berlin'in yüksek sosyetesi ile Almanya'nın önde gelen politikacılarının buluşma mekânı olmaya devam etmektedir.

İmparator İkinci Wilhelm'in tahtından feragati ve monarşinin de ilgasının ardından 1919'da kurulup 1933'te Adolf Hitler'in iktidara gelmesi ile son bulan Weimar Cumhuriyeti'nin önemli isimleri hemen her akşam Villa Sarre'de biraraya gelmekte, kültürel sohbetlerin yanısıra siyasî meseleleri de konuşmakta ve hattâ bazı kararları burada almaktadırlar.

Villânın müdavimleri arasında Almanya'da sürgünde bulunan İttihadçı liderler de vardır. Talât ve Cemal Paşalar, Enver'in Berlin'e gelmesinden önce Sarre ailesi ve Hans Humann ile temastadırlar, İttihadçılar'ın Alman makamlarından her türlü himayeyi görmelerini sağlayanların başında Sarre ailesi gelmektedir. Hans Humann da o sırada zaten albay rütbesi ile Alman Donanma İstihbaratı'nın başına getirilmiştir ve hem Talât, hem de Enver Paşa, o günlerde yazdıkları mektuplarda Maria Sarre ve Hans Humann vasıtası ile yaptıkları teşebbüsleri ayrıntıları ile anlatmaktadırlar.[143]

*

Berlin'de yeniden teşkilâtlanma meseleleri ile uğraşan Enver, Avrupa'nın yanısıra Kafkaslar'da ve Rusya'da bulunan İttihadçılar ile temaslarda bulunmakta, İslâm dünyasının çeşitli memleketlerindeki İttihadçılar ile Müslüman liderleri biraraya getirmeye çalışmakta, Rusya'ya gidebilmenin yolunu bulabilmek için bitmeyen bir uğraş vermekte ve tabii en önemlisi, İstanbul'da bulunan Naciye'sini ve çocuklarını yanına getirebilmeye çabalamaktadır.

Ama teşkilât meselesinde neyi, nasıl yapacaktır? İttihad ve Terakki'nin teşkilâtını Avrupa'ya taşıyıp eskisi gibi yeniden güçlendirebilseler bile sonraki stratejileri ne olacaktır? Anadolu'da başlayan millî uyanışa destek vermeleri mümkündür ama uyanışın liderleri ya kendilerini kabul etmezlerse?

Bütün bunların arasında daha birkaç ay önce kayıtsız şartsız teslim oldukları İngiltere ile temas kurmaya çalışmakta ve bazı ön görüşmeler yapmaktadırlar ama İngilizler eski düşmanları olan ve her an *savaş suçlusu* ilân etmeleri ihtimali bulunan sürgündeki grubu muhatap alacak mıdır?

Geriye bir ihtimal kalmaktadır: Rusya... Bir buçuk sene önce patlayan Bolşevik Devrimi ile Rusya'da herşey değişmiş, eski düşmanlığın yerini *sosyalizm* ve *komünizm* denen ve esir milletlerin kurtulmasına vasıta olabilecek alışılmadık bir düşünce ile yeni bir rejim almıştır ama gelecekte bu düşünceye benzer bir politikanın uygulanması acaba nasıl bir netice verecektir?

Talât Paşa ve arkadaşları ilk iki düşünceyi hayata geçirmeye çalışırlarken, Enver bu üçüncü yolu, yani toplu bir başkaldırı ile sosyalistlerle işbirliğini tercih edecektir.

Enver, Cemal Paşa'ya gönderdiği, üzerinde tarih bulunmayan ama giriş kısmındaki ifadelerden 1920'nin Ocak'ında yazıldığı anlaşılan mektubunda ömrünün son iki senesinde hayata geçirmeye çalışacağı düşüncelerinin ilk şeklini maddeler halinde sıralamaktadır:

> "...Şimdilik umumî fikrim:
> 1. İslâm milletlerinin halâsı,
> 2. Hedefim müştereken Avrupa'nın emperyalist kapitalizmi olduğuna göre sosyalistler ile teşrik-i mesai,
> 3. Kurtarılan memleketler idare-i dahiliyesinde esâsât ve bünyeye tevafuk ettirtmek şartı ile sosyalizm prensiplerini kabul,
> 4. İstihlâs-ı İslâm için ihtilâl de dahil olmak üzere bilcümle vesâit-i tazyikiye istimâli.
> 5. Bu hususta İslâm'ın gayrımahkûm milletlerle de teşrik-i mesâi,
> 6. İslâm'ın hey'et-i câmiası dahilinde her unsurun harsının inkişâfına müsaade etmek.
> İşte, şimdilik bu. Bakalım vaziyetin inkişâfına nasıl hareket etmek lâzım gelecek...".[144]

Enver, hayatının bu son safhasındaki faaliyetlerini temel aldığı işte bu maddeler üzerine inşaya çalışacak, sözünü ettiği İslâmî

harekete arada bir Sovyetler ile ilişkilerinde mevcut havaya göre *Bolşeviklik* deyimini de ilâve edecektir.

Ama, bu İslâmî harekette *cihad* yoktur! Hareket, İngilizler'den intikam almak temeli üzerine inşa edilmiştir. İngiliz boyunduruğu altındaki Müslümanlar kurtarılacak, bu arada Fransızlar'dan, İslâm'a eziyet eden diğer Avrupalı milletlerden ve yaşlı babasını bile zindana atanlardan hesap sorulacak, İslâm dünyası bağımsız hâle geldikten sonra büyük ve müstakil bir devlet olacak şekilde birleşecektir!

Aslında sadece cihad meselesinde değil, hareketinin kimliği konusunda da kararsızdır ve bunu belki de hiç düşünmemiştir. Türkiye'yi terkettiği andan, yani 1918'in 1 Kasım gecesinden itibaren mutlaka birşeyler yapmayı istemekte ve adımlarını buna göre atmaya çalışmaktadır ama hayâlindekilerini hakikat hâline getirmekle meşgulken mücadelesinin din mi, milliyet mi, yoksa her ikisi veya Bolşeviklik gibi başka bir düşünce uğruna mı olduğu hususunda macerasının nihayetine kadar bir karara varamayacaktır.

Mektuplarında hayallerini anlatmakta ama cihaddan veya millî bir kıyâmdan değil, sadece *hesap sormaktan* sözetmektedir. Hattâ, bütün bu mücadele Naciye'si için olacak, zaferden sonra herşeyi sultanının ayaklarının altına serecektir:

> "...Amerikalılar ile İngilizler dünya hâkimiyeti için mücadele edeceklerdir. Şimdi ediyorlar ya, fakat bu şimdiki kapalı mücadele yine top tüfekle bitecek. İşte o vakit İngiliz İmparatorluğu'na İslâm memleketlerinde son vuruşu biz yapmış olacağız, bence bu herhalde benim için bir iyi gaye ve hem de herkesin benden beklediği iş olacaktır" *(12 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

> "...Fakat şimdi kurtarılacak koca bir İslâm âleminin, işine daha kuvvetli, daha canlı sarılmama yardım edeceğini düşünmemden mütevellid hodbînlik beni bu kadar ileri vardırıyor. ... Hani bugün bizi evimizden atan Fransızlar, o ak sakallı babamı babam olduğu için zindanda çürüten İngilizler, zehir dişleri sökülmüş yılanlar gibi zelîl, sefil gövdeleri yerlere sürünecekler" *(21 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

> "...Eğer cidden seni üzeceğimi bilmesem, altın tahtı da parçalar, padişahlığı da mahvederim. Fakat gülüm, Allah büyüktür. Eğer Allah kalbinin arzusunu verirse, herhalde senin için verecektir ve vereceği de tabiî senin olacaktır. ...Allah büyüktür. İnşaallah sana Şark'ın bütün eski altın, zümrütlü Cengizler, Timurlar'ın taçlarını takdîm ederim" *(18 Nisan 1921 tarihli mektubundan).*

*

Enver'in Berlin'de temasta bulundukları arasında o zamana kadar karşılaşmadığı ve Alman başkentinde, üstelik hapishanede

tanıştığı bir kişi daha vardır: Almanya'ya izinsiz girdiği için tutuklanıp Berlin'in Moabit Hapishanesi'ne kapatılan Avusturyalı bir sosyalist, sonraki senelerin Moskova'sında önemli mevkilerde bulunacak olan Karl Radek...[145]

Radek temaslarını ve siyasî faaliyetlerini serbestmişcesine hapishaneden devam ettirmekte, Alman yetkililer ziyaretçileri ile görüşmesine izin vermekte, toplantıları ve hazırlıkları kesintiye uğramadan sürmektedir. Parmaklıklar ardındaki buluşma mekânının ismi kendi ifadesi ile artık *siyasî salon* olmuştur ve ilk iki ziyaretçisi de Talât ile Enver Paşalar'dır.

Karl Radek ile ilk teması Talât Paşa kurmuştur. İttihad ve Terakki ile Moskova arasında gelecekteki muhtemel işbirliği konusunda görüşmeler yaparken Alman makamları nezdinde de Radek'in serbest bırakılması için teşebbüste bulunmuştur ve Radek'in 1920 Ocak'ında tahliye olmasında Almanya ile Sovyetler arasındaki temasların yanısıra Talât Paşa'nın da rolü vardır.

Enver'i Radek ile tanıştıran da Talât Paşa'dır ve hapishanede görüşmeleri için gereken izinler başta Sarre ailesi olmak üzere İttihadçılar'ın Alman Genelkurmayı'ndaki dostları tarafından sağlanmıştır.

Karl Radek, sonraki senelerde yayınladığı hatıralarında[146] Talât ve Enver Paşa ile tanışmalarını anlatacak, her iki Paşa'yı Rusya'ya gitmeleri konusunda iknaya çalıştığını söyleyecek ve psikolojik tahliller de yapacaktır:

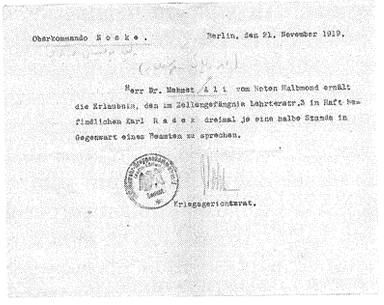
> "...Hücrem, birkaç gün içerisinde politik bir salon hâline geldi. İlk iki ziyaretçim, Jöntürk Hükümeti'nin başkanı olan eski büyük vezir Talât Paşa ile onun Savaş Bakanı ve Trablus savunmasının kahramanı Enver Paşa idi. Türkiye'nin hezimetinden sonra her ikisi de Berlin'de yarı-gayrıresmî olarak yaşıyorlar, Müttefikler tarafından iadeleri isteniyor ve Türkiye'nin gelecekteki savunmasını ne şekilde idare edeceklerini plânlıyorlardı. Yenilgiden sonra kaçarak Almanya'ya Sovyet Rusya üzerinden yasadışı olarak gelmiş olan Enver, Alman askerî çevrelerini Müttefikler'e karşı mücadele verilecek ise Sovyet Rusya'nın yeni ve büyüyen bir dünya gücü olarak nazar-ı itibare alınması gerektiği konusunda ikna eden ilk kişi idi. Talât'ı, Brest-Litovsk günlerinden tanıyordum; onu orada galiplerin masasında görmüştüm. Burada, Berlin'deki zindanda kırılmış halde idi, bir telgrafçının oğlu ve kendisinin de telgrafçı olduğunu hatırlıyor ve Müslüman Doğu'nun kendini esaretten sadece halk kitlelerinin desteği ve Sovyet Rusya ile işbirliği sayesinde kurtarabileceğini söylüyordu. Dünya Savaşı'nın ardından gelen yenilgiden sonra Türkiye'nin savunmasını üstlenen ve kendini iktidardan düşmüş olan Jön-

türk Hükümeti'nden bir şekilde ayırmak mecburiyetinde kaldığı iddia edilen Kemal Paşa ile ilişkileri hakkında da, aralarında temel bir ayrılık bulunmadığını ve memleket dışından onun için yardım organize ettiklerini ifade ediyorlardı. Onları, Rusya'ya gitmeleri için iknaya çalıştım ve Enver Paşa daha sonra gitti. Talât Paşa ise Ermeniler tarafından zalim katliamın intikamını almak maksadıyla öldürüldü. Çok defa Ermeni meselesini de tartıştık. Talât politikasını savunmadı ama her taraftan kendilerini sarmış olan Müttefikler'in Ermeniler'i dahilî bozgunculuk vasıtası olarak kullandıklarını ve en merhametsiz tedbirleri uygulamaya mecbur kaldıklarını ifade etti. Almanca ile Fransızca'yı kırık şekilde ve karıştırarak konuşan Talât'ın tanrı vergisi büyük zekâsı ve iradesi ile beni etkilediğini söylemem gerekir. Fransızca ve Almanca'da kendini rahat şekilde ifade edebilen ve sinirli bir mizacı olan Enver Paşa, bende dengesini tamamen kaybetmiş ve memleketinden ziyade şahsî mevkii için mücadele eden istikrarsız bir kişi intibaı uyandırdı".[147]

Radek, Enver'e Moskova'nın kapılarının açılmasını sağlamasının yanısıra bir başka yardımda daha bulunmuştur: Enver *sosyalizm, esaret* ve *ihtilâl* gibi o güne kadar telâffuz etmediği kavramları Radek ile tanışmasından sonra artık sık sık kullanmaya başlayacaktır!

*

Elimizde bulunan ve Enver'in *Kızılay görevlisi Dr. Mehmed Ali* olarak tanıtıldığı 21 Kasım 1919 tarihli belge, Berlin'deki bir askerî mahkemenin Enver'e Karl Radek'i yarımşar saatliğine ve üç defa ziyaret izni verdiğini gösteriyor:

Oberkommando N o s k e . Berlin, den 21. November 1919.

Herr Dr. Mehmet A l i vom Roten Halbmond erhält die Erlaubnis, den im Zellengefängnis Lehrterstr.3 in Haft befindlichen Karl R a d e k dreimal je eine halbe Stunde in Gegenwart eines Beamten zu sprechen.

Kriegsgerichtsrat.

"Berlin, 21 Kasım 1919

Komutan Noske'ye:

Kızılay'dan Bay Dr. Mehmet Ali, Lehrterstr. 3'te hücre hapsinde tutulan Karl Radek ile bir görevlinin gözetiminde üç defa ve yarımşar saat görüşme iznine sahiptir.

Askerî Mahkeme"[148]

Bu belgenin görüşme için verilen ilk izin olup olmadığını, yani Enver'in Radek ile temasının 1919 Kasım'ının sonlarında mı, yahut daha önce mi başladığını bilmiyoruz. Ama görüşmeleri devam etmiş ve Enver'in zaten kafasında bulunan ve Moskova'ya gidip esir milletleri, özellikle de Müslüman âlemini savaşın galiplerine ve en başta İngiltere'ye karşı *kıyâm ettirme* düşüncesini destekleyip güçlendiren, Karl Radek olmuştur.

Elimizde bulunan bir başka belge, Enver'in Rusya seyahati için ilk girişimleri Karl Radek'in yaptığını gösteriyor. Radek, hapishaneden Alman Komünist Partisi'nin Frederik Stroem isimli mensubuna elyazısı ile yazdığı bir notta Enver'e yardımcı olmasını istiyor:[149]

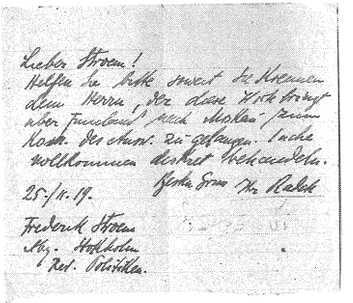
"Sevgili Stroem!

Bu sözlerimi size getiren beyefendiye mümkün olan her türlü desteği lütfen sağlayın, Rusya üzerinden Moskova'ya gitmesi için pasaport almasına yardım edin ve bunu tamamen gizli tutun.

İyi dileklerimle.

25.11.1919.

Radek"

Liebe Stroem!
Helfen Sie bitte soweit Sie können dem Herrn, der diese Zeilen überbringt, nach Moskau zu reisen. Besorgen Sie den Paß. Sie gelangen. Sache vollkommen diskret behandeln.
Ihr Rakek
25/11.19.
Frederik Stroem
Mg. Abteilung
Rel. Offiziere.

Enver'in Moskova'ya gidebilmesi için çaba gösteren sadece Karl Radek değildir. Berlin'deki İttihadçılar, özellikle de Talât Paşa, Almanya'daki yeni iktidar ile yakın münasebetleri olan Sarre ailesi ve dünya savaşı sırasında Türkiye'de görev yapıp mütarekenin ardından memleketlerine dönen ve Alman Ordusu'nun önemli komuta kademelerinde bulunan Alman subaylar ile generaller de seyahat konusunda yardımcı olmaktadırlar. Meselâ, savaş sırasında bir müddet Osmanlı Ordusu'nun genelkurmay başkanlığını yapan General Hans von Seeckt, o günlerde Almanya'nın Genelkurmay Başkanı'dır ve Enver çeşitli mektuplarında von Seeckt'in kendisinden Almanya ile Rusya arasındaki silâh ticaretini organize etmesini istediğini yazmaktadır.

*

Müttefiklerden 11 Kasım 1918'de ateşkes talebinde bulunan Almanya 1919'un 28 Haziran'ında Versailles'da son derece ağır bir barış anlaşması imzalamaya mecbur edilmiştir.

Almanya'nın taarruz gücü anlaşmanın askerî maddeleri ile elinden tamamen alınmış, silâhlarına el konmuş ve sadece 100 bin kişilik bir ordu bulundurmasına izin verilmiştir. Yedi piyade ve üç süvari tümeni ile üç de askerî okula sahip olabilecek, savaş gemisi sayısı sınırlandırılacak, sahip olduğu savaş gemilerinden el konmayanları silâhları sökülerek ticarî gemi haline getirilecek, silâh imal edememesi bir tarafa silâh ticareti yapamayıp satın da alamayacaktır.

Versailles Anlaşması, Almanya'nın hava kuvvetine sahip olmasını da yasaklamakta; hattâ değil savaş uçağı, zeplin ve balon gibi hava ulaşım araçları ile uçaklarda kullanılabilecek kameraları bu-

lundurmasına bile izin vermemektedir.

Hans von Seeckt'in Enver'in Rusya'ya gidebilmesi için gereken desteği sağlamasının ve Moskova'da Almanya ile Ruslar arasında silâh konusunda ticarî temaslarda bulunmasını istemesinin sebeplerinden biri, ordusu bu şekilde nâmevcut bir hâle getirilmiş olan Almanya'nın askerî gücünü anlaşmanın getirdiği bütün sınırlamalara rağmen belli bir seviyede tutma çabasıdır.

*

Yeni mücadelenin Rusya'dan başlamasına karar verilmiştir ama ortada mühim bir mesele vardır: Enver'in Moskova'ya nasıl ve hangi yoldan gideceği...

Berlin'deki ismi ile *Ali Bey*'in, yani Enver'in Rusya'ya gidebilmesinin çaresi 1919 sonbaharında bulunur: Yolculuk özel bir uçakla yapılacak, herşeyi Alman Genelkurmayı organize edecek, plân gizli tutulacak ve *Auswärtiges Amt*'a yani Alman Dışişleri'ne bile haber verilmeyecektir.

Enver, Moskova'ya uçakla birkaç defa, hattâ düşe-kalka gitmeye çalışmasına rağmen bir türlü muvaffak olamayacak ve ilk uçak denemesinden ancak aylar sonra, karadan gidebilecektir...

*

Enver'in Moskova'ya ulaşabilmek için giriştiği uçak maceralarının ayrıntılarına girmeden, hanımı Naciye Sultan'a Almanya'dan o tarihten sekiz sene önce, henüz nişanlı oldukları sırada gönderdiği ve askerî maksatla kullanılabileceğini de düşündüğü uçağın nasıl bir âlet olduğunu anlattığı mektubunun bir bölümünü okuyalım...

> "...Westerland'da bir uçma makinası seyrettim. Geçen sene de İstanbul'da Tatavla cihetinde bu sene de zannederim Makrıköy['de] öyle birer makina uçurmuşlardı. Bu gördüğüm de adeta iki büyük kanat arasında bulunan bir adam oturacak kadar bir sandalye, makinist, yani uçma makinasını kullanan adam oturuyor. Yanında benzin -petrol gazının hulâsası- ile işleyen ufak bir makina var. Bu makina kanatların ortası ilerisinde bulunan vapur pervanesi gibi ağaçtan mâmul iki kanadı hızla çeviriyor. Kanatların ortası gerisinde ve makinistin arkasına düşen cihette adeta kuşların kuyruğu gibi bir kuyruk var. Sonra bütün bu âlet ufak üç tekerlek üzerinde duruyor. Şimdi uçmak istenildi mi ufak makina işlemeye başlıyor. Bu makina otomobillerdeki makinanın aynı olduğundan istenildiği vakit işler, istenildiği vakit durur. Pervane dönüyor, pervane dönünce nasıl vapurların pervanesi su içinde dönünce vapuru ileri itiyorsa, bu pervane de hava içinde makinayı ileri çekiyor. Bunun üzerine tekerlekler üzerinde adam da yerinde oturduğu halde bir müddet makina hareket ediyor. Makinist kanatları yukarıya doğru biraz kaldırınca bu kocaman alet havada yükselmeye başlıyor. Biraz uzakta insan havada büyük bir kuş geziyor sanır. Sonra, makinist kuyruğu sağa sola çevirince makina da o tarafa gidiyor. Bunda da balıkların su içinde gittikleri gibi, daha doğrusu vapurlar su içinde nasıl gidiyor, nasıl dümen kullanıyorlarsa bunlar da hava içinde öyle. Bu makina havadan ağır olduğu halde işte o pervane kuvveti onu uçuruyor. Bunların iki kişilik, üç kişilikleri de var. Muharebede havadan uçarak düşmanı görmek, emir götürmek için bu aletler çok işe yarayacaktır."[150]

*

Enver, Moskova'ya bir hayli karmaşık ilişkiler ve uzun çabalar neticesinde gidebildi... O sırada serbest bırakılmış olan Karl Radek'in de Enver ile beraber yolculuk etmesi planlanmıştı ama Polonya askerî istihbaratının şefi Yüzbaşı Ignat Berner'den Polonya'dan karadan geçiş muamelelerinin tamamlandığını bildiren bir telgraf alan Radek uçak yolculuğundan son anda vazgeçti ve Moskova'ya karayolu ile gitmeyi tercih etti.[151]

Versailles Anlaşması'nı imzalayan Almanya'nın hava kuvvetleri artık mevcut olmadığı için, yolculukta kullanılacak olan araç devlete ait olmayan özel bir kuruluştan, uçak imal eden *Junkers* şirketinden temin edildi. Uçağın ismi *Annelise idi* ve Alman Savaş Bakanlığı, Moskova yolculuğu için Annelise'in pilotu olan ve Maria Sarre'nin daha önceden temas kurduğu Üsteğmen Hans Hesse'yi görevlendirdi. Savaş Bakanlığı, uçuş sırasında çıkabilecek muhtemel meselelerden uzak kalabilmek için, yolculuk günleri boyunca Hesse'yi tatilde gösterdi!

Enver, Berlin'den Moskova'ya Bahaeddin Şakir Bey ile gidecekti. 8 Ekim 1919'da Berlin'in Johannistal Havaalanı'ndan kalkan uçakta beş kişi idiler: Enver Paşa, Bahaeddin Şakir Bey, teknisyen Maruszyk, mühendis Abraham Frankel ve pilot Hans Hesse.

Radyatördeki bir arıza yüzünden birkaç saat sonra şimdi Polonya'da bulunan Czerk kasabası civarında mecburi iniş yaptılar, uçağın burnu yere çakıldı, pervane parçalandı ve iki gün devam eden tamirden sonra 10 Ekim'de tekrar havalandılar.

Ama radyatördeki arıza tekrar başgösterdi, bu defa yine Polonya'da bulunan ve şimdiki ismi Tczew olan Dirchau kasabasına inip üç gün de burada kaldıktan sonra 13 Ekim'de tekrar yola çıktılar. Aynı gün o sırada Almanya'nın elinde olan Köninsberg'e ulaştılar ve iki gün buradaki askerî havaalanında kaldılar.

Alman Genelkurmayı, pilot Hesse'ye iki yolcuyu Moskova'ya götürdüğü sırada Litvanya'daki Alman birliklerinin kumandanı General Rüdiger von der Goltz'a bir mesaj ulaştırması görevini

de vermişti. 15 Ekim'de Königsberg'den havalandılar, mesajın General von der Goltz'a iletilmesi için aynı gün Schaulen'e, yani bugün Litvanya'da bulunan Siauliai şehrine indiler, mesaj yerine ulaştırıldı, havanın erken kararacağı ve geceyi orada geçirmelerinin daha iyi olacağı yolundaki uyarılara ve tavsiyelere rağmen Enver Paşa'nın ısrarı ile öğleden sonra yola çıktılar ve asıl olan işte o zaman oldu!

Şiddetli yağmur ve rüzgâr yüzünden uçuşun devamına imkân bulamayan Üsteğmen Hesse, Litvanya askerlerinin kontrolündeki bir yere inmek zorunda kaldı. Enver Paşa ile Bahaeddin Şakir Bey gittikleri bir köyden istihbaratçılar tarafından alınıp karakola, sabaha karşı bir başka kasabaya, oradan da Kovno'ya götürüldüler, uçak ile mürettebat da Kovno'ya nakledilip bir otele yerleştirildi ve sıkı bir sorgulamadan geçirildi.

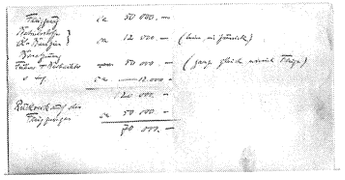
Litvanyalılar'a göre sahte kimlikle seyahat eden yolcular Bolşevik idiler! Vaziyetten hemen haberdar olan Kovno'daki Alman temsilciliği Berlin'i zaten bilgilendirmişti ve yolcuları bıraktırabilmenin yollarını aramaktaydı.

Enver ve Bahaeddin Şakir, on gün tutuldukları Kovno'dan macera filmlerini andıracak bir şekilde kurtuldu: Litvanya ordusunda görevli bir Alman pilot kendi kullandığı uçak ile 28 Ekim'de her ikisini de kaçırıp Berlin'e götürdü, geride kalan üç Alman da sonraki aylarda ardarda serbest bırakıldılar.

Enver Paşa'nın evrakı arasında bulunan bazı belgelerde bu ilk Rusya macerasında kullanılan uçağın benzin parasına varıncaya kadar bütün masrafı yeralmakta ve Almanlar'ın Moskova'ya ulaştıktan sonra uçağı Ruslar'a satmak istedikleri görülmektedir...

İlk belgedeki hesaplar şu şekildedir:

Uçak	yaklaşık	50.000 .-
Yakıt	yaklaşık	12.000 .- (geliş-gidiş)
Mürettebat	yaklaşık	50.000 .- (uçuş sayısına göre değişir)
Yönetici* gözetleyici	~~yaklaşık~~	
diğerleri	yaklaşık	12.000 .
		120.000 .-
Uçağın geri satışı	yaklaşık	50.000 .-
		70.000 .-

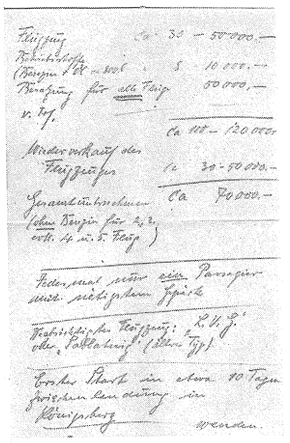
Diğer belgede, daha önce bir başka uçağın kullanılmasının düşünüldüğünü gösteren ifadeler vardır:

Uçak (yaklaşık)	30-50.000 .-
Yakıt (Benzin * Yağ ykl. 800)	8-10.000 .-
Bütün uçuşlar için gerekenler (mürettebat)	50.000 .-
	(yaklaşık) 100-120.000 .-
Uçağın tekrar satışı (yaklaşık)	30-50.000.-
Toplam giderler (yaklaşık) (Benzin olmadan önce 2,3,4,5 uçuş)	70.000 .-

Her seferinde sadece bir yolcu âcil olan yüküyle

Hedeflenen uçak: L.V.G. ya da (eski tip)

İlk kalkış yaklaşık 10 gün içinde Königsberg'de arada iniş

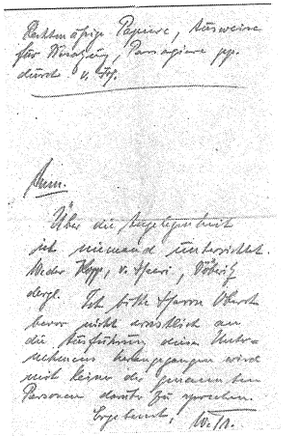
Kim tarafından ve kime hitaben yazıldığı belli olmayan bir başka belge, Üsteğmen Hesse'nin pilot olarak seçilmesinden önce başka pilotların üzerinde durulduğunu göstermektedir:

"Sayın .....[152]

Bu görev için kimse eğitilmedi. Ne Kopp, ne de Döberif.

Bay Obert'ten ricam, bu planlı hareketi ciddi bir uygulamaya koyana kadar adı geçen kişilerle bu konuda asla konuşmamasıdır.

Sadık dostunuz".

Moskova'ya ulaşabilmek için girişilen diğer uçak maceralarından Enver'in mektupları sayesinde haberdar olabiliyoruz ve dördüncü, yani son denemesi hakkında elimizde bol bol fotoğraf mevcut...

İkinci denemeye 31 Aralık 1919'da girişildiğini, ancak bunun da Berlin'den binilen uçağın kalkıştan hemen sonra bir evin bahçesine düşmesi ile neticelendiğini, Enver'in Cavid Bey'e 3 Ocak 1920'de yazdığı mektuptan öğreniyoruz.

Enver'in evrakı arasından çıkan bazı fotoğraflar ile notlar, Moskova'ya 23 Şubat'ta yine Annelise ile bir gidiş teşebbüsünde daha bu-

lunulduğunu ama uçağın o gün öğleden sonra tekrar düştüğünü ve burnu ile kuyruğu parçalandığı için artık kullanılamaz hale geldiğini gösteriyor.

*

1919 Aralık'ında Moskova'ya gidebilmek için Berlin'de yine hazırlıklarla meşgul olan Enver'in başında bir başka dert daha vardı: İstanbul'daki ailesinin ve bilhassa hanımı Naciye Sultan'ın maddî sıkıntıları...

Seyretmek için masaya yaydığı kıymetli taşlarını kutularına elindeki küçük bir kürekle süpürürcesine yerleştirdiği anlatılan ve mücevherleri diğer hanedan mensuplarının da anlata anlata bitiremedikleri Naciye Sultan, şimdi beş parasızdı!

İşgalciler, Enver'in yanısıra Naciye Sultan'ın da gelir getiren mallarını kontrol altına almışlar, ailenin mâlî işleri ile uğraşan adamlarından bazılarını tevkif etmişlerdi. Kardeşi Kâmil Bey mektuplarında sadece Naciye Sultan'ın değil, bütün ailenin beş parasız olduğunu ve ellerinde kalan eşyalardan bazılarını satmak zorunda kaldıklarını söylüyor ve çektikleri maddî sıkıntıyı ayrıntılarıyla anlatıyordu.[153]

Enver, Berlin'den uçakla Moskova'ya gitmeyi tekrar denemeden önce, 12 Aralık 1919'da, o sırada İsviçre'de bulunan eski Maliye Nâzırı Cavid Bey'e yazdığı mektupta *"İstanbul'da uygun bir vâde borç bulup bulamayacağını"* soruyordu:

> "...Bunu yazarken biraz da hususî birşeyden bahsedeceğim. Zevcem ikinci çocuğumuzdan sonra yirmi kilo kaybetmiş. İtalyan, Fransız ve İngiliz doktorları Avrupa'da tedaviyi mutlak görmüşler fakat İngilizler, İttihadçılar'ın İstanbul'dan çıkmaları memnu olduğundan Sultan Efendi'nin ise İttihadçı zevcesi olmak dolayısıyla çıkması mümkün olamıyacağından bahisle bir gün evvel verilen müsaadeyi iptal ettirmişler.
>
> Bu ne ise, fakat aynı zamanda bana zararı dokunmak için Sultan Efendi'nin nesi var, nesi yoksa zaptettikleri gibi kendi akarlarını birer suretle iptal etmişler. Birader paraca pek sıkıntıda olduklarını yazıyor. Hattâ, biraz yardımı olur diye Fransızlar'ın ellerinden kurtardıkları birkaç halı ile mobilyayı satarak para tedarikine kadar mecbur kalmışlar.
>
> Acaba İstanbul'da bir tanıdığın münasip bir vâde ile olsun, çocuklarıma para veremez mi? Hakkı Paşa'ya da melfuf (ilişikteki) mektupta yazdım, ondan da belki bildiklerinden birine yazar diye rica ettim. Eniştem Nâzım Bey'in ise vaziyet-i maliyesi pek fena. Ondan alacaktım, halbuki zaten ...servetini hemen kâmilen sarfetmiş. Hattâ, şimdi İstanbul'a gitmek için 300.000 marka evini satmaya uğraşıyor.

> Ne ise, böyle bir mes'ele için de canını sıktığımdan affını rica eylerim. Eğer bu hususta bir şey yazarsan Nâzım Bey'e hitaben lûtfet, olmazsa beis yok, Allah kerimdir".[154]

*

Enver, Berlin'de o günlerde bazı tuhaf temaslarda bulundu, İngilizler'in gönderdiği bir aracı ile buluşup geleceğin nasıl şekilleneceğini tartıştı. Görüşmelerin tuhaf tarafı İngilizler'in savaşta işgal ettikleri Osmanlı topraklarını, Irak da dahil olmak üzere iki sene içerisinde kademeli olarak terkedeceklerini söylemeleri idi!

Berlin'den 1920'nin 26 Şubat'ında Cemal Paşa'ya gönderdiği mektupta görüşme talebinin İngilizler'den geldiğini söylüyor, *"...Böyle azar azar alıp vermekten ise, ...İngilizler'in ciddî ve ebedî dost olup olmamak istediklerini bilmek istediğini"*, bu şekilde bir arzuları varsa beraber çalışabileceğini söylüyor ve olumlu bir cevap geldiği takdirde niyetinin İstanbul üzerinden gizlice Kafkasya'ya ve Türkistan'a geçmek olduğunu yazıyordu.[155]

Bu ifadeler, zihninde İstanbul'dan ayrıldıkları gece doğan Türkiye'de, Kafkasya'da, Hindistan'da ve o tarihte tamamı işgal altında olan İslâm dünyasının üzerindeki İngiliz hegemonyasını kırmak maksadıyla derhal faaliyete geçme düşüncesini bir an için unuttuğu yahut ertelediği mânâsına gelmekteydi.

*

Moskova'ya gidiş için son deneme 1920 Nisan'ında yapıldı, yine başarısız oldu ama önceki denemelerden farklı ve çok daha maceralı şekilde cereyan etti, Enver tam üç ay boyunca, 1920'nin 6 Nisan'ı ile 6 Temmuz'u arasında Letland'ın, yani Latvia'nın başşehri Riga'da bir hapishanede kaldı ve Berlin'e daha da maceralı bir şekilde dönebildi.

Enver'in Moskova'ya gidebilmek maksadıyla yaptığı birinci ve dördüncü yolculuk denemeleri sırasında başına gelenler, özellikle de Kovno'daki gözaltı ile Riga'daki tutuklanması ve Kovno'dan bir Alman uçağı ile kaçırılması birbirine karıştırılmıştır.

Dördüncü deneme ile ilgili olarak elimizde iki kaynak bulunuyor: Naciye Sultan'ın Enver'in daha sonra anlattıklarına dayanarak hatıralarına yazdıkları[156] ve Enver Paşa'nın hem Riga'da tutuklu bulunduğu sırada hem de Almanya'ya dönüş yolunda yaptığı karakalem çizimler ile tutukluluğu ve çizimleri konusunda yazdığı birkaç satır...

Karakalemle resim yapmaya gençlik senelerinden itibaren meraklıydı, zaten istidadı da vardı ve Türk resminin öncülerinin neredeyse tamamının asker oldukları, ilk ciddî resim eğitimini askerî mekteplerde almış oldukları gözönüne alınınca, okul senelerinde Enver'in de resme hayli vakit ayırmış olması tabiî idi.

Yeteneğini değişik vesilelerle kullanmıştı. Meselâ, gençlik yıllarında Balkanlar'da eşkiya takip ettiği günlerde baskın yapacağı mahallerin plânlarını bizzat çizmişti ve bu çizimler not defterlerinde mevcuttu. Karakalem çizimlere sonraki senelerde, özellikle de sürgün günlerinde devam etmiş; hem bulunduğu yerleri, hem de konuştuğu şahısların birçoğunun portrelerini görüşme ânında elinde mutlaka bulundurduğu eskiz defterlerine resmetmiş, bu kadarla da kalmamış, portreleri o kişilere imzalatmış, üstelik tutukluluk günlerinde bu işten para bile kazanmıştı.

Çizimlerinin bazılarında kendi imzası, bazılarında da hayalî isimler üzerine düzenlediği imzalar vardı ve 1921 Nisan'ının ilk haftasında, Moskova'da bulunduğu sırada profesyonel şekilde resim dersleri almaya bile başlamıştı!

Paşa'nın bu çizimleri önemlidir; zira bulunduğu yerlerin o dönemdeki vaziyetini aksettirmelerinin yanısıra bu sayede hem Moskova'da, hem de Orta Asya'da temas ettiği ve bugün bazılarının sadece isimlerini bildiğimiz kişilerin portreleri de zamanımıza kalabilmiştir.

Hayatım

NACİYE ENVER PAŞANIN HATIRALARI

Anlatan: NACİYE ENVER PAŞA — Yazan: REZZAN A. E. YALMAN

Litvanyada hapis hayatı

— 24 —

Enver paşa kızı Mahpeykerle

Naciye Sultan'ın,
hatıralarında Enver'in tutukluluk
günlerinden bahsettiği bölüm.

Enver'in elimizde bulunan karakalem çizimlerinin tamamı, bu kitapta yeralmaktadır.

*

Naciye Sultan, hatıralarında Enver'in Berlin'den bir Alman uçağı ile hareket ettiğini, yolda benzinlerinin bitmesi üzerine Litvanya'ya mecburî iniş yaptıklarını, *Malessa* ismi ile seyahat eden Paşa'nın Bolşevik zannedilerek Riga'dâ bir hapishaneye konduğunu anlatıyor ve serbest bırakılarak Almanya'ya dönmesi konusunda şunları yazıyor:

"...Kapalı kaldığı müddetçe resim yaparmış. Resmini yaptığı kimselerden buna karşılık para alır, bunu bize göndermek üzere biriktirirmiş.

Birgün hapishane müdürüne mahpuslar arasında iyi resim yapan birisi olduğunu söylemişler. Müdür de kendisini görmek istemiş. Hattâ resmini yaptırmak üzere evine çağırtmış. Evdeki aşçı kadın Alman'mış. Enver Paşa kadınla Almanca konuşmuş, kendisinin Riga'da mahpus olduğunu, isminin Malessa olduğunu söylemiş ve bütün bu malûmatı Vangenheim'e[157] yazmasını rica etmiş. Kadın, Malessa'nın bir Alman vatandaşı olduğuna inanmış, çünki Enver Paşa mükemmel Almanca konuşurdu. Mektubu yazmış ve Almanya'ya göndermiş. Almanlar, Malessa'nın hakiki hüviyetini biliyorlarmış. Litvanya'dan derhal iadesini istemişler. Onu geri aldırmak için pek çok gayret sarfetmişler.

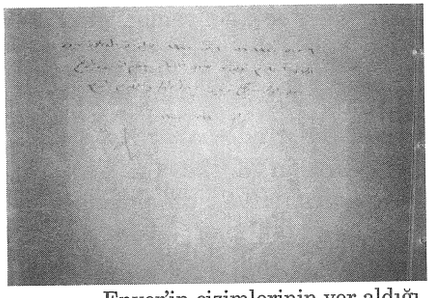
O sırada Almanya ile Litvanya arasında bir anlaşma olmuş. Alman vatandaşı sanılan Malessa da böylelikle serbest bırakılmış.

Enver Paşa'nın Malessa imzasını taşıyan birçok tablosu vardır. Bunlardan bir tanesi, bir Alman mecmuasında basılmıştır. Birçok kimse bu imzanın Enver Paşa'nın olduğunu bilmez ve onu bir Alman ressam zanneder". [158]

Enver, Latvia'daki hapishanede ve dönüş yolunda yaptığı çizimleri daha sonra bir albüme yapıştırmıştır, bu albüm şimdi elimizdedir ve içerisindeki çizimlerin yanısıra, Enver'in iç kapağına yazdığı kısa takdim, Riga'daki tutukluluk günlerini aydınlatması bakımından önem taşımaktadır.

Çizimleri hanımı Naciye Sultan'a toplu şekilde vermek maksadı ile albüm haline getiren Enver, 18 Temmuz 1920 tarihli takdiminde Latvia'daki tutukluluğunun başlangıç ve bitiş tarihlerini yazmaktadır:

"6 Nisan 1920'den 6 Temmuz 1920 tarihine kadar Letland'da olan esaretim ve badehû Riga'dan Almanya'ya seyahatim esnasında yaptığım resimler olup sevgili Cicim'e hatıra olarak takdim ettim. Berlin, 18 Temmuz 1920. Enver'in"

Enver'in çizimlerinin yer aldığı albümün Naciye Sultan'a ithaf sayfası.

Naciye Sultan'ın hatıraları ile Enver'in albüme yazdığı takdimden Riga'dan Berlin'e dönüşün ilk yolculukta olduğu gibi uçakla kaçırılmak şeklinde maceralı bir biçimde değil, diplomatik girişimler neticesinde mümkün olabildiği anlaşılıyor...

*

Enver, Almanya'ya dönüşünde son senelerinin belki de en büyük saadetini yaşamıştı: Naciye'si, Berlin'de onu beklemekteydi! Sadece karısı değil, kızları Mahipeyker ile Türkân ve kardeşi Kâmil,

bir Çerkes kalfa ile beraber büyük çabalarla İstanbul'dan ayrılmaya muvaffak olabilmiş, Mayıs sonunda Roma'ya varmış ve oradan Berlin'e geçmişlerdi ama o sırada Riga'daki bir hapishanede çile doldurmakta olan Enver, Naciye'sinin yolculuğundan habersizdi...

Üstelik, İstanbul'dan ayrılmasından sonra dünyaya gelen küçük kızı Türkân'ı da ilk defa görmekteydi...

Enver, kızı Türkân 4 Temmuz 1919'da İstanbul'da doğduğu sırada Kırım taraflarında idi ve doğumdan kardeşi Kâmil Bey'in mektubu sayesinde haberdar olmuştu, Kâmil Bey bebeğe geçici olarak Hamide isminin verildiğini ama Naciye Sultan'ın bu isimden hoşlanmadığını söylüyor ve ağabeyinden isim istiyordu.[159]

Naciye Sultan, hatıralarında Enver'in ikinci kızını onbir ay sonra görebildiğini yazıyordu:

> "...Enver Paşa, hapishaneden kurtulur kurtulmaz, Almanya'ya geldi ve bizi buldu. Geldiği zaman sırtında hapishanede giydiği elbiseler vardı. Perişan bir vaziyette idi.
>
> Ben, o zaman çok hasta ve yorgundum. Kissingen'de Dr. Dapper'in sanatoryumundaydım. Paşa ile orada buluştuk. İkinci kızı Türkân'ı ilk defa olarak o zaman gördü. Türkân onbir aylıktı.
>
> Kocamın geldiğine çok sevindim, iyileşmeğe başladım. Birkaç hafta sonra hastaneden çıkacak hâle geldim. Enişte Nâzım Bey, Berlin civarında Grünewald'da bir ev tutmuştu. Biz de onun yanına gittik. Hep beraber orada oturacaktık..."[160]

Şimdi, ailenin Almanya'da yeniden biraraya geldiği günlerin birkaç ay öncesine dönelim...

*

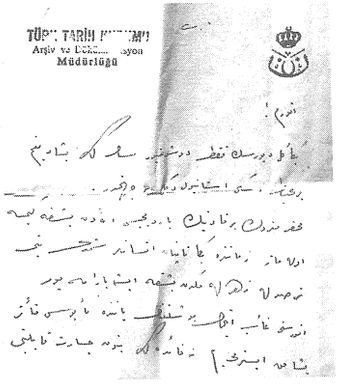
Berlin'den Moskova'ya gitmeye çalıştığı sırada İstanbul'da vahim hadiseler yaşanmaktadır...

Savaşın galipleri 1918 Kasım'ından itibaren imparatorluğun payitahtını fiili olarak işgal edecekler, işgal 1920 Mart'ında resmiyet kazanacak, İngilizler Meclis-i Mebusan'ı basarak İttihadçı hükümetin mensupları ile bazı milletvekillerini, idarecileri ve yine İttihad ve Teraki'nin İstanbul'da kalmış önde gelen isimlerini tevkif edip *savaş suçlusu* olarak Malta'ya götürecekler, hattâ güneşin doğmasından önce evlerinde tutukladıkları politikacıları giyinmelerine bile izin vermeden, üzerlerindeki pijamalar ile yola çıkartacaklardır.

Müttefiklerin savaşın başta gelen sorumlusu olarak gördükleri Enver Paşa artık Türkiye'de değildir ama ailesi işgal altındaki İstanbul'dadır ve işgalcilerin en azından taciz edebilecekleri bir hedeftir.

İstanbul'a gönderdiği her mektubunda Naciye'sini yanına, bilinmez diyarlara çağırmaktadır ama İstanbul'un artık ne vaziyette olduğunu düşünmüyor gibidir.

Naciye Sultan, Enver'e gönderdiği ve üzerinde 1919'da yazıldığı notu dışında tarih bulunmayan cevabî mektuplarından birinde İstanbul'da çektiği ıztırabı anlatmaktadır ve bu mektup eski facia romanlarının bir dram sahifesi gibidir:

"Enver,

Bana *gel* diyorsun fakat düşünmüyorsun ki yaşadığım bir muhit eski İstanbul değil, bir cehennemdir.

Muhakkar, metrûk bir kadının yardımcısı Allah'tan başka kimse olamaz. Zamanında bana tapan insanlar, şimdi beni tarassutla zehirlemekten başka işe yaramıyor.

Enver, seni kaybetmek boşluğunun yanında me'yus, müteessir yaşamak ister miyim? Ne faide ki, bütün cesaret kabiliyeti haricinde perişan bir haldeyim.

Fakat kalbimde pür-hayat, muzaffer bir ümit var ki, o da seni bulmak arzusuyla titreyen ruhumda ve kimseye anlatamayacağım ıztıraplarım.

Of! Artık bu esrarengiz muhitte yaşamak, bütün âlem peygamber olsa şefaat dilemek saadetiyle zelîl olmak vicdansızlığında bulunamayacağım.

Âh! Enver, mazinin o felâketli hatıratında birleşsek, başımı dizlerinin üstüne koysam. Fakat sana herşeyi söylemek kaabiliyeti, heyhât, nerede o kuvvet! Lisanımdan mürûr eden ufak bir kelimenin dehşetiyle çıldıracağım. Yalnız, gözlerimde titreyen katre-i mâtem sana herşeyi öğretecek. Belki sen de mahvolmuş bir kadının feryadını dinlemekten sıkılacak, mazlumiyetime şahadet bile seni korkutacak, mektuplarında daima yazdığın gibi bir hiss-i mes'uliyetle beni ezmek bahanesini bulacaksın.

Hayır Enver, hayır! Ben de ifade-i teessüre lüzum görmeden dâim nazarında ehemmiyetini kaybeden bir Naciye olarak kalacağım.

Bütün kâinata bir numune-i imtisâl olan sadakatimi hiçbirşeyle isbat edemedim. Öyle değil mi Enver? Oh! Zarar yok, sen hasta olma, sağ ol, bütün ümidin saadetle netice bulsun, ben mücadele-i hayatla kahrolayım.

Naciye"[161]

Enver Paşa ile Naciye Sultan'ın Kuruçeşme'deki yalılarına Fransız işgal birliklerinin kumandanı General Franchet d'Esperey göz

diker: 1919'un 8 Şubat'ında Galata Rıhtımı'nda ayak bastığı şehre bir fatih edâsı ile beyaz at üzerinde girmesi üzerine sadece Türkler'in değil, diğer memleketlerin işgal kumandanlarının da tepkisini çeken Fransız general...

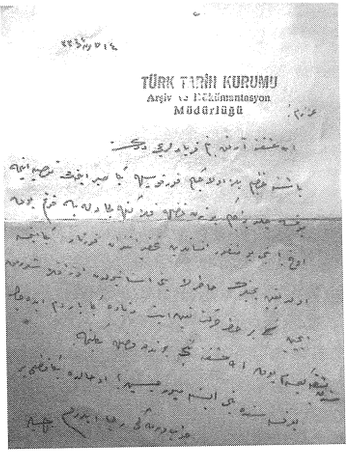
Yalıyı terketmesi için sadece 24 saat verilen Naciye Sultan çocukları ile beraber Hazine-i Hassa'ya ait Nişantaşı'ndaki bir konağa taşınır ama tâcizler bir türlü bitmez. Sultan'ın hasta olduğu ve Türkiye dışında tedavi görmesi gerektiği yolunda hem Türk hem de yabancı doktorlardan raporlar alınır, Fransızlar ile İtalyanlar İstanbul'u terketmesine karşı çıkmazlar ama bu defa İngilizler zorluk çıkartır ve engel olurlar.

İstanbul'da hayat gün geçtikçe daha zorlaşmakta, Naciye Sultan memleketten ayrılmak için her yolu denemekte ama Naciye'yi Enver'e karşı bir rehine gibi elde tutmak isteyen İngilizler, İstanbul'u terketmesine bir türlü izin vermemektedirler.

Naciye Sultan 2 Ocak 1920'deki mektubunda kocasına kavuşma arzusunu yazarken başına gelenle herşeyin müsebbibi olarak amcasını, yani Sultan Vahidedin'i göstermekte ve Vahideddin'den *hain herif* diye bahsetmektedir:

> "Kıymettar Enverciğim!
>
> Mektubunu gözyaşlarımla belki bin defa okudum, fakat ne yazayım. Ah! Biliyorum, bu mağmum satırlarımla seni müteessir etmekten başka hiçbirşey yapamayacağım. Enver, sana gelebilmek için Allah'tan başka bana yardım edecek, acıyacak hiç kimsem yok. Hatta, Allah bile bana merhamet etmiyor. Of! Enver, artık bana acı. Sensiz yaşamak bu zavallı Naciye için gayr-ı kabil, hem İstanbul'da bu riyakâr insanlar içinde bana bundan fazla azap çektirtme. Söyle, Enver, Allahaşkına sana kavuşmak için ne yapayım?
>
> Doktorlar hastadır diye rapor verdikleri halde bana izin vermiyorlar. Bu hain İngilizler beni gülerek ölüme mahkûm ediyorlar. Oh! Enver, bütün bu hakaretleri yaptıran o amcam olacak hain adamdır. Fakat olsun, ben müteessir değilim. Senin varlığın bana bütün acılarımı unutturuyor. Senin selâmetin, afiyetin için her an Allahım'a yalvarıyorum.
>
> ...Fakat, hayır Enver! Hayır, ben ölmek istemiyorum. Seninle bu acı günlerimizden intikam alarak, uzun seneler mesut, bahtiyar yaşayacağız; değil mi Enverim?
>
> ...Enverim! Bana daima uzun mektuplar yaz, resimlerini gönder. Ben de hiç olmazsa onlarla biraz mütesellî olayım. Oh! Bugün hava ne güzel, ne olur Allahım, senin yanında olsaydım. İnşaallah o zamanlar da gelecek değil mi Enverim? Yoksa ben sensiz yaşayamam, ölürüm. Sana gelebilmek için herşeyi yapacağım. Hattâ, Allahım'a bile isyan edeceğim..."
>
> *Naciye*"[162]

İki hafta sonra yazdığı mektubunda daha fazla yakınmakta, Enver'in eskiden etmiş olduğu yeminleri hatırlatmaktadır:

> "Azîzim,
>
> Allahaşkına artık benim feryadlarımı duy. Başına azîm belâ olacağım korkusuyla bana sabretmemi tavsiye etme, yoksa çıldıracağım. Bundan fazla felâketle mücadeleye kuvvetim yok. Oh! Beni bu menfur insanların tahkirâtından kurtar. Bana etmiş olduğun yeminleri hatırla. Beni İstanbul'dan uzaklaştırmak için bir hatt-ı hareket tayin et. Dünyada bana yardım edecek senden başka kimsem yok. Allahaşkına beni bundan fazla bekletme.
>
> Yoksa sen de beni istemiyor musun? O halde bana katî bir cevap vermeni rica ederim.
>
> *Naciye*"[163]

*

İstanbul'dan ailece ayrılmanın bir yolunu bulma çabaları devam ederken Fransızlar'ın Kuruçeşme'deki yalıdan bazı kıymetli eşyayı alıp götürdükleri, sonra Naciye Sultan'ın erkek kardeşi Şehzade Abdürrahim Efendi'nin hizmetkârlarının da dünya kadar eşyayı çaldıkları haber alındı.

Bütün bunlar olup biterken, yeni hükümet, İttihadçılar'ın muhalifi olan İtilâfçılar ile işgal kuvvetleri Enver'in mal varlığını araştırmakta ve gayrımenkullerine el koyma hazırlığında idi ve İngilizler, önce Paşa'nın Menekşe'deki çiftliğine el koydular.

Ailenin bütün işlerini Enver'in kardeşi Kâmil Bey takip etmekte, Türkiye'den ayrılan ağabeyine ve ablası Hasene Hanım'ın Berlin'de bulunan kocası Nâzım Bey'e gönderdiği mektuplarda ayrıntıları yazmaktaydı.

Enver, Kafkasya'dan sonra Moskova'da ve Orta Asya'da bulunduğu günlerde de kardeşine talimat ve emir gibi mektuplar gönderecek, bütün işlerini yine Kâmil Bey takip edecekti...

Kâmil Bey'in İstanbul'da karşılaştıkları maddî sıkıntıları anlattığı ve ardarda yakınmalarla dolu mektuplarında, *Seher* adında bir hanımın sık sık bahsi geçiyordu...

Seher, Naciye Sultan'ın sarayındaki kızlardan biri idi; kızkardeşi daha önce Enver ile beraber Trablus'ta bulunan, Teşkilât-ı Mahsusa'ya da alınan ve Bâbıâlî baskınından sonra Sultan Reşad'ın

Hazine-i Hassası'na tayin edilip vekilharcı olan Derviş Bey adında Konyalı bir Bektaşi ile evliydi.

Savaş yıllarında Naciye Sultan ile samimiyet kuran Seher, Enver Paşa tarafından Nâzım adında bir subayla evlendirildi ama Enver'in Türkiye'den ayrılmasından sonra Nâzım Bey karısını boşadı. Seher bu defa İstanbul Kumandanı Mustafa Nâtık Paşa ile evlendi, Naciye Sultan'a daha da yaklaştı ve eniştesi Derviş Bey ile beraber Naciye Sultan üzerinde hayli etkili olmaya başladı.

Enver ise Seher'den nefret ediyor, bu nefreti mektuplarında açık açık yazıyor ama Seher'in eniştesi Derviş Bey İstanbul'daki malları düzgün şekilde idare ettiği için kadını Naciye Sultan'ın yanından uzaklaştıramıyordu.

İlk kocası Nâzım Bey'in Sakarya Savaşı'nda şehid düştüğünü Enver'in yine bir başka mektubundan öğrendiğimiz Seher'in ikinci kocası olan İstanbul Kumandanı Mustafa Nâtık Paşa 150'likler listesine alınınca memleketi terketmişti ve Seher, Bakırköy'de yalnız başına yaşıyordu.

Seher ile eniştesi Derviş Bey, 1926 Ağustos'unda İstanbul gazetelerinde geniş şekilde yeraldılar:

İttihad ve Terakki'nin silâhşörü ve Ankara'nın eski valisi Abdülkadir Bey 1926'da İzmir Suikasti girişimine katılmakla suçlanıp İstiklâl Mahkemesi'nde gıyabında idama mahkûm edilmesinden önce Ankara'dan İstanbul'a kaçmış ve bir ara Seher Hanım'ın Bakırköy'deki evinde, sonra da Naciye Sultan'a ait olan ve kâhyalığını Seher'in eniştesi Derviş Bey'in yaptığı Menekşe'deki çiftlikte kalmıştı.

Bulgaristan'a kaçmak maksadıyla çiftlikten ayrılıp Kırklareli'ne giderken yolda yakalandı, Kırklareli'nde sorgulandıktan sonra Ankara'ya gönderildi, yeniden İstiklâl Mahkemesi'ne çıkartıldı ve önceden verilmiş olan idam cezası 31 Ağustos 1926 gecesi infaz edildi.

Abdülkadir Bey'in yakalanmasının ardından, hakkında tevkif kararı verilip mahkûm edilmesinin üzerinden geçen iki ay boyunca nerede saklandığı konusunda geniş bir tahkikat yapıldı[164] ve Abdülkadir Bey ile bağlantıları ortaya çıkartılan Seher Hanım ile Derviş Bey de tutuklandılar.

İstiklâl Mahkemesi'nde ne cezaya çarptırıldıklarını araştırmadım...

*

İttihadçı avına çıkmış olan Sadrazam Damad Ferid Paşa, yengesi Naciye Sultan'ın yanında bulunmak için Almanya'dan İstanbul'a tam 52 günde dönebilen Enver Paşa'nın kardeşi Kâmil'i bile

tutuklatmaya çalışmakta idi ve sadrazamın Enver'den intikam almak maksadı ile giriştiği bu teşebbüsü, Naciye Sultan'ın amcası Sultan Vahideddin engelledi.

Araya tanıdıklar, dostlar ve hattâ İstanbul'daki bazı yabancılar da girdi ve Naciye Sultan 1920 Mayıs'ında çocukları ile beraber İstanbul'dan nihayet ayrılıp Enver'inin yanına gitmeye muvaffak olacaktır...

Sultan, Avrupa'ya gidişini hatıralarında şöyle anlatır:

> "...1919 senesinin sonlarına doğru memleketten çıkmağa teşebbüs ettim. Rahatsızdım. Hastalığımın mahiyeti belli değildi. Memleket dışında tedavi olmak istediğimi söyleyince büyük bir konsültasyon yapılması lâzım geldiğini ileri sürdüler. İşgal kuvvetlerinin doktorları, Saray Başhekimi Reşad Paşa, Feriye Sarayı'na geldiler. Beni muayene ettiler. Doktorların hepsi Avrupa'ya gidip tedavi olmam lâzım geldiğine dair rapor verdiler. Bu raporun hükümet tarafından tasdik edilmesi icap ediyormuş. Rapor, Babıâli'ye gönderildi. Uzun müddet bekledim. Sabırsızlanıyordum. Biran evvel gitmek, hem tedavi olmak, hem de kocama kavuşmak istiyordum. Fakat raporun Babıâli'de kaybolduğunu haber aldım. Herhalde kaybolmuş değildi, hasıraltı edilmişti. Böylelikle memleketten çıkmamın gerek hükümet, gerek işgal kuvvetleri tarafından arzu edilmediğini anladım. Resmî yoldan ve müsaade ile gidemeyeceğimi hissedince başka çarelere başvurmayı düşündüm.
>
> İşgal kuvvetleri arasında en dürüst ve terbiyeli olarak hareket edenler İtalyanlardı.
>
> Çürüksulu Mahmud Paşa'nın kızı Meziyet arkadaşımdı. Kendisiyle bir gün konuşurken, memleketten çıkıp gitmek istediğimi söyledim. Beraberce çare düşündük. Meziyet, İtalyan işgal kuvvetlerinin başkanı olan Kont Caprini ile ahbaptı. Kendisine bu meseleyi açabileceğini söyledi, yardım edeceğini umuyordu.
>
> Meziyet gidip Caprini'ye vaziyetimi anlattı. Kont, Enver Paşa'yı tanıyormuş. Vaktiyle Avrupa'da beraber bulunmuşlar, ahbaplık etmişlermiş. Zevcimin yanına gitmek istediğimi duyunca bana her türlü kolaylığı yapacağını söylemiş. Meziyet bana bu müjdeyi getirdi. Artık sevincimin sınırı yoktu.
>
> Mahipeyker bir buçuk yaşında, Türkan ise henüz on aylıktı. Bu şartlar içinde memlektte yaşamama, rahat etmeme imkân kalmamıştı. Her ne pahasına olursa olsun çıkmalı idi.
>
> Kont Caprini beni ve çocuklarımı kaçırmayı Mimar Denari'ye havale etti. Kaçmak oldukça güç, hattâ imkânsız gibi görünüyordu.
>
> Mimar Denari ile görüşüp bir plân hazırladık. Hakikî hüviyetimi belli etmeden yabancı imişim gibi hareket etmek lâzımdı.

İtalyan İşgal Kuvvetleri Komutanı Kont Caprini, bana bir İtalyan vatandaşı pasaportu verdi. Denari'nin çocuklarının dadısı olarak memleketten çıkacaktım. Çocuklarım da Denari'nin çocukları olarak geçeceklerdi.

Anneme bile nereye gittiğimi söylemeden çocuklarımı alarak evden çıktım. Kardeşim Şerafettin'e bir mektup yazarak bıraktım. Bu mektupta anneme ve amcam Sultan Vahideddin'e çocuklarla beraber memleketi terkederek zevcimin yanına gittiğimi, ben memleketten ayrıldıktan sonra söylenmesini rica ediyordum.

Denari'nin evi, Saint Antuan Kilisesi civarındaydı. Oraya gittim. Vapura binmeden evvel dadı kıyafetine girmem lâzımdı. Ömrümde ilk defa olarak başımı açacak ve sokağa şapka ile çıkacaktım.

Denari'nin refikası bana bir şapkasını ve bir yağmurluğunu verdi. Kadınlar ne şart altında olurlarsa olsunlar hiçbir zaman kadınlıklarından vazgeçmezler. Ben de vaziyetin bütün tehlikesine rağmen, o aralık şapkamın yüzüme yakışmadığını gördüm ve bundan dolayı üzüldüm. Dadı kılığımı kendime bir türlü yakıştıramıyordum.

Bir berber çağırmalarını ve saçlarımı şapkaya uygun şekilde taratmak istediğimi söyleyince, orada bulunan bir arkadaşım *"Bunu bu anda düşünmek ve yapabilmek için ancak kadın olmalı"* diye bana çıkıştı ve soğukkanlılığıma şaştı. Fakat ben, herşeye rağmen ısrar ederek süslenmek, hele ilk defa giyeceğim şapkanın yakışmasını istiyordum.

Lâkin vaziyet oldukça vahimdi. Biran evvel vapura gitmemiz lâzımdı. Boş ve fuzulî işlerle vakit geçirmenin hiç sırası değildi.

Kont Caprini'nin arabasına binerek vapura kadar gittik. Çocuklarım, Denari'nin çocukları, ben de onların dadısı olarak vapura binebildik. Vapurda bizi İtalyan kuryesinin kamarasına kilitlediler. Çanakkale'yi geçinceye kadar oradan çıkmadık. Her an ya hükümet veya diğer işgal kuvvetlerinin bir motoru karşımıza çıkacak ve bizi geri çevirecek diye korku ve heyecan içinde idik. Fakat, ben hâlâ korkuyordum. Annemin, mektubumu okuduktan sonra ne şekilde hareket ettiğini bilmiyordum. Amcamdan çok çekiniyordum.

Mimar Denari, bizi Brindizi'ye kadar götürdü. Bize her türlü yardım ve kolaylığı gösterdi. Gerek Kont Caprini, gerekse Mimar Denari bu dostane hareketi hiçbir maddî menfaat karşılığında yapmamışlardır. Para ile ödenemeyecek kadar büyük olan bu iyiliklerine ve dostluklarına karşı kalbimde daima derin bir minnet ve şükran beslerim. Kendilerine zorla kabul ettirdiğim hediyeler, bu minnet borcumun küçük birer nişanesidir.

Görümcem Hasena Hanım ile zevci Nâzım Bey bizi Brindizi'de karşıladılar. Bu, benim ilk seyahatimdi. O zamana kadar memleketten hiç çıkmamıştım. Ancak kitaplarda okuduğum tanımadığım yepyeni ve değişik bir âleme gelmiştim. Roma'da

duyduğum çan sesleri benim için gurbet acısının ilk yankısıydı. Ne zaman çan sesi duysam, hep bu seyahati hatırlarım.

Annemden, kardeşlerimden, doğup büyüdüğüm evimden, çok sevdiğim memleketimden, ayrılmıştım. Ne vakit dönebileceğim belli değildi. Karşılaşacağım hayat ne olacaktı? Meçhule doğru gidiyordum. Tek tesellim: Kocamı bulmak ve çocuklarımın yanımda oluşu idi.

Görümcem ve eniştemle beraber Roma'da birkaç gün kaldık. Sefarete giderek kendimi tanıttım. Sefir Galip Kemalî Bey idi, bana çok yardım etti. Hemen pasaport verdi. Sefarette ailesiyle tanıştım. Kızı o zaman Bay Hüsrev Gerede ile henüz evlenmemişti.

Biran evvel Berlin'e gitmek için sabırsızlanıyordum. Berlin'e telefon edip, Enver Paşa'yı aradık. Fakat kendisinin Berlin'de olmadığını öğrendik. Bu haberi, bize o zaman Berlin'de bulunan Talât Paşa verdi. Kocam bizim geleceğimizi bilmediği için Almanya'yı terketmiş. Bir Alman tayyaresine binerek, Rusya'ya hareket etmiş.

Bu haber beni çok üzdü ve endişeye düşürdü. Almanya'ya gitmek için hissettiğim tehalük ve arzu sönmüştü. Gayem biran evvel kocama kavuşmak ve çocuklarımı babalarına göstermekti. Halbuki şimdilik buna imkân yoktu. Kimbilir onu ne zaman ve nerede bulacaktık?

Daha seyahatin ilk safhasında güçlükler ve üzüntülerle karşılaşmaya başlamıştım.

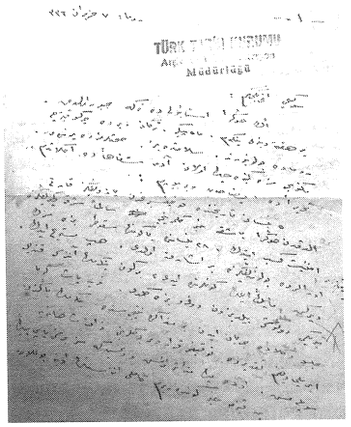
Bilmiyordum ki, bu daha hiçbir şey değildi. Daha neler çekecek, neler görecektim!

İnsana evvelden başına gelecekleri anlatsalar: *"Ben bu kadar cefaya dayanamam, bu derecede üzülmeye tahammül edemem"* diye kadere isyan eder. Fakat dayanılmayacak cefa ve üzüntü yoktur."[165]

Paşa'nın kardeşi Kâmil Bey, Roma'ya varmalarından hemen sonra, 7 Haziran 1920'de, Berlin'de olduğunu zannettiği ağabeyine Avrupa'ya gelişlerinin ayrıntısını hikâye ettiği bir mektup gönderdi ama mektup Enver'in eline bir ay sonra, Riga'dan Berlin'e dönüşünün ardından geçti,

Kâmil Bey, mektubunda enteresan bir teşebbüsten de bahsediyordu: Sultan Vahideddin, ağabeyinin kızı olan ve *"kızım"* diye bahsettiği Naciye Sultan'ı Enver'den boşatabilmek için yanına, yani Yıldız Sarayı'na aldırmak istemişti ve ailenin İstanbul'u fırsat buldukları anda derhal terketmesinin sebeplerinden biri de, padişahın bu teşebbüsü idi:

> "Sevgili ağabeyciğim,
>
> En sonra İstanbul'u da terke mecbur olduk. Bir haftadan beri yengem, Mahipeyker, Türkân ve bir de Çerkes kızı ile Roma'da

Kâmil Bey'in İstanbul'dan ayrılmalarından sonra Enver Paşa'ya ilk mektubu.

bulunuyoruz. Selâmetteyiz. Sıhhatlerimiz de yerindedir. Mektubumu size getirecek olan adama şifahen de anlattım. Tahriren de izahat veriyorum.

5 Nisan tarihinde Königsberg'den yazdığınız kartı aldıktan sonra başka haber gelmeyince salimen Şark'a geçtiğinize emniyet kesbettim. 28 Nisan'da Bakü'nün sükûtu bize sizin oralarda bulunduğunuza bir işaret oluyor. Hep müsterih idik derken mayısın ilk günlerinde idi, bir gün yengemin annesi kandil tebriki dönüşü Yıldız'dan doğru bize geldi. Ferid Paşa güya Meclis-i Vükelâ'da cereyan eden bir müzakere neticesinde yengemin yanından ayrılmadığım takdirde tevkifime karar verdiklerini Zât-ı Şâhâne'ye söylemiş. O da pek müteessir olmuş ve demiş ki, siz bir şey yapmayın ben kızıma haber gönderirim. Kâmil'i annesinin evine yollar. Bunun üzerine annesini çağırmış, yukarıda yazdıklarımı anlattıktan sonra demiş ki, *"Kâmil bîgünahtır, o daha çocuktur. Kat'iyyen ona fena muamele edildiğini istemem. Yalnız şimdilik annesinin evine gitsin. Kızımın işlerini oradan idare etsin. Sakın, kızım kalmasına ısrar etmesin. Sonra çocuğu tevkif ederler. Belki beni de kızımı Yıldız'a almağa icbar ederler"*.

Tevkif edileceğimi zannetmemekle beraber hemen ertesi günü ben çiftliğe gittim. Yalnız muhakkak olan bir şey varsa, o da padişahın yengemi Yıldız'a kapayacağı ve orada sizden ayrılmasını temin için lâzımgelen herşeyi yapacağı idi. Bunu temin maksadı ile evvelâ beni uzaklaştırıyorlardı. Padişahın bu arzusunu akîm bırakmak için en iyi çare İstanbul'u terketmekti. Hemen vakit kaybetmeden İtalya Mümessili Askerîsi Miralay Kont Kaprini'ye bil-vasıta müracaat ettim. Bu zat sizi Selânik'ten tanır ve çok severmiş. Ma'al-memnuniye kabul etti, hükümetine yazdı, oradan da cevab-ı muvafakat aldı. Arasından bir ay geçmeden fakat birçok helecanlı saatler geçirdikten sonra yengem, Mahipeyker, Türkân ve Enise kalfa, Donari'nin ailesi ile 29 Mayıs 336 (1920) Cumartesi günü öğleden sonra ve ben de iki gün sonra İtalyanlar tarafından hapsedilerek (!) tahtel-hıfz iki gün sonra, yani 31 Mayıs Pazartesi günü İtalya'ya hareket ettim..."[166]

*

Naciye hasta ve yorgundu, İtalya'dan Almanya'ya geçer geçmez kaplıcaları ile meşhur Bad Kissingen'de bir sanatoryuma yattı. Karısının Avrupa'da olduğunu Berlin'e varır varmaz öğrenen Enver, hapishanede giydiği ve hâlâ üzerinde olan elbiselerini değiştirmeye bile vakit harcamaksızın trene bindiği gibi hemen Bad Kissingen'e gitti!

Hasret bitmişti, kaplıca kasabasında gayet mesut birkaç hafta geçirip trenle hep beraber Berlin'e döndüler.

Enver'in kızkardeşi Hasene Hanım ile kocası Nâzım Bey, yani birkaç sene önce İttihad ve Terakki'nin ölüme mahkûm ettiği ve Enver'in düzenlediği suikast teşebbüsünden yaralı olarak kurtulan enişte, Türkiye'yi karısı ile beraber daha önce terketmişti ve Berlin'de yaşamakta idi.

Nâzım Bey gelenler için Grünewald semtinde bir villa kiraladı.

Aile villada mutlu anlar geçirdi ama beraberlikleri sadece birkaç hafta devam etti ve Enver tekrar Moskova yollarına düştü.

Ama bu yeniden ayrılış ânında Enver de, Naciye Sultan da ailede çok önemli bir değişiklik olacağının henüz farkına varmamışlardı:

Naciye Sultan üçüncü çocuğuna hamileydi ama bu çocuğunu hiçbir zaman göremeyecek, hattâ erkek mi yoksa kız mı olduğunu bile aylarca öğrenemeyecekti!

*

Yollar açılmıştı, Moskova'ya gidebilmek için yeniden uçak maceralarına girmeye lüzum yoktu, yolculuk bu defa tren ve karayolu ile yapılacaktı ve Almanlar yine herşeyi organize etmişlerdi...

Moskova yolcuları Enver Paşa, Ziya ve Fuad Beyler, Leo adındaki Bolşevik görevli, bir Alman subayı ve Talât Paşa'nın kayınbiraderi Hayretî Bey ile daha bir-iki kişiden ibaretti.

*

Enver 1920'nin 4 Ağustos'unda Berlin'den kimbilir nasıl bir ruh hâli içerisinde ayrılmış, Naciye'ye kimbilir nasıl veda etmişti?

Naciye'nin kocasını balkondan ve başı ellerinin arasında arkasından bakarak yolcu ettiği dışında birşey bilmiyoruz...

Enver sadece birkaç hafta önce kavuştuğu Naciye'sinin hasretine birkaç saat bile dayanamamış olacak ki, ara istasyonlardan birinden Berlin'e kısa ama teessür dolu bir mektup gönderdi:

> "...Naciye, pek müteessirim. Gözüm önünde balkonda başın ellerin arasında masa üzerinde (?) olarak canlı olarak duruyor. *"Allahım, bilmem ne vakit seni istediğim gibi mes'ud, güler göstereceksin?"* diye zihnimden bin türlü fırtınalar geçiyor...".

Hasreti daha ilk saatlerde öyle bir hal almıştı ki, aynı istasyondan bu mektubun hemen ardından daha kısa bir başka mektup gönderecek, *kendini dişlerini sıkarak zaptettiğini* yazacak, Königsberg'den de birkaç saat ara ile iki mektup yollayacaktı.

Naciye'ye gönderdiği bu mektuplar ile beraber, 5 Ağus-

tos'ta kızlarına da birkaç satır yazmıştı:

"Güzel yavrularım!
Sizleri sevgili cici efendimizin yanında düşündükçe müsterihim. Sakın ola ki efendimizi üzmeyesiniz. O kadar iyi olunuz ki ayrılmamızdan hâsıl olan yaralar sizin güzel, nevazişli cıvıltılarınızla kapansın.
Sizi nihayetsiz defa öpen babanız Enver".

Kocasının yeniden yollara düşmesi üzerine Naciye Sultan'ın İstanbul'da yaşadığı iç sıkıntıları bu defa Berlin'de nüksetti. Enver'e Rusya'ya gitmek üzere Almanya'dan ayrılmasından on gün sonra, 1920'nin 14 Ağustos'unda yazdığı mektupta *"Enver, sensiz herşey çirkin. ...Yavrularımızı da sevmiyorum. Senden uzak bulunmama sebep onlar olduğunu düşündükçe zavallı yavrucaklarımı üzmek, ağlatmak istiyorum. İki gözüm, vallahi kendime mâlik değilim"*[167] diyordu.

*

Enver vapur, tren ve otomobille Laiching, Pillau, Königsberg, Johannisburg, Kolno, Lomça, Biyalistok, Vilnius, Minsk ve Smolensk üzerinden on gün boyunca devam eden bir yolculuğun ardından 15 Ağustos 1920'de, öğleye doğru, artık Moskova'da idi.

Sovyet Dışişleri Bakanlığı'nın Sofiyskaya Naberejnaya'da, yani Ayasofya Rıhtımı'nda 14 numaradaki misafirhanesine yerleştirildiler. Ankara'dan gelmiş olan ve Hariciye Nâzırı Bekir Sami ve Adliye Nâzırı Yusuf Kemal Beyler ile İbrahim Tâlî, Seyfi ve Rizeli Osman Bey de aynı misafirhanede idi. Enver, ilk temaslarının ardından misafirhanede tek başına kaldığında gece saat biri kırk dakika geçe Naciye'sine ilk mektubunu yazdı...

Enver'in bir süvari tüfeğinin namlusundan çıkan kurşunlarla yere serilmesinin sadece birkaç gün öncesine kadar hiç aksatmadan yazacağı ve yaptığı hemen herşeyi rapor verircesine anlatacağı mektuplar faslı artık başlamıştı!

*

Enver, henüz kavuşmuş olduğu Naciye'sini ve iki kızını Berlin'de bırakıp Moskova'ya gitmeye mecbur mu idi?

Almanya'da ordunun ve hükümetin sürgündeki İttihadçılar'a sağladıkları himayeye ve verdikleri her türlü desteğe bakılacak olursa Ermeniler'in intikam teşebbüsleri ile ilgili söylentilerin getirdiği huzursuzluk dışında gitmesi için bir sebep yoktu, Berlin'de kalabilmesi pekalâ mümkündü.

Ama âh o binbir çeşit idealler, savaşta uğranan mağlûbiyetin ardından gittikçe artan intikam hissi, Müslüman dünyasını şâha kaldırarak İngiltere'yi dize getirme hevesi ve daha da önemlisi Naciye'nin karşısına mağlûp değil, savaşın galiplerini yerlere sermiş bir muzaffer edâ ile çıkabilme hayâli!..

Moskova yolunda gönderdiği mektuplardan birinde Naciye'ye *ağlamamasını* söylemekte ve gidiş sebebini, daha doğrusu hayallerini açıkça yazmaktaydı... *İslâm, beşeriyet, Türklük* ve kendi ifadesi ile daha mukaddes bir sebep; *Naciye'si için çalışmak:*

"...Oh! Naciye sen müteessir olma, ağlama, sonra ben hayatın bundan sonraki mezâhimine hiç tahammül edemem. Senin hiç kimsenin gözyaşlarını görmeye alışmamış kalbin elbette beni ağlar görmeye, duygu[lan]maya razı olmaz. Naciye, hem niçin ağlayacaksın? Ben[im] koca bir İslâm hey'eti, beşeriyet, Türklük, fakat bunlardan da bence daha mukaddesi senin için çalışmaya gittiğimi düşün de müteessir olma. Allah'a dua et ki muvaffak olup döneyim, yahut daha doğrusu kavuşalım..." *(Königsberg'den 6 Ağustos 1920'de yazdığı mektuptan).*

Ama, Naciye Sultan bir hafta sonrasının, 14 Ağustos'un tarihini taşıyan mektubunda açıkça isyan ediyor, *"Beni sevmiyorsun, inkâr mı ediyorsun?"* diyor sonra daha ağır ifadeler kullanıyor, *"...ıztıraplarımla yatakta bırakarak benden kaçmadın mı?"* diyor ve aynı şekilde acı sözlerin ardından mektubunu güzel ifadelerle tamamlıyordu:

"Enver!
Mektuplarını aldım. Cidden bana uzun mektup yazmak için kendini üzüyorsun. Âfiyet haberin kâfi. Hayır, Enver! Ben senden daima hakikati duymak isterim. Evet, sensiz geçen acı günlerimde daha mesut idim. Oh! Yârab, şimdi bütün ıztıraplarımdan daha acı olan hakikat. Evet Enver, beni sevmiyorsun. İnkâr mı ediyorsun? Yok Enver, bana hıyanet eden gözlerin söyledi.

Her hafta mektuplar ile nasıl zaman geçirdiğimi yazmamı, yazmaz isem güceneceğini söylüyorsun. Peki, fakat sen bunları görmemek, duymamak için ıztıraplarımla yatakta bırakarak benden kaçmadın mı?

Oh! Enver, biraz olsun zavallı hasta kadına acı. Onun günahı yalnız seni delicesine sevmek. İşte bu resim sensiz ne yaptığımı söyleyecektir. Oh! Yârab, neler yazıyorum. Hayır, Enverciğim beni hiç düşünme. Allah'a hemen her an senin için yalvarıyorum. Vârol Enverciğim. ...Of! Enver, Allahaşkına beni uzun zamanlar yalnız bırakma. Artık sensiz yaşayamam, ölürüm.

İnsanlardan nefret ediyorum. Saadetlerini göstermek için gözyaşlarıma gülüyorlar. Yârab, benim günahım ne? Dünyaya yalnız ağlamak için mi geldim? Enver, sensiz herşey çirkin. Müzik, onu hiç hiç duymak istemiyorum. Yavrularımızı da sevmiyorum. Senden uzak bulunmama sebep onlar olduğunu düşündükçe zavallı yavrucuklarımı üzmek, ağlatmak istiyorum. İkigözüm, vallahi kendime mâlik değilim. Teessürden ne yazdığımı bilmiyorum.

Emin ol, seni müsterih etmek için bütün kederlerimi unutmaya çalışacağım. Bütün kalbimle muvaffakiyetini Allah'ımdan temennî eder, güzel ellerinden, yüzünden öperim sevgili Enverciğim.

Naciye"[168]

*

İttihadçılar ve bilhassa Enver Paşa, o günlerde Moskova için siyasî alanda kullanılabilecek mükemmel birer vasıta idiler ve Sovyet idareciler, Enver'in faaliyetlerine *Ali Bey misyonu* diyorlardı.

Bolşevikler eski Çarlık Rusyası'nın tamamına henüz hâkim olamamışlardı. Moskova başta olmak üzere büyük şehirlerin çoğu ellerinde idi, karşı devrimci ayaklanmalar devam etmekteydi ama İttihadçılar'ı gelecekte herhangi bir şekilde kullanabileceklerini düşündükleri için ellerinin altında olmalarını istemekteydiler.

Bu vasıtayı ne şekilde kullanmaları gerektiği konusunda henüz kararsız olmalarına rağmen, Almanya yahut Türkiye ile ilişkilerinde İttihadçılar'dan istifade edilebileceği fikri hâkimdi.

Versailles Anlaşması ile kolu-kanadı kırılmış olan Almanya'nın müffefiklere rağmen ve onlardan habersiz şekilde güçlenme çabaları içerisinde olan üst düzeyi de Rusya ile temaslarda İttihadçılar'dan istifadeyi düşünmüş, hattâ bu işi hayata geçirmeye başlamışlardı ve Moskova, Türkler'in aracılık etmesini makul bulmuştu.

Bolşevikler'in kısa bir müddet öncesine kadar memleketleri ile harp halinde bulunan İttihadçılar'a yakın olmalarının daha önemli ikinci bir sebebi de vardı: Anadolu'daki gelişmeler...

Moskova, Türkiye'de son olup bitenleri, yani Millî Mücadele'yi yakından takip etmekteydi ve etmesi de son derece normaldi. Mustafa Kemal'in başlattığı hareketin başarı kazanıp kazanamayacağı, ideolojik rengi ve mücadeleden başarı ile çıkması halinde gelecekte Sovyet rejiminin dostu mu yoksa muhalifi mi olacağı henüz belli değildi ve Enver Paşa, Türkiye konusunda ihtiyaç halinde mükemmel bir vasıta idi! Ankara mücadelesinde başarısız olduğu yahut Sovyetler'e karşı bir politika izlemeye başladığı takdirde Enver'in Mustafa Kemal'in yerine geçmesini denemek pekalâ mümkündü!

Bir başka düşünce de, Anadolu'nun Enver vasıtası ile komünistleştirilmesi idi! Azerîler'den ve Müslüman Kafkasyalılar'dan teşkil edilecek süvariler Enver'in kumandası altında Anadolu'ya sevkedilebilir ve Üçüncü Enternasyonal'e bağlı olan Türkiye Komünist Partisi'nin mensupları bu kuvvetler vasıtasıyla Anadolu'da bir *Türk Şûralar Hükümeti* kurabilirlerdi.[169]

Enver, Çarlık Rusyası'nın eski başbakanlarından Prens Gorçakov'un Moskova'daki sarayında işte bu sebeplerle ağırlanıyor; elde bulundurulması gereken bir *joker,* bir *yedek kart* olarak bekletiliyordu. Bolşevikler'in Enver'in kesin konumu ile ilgili olarak önceleri bir türlü karar verememeleri ama sadece Enver'in değil, Moskova'ya gelmiş olan diğer bütün İttihadçılar'a hareket serbestliği ve maddî imkân sağlamaları da hep bu düşüncelerle, yani Ankara'nın Moskova'ya karşı rengini ve konumunu belli etmesini ve muhtemel gelişmeleri beklemelerindendi.

Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da 1920'nin 23 Nisan'ında Millet Meclisi'nin açılmasından üç gün sonra Moskova'ya bir mektup göndererek diplomatik ilişkiler kurma ve işgal kuvvetleri ile mücadelesinde mümkün olan yardımın temin edilmesi talebinde bulundu. Sovyetler'in verdikleri cevapta bu talepten memnunluk duyduklarını ifade etmeleri üzerine Ankara Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey kısa bir müddet sonra Moskova'ya gitti, Kremlin'de Türk-Sovyet Anlaşması'nın taslağı da hazırlandı ama Ermenistan ile ilgili bazı maddelerde anlaşmazlıklar çıkması üzerine metin hemen imzalanamadı.

İki taraf arasındaki ilişkiler yine de dostluk esası üzerinde devam etti. Ermeniler'in tacizlerinin devam etmesi üzerine Kâzım Karabekir'in 1920 Eylül'ünde başlattığı harekâtın zaferle neticelenmesi ve Ankara'nın Ermeniler ile araya Moskova'yı dahil etmeden 2 Aralık'ta Gümrü Anlaşması'nı imzalaması da ilişkileri etkilemedi. Türkiye ile Sovyetler arasında Moskova'da 16 Mart 1921'de *Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması* imzalandı ve Sovyetler, Türkiye'ye daha önce yapmaya başlamış oldukları silâh ve para yardımını arttırmayı vaadettiler.

Anlaşmanın imzalanmasının hemen ardından Ankara, Moskova'ya önemli taahhütte bulundu: Türkiye dış politikasında herhangi bir değişiklik olması halinde bunu Moskova'ya bildirecek ve Moskova ile beraber karar verecekti![170]

Türk-Sovyet ilişkilerinin o dönemdeki önemli aşamalarından biri, 1921 Kasım'ında yaşandı: Sovyetler'in önde gelen generallerinden Kliment Voroşilov ile Mihail Vasiliyeviç Frunze, Sakarya Savaşı'nın hemen ardından Ankara'yı ziyaret ettiler.

Tarihe Türk-Sovyet ilişkilerini güçlendiren kişi olarak geçen Frunze, birkaç ay sonra Enver'in kaderinde, daha doğrusu hayatının sonlanmasında da önemli rol oynayacaktı!

*

Kendisi için bir ölüm-kalım mücadelesi olan Sakarya'dan zaferle çıkan Ankara'nın Moskova'yı ilişkilerinin dostluk temelinde devam edeceğine ikna edip dış politikasını da bu çizgide devam ettirmesi, Enver ve arkadaşlarını Sovyetler için artık önemsiz hâle getirdi. Kremlin, İttihadçılar'a karşı önceden verdiği vaadlerin

yerine getirilmesinden yahut çizilen müşterek yol haritalarının uygulanmasından yavaş yavaş vazgeçti ve İttihadçılar'a artık tek başlarına olduklarını hissettirmeye başladı.

Sovyetler'in önde gelen İttihadçılar'a, meselâ Enver ve Cemal Paşa ile lider kadrosunun diğer mensuplarına karşı zamanla aralarına mesafe koymalarının bir diğer sebebi, Moskova'da misafir ettikleri bu kişilerin Sovyetler'deki Müslümanlar, özellikle de Türkler ile ilgili faaliyette bulunmaya başlamaları veya bulunacaklarını hissettirmeleri idi. Moskova'dan Bakü'ye ve Batum'a giden, daha sonra Buhara'ya geçen Enver Paşa adım adım zaten takip edilmekteydi ve Sovyetler'e karşı başka türlü görünmeye çalışan Enver'in yerli Müslüman liderler ile yaptığı temasların Moskova'nın gözünden kaçması da zaten imkânsızdı. Buhara'daki Sovyet konsolosun sonraki aylarda Enver'e ettiği ve *"Sizin buralarda ne işler ettiğiniz biliyoruz"* mânâsına gelen sözleri de Moskova'nın titiz ve dikkatli takibinin neticesiydi.

Moskova'ya Enver'den önce başka İttihadçılar da gitmişlerdi. Almanya'dan Moskova'ya, oradan da Afganistan'a geçen Cemal Paşa, Afgan Emîri Amanullah Han'ın yeni ve modern bir orduya sahip olmasına çalışmakta; Kâbil'den gittiği Orta Asya'da da birşeyler yapılıp yapılamayacağını gözden geçirmekteydi.

Orta Asya, oralardaki Türkler ve Turancılık savaşın son senelerinde İstanbul'un siyasî mahfillerinde gerçi moda olmuştu ama o beldelerin nasıl yerler olduklarından ve halkının özelliklerinden pek kimse ayrıntılı şekilde haberdar değildi.

Aynı malûmat yokluğu, İttihad ve Terakki'nin lider kadrosu için de geçerliydi. Öyle ki, kadronun en önemli isimlerinden olan Dr. Nâzım Bey, yeniden ilânı için Abdülhamid rejimine karşı senelerce mücadele verdikleri Kanun-ı Esâsî'yi bile komitecilik yahut iktidar günlerinde bir defa olsun okumamıştı. Kanun-ı Esâsî hakkında tek bildiği, arkadaşlarından işittiği idi: *İyi birşey olduğu!*

İstanbul'un Orta Asya hakkındaki bilgileri de kulaktan dolma idi ve elde edilen tek-tük bilginin kaynakları Türk Ocakları gibi dernek ve müesseselerde faaliyet gösteren, Kırım'dan, Kazan'dan yahut Türkistan'dan gelenlerin anlattıkları yahut İttihad ve Terakki'nin Türkistan'a gönderdiği subaylar ile öğretmenlerin raporları ve söylediklerinden ibaretti.

Bilinen tek doğru mâlûmat ise, o uzak iklimlerde Türkler'in yaşadıkları ama seneler boyunca Rus esaretinde olduklarından ibaretti!

Orta Asya konusunda Enver'in bilgisi de arkadaşları ile aynı seviyede idi ve tuhaftır; Orta Asya'ya diğer İttihadçılar'dan daha fazla alâka göstermesi bir kitapla, Moskova'da 7 Temmuz 1921'de

okumaya başladığı bir kitapla başladı: İsveçli kâşif Sven Hedin'in[171] Orta Asya Seyahatnamesi'ni okumaya başlaması ile...

Naciye'ye 10 Temmuz'da gönderdiği mektubunda seyahatnameyi okudukça *Türk illerini tanıdığını ve oralara ısındığını* yazıyor, *"Burada hemen tamamiyle dilimizi konuşan on iki milyon halk var"* diyor, aklına gelen yeni fikirlerden sözediyordu:

> "...Yine, Seyahatname'yi okudum. Kitapta, Yakup Han'ın kayığının kaçarken takip ettiği yoldan bahsederken 'Acaba Asya-yı Vustâ'da şöyle kırk milyonluk bir Türk hükümeti tesis edemez miyim?' diye düşünmeye başladım. Kimbilir, Allah büyüktür. Düşün rûhum, azametli bir Türk-Müslüman ülkesi olur...".

Hedin'in yazdıklarını okurken kitabın üslûbundan ve ayrıntılardan sıkıldığı oluyor ama o iklimlere merakı daha da artıyor, 23 Temmuz'da *Türklüğün şark hudutlarında dolaşıyor gibi lezzet aldığını* yazıyordu...

Orta Asya macerasını ateşleyen kişi büyük ihtimalle Sven Hedin idi ama İsveçli seyyah böyle bir işe ilham vermiş olduğunu hiçbir zaman bilmeyecekti!

*

Enver hayatının Rusya'daki bu yeni safhasında ne yapacaktı?

Sovyet Devrimi'nin asıl çehresi ve getirdiği değişiklikler ile sürgüne gitmelerinden sonra karşılaşan İttihadçılar, yazdıklarından anlaşıldığı kadarı ile gördüklerinden ve işittiklerinden oldukça fazla etkilenmişlerdi. Devrimden sonra öğrendikleri *proleterya, ezilmişlik* yahut *kölelik* gibi kavramlar, İttihadçılar'ın şuuraltlarında savaşta uğranan büyük yenilginin ardından gelen intikam hislerinin süs kavramları olmuş; hattâ yepyeni hevesler, meselâ Türkiye'den Hindistan'a uzanan bir İslâm Devleti yahut İngiltere'nin yokedilmesi arzusunu ortaya çıkartmıştı.

İttihadçılar'ın, özellikle de Enver Paşa'nın katılamamasına rağmen Üçüncü Enternasyonal ile yakınlaşma çabaları ve ilhamını Komünist Enternasyonal'den aldığı belli olan *İslâm İttihad Cemiyetleri* şeklindeki yeni teşkilâtlara bel bağlamalarında da Sovyet Devrimi'nin yarattığı psikolojik etkilerin gözardı edilmemesi gerekir.

Enver Paşa'nın Moskova'ya gitmeden önce Rusya'da yapacağı işler konusunda bir kararı yahut plânı yoktu, faaliyet sahasını orada belirleyecekti. Mektupları ve diğer bütün yazışmaları, sadece *birşeylerle mücadeleyi* düşündüğünü gösterir.

Bu mücadeleye herşey dahildi! Bir-iki sene önce kendini, ordularını ve devletini büyük bir mağlûbiyete uğratan müttefikler ve en başta da İngiltere ile mücadele, Müslüman dünyasını ezilmişlikten

kurtarma hevesi, imkân olursa Anadolu'ya, millî hareketin başına geçme arzusu, Türkiye'den Hindistan'a uzanacak muazzam bir İslâm İmparatorluğu kurma hayâli, İttihad ve Terakki'yi canlandırma yahut ona benzer ama yeni bir teşkilât kurup güçlendirme niyeti ve bütün bunları hayata geçirmesinin ardından da herşeyi Naciye'sinin ayaklarının altına serme ruyası...

Yani sadece ve mutlaka bir *mücadele,* o kadar!

*

Enver, Moskova'ya varmasından sonra hem Sovyetler ile, hem de Ankara'nın o günlerde Moskova'da bulunan temsilcileri ile görüşmelere başladı ve on gün kadar sonra, 26 Ağustos 1920'de Ankara'ya, Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup gönderdi...[172]

"Kardeşim efendim" diye başlayıp *"Hürmetle gözlerinizden öper ve muvaffakiyetinize her zaman dua ederim kardeşim efendim"* ifadesiyle son bulan mektubunda Rusya'ya İslâm muhitinde teşkilât icrasıyla ve memleketin halâsı uğrunda çalışmak maksadıyla gittiğini, görüştüğü Sovyet hükümet yetkililerini kendi fikrine muvafık bulduğunu söylemekte, Almanya ile Rusya arasında silâh ticareti konusunda aracılık ettiğinden bahsetmekte, İngiltere'nin dahilî vaziyetinin zorluk içerisinde bulunduğunu iddia edip Ruslar'ın İngiltere aleyhindeki teşebbüslere yardımda bulunmayı kabul ettiklerini anlatıyordu. Enver mektubunda birçok memleketin, Almanya, İtalya, Macaristan, Bulgaristan, Suriye, Mısır, Hindistan, Irak vesâirenin siyasî vaziyeti hakkında yorumlar yapmakta, Mustafa Kemal'e bazı tavsiyelerde bulunduktan sonra *"Teşkilât ve teşebbüsatımdan arasıra sizi haberdar ederim"* demekteydi.

*

Türkiye'nin savaşta uğradığı büyük yenilgi maalesef hatıra getirilmeden ve dünyanın dört bir tarafında İngiltere'ye karşı bir kıyam başlatma hevesi ile dolu olan bu mektubun asıl önemli tarafı, Enver'in birkaç ay sonra gideceği ve hayatını noktalayacağı Orta Asya hakkındaki düşüncelerini de yazmış olmasıdır...

Cemal Paşa'nın bir mektubundan da, *Buhara'nın medeniyetten nasibini almayı düşünememiş olduğunu* öğrenmiştir. Buhara cahil ve mutaassıp ulemânın elindedir ve daha da mühimi, böyle bir vaziyet Enver'e göre İslâm için lekedir!

Enver'in Orta Asya macerasına atılmadan önce o diyarlar hakkında bütün bildiği, işte bunlardan ibaretti...

*

Enver, 15 Ağustos 1920'de vardığı Moskova'daki telâşlı koşuşturmalarından iki hafta sonra bir başka yolculuğa çıktı; Şark Milletleri Kurultayı'na katılmak için Bakü'ye gitti.

1 Eylül'de başlayıp 7 Eylül'de sona eren Kurultay'ı Komünist Enternasyonal tertip etmişti ve Enternasyonal'in başkanı olan Grigory Zinoviev, Kurultay'ın da başkanı idi.[173]

Enternasyonal'in Kurultay'ı düzenlemesinin ardındaki maksatların başında sömürgelerde ve Şark memleketlerinde devrimi teşvik ile bu memleketlerin işçi sınıfını ihtilâle davet etmek ve Şark'ın kendileri ile beraber olduğunu gösterme arzusu yatıyordu.

Enver, 26 Ağustos gecesi Moskova'dan Zinoviev, ona ve arkadaşlarına Rusya yolunu açan Karl Radek, Macaristan'ın önde gelen komünistlerinden Bela Kun, kurultay delegeleri ve o sırada Moskova'da bulunan bazı İttihadçılar ve Ankara Meclisi'nin Moskova'daki temsilcilerinden olan Dr. İbrahim Tâlî Bey[174] ile beraber Kurultay'a gideceklere tahsis edilmiş hususî trenle ayrıldı. Halil Paşa, Bahaeddin Şakir ve Küçük Talât Beyler de iki ay önce Bakü'ye gitmiş ve faaliyete başlamışlardı...

Ankara, Enver'in Bakü'ye gideceğinden haberdardı. Enver, Mustafa Kemal Paşa'yı yolculuğundan daha önce mektupla zaten haberdar etmiş,[175] Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir de Erzurum'dan Enver'e bir mektup göndererek[176] Türkiye'nin Sovyetler'in haricindeki bir memleketten yardım ümidinin kalmadığını hatırlatmış, Enver'den Ruslar'ı ve Âzerîler'i kuşkuya ve şüpheye düşürecek hareketlerden kaçınmasını ve milliyet prensiplerinden de uzak durmasını istemişti. Ama, Karabekir mektubu yazmakta biraz geç kalmıştı ve Bakü'ye kurye ile gönderdiği 7 Eylül tarihli mektup, Kurultay'ın kapanmasından sonra Moskova'ya dönen Enver'in eline büyük ihtimalle geçmemişti.

Bakü'deki Kurultay'ı düzenleyenler Enver Paşa'yı yanlarında götürerek İslâm dünyasına *birlikte hareket ettikleri* mesajını vermeyi düşünürlerken, seyahat Enver için Türkiye'deki gelişmeleri memleketin daha yakınından takip edebilme imkânı demekti. Teşkilât ile teması ve yazışmaları Bakü'de de devam etti ama büyük heveslerle gittiği Kurultay'dan memnun ayrıldığını ifadeye çalışsa da hayal kırıklığına uğradı, zira Kurultay'da delegelere hitaben konuşma yapmasına izin verilmedi!

Kurultay'a dünyanın dört bir tarafından komünistler, sosyalistler, Bolşevikler ve sosyal demokratlar gibi solun her çeşidini temsil edenler yahut o günlerin Moskova'sı ile resmî veya yalnızca hissî temasları olan davetliler katılmıştı.

Türkler ise, üç grup teşkil ediyorlardı: Ankara Hükümeti, Türk komünistleri ve İttihadçılar...

Ankara Hükümeti yeni kurulmuş olan Komünist Partisi'nin

konuştu. Konuşma sonunda, elindeki kâğıtları Zinoviev'e bıraktı. Çekildi. Locaya döndü. Ama kendi nutkunu kendisi okuyamadı. Reis vakti gelip nutkun okunacağını açıklayınca, Türk Komünistleri sırasından şiddetli direniş ve protesto gösterileri geldi. *'Kurultay'a değil, Halk Mahkemesi'ne!..'* çığlıkları durmadan tekrarlanıyordu. Daha ağır sözler de vardı.

Nihayet, başkan nutkun başkası tarafından okunacağını bildirdi. Okuyan da, gene Türkiye Komünist Partisi'nden ve en çok bağıranlardan, Mehmed Emin isminde biri oldu. Eline verilen kâğıtları âdeta değinmek istemezmiş gibi jestlerle halka karşı sallayarak, sanki istemediği bir işi yapmaya mecbur kalmış gibi, samimiyetsiz pozlar alıyordu. Bu, tabiî doğru değildi. Eğer okumak istemiyorsa, okumayabilirdi. Bu iş, daha sakin ve olgun bir başkası tarafından yapılırdı. Kaldı ki, Türkiye Komünist Partisi Grubu olarak yığınlaşanlar, bu okunuş sırasında da rahat durmuyorlardı. Öyle ki, salondaki topluluk bu defa Enver Paşa'ya, Enver Paşa'nın adına veya okunan sözlerine karşı nasıl bir reaksiyon göstermek gerektiğinde karışıklığa düştü. Alkışlayanlar veya alkışlarken susanlar, bağıranlar veya bağıramayanlar birbirine karıştı".[181]

Enver'in Şark Milletleri Kurultayı için bizzat kaleme aldığı yahut arkadaşları ile beraberce hazırladığı nutkunun temelinde, savaş senelerindeki bazı kararları ile ilgili olarak hissettiği pişmanlık vardı ve savaşa Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya veya İngiltere tarafından ortadan kaldırılması tehdidine karşı devletin istiklâlini muhafaza maksadı ile girildiğini söylüyordu. Almanya, dünya harbinde Türkiye'nin *hayatını bağışlamaya razı olmuştu* ve savaşa Almanya'nın tarafında girilmesinin sebebi de Enver'e göre bu idi:

> "...Türkiye harb-i umumîye girdiği zaman dünya ikiye ayrılmıştı. Birisi emperyalist ve kapitalist olan eski Çar Rusyası ve müttefikleri, diğeri de yine emperyalist ve kapitalist olan Almanya ve müttefiki idi. Bu iki gruptan bizi doğrudan doğruya boğazlamak ve mahvetmek isteyen Çar Rusya'sı ve İngiltere dostlarına karşı yalnız hayatımızı bağışlamaya razı olan Almanlar'ın yanında harbettik. Fakat biz her vakit emperyalizm aleyhinde bulunduk. Alman emperyalizmi de, bizden kendi maksuduna göre istifade etmek istemiş olabilir. Fakat biz istiklâlimizi muhafazadan başka bir hedef takip etmedik..."[182]

Artık ezilmiş halkların tarafındaydı ve Türkiye'de güçlü bir işçi sınıfı olmadığı için kuvvetini geçmişte halktan, halkın ezilen kısmı olan köylüden almakta idi!

*

Kurultay zabıtlarında, Enver Paşa'nın bildirisinin Kurultay'ın sekreterliğini yapan Ostrovsky adında Ortadoğulu bir komünist Yahudi tarafından önce Rusça'sının, ardından Türk Komünist heyetinin mensuplarından Mehmed Emin tarafından da Türkçe'sinin okunduğu ve İbrahim Tâlî Bey'in bildirisi için de aynı usûlün tatbik edildiği görülüyor.[183]

Enver'in aleyhinde sarfedilen sözler nutuk fiyaskosunun yaşanmasından, yani bildirisini kürsüde kendisinin okumasına izin verilmemesinden sonra da devam etti..

Beşinci gün ilk sözü alan Rus dilbilimci Mikhail Pavlovich,[184] Enver Paşa'nın Almanya ile ittifak yapmış olmasına veryansın etti, Brest-Litovsk görüşmelerine katılmış olan Türk heyetinin davranışlarını *utanç verici* bulduğunu söyledi; *"Türkler'in Kars, Ardahan ve Batum'u almalarının ardından birlikleri Ahıska ile Gümrü'yü ele geçirdi; daha sonra Azerbaycan'a yürüyüp Bakü'yü işgal ettiler. Bakü'de iki ay devam eden Türk idaresi, şehrin tarihinin en karanlık sayfalarıdır"* dedi.[185]

Aynı gün kürsüye gelen Çeçen komünist Mutuşev *Birleşme ve İlerleme* mânâsına gelen *İttihad ve Terakki*'nin ismini kelime oyunu ile *Çözülme ve Gerileme* diye telâffuz ettikten sonra Sultan'ın mutlakiyet tarihinin tâcını giyerek Anadolu köylülerini dilenci vaziyetine düşürdüğünü söyledi.

Altıncı gün yapılan konuşmalarda da Türkiye'den yine sık sık bahsedildi ve Kurultay'ın son gününde bir tuhaflık daha yaşandı: İttihad ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden olan ama Kurultay'ın resmî delegeleri arasında yeralmayan Bahaeddin Şakir Bey, Türk Komünist Partisi'nin mensuplarından ve kurultayın delegelerinden İsmail Hakkı ve Süleyman Nuri Beyler ile beraber *Doğu Halkları Propaganda ve Eylem Konseyi*'ne seçildi!

*

Enver'in Kurultay'a katılması komünistler ile sosyal demokratların tepkilerinin sonraki günlerde de devamına sebep oldu. Meselâ, Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin mensuplarından gazeteci Toni Sender ile partinin bazı liderleri daha sonra Frankfurt'ta bir broşür yayınladılar ve *"Ermeni halkının cellâdı Enver Paşa'nın Üçüncü Enternasyonal'e kabulü Georg Ledebour ile diğer yaşlı devrimciler tarafından engellendi"* dediler.

İddia doğru gibi idi, zira Komünist Enternasyonal, yani *Komintern* 1921'n 22 Haziran ile 12 Temmuz günleri arasında Moskova'da Üçüncü Kongresini yaparken Enver de Moskova'da bulunuyordu ama toplantılara katılmadı. Mektuplarında Enternasyonal'in sekreteryası ile temaslarından bahsediyordu, hattâ arkadaşlarına bir nüshası şimdi Türk Tarih Kurumu'nda da olan bir metin hazırlatıp sekreteryaya vermişti ama Kongre'ye iştirak etmedi.

Bakü Kurultayı'nın başkanlığını yapan Grigory Zinoviev, hatıralarında Enver'in aleyhindeki yayınlar ile çıkan dedikodulardan şikâyet

edecek ve Enver Paşa'nın Kurultay'a delege değil misafir olarak katıldığını, konuşmasına izin verilmediğini ama bildirisinin okutulduğunu, hattâ Enver'i *'asla kollarını açarak kabul etmediklerini'* yazacaktı:

> "Söze, Enver Paşa'nın Bakü ziyareti ile ilgili gerçeği anlatmakla başlamalıyız: Enver Paşa, gayet iyi bilindiği gibi asla bir delege değildi, konuk olarak gelmişti. Kurultay'da konuşmak istedi ama talebi reddedildi. Bunun üzerine bir bildiri okuma talebinde bulundu ve bu talep kabul edildi. Bildirisinde kendisi ile Türk Hükümeti'nin delegelerinin Sovyet Hükümeti'nin tarafında olduklarını ve kurtuluşa herhangi bir memleketin burjuvası ile anlaşarak eremeyecekleri konusunda artık ikna olduklarını söyledi.
>
> Bu bildiriye cevaben biz ne yaptık? Onu kollarımızı açarak kabul mu ettik? Kesinlikle hayır! Bela Kun ile beraber bir tasarı hazırladık. Kurultay'a sunduğumuz bu metinde üzerine basa basa *'Türk halkını emperyalist savaşın sorumlularına karşı uyarıyor, bu liderleri halka şu andaki sadakatlerini söz ile değil, fillî şekilde ispata; Türk işçileri ile köylülerini de sadece yabancı zalimlere değil, kendi kapitalistleri ile de savaşmaya davet ediyor ve şu anda mevcut bulunmayan ama güçsüz de olsa kabul edilir olan sovyetlerini teşkile çağırıyoruz'* diyorduk.[186]

*

Elimizdeki yazışmaları, Enver'in Bakü günlerinde İttihadçı arkadaşları ile devamlı temasta olduğunu, teşkilât işleri ve Anadolu'da başlatmayı düşündüğü yeni hareketin esasları ile uğraştığını gösteriyor.

Enver'in Kurultay'a sunduğu metnin değişik versiyonları da bugün yine elimizde bulunuyor...[187]

Bir zamanlar imparatorluğun en güçlü adamı olan Enver'in sosyalist bir kimlik taşıyan böyle bir metni hazırlayıp Kurultay'a sunmasındaki maksadı bellidir: Bolşevikliği yahut komünistliği benimsememesine rağmen bir müddet için faaliyet göstermeyi düşündüğü Moskova'ya artık ezilmiş halkların yanında olduğu ve olacağı mesajını vermek, böylelikle de kendine sağlanan desteğin devamını sağlamak...

Bakü'ye gitmek üzere Moskova'dan ayrılmasından hemen önce 26 Ağustos'ta Berlin'e, Naciye'sine yazdığı mektupta yolculuğunun sebebini *ordunun yeniden teşekkülüne ve memleket için faydalı olmaya çalışmak* diye ifade etmişti ama Kurultay'a verdiği metinde kullandığı ideolojik kavramlara ve fikirlere o sırada hakikaten inanıp inanmadığını aslında kendisinden başka hiç kimse bilemeyecekti...

Enver Paşa'nın Bakü'de o günlerde çektirdiği fotoğraflarda pek gülümsememesinin sebebi, belki de Kurultay'da yaşadığı hayal kırıklığı idi!

*

Enver, Bakü Kurultayı'nın ardından Moskova'ya döndü, burada yine teşkilât işleri ile meşgul oldu ve 26 Eylül 1920'de Ankara'ya, Mustafa Kemal Paşa'ya Bakü'deki faaliyetini anlattığı bir mektup gönderdi.

Bakü'ye gidişinden Azerî idarecilerin pek memnun olmadıklarını ilk defa *"...Bakü'ye seyahatim bilumum Müslümanlarca pek büyük şevk ile karşılandığı halde, Azerbaycan Hükümeti bunun aksi fikirde bulunduğunu göstermeye çalıştı. Herhalde Azerbaycan resmî adamlarının bu hareketinin başka taraflardan mülhem olması muhtemeldir"* sözleriyle bir çeşit itiraf gibi anlattıktan sonra Anadolu'ya Sovyet yardımı meselesine temas ediyordu. Ruslar'ın Osmanlılar'dan teşkil edilecek bir kuvvet ile beraber Kafkasya'dan sağlanacak bir süvari alayının Anadolu'ya yardım maksadıyla gönderileceğini söylediklerini ama bu ifadelere inanmadığını yazıyor, Sovyet Hükümeti'nin Anadolu'ya ciddî ve önemli yardımlarda bulunabileceğine de ihtimal vermiyordu.

Sonra, Türkiye'nin dışına çıkıp uzak iklimlere, Orta Asya'ya uzanıyor; Türkistan ile ilgili hayallerinden, Çin Türkistanı meselesi ile meşgul olduğundan bahsediyor, Cemal Paşa'nın Afganistan'da yapacaklarını anlatıyor, sonra Anadolu'nun işgale karşı topyekûn bir mücadele hazırlığı içerisinde olduğunu hatırına getirmeden Azerbaycan'a ve Afganistan'a subaylar gönderilmesini istiyordu.[188]

Enver, Bakü'de uğradığı hayal kırıklığından Mustafa Kemal Paşa'ya 17 Temmuz 1921'de, Ankara ile münasebetinin artık tamamen bozulmasından onra gönderdiği bir başka mektubunda da bahsedecek ve *"...Bolşevikler'den şahsî bir menfaat temîne çalışsaydım, sizlerin Bolşevik olduğunuz zaman ben Bakü'de hakikati ve ne olduğumu âleme ilân ederek, hattâ orada bazılarının mânâsız taarruzuna uğramayı da göze aldırmazdım"* diyecekti.[189]

Mustafa Kemal Paşa, 26 Temmuz tarihli mektubu 4 Ekim'de cevapladı ve Enver'e nazik bir üslûpla Panislâmist hareketlere girişerek Ruslar'ı ve İngilizler'i şüphelendirmekten kaçınması gerektiğini hatırlattı![190]

*

Enver, Moskova'da üç hafta kadar kaldıktan sonra, 1920 Ekim'inin ilk haftasında Moskova-Minsk-Vilna-Pusukof-Petrograd ve Reval üzerinden yeniden Berlin'e, Naciye'sinin ve arkadaşlarının yanına gitti.

Berlin'de hem sürgündeki İttihadçılar, hem de Almanlar ile temaslarda bulundu, Ekim'in son haftasında Roma üzerinden birkaç günlüğüne Budapeşte'ye geçip tekrar Berlin'e döndü ve ailesi ile ilk defa beraberce tatile çıktı: Hanımı, iki kızı ve emekdar kalfaları ile beraber İsviçre'ye, İtalya'ya ve Avusturya'ya gittiler ve Avusturya'nın karlarla kaplı dağlık Simmering kasabasında romantik anlar geçirdiler...

Temaslarına ailesi ile beraber çıktığı tatilde de devam etmekte ve teşkilât mensupları ile hiç durmadan yazışmaktaydı.

Ama bütün seyahatleri, temasları ve toplantıları müttefik istihbaratları, özellikle de İngilizler tarafından yakından takip ediliyordu ve merkezlere bazıları baştan aşağı hatalı da olsa daimî şekilde raporlar gönderilmekteydi.

1921 yılbaşını ailesi ile beraber Viyana'da geçirdi ama yine teşkilât işleri ve bitmeyen yazışmalarla meşgul oldu.

O günlerin ailesi ile son beraberliği olduğunu, bir daha biraraya gelemeyeceklerini nereden bilebilecekti ki?

Berlin'e Ocak'ın sonlarına doğru dönmüşlerdi; yeni teşkilât hiç bitmeyen haberleşme, yazışma ve temas gerektirmekteydi, her ânı doluydu ve bir de dergi çıkartma hazırlığı içerisindeydi.

Naciye'sine ayırdığı zamanların dışında bir ânı bile boş değil gibiydi ama bütün bu çabaların muvaffak olabilmesi için yapması gereken bir başka işi daha vardı: Moskova'daki faaliyetlerini tamamlaması!

1921 Şubat'ının ikinci haftasında çıktığı bu defaki Moskova yolculuğu altı ay önceki seyahati kadar zor ve sıkıntılarla dolu değildi, yollar açıktı ve Enver yine ayrılık azâbı içerisindeydi. Yol boyunca uğradıkları yerlerden çocuklarına oyuncak göndermeye çalışmış ama bulamamış ve çikolata ile kurabiyeler göndermekle iktifa etmişti. Başında bir ağrı vardı, artık *talihin bir oyuncağı gibi sürüklendiğini* hissetmekte, *oyuncak olmaktan kurtulacak kudreti kendinde bulamadığına* inanmakta ve zihnindeki bazı suallerin cevabını da bulamamaktaydı.[191]

Üstelik, ardında bıraktıklarına artık bir kişinin daha ilâve edilmiş olduğunu sadece kendisi değil, Naciye'si de henüz bilmiyordu...

Naciye, birkaç haftalık hamile idi!

*

O günlerde Afganistan'da bulunan Cemal Paşa, 1 Aralık 1920'de, Kâbil'den Enver'e hazırladığı çok gizli bir plânı anlattığı bir mektup gönderdi...

Cemal Paşa'nın *plân* diye bahsettiği çalışması, aslında tam bir hayaller yumağı idi! Önce, Avrupa'dan geçtiği Afganistan'da yaptıklarını anlatıyor, Şark dünyasını İngilizler'in zulüm ve baskısından kurtarabilmek için çok önemli bir hazırlığa giriştiğini yazıyordu.

Plâna göre, İslam dünyasının üç ayrı bölgesinde bağımsızlık hareketleri başlatılacaktı. Hindistan, Afganistan, Fergana ve Türkistan'ı Cemal Paşa kendisi ayaklandıracak; İran, Buhara, Hive ve Türkmenistan'daki hareketin başında da Enver olacaktı.

Kurtarılacak üçüncü bölge ise Türkiye idi ve Mustafa Kemal Paşa zaten bu işle meşgul oluyordu!

Cemal Paşa, bu konuda kaleme aldığı bir raporu Moskova'ya, Sovyet hariciyesine gönderdiğini de anlatıyor, Sovyetler'in plânı kabul etmeleri halinde derhal harekete geçmeleri gerektiğini söylüyor ve Enver'e Moskova'da teşkilât kurmaktan vazgeçip artık *"İran, İranlılarındır"* sloganı altında başkaldırılar düzenlemesini tavsiye ediyordu.[192]

Ama, Cemal Paşa özene bezene kaleme alıp Berlin'e gönderdiği bu uzun mektubu boş yere yazmış olacak, Enver bu *üçlü başkaldırı* teklifine kulak asmayacak ve kendi bildiği yoldan gidecekti.

*

Enver, dindardı...

Gençliğinden itibaren dine bağlı olmuş ve dinî kaidelere hayatı boyunca riayet etmişti. Gerçi askerî ortaokulun ilk senesinde sınıfın yedincisi iken sene sonu imtihanında ulûm-ı diniyye hocasının okutmadığı halde sorduğu hac konusundaki soruya cevap veremeyince aldığı kırık not yüzünden altmışıncılığa düşmüştü ama gelecekteki sicilini etkilemesi muhtemel olan bu hadise okuldaki gayretini arttırıp biraz tembellik getirdi ise de sonradan toparlanmıştı ve dine bağlılığı etkilenmemiş gibi idi...[193]

Dindarlığının yanısıra geleneksel kaidelere, özellikle de aile kavramının gereklerine de riayetkârdı ve Harbiye Nâzırlığı sırasında sosyal hayata müdahale ettiği de oluyordu. Meselâ, İstanbul'un Belediye Başkanı Operatör Cemil Paşa'nın 1914'te açtığı Gülhane Parkı'nda erkeklerle kadınların beraberce girmelerine karşı çıkmış, Cemil Paşa'ya sert bir yazı gönderip parkta kaç-göç emretmiş, emri yerine getirilmiş ve kadınlarla erkeklerin Gülhane'ye tekrar birlikte girebilmeleri daha sonra Cemal Paşa'nın verdiği destek sayesinde mümkün olabilmişti.[194]

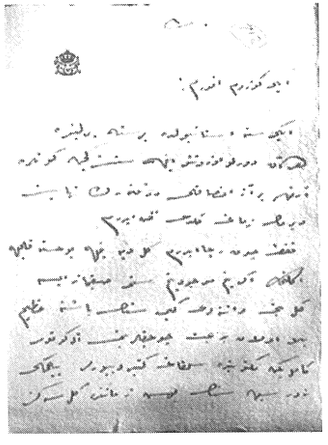
Gurbet günlerinde dine daha fazla bağlanan Enver, artık beş vakit namazını da aksatmamaya itina ediyordu:

> "...Sabah alelusûl onda kalktım. Banyomu ve abdestimi de alıp namazımı kıldıktan sonra gezmeye çıktım.
>
> Ha! Efendiciğim, namaz deyince şaşacaksın. Hakikaten tuhaf bir derunî arzu ile şimdi namaza başladım. Dün sabah namazını kıldım. Mâlûm ya! Seferî olduğumdan her vaktin namazını ikişer rekât kılıyorum ve vaktinde edâ edemezsem alelekser sabah namazında hepsi geçmiş olarak kılıyorum. Bilmem cicimin hoşuna gidecek mi? Allah kabul etsin" *(16 Mart 1921 tarihli mektubundan).*
>
> "...Namaz deyince, bilmem evvelce söylemiş miydim? Evvelâ ne kadar vakit Moskova'da kalacağım belli olmadığından yani hemen her an hareket üzere olduğumdan bütün namazlar seferî

itibarıyla ikişer rekattır. Sonra da her sabah o günün sabah namazıyla beraber bir gün evvelki dört vaktin namazlarını geçmiş olarak kılıyorum. Bu suretle şer'a muvâfik olmak üzere bir defada on rekât namaz kılarak vazife-i diniyemi ifa ediyorum ve buna devam etmemek için hiçbir mâni yok. Yalnız Allah kabul etsin. Tabiî, hergün namazdan sonra sana, çocuklarıma dua ediyorum. Ya sen bana dua edecek fırsat buluyor musun? Âh! Ben de ne tuhafım, 'Acaba beni hatırladığın günler oluyor mu?' desem daha iyi" *(28 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

Naciye'nin yanına gelmesini Moskova günlerinde de istemekte, gelişini hayâl etmekte, sadece Naciye'ye değil, Berlin'deki kardeşi Kâmil Bey'e de Sultan'ı getirmeye çalışmasını yazmaktaydı.

Ama bütün bu davetler Naciye Sultan'a göre neticesiz kalmaya mahkûmdu ve *hasta kalbi ile eğlenilmesinden* ibaretti. Kocasının bitmeyen seyahatlerinden ve ortadaki kararsızlıktan Naciye'nin canı epey sıkılmış olmalı ki, Moskova'ya Enver'in hissiyatını mutlaka altüst etmiş olan can yakıcı bir mektup gönderdi:

İki gözüm Enver'im!

İki sene İstanbul'da, bir sene Berlin'de her an türlü üzüntü ile sensiz geçen günlere artık biraz insaflı düşünerek nihayet vermek zamanı geldi zannederim.

Fakat çok rica ederim *'Gel'* diye benimle, bu hasta kalbimle eğlenme. Eğer benim mevcudiyetim seni sıkmaz ise gel, beni ve anneleri gibi senin başına azîm belâ olan bedbaht çocuklarını al, götür. Kâmil Bey'in mektubunda *'Sultan'ı getir'* diyorlar. Bilmem ki, ne dersin? Senin *'Boş zamanında gelirsiniz'* diye yazmakla bir adım bile yürüyemeyeceğime emin ol efendim.

Ben Kâmil ile değil, senin ile izdivaç ettim. Eğer benim ile yaşamak istemiyor isen üzülme efendim. *'Ben seni istemiyorum, senden bıktım'* de, ben de o zaman anlar, senin başından defolur gider, sen de ben de rahat ederiz. İşte, yine tekrar ediyorum; eğer benimle yaşamak istiyorsan, beni başkaları himayesinde yaşatma. Ben senden hiçbirşey istemiyorum; yalnız senin yanında bulunmak, seninle beraber yaşamak istiyorum ve kat'i cevabını sabırsızlıkla bekler, ellerinden öperim.

Naciye[195]

*

Moskova'daki ilk günler işte bu şekilde, girişilmesi şart görülen bir mücadelenin ne maksatla ve nasıl olacağına karar verilmesi

hazırlıkları ile geçti...

Enver Paşa'nın Moskova günleri hakkında bugüne kadar bir hayli araştırma ve yayın yapıldığı ve Paşa'nın tam metinleri bu kitapta yeralan mektupları da o günlerin bilinmeyen ayrıntılarını aydınlatacak mahiyette bulunduğu için burada Moskova macerasının detaylarına girmeyecek ve hadiselerin ana noktalarına temas etmekle yetineceğim.

*

İttihadçılar parti, siyaset, klik teşkili yahut sık sık kongre düzenlemek gibi alışkanlıklarını sürgün günlerinde de devam ettirdiler; nizamnameler ve talimatnameler hazırladılar, yayınlar yaptılar, Avrupa'dan Rusya'ya, Orta Asya'dan Afganistan'a ve daha birçok yerlere durmadan seyahat ettiler.

Meselâ, Berlin'e yerleşen Talât Paşa, başkanlığını İttihadçı Dürzîler'den Emîr Şekib Arslan'ın yaptığı *"Şark Klübü"* isimli bir teşkilât kurdu. Avrupa'daki bazı İttihadçı Türkler'i ve memleketlerine dönme imkânı bulamayan çoğu Arap yine İttihadçı Müslümanlar'ı bu klübe aldı, teşkilât adına dergi çıkartma hazırlıkları yaptı, diğer Avrupa memleketlerine giderek İngiltere ile münasebetlere girişmenin ve Anadolu'ya yardım sağlamanın yollarını aradı. Ama bütün bu çabaları 15 Mart 1921'de Berlin'de katledilmesi ile noktalandı.

Cemal Paşa da arkadaşları ile beraber Türkiye'den ayrılmasının ardından önce İsviçre'ye gitti, Klosters kasabasına yerleşip hatıralarını yazdı, oradan Moskova'ya geçti, Bolşevik liderler ile temaslar yaptı. Moskova'dan önce Taşkent'e, oradan da Afganistan'a gitti ve daha sonra *kral* unvanını alacak olan o zamanın emîri Amanullah Han ile yakınlık kurarak Afgan Ordusu'nu modernleştirmeye çalıştı. Sonra yeniden Moskova'ya ve Moskova üzerinden Avrupa'ya döndü; derken Almanya, Fransa ve İtalya'da neticesiz kalan temaslardan sonra tekrar Moskova'ya gitti.

Talât, Cemal ve Enver Paşalar'ın sürgünlerinin ilk zamanlarında Ankara adına da temaslarda bulundukları izlenimini vermeleri üzerine, her üç Paşa ile yazışmalarında önceleri dostane ifadeler kullanan Mustafa Kemal 20 Haziran 1920'de Erzurum'a, Kâzım Karabekir'e gönderdiği telgrafta Enver Paşa ve arkadaşlarının kendiliklerinden memleket ve millet işlerine müdahalelerine müsaade edilemeyeceğini yazdı.

Mustafa Kemal, bu kişilerin yapacakları vazifeyi sadece Ankara'nın belirleyebileceğini söylüyordu.[196]

Cemal Paşa, sonraki günlerde Ankara ile arasını düzeltmeye çalıştı. Mustafa Kemal'e gönderdiği mektuplarda onun adına hare-

ket etmediğini, Ankara'nın onayı olmadan herhangi bir teşebbüste bulunmayacağı garantisini verdi ve aralarında eski bir hukuk bulunan Cemal Paşa ile Mustafa Kemal'in münasebetleri kısa bir müddet için düzelir gibi oldu.

Mustafa Kemal Paşa, 26 Kasım 1921'de Moskova Sefîri Ali Fuad Paşa'ya gönderdiği telgrafta Cemal Paşa'nın Enver ile alâkasını tamamen kesmesini istiyor ve dürüst şekilde hareket ettiği takdirde destek vereceklerini yazıyordu:

> "Moskova'da Sefir-i Kebîr Ali Fuad Paşa Hazretleri'ne:
> Telgrafnamenizi 8 Teşrinisani (Kasım) 1921'de, yirmi iki günde aldım. Cemal Paşa şimdiye kadar gösterdiği dürüst harekette devam ederse kendisini takviye edeceğiz. Her halde Enver Paşa ve saire ile alâkasını kat'etmelidir (kesmelidir). Bunları benim tarafımdan açıkça kendisine söyleyiniz. Medine Muhafızı Fahreddin Paşa'yı Afganistan Sefiri yaptık. Cemal Paşa'nın Afganistan'daki mesaîsini yavaş yavaş millete anlatarak mevkîini tahkim edeceğiz, şimdiye kadar olan iş'arâtını hüsn-i telâkki ve mümkün olanlarını tatbik ettim. Onun tarafından telgrafa ve iş'âr-ı devletinize muntazırım.
> *Mustafa Kemal".*[197]

Ama, bir aya kalmadan herşey tekrar değişti: Mustafa Kemal, Cemal Paşa'nın Ankara'ya giden Sovyet Generali Frunze vasıtası ile gönderdiği mektubu okuyunca çileden çıktı! Moskova Sefîri Ali Fuad Paşa'ya 22 Aralık'ta bir telgraf göndererek eski zihniyeti devam ettirmek isteyen ve Ankara'nın talimatlarını yerine getirmek yerine nasihat eden Cemal Paşa ile *fikirlerini düzeltinceye kadar* münasebetini kestiğini söylüyor, *"Ben, milleti İttihad ve Terakki bayrağı altına davet edemem"* diyordu:

> "Moskova'da Türkiye Sefîr-i Kebîri Ali Fuad Paşa Hazretleri'ne:
> 22/12/1921 tarihli şifreye cevaptır.
> Âhiren Ankara'ya muvasalat eden Ukrayna Hey'eti Reisi Yoldaş Frunze ile Cemal Paşa'nın gönderdiği bir mektupta bizim vaziyet ve efkârımızla (fikirlerimizle) kabil-i te'lif olmıyan (uyuşmayan) ve hâlâ eski zihniyetin idâmesine mâtuf (devamına yönelik) tavsiyelerinden anlaşıldığına nazaran müşarünileyh Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni keyif ve arzuya göre sevk ve idare olunuyor mahiyetinde zannediyor. Ben, milleti İttihad ve Terakki bayrağı altına davet edemem. Ankara'ya nasihat vermek değil, Ankara'nın tamamen nokta-i nazarı ve talimatı dairesinde hareket etmekle nâfi (faydalı) olabileceğini ve binaenaleyh tashih-i fikir edinceye (fikirlerini düzeltinceye) kadar kendisiyle idâme-i münasebette (ilişkilerin devamında) mâzur bulunduğumu tebliğ etmenizi rica ederim.
> *Mustafa Kemal".*[198]

O sırada Orta Asya'ya geçen Enver, *Basmacı* isyanına katılmış ve Basmacılar arasında hatırı sayılır bir mevki edinmişti. Sovyetler bu yüzden, yani Enver'in yarattığı hayal kırıklığının etkisi ile Cemal Paşa'yı önceki gibi sıcak şekilde karşılamadılar, verdikleri yardımı ve desteği de kestiler, üstelik Sovyet devlet güvenlik örgütü ÇEKA, Paşa'yı sorguya çekti, sorgunun zaptı İzvestiya Gazetesi'nde yayınlandı ve Ankara hemen zaptın Türkçe'ye tercümesini getirtti.[199]

Enver'in gidebileceği artık tek bir yer kalmıştı: Anadolu...

Ama, gidemedi, zira kaderine 21 Temmuz 1922'de Tiflis'te iki yaveri ile beraber kurşunlanarak can vermesi yazılmıştı!

Bolşevikler, Türkiye'den ayrılmasından sonra gittiği Kafkasya'dan Avrupa'ya geçen ve Berlin'den Moskova'ya binbir zorlukla ulaşan Enver Paşa'yı sıcak şekilde karşılamışlardı. Enver, komünist liderlerle beraber Bakü'deki Doğu Halkları Kurultayı'na katılmasından sonra döndüğü Moskova'dan bu defa Batum'a gitti, Sakarya Savaşı günlerinde Anadolu'ya geçmenin yolunu bulmaya çalışırken Sovyetler'in gözünde artık eski öneminin kalmadığını farkedince Orta Asya'ya geçti. Müslüman halk üzerindeki işgale, baskılara ve esarete son verip bir İslâm İmparatorluğu kurma hevesi ile Ruslar'a karşı mücadeleye başladı ama bu son macerası sadece dokuz ay devam edebildi ve onun hayatı da Cemal Paşa'nın katlinden iki hafta sonra, 1922'nin 4 Ağustos sabahı Kızıl Ordu'nun kurşunları ile noktalandı.

*

Avrupa'da ve Rusya'da faaliyette bulunan İttihadçılar sadece bu üç paşadan ibaret değildi. Partinin önde gelen isimlerinin yanısıra ikinci ve hattâ üçüncü derecedeki mensupları da dört bir yanda dolaşıyor, gruplar teşkil ediyor ve siyasî alanda faaliyet göstermeye çalışıyorlardı.

Talât ve Enver Paşa arasında gelecek konusunda Türkiye'den ayrıldıkları gece başlayan anlaşmazlık sürgünde de devam etti. Bu iki lider ile etraflarındaki İttihadçılar'ın münasebetleri önceleri aralarında bir anlaşmazlık bulunmadığı şeklinde görünse de fikir farklılıkları zamanla derinleşti ve Talât Paşa'nın ölümünün ardından ona bağlı olan İttihadçılar ile Enver Paşa arasındaki münasebetler tamamen koptu.

Fikir ayrılığının başta gelen sebebi önceleri Enver'in kendi başına hareket etmesi ve giriştiği Orta Asya macerası idi. Talât Paşa her hareketini Ankara ile görüş birliğine vardıktan sonra yapmış, kurduğu teşkilâtları Ankara'nın bilgisi dahilinde hayata geçirmiş, Enver ise bu işlere hep kendi başına girişmiş ve Talât Paşa, En-

ver'in siyasî faaliyetleri ile kurduğu yeni teşkilâtlara bu yüzden karşı olmuştu.

Enver, sürgünün ilk zamanlarında Talât Paşa'nın destek vermemesi üzerine Cemal Paşa ile çalışmayı ve beraberce İngilizler ile bir anlaşmaya varmayı denedi. Temaslardan netice çıkmayınca yüzünü Moskova'ya çevirdi ve bu defa Bolşevik desteği ile İngiltere ve İngiliz emperyalizmi aleyhinde faaliyete girişti.

Talât Paşa ile fikir ayrılığına Cemal Paşa da düşmüştü ve birbirlerinden artık hiç de hoş olmayan ifadelerle bahsediyorlardı!

Cemal Paşa, 4 Aralık 1919'da Münih'ten Enver Paşa'ya gönderdiği mektupta Talât Paşa hakkında ağır ithamlarda bulunuyor, hattâ kendisinin aleyhinde konuşan Paşa'nın bazı yakınlarından *alçak, namussuz, edepsiz* ve *kâselîz* diye bahsediyor ve Talât Paşa ile artık beraber çalışma imkânı kalmadığını yazıyordu:

> "...Buraya geldiğimiz günden beri vahdet-i mesâi nâmına ne yapmış isem, kâffesi Talât tarafından unf ile mukabele gördü. Yaptıkları, düşündükleri şeyleri benden gizlemek için her türlü tedâbîre müracaat etti. Aç mısın, susuz musun, bir kere sormadı. Beş parasız kalmak tehlikesinde olduğumu hissettiği halde istihzâ-âmiz bir tavırla "Ay! Cemal'in de parası yokmuş!" dedi. Gerçi bugün kalplerimiz yekdiğerimize karşı kat'iyyen tamir kabul etmeyecek derecede kırık ise de, bu kırıklığı zâhiren göstermemek icab ederken dost ve düşman demeyerek herkesin yanında benim hakkımda mühmilâne idare-i lisandan çekinmedi.
>
> Mahzâ ben yine memlekete gidinceye kadar beraber çalışmaya hazırım. Fikri, düşüncesi, âmâli, plânları ne ise mufassalan bana yazsın. Ben de kendisine bundan tasavvurâtımı kemâl-i nush ile yazarım. Birlikte bir mesai-i hariciye programı tertip ederiz ve ondan sonra hep birlikte çalışmaya başlarız.
>
> Şurasını da ilâve edeyim ki, İstanbul'da Doktor Akil Muhtar gibi, Nuriye hanım gibi ne kadar Talât taraftarları var ise, elyevm benim aleyhimde atıp tutmaktan vazgeçmiyorlarmış. Bunlara alçaklık ve namussuzluk derler. Talât bu kâselîzlerine edepsizliklerinden sarf-ı nazar etmelerini yazacak olursa pek isabet eder. Sadaretten altı ay sonraya kadar dost gibi çalıştık. Bundan sonra düşman gibi çarpışmaya mecbur olmayalım. Kendisi pekalâ bilir ki, benim aleyhimdeki entrikalarına vesaireye karşı ben çok tahammül gösterdim. Bu tahammülün sâiki hayr-ı vatandı. Fakat artık zannediyorum ki sabrım tükenmek üzeredir. Gerçi memlekete gittikten sonra birlikte çalışmamıza artık imkân kalmamış ise de hiç olmazsa dost kalalım..."[200]

Ama, sonradan Enver ile Cemal Paşa'nın da arası zamanla açıldı. Cemal Paşa yanlış yaptığına inandığı Enver'i mektuplarında tenkide başladı, ifadeleri bir müddet sonra daha da sertleşti, Enver Paşa da aynı şekilde mukabele edince münasebetleri tamamen koptu ve birbirleri hakkında söylemediklerini bırakmadılar.

Tarihin kanunu değişmeyecek ve 1908 Devrimi'nin evlâtları, birbirlerine biraz geç de olsa nihayet gireceklerdi!

Talât Paşa'ya bağlı olan İttihadçılar'dan bazıları Paşa'nın katlinin ardından Enver'in daha önceden kurmuş olduğu cemiyetlere katıldılar ama *Talâtçılar* ile *Enverciler* arasında zamanla aynı şekilde hem siyaset hem de buna ilâveten maddî sebepler yüzünden anlaşmazlıklar, hattâ kavgalar çıktı ve Talâtçılar'ın bir kısmı Enver'i terkettiler. Enver Paşa'nın kurduğu cemiyetlerde de daha sonraları Araplar ile Türkler arasında sert tartışmalar yaşandı ve Araplar *milliyetçi baskı altına alındıkları* gerekçesi ile cemiyetleri terkettiler.

Sürgündeki bütün bu seyahatler, temaslar ve açık yahut gizli faaliyetler sırasında teşkilât işleri ile en yoğun şekilde uğraşan İttihadçı lider, Enver Paşa idi. Almanya'da ve Rusya'da parti benzeri cemiyetler kurdu, kongreler düzenledi, programlar ve bildiriler hazırladı, dergiler çıkardı ve bir ara İttihad ve Terakki'nin hem ismini, hem de varlığını yeniden canlandırabilmeye çalıştı.

Enver'in Almanya'da ve Rusya'da kurduğu ve faaliyet sahaları Fas'tan Hindistan'a kadar uzanan bu cemiyetlerin mahiyetleri, maksatları, programları, mensupları ve hattâ nerede ve ne şekilde kurulmuş oldukları meselesi bugün hâlâ karmakarışık vaziyettedir. Meselâ, teşkil edilen bir cemiyetin tüzüğü hazırlanıp İttihadçılar'a gönderilmekte ama tüzüğe birkaç gün içerisinde ilâveler yapılmaktaydı. Belirlenen yöneticiler genellikle Birinci Dünya Savaşı senelerinde *Teşkilât-ı Mahsusa*'da görev almış olan kişilerdi ama isimlerin ilânının hemen ardından listelere başka isimler de girmekteydi. Enver Paşa kongre yapmaya zaten meraklı idi, meselâ arkadaşları ile herhangi bir yerde bulundukları sırada konuşmaları zapta geçirtip toplantıyı *kongre* diye isimlendirmeye yahut varolan siyasî cemiyetin adını değiştirmeye pek düşkündü ve bu merakı da cemiyet faaliyetlerinin izlenebilirliğini zorlaştıran bir başka unsur oldu.

İttihad ve Terakki erkânının sürgün senelerinde kurdukları siyasî teşekküllerin mahiyetleri işte bu karışıklıklar yüzünden hâlâ tam olarak aydınlatılamamıştır.

*

Enver, Türkiye'den ayrılmasından sonra uluslararası bir cemiyet ile bir de siyasî parti kurdu.

Meydana getirdiği ilk teşekkül *İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı* idi. Sürgündeki diğer İttihadçılar ile yaptığı yazışmalardan anla-

şıldığına göre, cemiyet Enver'in Berlin'den gönderdiği talimatlar doğrultusunda 1920 yazında Moskova'da kuruldu ve muhtemelen de kuruluşun Bakü Kongresi öncesinde tamamlanmasına itina gösterildi.

Herşey, Enver'in önceden yaptığı hazırlıklar çerçevesinde düzenlenmiş, bir merkez-i umumî ve toplanacak ilk kongreye kadar uygulanması düşünülen politikaların belirlendiği bir de protokol hazırlanmıştı.

Protokole göre Enver Paşa cemiyetin tek temsilcisi ve *başkumandanı* oluyor, Enver'i daha sonra Orta Asya'ya sürükleyen Kuşçubaşı Sami Bey ile Halil Paşa'ya Kâşgar'da ve Cemal Paşa'ya da Afganistan'da muhtar merkezler kurma yetkisi veriliyordu.

Cemiyet, Anadolu'da da bir muhtar merkez teşkilini kararlaştırmış ve bu işle Mustafa Kemal Paşa görevlendirilmişti![201]

Mustafa Kemal, bu tayinden haberdar olduğunda kimbilir nasıl gülümsemiştir...

*

Enver, *İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı*'nın ilk kongresini Şark Milletleri Kurultayı'na katılmak için gittiği Bakü'den 1920 Eylül'ünün ikinci haftasında Moskova'ya dönüşünde topladı. Başkanlığa kendisi, kâtipliğe Ziya Bey, veznedarlığa İbrahim Tâlî Bey seçilmiş; üyeliklere de Halil Paşa ile Sami, Azmi ve Seyfi Beyler gelmişti ve her Şark milletinin de bir üyesi vardı.[202] Hazırlanan 94 maddelik geçici program *Mesâî* ismini taşıyordu, Mesâî'nin yerini daha sonra 28 maddelik *Halk Şûralar Fırkası Programı*[203] alacak ve her iki programın Anadolu'ya da gönderilmesi üzerine Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, Ankara'dan Halk Şûralar Fırkası'na karşı sert tedbirler alınmasını isteyecekti.

Cemiyetin ikinci kongresi 27 Haziran 1921'de Moskova'da toplandı ama Arap ve Türk delegeler arasında derin bir çatlak çıktı. Bu çatlak sonraları daha da büyüdü, işin içine para ve tahsisat meseleleri de girdi ve Arap üyelerden bazıları cemiyeti terkettiler.

Moskova'daki bütün harcamalar, cemiyetin idarecilerinin aylıkları ve sürgündeki İttihadçılar ile ailelerine yapılan ödemeleri, Sovyetler karşılıyordu!

*

İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nı, *Halk Şûrâlar Fırkası* takip etti.

İki teşekkül arasında fark vardı: *İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı* siyasî parti değil, sadece bir cemiyetti. Milletlerarası alanda faaliyet göstermesi düşünülmüştü ve kurucular arasında Türkiye dışındaki Müslüman memleketleri temsil edenlerin bulunmasının sebebi de bu idi.

1921 Mart'ında Moskova'da kurulan *Halk Şûrâlar Fırkası* ise, siyasî bir partiydi, Enver Paşa cemiyetin yanısıra fırkanın da başındaydı, fırkayı Türkiye'de faaliyet göstermek maksadıyla kurmuştu, yani *Halk Şûrâlar Fırkası,* aslında *Enverciler'in partisi* demekti!

Cemiyet ile parti aslında yeni birer teşekkül gibi görünüyor ise de, Enver her ikisini de İttihad ve Terakki'nin devamı olacak şekilde düşünmüştü ve *Halk Şûrâlar Fırkası,* Batum'da 1921 Eylül'ünde asıl ismini, yani *İttihad ve Terakki* adını aldı.

Enver, İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nın ve Fırka'nın hem tüzüğü, hem de programı ile bizzat alâkadar olmuş, hattâ şapirografla basılması işini bile kendisi görmüştü ve neler yaptığını Naciye Sultan'a gönderdiği mektuplarında anlatıyordu:

> ...Memlekette tesisini tasavvur ettiğim fırkanın programını okuduk, bazı yerlerini değiştirdik. Bazı yerleri de tedkik olunacak *(Moskova'dan 8 Mart 1921'de yazdığı mektuptan).*
>
> ...Bugün kuryeye yetiştirmek üzere haftalık merkezlere gönderilen havadisi bastık ve Türkiye'deki fırka nizamnamesini yazıp basmak istedik yetişmedi... *(Moskova'dan 19 Mart 1921'de yazdığı mektuptan).*
>
> ...Yemekten sonra Cevad Bey ile beraber Türkiye'de *"Halk Şûra"* Fırkası Nizamnamesi'ni bastık. Fakat biter şey değil. Hele Bedri gelip de acele ile bir kâğıdı yırttı, böylece bîçare Naim Cevad[204] tekrar yazacak *(Moskova'dan 21 Mart 1921'de yazdığı mektuptan).*
>
> ...Fırka nizamnamesini ikmâl ettik. Sonra da İhtilâl Cemiyetleri İttihadı Nizamnamesi'ni bastık. Diğer cihetten çavuşum Salih'in kâğıdını imza ettim hazırlanacaktır. Halil Paşa'ya gönderiyorum *(Moskova'dan, 22 Mart 1921'de yazdığı mektuptan).*
>
> ...Bu sabah yine aynı nakarat, kalk borusu, banyo, namaz, gezinti yine Bedri Bey'e kadar yollandım. Onunla beraber geldik Ziya Bey ve Kâmil'den, vesaireden gelen mektupları okuduk. Bîçare Ziya Bey'in telâşına, heyecanına acıdım. Mektupları okudukça onu öyle bazen müsterih, bazen asabi görüyor gibi oldum. Neyse, maamafih yavaş yavaş alışacaktır. Şimdi kendisini cemiyetin Avrupa müfettiş-i umumîsi yaptık. Halil Paşa da Türkiye Müfettiş-i Umumîsi. Bez üzerine yazılmış beratını da gönderdik *(Moskova'dan 26 Mart 1921'de yazdığı mektuptan).*

Enver, yeni teşkilâtını Türkiye'deki eski İttihadçılar'ın gayretleri ile yaymaya, faaliyete geçirmeye çalıştı. Ankara'nın nüfuz ede-

mediği bölgelerde, özellikle de İstanbul'da örgütlendiler ve kısa bir müddet sonra Ankara Meclisi'nde de 40 kadar milletvekilinin Enver'in safına geçtiği haberleri işitildi.[205]

İhtilâl Cemiyetleri'nin teşekkül tarzındaki ilhamını Sovyet İhtilâli'nden aldığı ve İslâm dünyasını emperyalizmden kurtarmaya çalışacak olan Cemiyet'te Marksist görüşün etkisi hemen farkediliyordu. Cemiyet halkı ihtilâle hazırlamakla yetinmeyecek, iktidara geldiği takdirde idarede herhangi bir zorlukla karşılaşma ihtimalini bertaraf etmek için bünyesinde hükümeti ve bakanlıkları andıran bir teşkilât kurulacak, hattâ cemiyetin ordusu ile milisleri de olacaktı:

> ...Bizim cemiyetin çalışma teferruatını gösterir bir izahname yazdım. Bunlara esas her memleketteki ihtilâl teşkilâtı öyle olmalıdır ki, eğer istiklâl elde edilirse hemen cemiyet idareyi ele alabilsin ve halktan ihtilâle hazırlanmakla beraber yeni şekl-i hükümete de hazırlansın. Bu suretle hey'etler teşkilâtında dâhiliye, maarif, maliye, askeriye kısımları vardır. Sonra da ihtilâl ordusu teşkilâtı ve milisleri hakkında izahat kaleme aldım *(Moskova'dan, 29 Mart 1921'de yazdığı mektuptan).*

Halk Şûrâlar Fırkası, isim itibariyle her ne kadar Sovyet modeli bir teşkilâtı andırsa ve ihtilâlci bir teşkilât kimliği taşısa da, programının 10. ve 11. maddeleri itibariyle[206] hilâfet ile saltanatı yerinde bırakıyordu ve Enver'in ifadesi ile de *hilâfet ve saltanat yanlısı* idi. Enver, Moskova'dan 15 Nisan 1921'de Cemal Paşa'ya gönderdiği mektupta Fırka'nın bu özelliğine dikkat çekecek ve *"Halk Şûra Fırkası deyince tabiî, cumhurî birşey anlaşılmasın. Biz hilâfet ve saltanatın muhafazası taraftarıyız, fakat idareyi halka doğru götürmek şartıyla"* diye yazacaktı.[207]

Enver faaliyetlerini gizlemeye de lüzum görmüyor, gelecek ile alâkalı çalışmalarının ayrıntılarını Mustafa Kemal'in Moskova'daki temsilcilerine anlatıyor, hattâ anlatmakla kalmayıp bizzat bastığı nizamnamelerden Ankara'nın mümessillerine de veriyordu:

> ...Biraz sonra Fuad Paşa ile Rıza Nur Bey geldi. Fikrimden ve tarz-ı mesâimizden bahsettik. Sonra da cemiyet nizamnamesiyle fırka nizamnamesinden birer nüsha verdim. Ayrıldık. İzahatım kendileri üzerinde pek iyi bir tesir yaptı *(Aynı mektuptan).*

Hayal bu ya... Mustafa Kemal bile, Ankara'daki gücünü arttırmak maksadıyla Enver'in fırkasına girmeye çalışıyordu:

> ...Tevfik Rüşdü Bey, Üçüncü Enternasyonal'in Ankara komünistlerini tatmin etmediğini ve zaten bir kısım arkadaşlarının da hükümet fırkasına girdiğini söyledi. Hülâsa işleri iyi değil. Maamafih zannımca Mustafa Kemal Paşa bizim teşkil ettiğimiz fırkaya dâhil olarak böylece işin içinde bulunarak mevkiini tahkim etmek için çalışmış. Neyse, bakalım Halil Paşa'dan ne haber gelecektir... *(Moskova'dan, 6 Nisan 1921'de yazdığı mektuptan).*

Moskova'da yeni bir teşkilât kurma çalışmalarına başladığı günlerde, cemiyet ile fırkanın görüşlerini duyurmak maksadıyla iki ayrı gazete çıkartmaya niyet etti. Gazetelerin isimlerini de belirlemişti: *Yeni Türkiye* Halk Şûrâlar Fırkası'nın, *Kurtuluşa Doğru* da İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı'nın yayını olacaktı:

> ...Bugün uzun mülâhazadan sonra böyle susarak ne istediğimizi, ne aradığımızı söylememek doğru olmayacağını ve Anadolu'dan her gazetenin benden bir-iki satırcık olsun birşey istediklerini her gelenin söylemesi bu suretle nihayet burada şimdilik şapirografla sonra da mümkün olur ise matbaada basılmak üzere iki haftalık gazete çıkarmaya karar verdik. Bu suretle şimdiye kadar merkezlere gönderilen ta'mimlere de hâcet kalmayacaktır. Bunlardan birinin ismi *'Yeni Türkiye'* olacak Türkiye'de maksatlarımıza hâdim fırka-i siyasiyyenin efkârını neşredecek diğeri de *'Kurtuluşa Doğru'* ki bu da İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı'nın nâşir-i efkârı olarak Müslümanlar'ın kurtulması yolunda yazacaktır. Bakalım, Cenâb-ı Hak ne gösterecek? *(Moskova'dan, 12 Mart 1921'de Naciye Sultan'a yazdığı mektubundan).*

*

İttihadçılar'ın Meclis'teki mevcudiyetinden bile endişelenen Ankara Hükümeti'nin Enver'in Anadolu'ya geçmesi gibi bir oldu-bittiye göz yumması mümkün değildi...

Ankara, Enver'in Moskova'daki bütün faaliyetlerini zaten yakından takip ediyordu. Büyük Millet Meclisi'nin Moskova'daki mümessilliğinin kapısı Enver'e gerçi açıktı, Enver buradaki yetkililer ile sık sık beraber olmakta, durum değerlendirilmesi yapılmakta, yemekler yenmekte, güya karşılıklı fikir alışverişinde bulunulmakta idi ama Enver, Ankara için gözden uzak bulundurulmaması, mutlaka izlenmesi ve her hareketinin takip edilmesi gereken bir *sâbık,* hattâ rakipti. Dolayısı ile, temasları hakkında öğrenilen herşey Ankara'ya ânında rapor olarak gönderiliyordu.

Hükümet, Sakarya Savaşı'ndan aylar önce, 1921'in 12 Mart'ında Enver ve Halil Paşalar ile *emsâlinin* Anadolu'nun herhangi bir yerine gelmeleri halinde derhal sınırdışı edilmelerini emreden bir kararname yayınladı. Kararnamenin altında hükümet üyeleri ile Meclis Reisi Mustafa Kemal'in imzaları vardı![208]

Karargâhını Kars'tan Sarıkamış'a taşımış olan Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir de, Sarıkamış'tan 5 Mayıs 1921'de

Meclis Başkanlığı'na ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya yolladığı telgrafta *Halk Şûralar Fırkası Programı*'nın Anadolu'ya gönderilmesine başlandığını, Bolşevikler'in Enver'i teşvik ederek çapulculardan oluşacak bir Kızıl Ordu kurdurup başına geçireceklerini ve programda milis teşkilâtlarının teşkilinden de bahsedildiğini söylüyor ve Enver hakkında çok sert ifadeler kullanıyordu.

Karabekir ile Enver arasında yıllar önce, Sultan Abdülhamid'in iktidar senelerinde Manastır'da başlayan, temelini memleketin vaziyetinin daha da kötüye gidişini durdurabilmek için mutlaka bir inkılâp yapılması düşüncesinin ele alındığı sohbetlerde, eşkiya takiplerinde ve girilen sayısız çatışmada güçlenen dostluk artık sona ermişti!

Bolşevikler'in Anadolu'da Mustafa Suphi ve benzerleri ile yapamadıkları kızıl inkılâbı Enver Paşa'ya yaptırmaya çalıştıklarını düşünen Karabekir, eski arkadaşı hakkında demediğini bırakmadığı telgrafında hükümetin son vaziyetten bilgisi olup olmadığını ve ne gibi tedbirler alındığını soruyordu:

> "...Tamamiyle Bolşevizm ve komünizm esaslarını ihtiva eden seksen beş maddelik programın ismine *Halk Şûralar Fırkası* nâmı verilerek Anadolu'ya gönderilmeye başlanmıştır.
>
> ... Yusuf Kemal Bey'in ifadesine nazaran, Karahan, Enver'in Anadolu'ya gelmesi ile bir hercümerç zuhuruna çalışıyormuş.
>
> ...Külliyetli para ile Enver Paşa'ya çapulculardan mürekkep bir Kızıl Ordu teşkil ettireceklerdir. Manastır Dağları'nda iken, yıldızlı kâşanelerde yaşamayarak millet için her varlığımızı fedadan ibaret olan ilk yemini, sarayların fesat havasında bozan Enver Paşa'ya Harb-i Umumi'ye atılmakta acele edilmemesini, Almanlar'ın ilk muvaffakiyetlerine aldanılmayarak beklememizin faydasını kurmay heyeti kendisine hergün anlatırken o, memleket için esaslı birçok menafii temin etmeden ve milletin mukadderâtını milleti idare edenlere dahi haber vermeden harbe girdi. Kuvvetimizi israf etmemekliğimizi ve Almanlar'ın bir gün harpten çekiliverirlerse bizim mevcudiyet muharebesi yapmak mecburiyetinde kalacağımızı, hazinemizin Anadolu'ya atılmasına, para ve kuvvetimizin israf edilmeyerek tedafüî vaziyetlerde kalmaklığımızı ve bilhassa vatan haricine kuvvet çıkarmamasını rica edenleri muhitinden uzaklara atarak Almanlar hesabına merhametsizce İran'a, Mısır'a, Galiçya'ya saldırırken mukadderat-ı milletle alâkadar olanlarla istişareye bile ehemmiyet vermedi. Neticede memleketi, parasız, fabrikasız, teşkilâtsız, bütün kaynakları kurumuş bir halde bırakıp kaçan ve şimdi de Ruslar'ın elinde vatanın bakiye-i izâmını kemirmeye teşebbüs eden, orduyu milis yapmak gibi cinayetleri irtikâba başvuran Enver'den hükümetimiz hesap sormalı ve neşrettiği programı millet nazarında çürüterek Enver'in manevî şahsiyetini bitirmelidir.
>
> Tecrübesiz ve emeksizce Türkiye'de diktatörlük yapan Enver'in serbest kalır ve imkân bulursa aynı mevkii velev bir dakika olsun işgale koşacağı ve bunu temin için her kuvvetten istifade edeceği anlaşılıyor.
>
> ...Bolşevikler, Mustafa Suphi ve emsali ile yapamadığı Anadolu kızıl inkılâbını Enver Paşa ve rüfekası vasıtası ile yaptırmaya çalışacaklar ve bittabii akabinde hâkimiyeti kendi ellerine alarak inkılâp yapanları da imha edeceklerdir...".[209]

Dahiliye ile Millî Müdafaa Vekâletleri'ne yollanmış olan 14 Mayıs tarihli bir tezkerede de, sözkonusu programın memlekete girmesinin önlenmesi için Şark Cephesi Kumandanlığı'na talimat verildiği söyleniyor ve bu programı dağıtan kişiler hakkında gerekli takibatın yapılması isteniyordu.[210]

Ankara'dan ordu kumandanlıklarına iki hafta sonra bir başka yazı gönderildi: Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa, 29 Mayıs 1921'de İngilizler'in Anadolu'da isyanlar çıkartmak maksadıyla komünizmi yayar gibi göründüklerini, komünistliğin lehinde girişimler yapan Enver Paşa'nın Moskova'da ortadan kaybolduğunu söylüyor ve memlekete girmesi halinde derhal tevkif edilerek muhafaza altında Ankara'ya gönderilmesini emrediyordu.[211]

Fevzi Paşa'nın *komünizmin arkasında İngilizler'in bulunduğu* iddiasını bir tarafa bırakalım... Enver bu emir gönderildiği sırada Moskova'dan hakikaten ayrılmıştı ama Fevzi Paşa'nın zannettiği gibi Türkiye'ye değil Almanya'ya gidiyordu ve birkaç ay sonra Anadolu'ya geçme teşebbüslerine başlayacaktı...

*

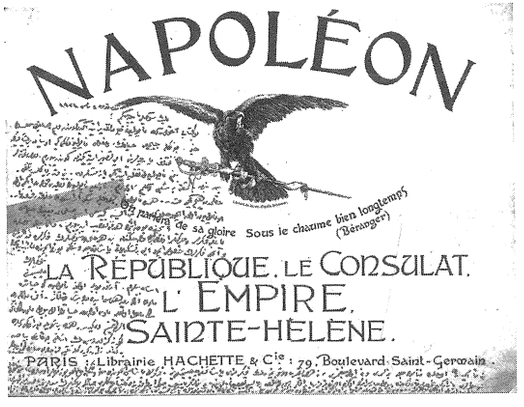
Bazı tarihçiler, o günleri yaşamış ve hatıralarını yazmış olan kimi siyasetçiler ve özellikle de İttihad ve Terakki'nin muhalifleri, Enver Paşa'nın hayranlık duyduğu, kendine örnek aldığı ve hattâ taklide çalıştığı askerî şahsiyetin Napolyon Bonapart olduğunu söylerler.

Bu iddia daha da ileriye götürülmüş, Enver'in Napolyon hayranlığından hareketle büyük bir *cihangir* olacağına kanaat getirdiği, kaşında bulunan tek bir beyaz kılı *cihangirlik alâmeti* olarak kabul ettiği ve bunu yakınlarına söylemekten çekinmediği de anlatılır.

Enver'in Moskova'da 1921 ilkbaharında satın aldığı Napolyon Bonapart hakkındaki büyük boyda Fransızca bir kitabın[212] iç kapağına 1 Mayıs 1921'de Naciye Sultan'a hitaben yazdıkları bütün bu iddialardan haberdar olduğunu gösterirken Napolyon'a bakışını da aksettirmekte, Fransa'nın bu asker-imparatorunun hedefleri ile kendi hedefleri arasında dağlar kadar fark olduğunu anlatmakta ve Napolyon'un taklidi olmadığını söylemektedir:

"Pek sevgili Naciyeciğim!

Bu kitabı ihtimal ki Napolyon'u çok takdir ettiğinden gönderdim sanacaksın, hayır. Bununla cicime hayatın, bâhusus Napolyon'unki gibi oynak bir yaşayışın muhtelif parçalarını iyi tasvir ettiğinden gönderiyorum. Bazı gazeteler benim Napolyon'u taklit ettiğimi yazmışlardı. Ne kadar yanlış bir telâkki. Ben, benden başka bir şey değilim, olamam, binaenaleyh Napolyon'un taklidi olarak ikinci olmak aklımdan hiç geçmemiştir. Hem de Napolyon'un hedefiyle benimki arasında dağlar kadar fark var. O, Napolyon olmak için çalıştı; ben ise kendimi esir Müslüman yığınının halâsı içinde yoketmek hedefini takip ediyorum. Zaten bence şahıslara bağlı fikirler ve hareketler onunla birlikte kalacağından ben her halde şahısların fikirlere feda edilmesini ve ancak fikirlerin husulü için iyi bir teşkilâtı yaşatacak ve belki bunun için de kaybedecek şahısların çalışmasını esas bilirim. Artık böyle olunca Napolyon gibi hayatta maddî olarak heves edecek bir şey kalmaz. İnsan olarak sana malik olmakla maddî olarak hayatın en büyük maddî mükâfatını elde etmişim demektir. Hem de bir şöyle bu renkli resimlere göz gezdirirsen aşağı yukarı beyaz bir kefenle mezara girmekle neticelenecek bu hayatta tamah edilecek ne kalır? O halde fenâ bulacak bizleri ve ne olacağımızı, ne olduğumuzu düşünmeyerek fikrimizi yaşatmaya çalışmalıyız. Fikrin yaşaması için de hodbin-fikr olmamak lâzım gelir. O halde yaşasın halk ve ...."[213]

Şu satırları yazarken pencerem karşısında büyük Çar sarayının önünde ellerinde kırmızı bayraklar, bir sürü halk bir Mayıs'ı tebcîlen Lenin'e nümayişler yapıyor. Sonra bir taraftan da kilise çanları sanki bunların seslerini bastırmak için mütemadiyen çalıyor. İrili ufaklı çanların sesi birbirine karışarak mütemadiyen bir uğultu ile Moskova havasını dolduruyor.

İşte, Napolyon bir vakit burada yaşamıştı. Ben de şimdi bir muhacir gibi bu gürültü arasında yaşıyorum. O halde taklitçi değilim.

Enver'in"

*

Moskova'da, zoraki bir sürgün yaşayan başka Türkler de vardı ve bu Türkler'den bazıları kısa bir müddet sonra Anadolu'da maceralara atılacaklardı...

Meselâ, Enver'den bir yaş küçük olan amcası Halil Paşa...[214]

Paşa, Osmanlı ordularının Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale'nin yanısıra elde ettikleri ikinci başarının, Irak cephesindeki Kuttulâmare zaferinin kahramanı, İngiliz generali Charles Townshend'i 26 Nisan 1916'da ordusu ile beraber esir almış olan meşhur bir askerdi.

Halil Paşa, Irak'taki başarılarının ardından Kafkasya'ya, Kafkas İslâm Ordusu'na gitti ve yarbaylıktan paşalığa yükseltilmiş olan diğer yeğeni Nuri ile beraber 15 Eylül 1918'de Bakü'yü aldı, İstanbul'a dönüşünde İngilizler tarafından tutuklandı ve Malta'ya gönderilmek üzere Bekirağa Bölüğü'ne kapatıldı.

İngilizler, Bekirağa'da tutuklu bulunduğu sırada Paşa'yı Dünya Savaşı yıllarında 300 bin Ermeni ile Bağdat civarında 50 bin kişinin ölümünden ve daha başka ölümlerden sorumlu tuttular, suçlamalara karşı yazılı ifade vermesini istediler ve Halil Paşa'nın cevabı, meâlen *"...İsyan etmişlerdi, imhalarını emrettim ama imha edilenleri saymadığım için, adetleri hakkında bir fikrim yoktur"* oldu.[215]

Halil Paşa, İttihadçılardan Küçük Talât Bey ile beraber 7 Ağustos 1919'u 8 Ağustos'a bağlayan gece Bekirağa'dan kaçıp Bulgurlu üzerinden Anadolu'ya geçti,[216] Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile buluştu ve Rusya'da o günlerde resmî temsilcisi bulunmayan Ankara'nın gayrıresmî temsilcisi olarak Moskova'ya gitti.

Halil Paşa, Moskova misyonunu ve gidişini hatıralarında şöyle anlatır:

"...Ben, Şark'a gidecektim. Ermenistan yolumuzu kapamakla beraber, bir çaresini bulup Azerbaycan'a geçecektim. Orada bir taraftan Azebaycan meseleleri ile uğraşmakla beraber, asıl Bolşevikler'le bir temas imkânı ve çaresi arayacaktım. Onların durumunu ve oralardan Anadolu hareketi için ne gibi yardımlar sağlayabileceğimizi araştıracaktım. Bu temas ve faaliyetlerde Anadolu'nun bir temsilcisi gibi hareket edecektim."[217]

Son Osmanlı Paşası HALİL PAŞA'nın HATIRALARI
Sovyet Sürveye Aydınlık

Halil Paşa'nın, Akşam Gazetesi'nde yayınlanan hatıraları.

Moskova'ya 1920 Haziran'ında vardı, komünist liderlerle görüştü, Anadolu'ya o günlerde yapılan silâh ve cephane sevkiyatını düzenledi ve kendi ifadesi ile birer tonluk sekiz altın külçeyi Karaköse'de Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'in kurmay başkanı ve Enver'in de eniştesi olan Kâzım Bey'e teslim ettikten sonra tekrar Moskova'ya döndü.[218]

Enver de o günlerde Almanya'dan binbir güçlükle Moskova'ya

ulaşmaya muvaffak olmuş ve Halil Paşa'ya tahsis edilmiş olan daireye yerleşmişti. Uzun bir aradan sonra ilk defa biraraya gelen amca-yeğen bundan sonraki faaliyetlerine beraberce devam edecekler, Halil Paşa yeğeni Enver Paşa'nın talimatı ile hareket edecek ama Enver'e arada bir söz dinletebilen ve etki yapan tek kişi o olacak, daha sonra Bahaeddin Şâkir, Doktor Nâzım ve İstanbul'un eski polis müdürü Bedri Beyler de Almanya'dan gelerek aynı daireye yerleşeceklerdi...

Ankara o günlerde Sovyetler'e bir elçilik heyeti göndermişti ve heyet başkanı Ali Fuad Paşa'nın Moskova'ya büyükelçi olarak varmasının ardından Halil Paşa'nın zaten gayrıresmî olan vazifesi de sona erdi.

İttihadçılar artık bir yerde pek duramaz olmuşlardı. Halil Paşa, bir müddet sonra Doğu Türkistan'ın *kurtarılmasının,* yani Çin işgaline son verilmesinin çarelerini bulmak için yine Ruslar'ın bilgisi dahilinde Taşkent'e gitti. Doğu Türkistan'a geçmek üzere iken Çin ile düzelmeye başlayan ilişkilerinin bozulmasından endişe duyan Moskova'dan gitmemesi yolunda gelen istek üzerine bir müddet daha Taşkent'te kalıp temaslar yaptı ve tekrar Moskova'ya döndü.

Enver, Moskova'da bulunduğu günlerde devrimin ve Sovyet idaresinin önemli isimleri ile defalarca görüştü ama en tepedeki iki kişi ile, Lenin ve Troçki ile biraraya hiç gelmedi!

Gittiği ve mitingi andıran bazı toplantılara katılan Lenin ile Troçki'nin sadece yaptıkları konuşmaları dinledi, ancak her iki lider Enver ile nedense yüzyüze görüşmediler ve yapmak istediklerinden Enver'i diğer yöneticiler vasıtasıyla haberdar ettiler.

Dolayısı ile, Enver Paşa konusundaki bazı yayınlarda geçen ve Paşa'nın Lenin ile temas ettiği, hattâ bir değil birkaç defa görüştükleri şeklindeki iddiaların aslı yoktur. Zaten, Enver'in kendisi de Cemal Paşa'ya 15 Nisan 1921'de yazdığı mektubunda *"...komünist olmadığım için ...Lenin ile yüzyüze gelemedik"* demekteydi ve daha sonra da biraraya gelmediler:

> "...Ben komünist olmadığım için ve benim yüzümden Avrupa Bolşevikler'e epeyce taarruzlar olduğundan Lenin ile yüzyüze bile gelmedik. Sonra da bana Kuvâ-yı Şerîfe Başkumandanlığı'nı vermeye hiç mecburiyetleri yok. Hem de tabiî emniyetleri... Sonra da ben herhalde bir Bolşevik kumandanı olarak ve bütün bir Rus hey'et-i askeriyesiyle muhatt bir halde ve onların her emirlerini icraya âlet olarak çalışamam. Hoş, dediğim gibi teklif eden de yok ya! Biz yine sâde bir ihtilâlci olarak teşkilâtımızı ikmâl ile zannımca hedefe daha iyi vâsıl olacağız..."[219]

Lenin ile Enver'in amcası Halil Paşa görüştü ve o da ihtilâlin

lideri ile sadece bir defa konuşabildi...

Ama, Türkiye'de sonraki senelerde yapılan bazı yayınlarda Enver hem Lenin ile görüştürülmüş, hem de Enver ile Lenin ve diğer Sovyet liderleri arasında geçtiği iddia edilen hayalî konuşmalara yer verilmiş ve Moskova temasları bazen bir korku hikâyesi üslûbu ile nakledilmiştir![220]

*

Enver, Halil Paşa'nın Türkistan'da bulunduğu günlerde Bakü'de yapılan Şark Milletleri Kurultayı'na katılmak üzere Moskova'dan ayrılmıştı...

Halil Paşa, Türkistan'dan yeniden Moskova'ya dönüşünde Enver'den gelmiş bir mektup buldu.[221] Enver amcasından Sovyet idareciler ile görüşmesini ve Bolşevikler'e Türk bölgelerinin askerlerinden teşkil edilecek süvari alayları kurulması teklifinde bulunmasını istiyordu...

Süvariler zamanı gelince Anadolu'ya gönderilecekler ve tabii, Enver'in kumandasında olacaklardı!

Halil Paşa, hatıralarında Ankara'nın mektubu önceden gizlice açtırmak suretiyle Enver'in teşebbüsünden haberdar olduğunu ve Sovyet erkânının da teklifi kabul etmediklerini yazıyordu:

> "...Moskova'ya varır varmaz genç bir Türk zabiti, Enver Paşa tarafından nâmıma Almanya'dan gönderilmiş olan bir mektubu sundu. Zarfı açmadan evvel gözüme çarptığına göre bu zarf açılmış, içi okunmuş ve açıldığı belli olmayacak şekilde tekrar kapatılmıştı.
>
> Zarfı yırttım, mektupta mealen şunlar yazılıydı:
>
> "Amca, Sovyet erkânı ile temasının sıkı olduğunu bilirim. Benim tarafımdan kendilerine şu teklifleri yap: Azerbaycan, Dağıstan, Başkırdistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Türkistan gibi Türklük mıntakalarından birer-ikişer alay süvari hazırlanarak bir süvari ordusu teşkil edildiği takdirde, bu ordu ile Anadolu'ya geçmek ve Yunanlılar'ın hiç beklemedikleri bir zamanda herhangi bir cenahlarına yüklenmek Millî Mücadele cephesini fevkalade takviye demek olacağını, Yunan ordusunun paniğe uğratılarak denize dökülmesinin işten bile olmayacağını kendilerine izah et" deniliyordu. Mektupta ayrıca bu kuvvetin komünistlikle hiçbir alâkası bulunmayacağı, yalnız millî gayretle hareket edileceği zikr olunuyordu.
>
> Bunun üzerine Hariciye Komiseri Çiçerin ve muavini Karahan'la mektup münderecâtı hakkında mükerrer görüşmeler yaptık. Fakat birçok vaatlere rağmen savsaklamaktan başka bir neticeye varılmadı. Bilâhare öğrendiğime göre, Moskova'da bulunan Türkler tarafından açılan bu mektup, Türk Sefareti'ne mensup biri tarafından Tuapse'ye gidilerek Tuapse konsolosumuzun

şifresiyle Ankara'ya tellenmişti. Ruslar'ın bu teklife yanaşmamaları ve Ankara'nın bu tarzdaki ve Enver Paşa liderliğindeki bir yardımı hoş görmeyerek reddetmesinden veyahut Ruslar'ın Enver ve benim şahsiyetlerimize emniyet etmeyerek başlarına bir gaile açılır endişesi ile icraya yanaşmamış olabilirler.[222]

Enver'in bu son girişiminden Halil Paşa'ya yazdığı mektubu önceden açtırmak suretiyle haberdar olan Ankara, gelişmeleri devamlı şekilde takip etti. Halil Paşa'nın Moskova'da Sovyet Dışişleri Komiseri Karahan ile yaptığı temaslar hakkında Enver'e yazdığı mektupları Trabzon Vali Vekili Miralay Sami Sabit Bey vasıtası ile elde eden Kâzım Karabekir, mektupların suretlerini Ankara'ya gönderdi.[223]

Halil Paşa, Karahan'a önce Enver'in Anadolu'ya yanında kuvvet olmadan gitmesi halinde bile memlekette hâlâ sahip olduğu nüfuz vasıtasıyla hükümeti Mustafa Kemal'den devralacağını tahmin ettiğini ve ikilik çıkmasını istemeyecek olan Mustafa Kemal'in Enver'e itaate zaten alışkın olduğunu söylemişti![224]

Karahan ile 1921'in 11 Ocak'ının geceyarısında tekrar biraraya gelen Halil Paşa, Sovyetler'in Enver tarafından bir süvari ordusu teşkili teklifini kesin şekilde reddettikleri cevabını aldı. Karahan, Müslümanlar'dan oluşan bir birlik kurulmasının sözkonusu olmadığını söylemesinin yanısıra Enver'in Anadolu'ya geçmesini uygun bulmadıklarını da ifade etti. Enver Paşa'nın Anadolu'ya gitme düşüncesi Karahan'a göre gerçi Türkiye'nin iç işi idi, müdahale etmeye hakları yoktu ama Enver'in Anadolu'da bulunması ikilik yaratırdı, böyle bir gelişme İngilizler'in işine yarardı ve bunu *kalben* arzu etmezlerdi.[225]

*

Enver Paşa, Berlin'den ayrıldıktan sonra Stettin, Reval ve Petersburg üzerinden yaptığı yolculuğu 1921'in 20 Şubat'ında tamamladı. O gün öğleden sonra saat beşte yeniden Moskova'da idi; Bolşevikler misafirlerine Kremlin'e nâzır binalardan birinde banyolu bir daire tahsis etmişlerdi ve Enver'in yatak odasında Hazreti İsa'nın koskoca bir tablosu vardı!

Artık resim ve Farsça dersleri de almaya başlamıştı, İngilizcesini ilerletmeye uğraşıyor ve iki de kitap, daha doğrusu iki ayrı *risâle* hazırlıyordu: Çete, yani gerilla savaşı üzerine bir nizamname ile kendi icadı olan *Enveriye* yazısını öğreten bir başka kitap:

> "...Çetelerin talim ve terbiyesi hakkındaki nizamnameyi yazdım. Bunda münferid talimden muharebeye kadar hepsi dâhil ve sırf muharebede en lâzım olan şeyleri hâvidir. Bir de yazma, okuma için kitap yazdım ki bunda yine huruf-ı mukataayı kabul ediyorum *(1 Nisan 1921 tarihli mektubundan).*[226]

Moskova'da günler yine hep koşuşturma içerisinde geçiyordu: Malûm teşkilât işleri, Mustafa Kemal'i ve Anadolu'da olup bitenleri mümkün olabildiğince yakından takip çabası, arada bir Türk Sefareti'ne gidiş, Afganistan ve Orta Asya taraflarında bulunan Cemal Paşa ile temas, Afganlar ile ayrıca görüşmeler, bir Türk-İran-Afgan İttihadı teşkil etme hevesi, vesaire...

Ama, içinde Naciye'ye duyduğu hasret kadar büyük, çok büyük bir başka hasret vardı: Memleket hasreti...

Türkiye Büyükelçiliği'nde birgün Ankara'nın Moskova sefiri Ali Fuad Paşa ile memleketin geleceği ve Moskova'daki temasları hakkında konuştuğu sırada *"Benim içimin vatan aşkı ile ne kadar dolu olduğunu bilirsiniz. Bu acı günlerde memleketimin hizmetine koşmazsam yâdellerde vicdan rahatıyla nasıl çalışabilir, nasıl yaşayabilirim? Ben vatanımı çok seviyorum"* dedikten sonra daha da duygulanmış, gözleri yaşarmış ve ağladığını göstermemek için yüzünü pencereden dışarıya çevirmişti![227]

Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin ile de sık sık temasta bulunmakta, Türkiye'nin doğu sınırlarının yeniden belirlenmesi konusunda fikirler vermekte ve daha da önemlisi, ileride Anadolu'ya geçtiği takdirde ihtiyaç duyabileceği herşeyi Sovyetler'den alabilmenin garantisini elde etmeye çalışmaktaydı...

Hazırlıklarını daha önce, Almanya'da bulunduğu sırada yaptığı *Livâyü'l-İslâm* isimli derginin ilk sayısı, Moskova'ya varmasından sonra, 15 Mart 1921'de Berlin'de yayınlandı. Enver, o tarihten 1 Aralık 1922'ye kadar 24 nüsha çıkan derginin idaresinde ve yazı hey'etinde görünmüyor; her sayıda *sahip ve müdir-i mes'ul* olarak Muallim Doktor İlyas Bragon'un ismi yeralıyor, sonraki günlerde Moskova'dan, Batum'dan ve Orta Asya'dan Naciye Sultan'a, kardeşi Kâmil Bey'e ve bazı arkadaşlarına gönderdiği mektuplarda Livâyü'l-İslâm için hazırladığı yazılardan bahsediyor ve bu yazılar bazen isimsiz, bazen de sadece bir *E.* rumuzu ile yayınlanıyordu.

*

Sürgündeki İttihadçılar, 1921'in 15 Mart'ında aldıkları bir haberle sarsıldılar:

Talât Paşa, Berlin'in Hardenberg Caddesi'ndeki evinin biraz ilerisinde, sokakta yürüdüğü sırada arkadan başına sıkılan tek bir kurşunla katledilmişti!

Katil, Osmanlı topraklarında bağımsız bir Ermenistan kurulması maksadıyla 1890'larda teşekkül eden ve *Daşnak Partisi* diye bilinen *Ermeni Devrimci Federasyonu*'nun, 1915 tehcirini hazırlayan Türk devlet adamları ile yetkililerini cezalandırmak için oluşturduğu *Nemesis* isimli intikam timinin görevlendirdiği Sogomon

Tehlirian adında 24 yaşında bir Ermeni idi.

Nemesis, ismini mitolojiye kindarlığı ve acımasızlığı ile geçmiş olan Yunan intikam tanrıçasının adından almıştı...

Suikastlerin plânlanıp düzenlenmesi işini asıl ismi Hagop Der Hagopian olan ama Şahan Natali adını kullanan Elâzığlı bir Ermeni üstlendi.

1884'te doğan ve henüz 11 yaşında iken ailesinin ve bütün akrabalarının Hamidiye Alayları tarafından öldürüldüğünü söyleyen Şahan Natali'yi bir Rum aile saklamış, Elâzığ'daki Amerikan Koleji'nde okutmuş, sonra da evlâtlık olarak New York'ta yaşayan zengin bir Ermeni'nin yanına göndermişlerdi.

1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra Elâzığ'a dönen Şahan, 1909'da Adana olaylarının patlaması üzerine yeniden Amerika'ya gitti, Boston Üniversitesi'ni bitirdi ve Amerikan vatandaşı oldu.

Şahan Natali, 1919 sonbaharında Amerika'dan bu defa Ermenistan'a gitti, Erivan'da toplanan ve *Nemesis* operasyonlarının temelinin atıldığı Daşnak Kurultayı'na katıldı.

Sonraki senelerde Türk ve Azeri devlet adamlarının yanısıra 1915 tehcirinde Türk yöneticilere yardımda bulundukları iddia edilen bazı Ermeniler'i de katleden Nemesis'in lideri Şahan Natali, oldukça uzun yaşadı: 19 Nisan 1983'te Amerika'da, Massachusetts'teki evinde öldüğünde 99 yaşında idi, Ermeniler tarafından son dönem Ermeni tarihinin en büyük kahramanlarından biri olarak kabul ediliyordu ve hayatı boyunca hiçbir adlî takibe uğramamıştı!

İttihadçılar'dan bazılarının Avrupa yerine Rusya'yı tercih etmelerinin sebeplerinden biri de, Berlin'de işlenen bu cinayet ve Alman mahkemesinin Talât Paşa'nın katili Sogomon Tehlirian'ı beraat ettirmesi idi. Avrupa'da İttihadçılar için hayatî tehlike mevcuttu ve kendilerini Rusya'da daha fazla emniyette hissediyorlardı.

*

Nemesis Operasyonu çerçevesinde katledildikleri deliller ile sabit olan Türk ve Azeri devlet adamları altı kişi idi:

* *Fetali Han Hoyî:* Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nde bakanlık ve başbakanlık yaptı. Azerbaycan'daki Ermeniler'in katledilmesi ile suçlandı, Tiflis'te 19 Haziran 1920'de Aram Yerganyan ve Misak Kirakosyan adındaki fedailer tarafından öldürüldü.

* *Talât Paşa:* Ermeni tehciri sırasında imparatorluğun içişleri bakanı, daha sonra da sadrazamı idi ve 15 Mart 1921 gününün sabahı sürgünde yaşadığı Berlin'in Charlottenburg Caddesi'nde evinin hemen ilerisinde Sogomon Tehlirian tarafından ensesinden vuruldu.

Şahan Natali, Ermeni tehcirinin mimarı Sadrazam Talât Paşa'yı 1921'in 15 Mart'ında Berlin'de öldüren Sogomon Tehlirian'a *"Talât'a ateş edip kafatasını parçalayacaksın. Vurduktan sonra kaçmayacak, ayağın ile cesedinin üzerine basacak ve polisin gelip seni almasını bekleyeceksin. Bu sayede, Ermeniler'in yaşadığı büyük trajediyi bütün dünya öğrenmiş olacak"* talimatını vermişti.

Paşa'nın yerde kanlar içerisinde yatan cesedini ilk gören Türk, cinayetten bir-iki dakika sonra oradan tesadüfen geçmekte olan bir delikanlıydı: İttihad ve Terakki Partisi'nin uzun seneler genel sekreteri ve Talât Paşa'nın da yakın arkadaşı olan Midhat Şükrü Bey'in (Bleda) oğlu Turgut... Turgut Bleda, yerde yatan cesedin ayakkabılarının delik tabanlarını görünce katledilenin Talât Paşa olduğunu anlamış, katili Paşa'nın yerdeki bastonuyla döverek hayli hırpalamıştı.

Tehlirian, cinayetten birkaç gün sonra Berlin'deki Charlottenburg Mahkemesi'nde hâkim karşısına çıkartıldı. Ama duruşmalar katilin değil, Türkiye'nin yargılandığı bir havaya büründü ve Tehlirian mahkemenin ikinci günü beraat etti!

* *Behbud Han Cevanşir:* Azerbaycan'ın İçişleri Bakanı idi. 18 Haziran 1921'de işgal altında bulunan İstanbul'da Misak Torlakyan tarafından katledildi. İngiliz askerî mahkemesine çıkartıldı, suçlu bulundu ama aklî dengesi yerinde olmadığı gerekçesi ile o da serbest bırakıldı.

* *Said Halim Paşa:* Tehcir sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun sadrazamı olan Paşa'yı Roma'da 5 Aralık 1921'de Arşavir Şiragyan adında bir Nemesis fedaisi vurdu ve Şiragyan, Roma'dan elini kolunu sallayarak işgal altındaki İstanbul'a döndü.

* *Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler:* Teşkilât-ı Mahsusa'nın idarecisi olduğuna inanılan Bahaeddin Şakir ile Trabzon Valisi Cemal Azmi Beyler, Berlin'de 17 Nisan 1922 gecesi eşleri ile beraber çıktıkları gezintiden sonra evlerine dönerken katledildiler. Bahaeddin Şakir'i Aram Yerganyan, Cemal Azmi Bey'i de ismi hiçbir zaman açıklanmayan *T* kod adlı Nemesis fedaisi öldürdü ama katiller yakalanamadı.

Cinayetlerin bu kadarla kalmadığı, tehcir sırasında Osmanlı idarecilerine yardımcı oldukları iddia edilen bazı Ermeniler'in de Nemesis tarafından katledildikleri; Talât Paşa'nın katili Sogomon Tehlirian'ın Mıgırdıç Harutunyan, Said Halim Paşa'yı vuran Arşavir Şiragyan'ın da Vahe Yessayan adındaki Ermeniler'i de öldürmüş oldukları daha sonraları ortaya çıktı.

Nemesis, bu altı Türk ve Azerî devlet adamından başka önde gelen iki İttihadçı'nın, Cemal Paşa ve Enver Paşa ile Cemal Paşa'nın iki yaverinin öldürülmesini de üstlendi, kendi ifadeleri ile *cezalandırdıklarını* iddia etti ama 21 Temmuz 1922 akşamı Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te katledilen Cemal Paşa ile yaverleri Süreyya ve Nusret Beyler'in uğradıkları suikastin üzerindeki esrar perdesi bugüne kadar hâla kaldırılamadı. Sovyetler'in tutukladığı katiller ile cinayetlerin organizasyonunu yaptığı iddia edilen Melik Şahnazaryan da daha sonra serbest bırakıldılar.

Ermeniler, 4 Ağustos 1922'de Tacikistan'da bir Kızıl Ordu birliği ile girdiği çatışmada can veren Enver Paşa'nın öldürülmesini de Nemesis'in plânladığını; Paşa'yı vuran Kızıl Ordu birliğinin asıl adı Agop Melkumyan olan Ermeni kumandanı Yakov Melkumov'un operasyonu Nemesis'in talimatı çerçevesinde yaptığını iddia ettiler.[228] Bugün bu iddianın da asılsızlığı ve Melkumyan'ın Ermeni olması tesadüfüne dayandırılan bir reklam çabasından ibaret olduğu artık bilinmektedir.

*

Talât Paşa'nın katli ve katilin beraati bizde senelerden buyana konuşulan, tartışılan ve hakkında yayınların yapılmış olduğu bir konudur ama Fransa'da işlenmiş olan benzer bir cinayet ile katilin aynı şekilde serbest bırakılmasının üzerinde hiç durulmamıştır:

Ukraynalı gazeteci ve devlet adamı Simon Vasiliyeviç Petlyura'nın öldürülmesi...

Poltava'da 1879'da doğan Petlyura, o senelerde Rusya'ya bağlı olan Ukrayna'nın bağımsızlığı için mücadele eden hareketin liderlerinden oldu, memleketinin 1917 Devrimi ile bağımsızlığını ilân etmesinin ardından savaş bakanlığına, yönetim konseyi üyeliğine ve ordunun liderliğine getirildi. Tam bağımsızlık için Sovyet birliklerine karşı giriştiği ilk muharebeleri kazandı ise de 1919'da mağlûp oldu. Polonya'ya, oradan da Fransa'ya gitti, Paris'e yerleşti, Ukrayna'nın Sovyetler tarafından işgaline karşı siyasî faaliyetlere girişti ve dergiler yayınladı.

Ukraynalılar'ın kahraman, Ukrayna Yahudileri'nin ise işgal öncesindeki bağımsızlık senelerinde Yahudiler'e karşı uygulanan katliamların sorumlusu olarak gördükleri Simon Petlyura, 20 Mayıs 1926'da Paris'te sokakta yürüdüğü sırada 1886'da Besarabya'da doğan ve anarşist bir Rus Yahudisi olan Samuil İsakoviç Şvarzburd tarafından beş kurşunla vurularak öldürüldü. Şvarzburd'un avukatlığını İttihad ve Terakki'nin önde gelenlerinden İzmir Valisi Rahmi Bey'in dostu ve sürgün senelerinde de avukatı olan o dönem Fransası'nın önde gelen hukukçularından Henri Torres (1891-1966) üstlendi.

Şvarzburd, Tehlirian davasının benzeri olan duruşmalar sırasında ailesinden annesi ile babasının da dahil olduğu onbeş kişinin Odesa'daki pogromlarda öldürüldüğünü, ölümlerden Simon Petlyura'nın sorumlu olduğunu ve cinayeti intikam maksadıyla işlediğini söyledi. 18 Ekim 1927'de başlayan duruşmalar sadece sekiz gün devam etti, jürinin suçsuz bulduğu Şvarzburd tahliye edildi ve İngiliz mandası altındaki Filistin'e gitti. İngilizler tarafından sınırdışı edilince Güney Afrika'ya yerleşti, 3 Mart 1938'de Cape Town'da öldü, orada gömüldü ve mezarı sonraki senelerde İsrail'e nakledildi.

Petlyura bugün Ukrayna'nın millî kahramanlarındandır, İsrail'deki birçok cadde de Şvarzburd'un ismini taşır.

*

Talât ve Enver Paşalar arasında Türkiye'deki iktidar senelerinde her konuda tam bir görüş birliği hiçbir zaman sözkonusu olmamış, üstelik sürgün yolculuklarının daha ilk gecesinde bile gelecekte yapacakları işler konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdi.

Berlin'de yayınladığı Livâyü'l-İslâm Dergisi'ne cinayet hakkında yazdığı makalede oldukça sert ifadeler kullanan Enver, şahsî mektuplarında hadiseden başka bir üslûpla bahsediyordu. İfadelerinde elem pek yoktu, maktulü sanki kendisi ile yakınlığı pek olmayan bir yabancı gibi görüyor, hattâ cinayetin neticesini muhtemel bir rakibin ortadan kalkması şeklinde yorumlanabilecek şekilde değerlendiriyordu ve sebep, büyük ihtimalle Talât Paşa ile arasında sürgün günlerinde giderek artmış olan görüş farklılıklarıydı.

Enver, Naciye Sultan'a cinayetten iki gün sonra gönderdiği mektupta Talât Paşa'nın katledilmesine *acıdığını* söylemekle yetiniyor ve hadiseyi *kadere* bağlıyordu:

> "...Yemekten sonra otururken Bedri Bey tekrar geldi. Tuhaf, biraz telâşlı idi. Meğer bu sabahki gazeteler Talât Paşa'nın bir Ermeni tarafından evinden çıkar çıkmaz sokakta vurulduğunu ve vefatını yazmış. Doğrusu pek acıdım. Fakat buna da kader böyle imiş diye teselli aramaktan başka çare yok. Fakat sakınan göze çöp batar derler, hiç umulmadık bir yerde bu kazanın oluşu hakikaten acayip. Binaenaleyh bu da gösteriyor ki, takdîre karşı durmak mümkün değil. Herhalde cicim haremini taziye eder ve iltifat eder" *(17 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

Bir sonraki mektubunda, Talât Paşa'nın ardından onun tarafını tutmuş olan İttihadçılar'ı biraraya getirmeye çalıştığını anlatıyordu:

> "...Senin zarfını kapadıktan sonra Ziya Bey'e, Kâmil'e, Hayriye

Hanım'a ilh... yazdım. Talât Paşa'nın vefatı üzerine değişen vaziyet üzerine artık ayrılık gayrılığı bırakarak bütün eski İttihad ve Terakki arkadaşlarını toplamaya karar verdim. Bu hususta Bedri ve Naim Cevad aynı fikirde bulundular. ...Sonra, Roma'ya da orada Talât Paşa'nın şahsı dolayısıyla teşkilâttan çıkarmak üzere olduğumuz arkadaşları çıkarmamalarını yazdım ki bu da kaymakam Edip idi. Bunlardan sonra Berlin Merkezi'ne de uzun uzadıya bunların gelmesinin muvâfık olacağını bildirdim. Hülâsa böylece yeni vaziyete göre kuvvetleri birleştirmek çareleri aramaya başladım" *(20 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

7 Nisan'da her nedense karamsarlığa kapılmıştı. Cinayetten sözederken *"Bilmem o mu mes'ud, yoksa kalanlar mı? Maamafih Allah ne yazmışsa olacak; istemek, istememek elimizde değil"* diyor ama hemen ardından Talât Paşa'nın Mustafa Kemal'e yazdığı bir mektuptan kendisini haberdar etmemiş olmasına hiddetleniyor, Paşa'nın *hodpesendâne,* yani kendini beğenmiş şekilde iş gördüğünü söylüyor ve *"Yaşasa idi, aleyhimde çalışacaktı"* diye yazıyordu:

"...Talât Paşa, benim haberim olmadan, Mustafa Kemal Paşa'ya uzun bir mektup yazarak benim Moskova'ya Cemal Paşa'nın da sonra benim arkamdan hareket edeceğini ve bütün muhaberâtın yalnız kendisiyle yapılmasını daha İstanbul'da Meclis-i Mebûsan mevcut iken 1919 senesi Mart'ında yazmış ve ben sonra avdet ettiğim halde de bana bundan bahis bile etmedi. Doğrusu merhum pek hodpesendâne iş görüyormuş. Neyse, şimdi Allah rahmet etsin ihtimal şahadeti olmasaydı alenen benim aleyhime çalışacaktı" *(11 Nisan 1921 tarihli mektubundan).*

Berlin'deki kardeşi Kâmil Bey'e cinayetten birkaç gün sonra gönderdiği tarihsiz mektubunda da Talât Paşa'nın uğradığı cinayetin kendisine *keder verdiğini* ifade ile yetinecek, cinayetin Naciye'yi üzmesi ihtimalinin endişesinde olduğunu söyleyip hemen ardından *Moskova tatili* hayalinden bahsedecekti:

"...İşte yine bir-iki satır. Sâî Bey'in maruz kaldığı cinayet doğrusu herşeye rağmen beni pek kederletti. Fakat takdire ne çare! Umarım ki, Sultan Efendi Hazretleri başka şeyler düşünerek pek müteesir olmamıştır. Burada bana Sultan Efendi Hazretleri'ni de Moskova'ya getirerek hep bir arada mevcut olmamızı teklif ediyorlar. Fakat bilmem nasıl olur? Cicim rahat edebilir mi? Fakat evvelâ dediğim gibi senin münasip bir tatil zamanında bir kere şöylece gezme suretiyle gelirsiniz de sonra düşünürüz. Bilmem o da Sultan Efendi Hazretleri'nin sıhhati nokta-i nazarından ne dereceye kadar müsaittir?"[229]

*

Talât Paşa'nın katli haberi, Berlin'de yayınlanan Lîvâyü'l-İslâm Dergisi'nin o gün çıkan ilk sayısına yetiştirildi. Haber üçüncü sayfadan *"Talât Paşa'nın Ufûl-i Ebedîsi"* başlığı ile veriliyor ama metinde *...merhumun hayat-ı siyasiyesi leh veya aleyhinde mütalâa yürütmeye mecmuamızın hacmi gayrımüsaittir* diye îmalı bir cümle de kullanılıyordu:

"Paşa, bu sabah sokakta giderken Salamon[230] Tayliryan isminde bir Ermeni'nin suikastine uğramak suretiyle irtihâl eyledi.

Talât Paşa 10 Temmuz 324 inkılâbında ve inkılâptan sonra akd-i mütarekeye kadar imzalanmasına geçen onbir sene zarfında memleketin mukadderatında pek büyük rol ifâ eylemiş bir şahsiyettir. Paşa merhum, fırkasında en mümtaz ve selâhiyettar bir mevkî hâiz idi, binaenaleyh İttihad ve Terakki Fırkası'nın takip eylediği dahilî ve haricî siyasetin mes'uliyetini müşarileyh dûş-ı tahammülüne almış demektir. Merhumun hayat-ı siyasiyesi leh veya aleyhinde mütalâa yürütmeye mecmuamızın hacmi gayrımüsaittir. Yalnız şu kadarla iktifâ ederiz ki, her halde Talât Paşa vatanına kelimenin tam mânâsıyla merbut, milletini aşkla seven, menâfi-i vataniye uğrunda hiçbir fedakârlıktan çekinmeyen azimkâr, metîn bir vatanperver idi. Memleketinden uzak yaşadığı zamanlarda vatan hasreti müşarileyhi dâüssılaya müptelâ kılmıştı. Yakînen tanıyan herkes, müşarileyhin şahsiyetine karşı kalbinde pek derin bir muhabbet duymuştur. Talât Paşa'nn bir Ermeni kurşununa hedef olması bizi başka türlü müteessir etti. Merhuma gufran, aile-i muhteremelerine sabırlar temenni ederiz".[231]

Enver, 27 Mayıs'ta o sırada Avrupa'da bulunan Cavid Bey'e gönderdiği mektupta Talât Paşa'nın katlinden bahsederken *"...Seni pek çok seven ve senin de sevdiğin kardeşimiz Talât'ın ziyâ-ı ebedîsinin elbet bizim gibi seni de derin acılara soktuğundan bizim gibi muhtâc-ı taziyesin"* diye yazacaktı.[232] Lîvâyü'l-İslâm'da daha sonra çıkan *"Talât Paşa ve Katli"* başlıklı makalesinde de Paşa'nın katilini beraat ettiren Alman mahkemesine ağır sözlerle yüklenecek, savaş senelerinde Osmanlı Ordusu'nda önemli görevlerde bulunan ve mahkemedeki şahitliğini beceriksizce bulduğu General Liman von Sanders'ten *bunak* diye bahsedecek, sonra Almanya'daki Türkler'in şahsî hukuklarını artık kendi kuvvetleri ile müdafaaya mecbur olduklarını söyleyecekti:

"...Ey Türk ve Müslümanlar, size söylüyorum! İşte, milyonlarca kahramanlarımızın kanını birlikte döktüğü ve kendimize ebedî dost sandığımız bir milletin en âdil olması lâzım gelen

> mahkemesi ve hükümeti bize ihanet ediyor. En dost sandığımız bir memlekette bile canınız emin olmadığı gibi hakkınız da emin değildir. Bu halde anlayınız, nasıl ki milletimize karşı Avrupa'nın hukuk-ı düveli yalnız zulme âlet oluyorsa, efrâdımıza karşı da en yaldızlı adalet kanunları, hâkimleriyle beraber birer âlet-i zulüm oluyor. Binaenaleyh en iptidâî kanuna dönmek lâzımdır. O da, nasıl millet olarak bugün yalnız başımıza bütün bir zulüm dünyasına karşı Anadolu'da mücadele ederek hakkımızı müdafaa ediyorsak, şahsî hukukumuzu da, hattâ Almanya gibi dost bir memlekette bile, kendi kuvvetimizle müdafaaya mecbur kalıyoruz. Buna göre hareket, bizim de kanun-ı adlimiz olsun".[233]

Paşa'nın Ermeni tehcirinden bahsettiği tek yazısı, bu makalesi idi...

Ama, İttihad ve Terakkî'yi yeniden hayata geçirmek için Batum'da 1921 Eylül'ünde sadece birkaç kişi ile yaptığı ve *kongre* diye isimlendirdiği toplantılarının sonunda yayınladığı karar metninde ve Ankara Meclisi'ne gönderilmek üzere kaleme aldırdığı diğer metinde Talât Paşa'yı unutmayacaktı. Belgelerde Talât Paşa'nın hatırası saygı ifadeleri ile yâdediliyor, *mübârek rûhuna fatihalar* gönderiliyor ve katili beraat ettiren Alman hâkimlerin bu kararı hakkında da *küçüklük, kayıtsızlık* ve *nankörlük* ifadeleri kullanılıyordu.[234]

Enver'in buna rağmen, kardeşi Kâmil Bey'e Moskova'dan 26 Mart 1921'de gönderdiği mektubunda Berlin'deki İttihadçılar arasında yaşanan anlaşmazlıklardan bahsederken yazdığı bir cümle ise, mektubu okuyanları sersemletecek kadar sert ve şaşırtıcıydı:

"...Maamafih, Sâî Bey'in (Talât Paşa'nın) *müessif ziyaı belki vaziyeti düzeltir".*[235]

*

Enver'in Moskova'da kaldığı hariciye misafirhanesinin o günlerdeki sâkinleri arasında, Amerikalı komünist ve feminist bir kadın gazeteci de vardı: Louise Bryant...[236]

Birbirlerini hemen her sabah görüyor, kötü bir çay ile daha da kötü siyah ekmekten ibaret kahvaltılarını beraberce yapıyorlardı...

Louise Bryant, daha sonra yayınladığı kitabında Enver'e bir fasıl ayıracak, Paşa hakkında enteresan bilgilere ve yorumlara yer verecekti:

Enver, Brynat'a göre dindardı, içki ve sigara kullanmamakta idi fakat liberaldi, meselâ kadınların siyasetten uzak tutulmalarına karşıydı... Verdiği her karar ile yaptığı her işte en doğru olanı yaptığına inanıyordu ama daha sonra hatalarını gözden geçirmesi gibi iyi bir tarafı da vardı. Halil Paşa ne kadar sosyal, özellikle de hanımlar ile sohbetten nasıl hoşlanan bir kişi ise, Enver, aksine ciddiyetini hiç bozmamaktaydı. Moskova'nın önde gelen hanımları

kayzer bıyıklı genç generale alâka göstermekte idiler, hattâ Sovyet Hariciyesi'nin önemli isimlerinden birinin karısı Enver'e kendisine Fransızca öğrettiği takdirde Rusça dersi verebileceğini söylemiş ama Enver'den *"Ben öğretmen değilim"* cevabını almıştı.

Bryant'a göre Enver entellektüeldi, birkaç dili iyi bilmekte, hattâ İngilizce'yi de rahatça konuşabilmekteydi ve sohbetleri bazen İngilizce olmakta idi. İngilizce'yi İstanbul'da hizmetkâr olarak kullandığı Türkiye âşığı bir İngiliz casusundan öğrenmiş, casusun Türkiye'ye hissettiği sevgiyi denemek için birkaç ay sonra cepheye gönderilmesini emretmiş ama adam ateş hattında ölmüştü! Entellektüel meraklarının arasında karakalemle portre çizmek de vardı, hattâ değişik boylardaki kâğıtlara Bryant'ın altı adet portresini yapmıştı.

Louise Bryant'ın yazdıkları arasında en önemli ve en ziyade dikkat çeken fasıl, Enver'in Talât Paşa'nın Berlin'de katledildiğini öğrendiği andaki ruhî vaziyeti idi:

Enver, haberi öğrendiği anda hiçbir duygusal tepki göstermemiş ve *"Zamanı gelmiş"* demişti, o kadar...[237] Zaten kendisi de Bryant'a anlattığına göre yanında hançer ve namlusuna mermi sürülmüş tabanca ile *bir gözü açık* şekilde uyumakta, *"Ölümle defalarca o kadar burun buruna geldim ki, şimdi yaşadığım bu günler bana bir çeşit hediye imiş gibi geliyor"* demekteydi.[238]

*

Enver, Moskova'da Sovyet Devrimi'nin ilk günlerindeki önemli olaylardan bazılarına şahit olmuş, devrim liderlerinin dışında gerek Türkler ile ve gerekse yabancılarla aynı anda aynı yerlerde bulunmuş ve görüşmeler yapmıştır.

Meselâ, 1921 Mart'ında patlayan ve Bolşevik idarecileri birhayli uğraştıran Kronstadt İsyanı sırasında Moskova'dadır, ayaklanmanın her safhasından haberdardır, öğrendiklerini mektuplarında da yazmaktadır, hattâ isyanın yayılması halinde İslâmlar'ın Bolşevikler'in tarafını tutması gerektiğini söylemektedir:

> "...Kronstadt'da isyan çıktı. Eski bir general, Petropavlosk zırhlısından başlamak üzere askeri, tayfaları isyan ettirdi. İki gün evvel Troçki'nin teslim emrini dinlemediklerinden Kronstadt'a karşı Krasnaya Gorka İstihkâmı ateş açmıştı. Gazeteler *'Âsiler Finlandiya'ya kaçtı'* vesaire dediler. Fakat henüz teslime dâir birşey yok, yani Kronstadt henüz âsilerin elinde. Fakat ben bunun bütün Rusya'ya sirâyet edeceğine dâir henüz bir emâre hissetmiyorum. Maamafih böyle birşey olsa bence İslâmlar Bolşevikler tarafını tutarak hemen işe atılmalıdır, zira bunlardan sonra gelecekler herhalde İslâmlar'a ve Türkiye'ye bu kadar da

yâr olmayacak İngilizler ile birlikte gideceklerdir" *(10 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

"...Bugün saat iki buçukta Alman vekil Hilfer'e gittim. ...Kütayis'in kırmızı askerler tarafından zaptedildiğini ve eski Gürcü hükümetiyle birlikte kaçmış olan sefirlerinin tekrar Tiflis'e avdeti için emir aldığını ve Kronstadt'daki isyanın açlıkla teslime mecbur edilmek istendiğini ve bunda muvaffak olacaklarını, çünki muharebe olursa Kronstadt'ın uzun bahriye toplarıyla Petersburg'u harap edeceğini söyledi. Ben de sonra eve döndüm, yemek yedim" *(12 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

"...Saat yedide otomobil ile ihtilâlin hüdâyinâbit şairi Demyan Bedny[239] isminde zâta gittim. İlk Moskova'ya gelişimde Minsk'ten Moskova'ya kadar aynı trende seyahat etmiş idim. Haremi hamile fakat pek çaçaron bir kadın. Süvari kumandanlarından Vurençko ile Radek ve Kamanef de orada idi. Uzun uzadıya Kronstadt hücumundan bahsettiler. Buzlar üzerinde yürüyerek piyade ile ve üç gün sokak muharebeleri ederek zaptetmiş. Bu ihtilâlde Menşevikler, sosyal revolüsyonerler, anarşistler, kontrrevolüsyonerler varmış. Zayiatları üç bin iki yüz kişi imiş. Süvari kumandanına oradaki yararlığına mukabil kırmızı harp nişanı vermişler. Bu hücuma iştirak eden Radek'in kâtibesi de bir nişan almış. Doğrusu zırhlıları böyle piyadenin zaptedişi pek tuhaf ve cür'etli bir iş. Radek yine Alman işleri üzerinde olmasa Ankara'ya gitmek istediğini ve Müslümanlık'tan istifade ederek âlem-i İslâm'ı Avrupalılar'a karşı ayaklandırmak en birinci emeli olduğunu söyledi" *(23 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

"...Yemekten sonra Bedri Bey'e gittim. Oraya Başkırd Harbiye Nâzırı geldi. Kronstadt muharebesinde bulunmuş, orada Rus komünistlerinin nasıl kendisini ve diğer arkadaşlarını bir kapana sokarak mahvetmek istediklerini vesaireyi anlattı. Nihayet uzun uzadıya nasıl hazırlandıklarını söyledi ve sonunda da bizim ihtilâl teşkilâtını izah ettim ve şimdi bir hareketin muvâfık olmadığını, yalnız hazırlanmak lâzım geldiğini, bununla eğer komünistler programlarına muhalif olarak emperyalizm yaparlarsa o vakit karşı koymak muvâfık olacağını veya Rusya yine eski siyasetine dönerse o vakit isyan muvâfık olacağını, bunun hep birlikte hazırlanmak lâzım geldiğini söyledim..." *(12 Nisan 1921 tarihli mektubundan).*

Mektuplarında, Türkiye Komünist Partisi'nin kurucularından olan ve 28 Ocak 1921'de Trabzon'da arkadaşları ile beraber Kayıkçılar Kâhyası Yahya ve adamları tarafından sebebi hâlâ tartışılan bir şekilde öldürülen Mustafa Suphi'den de bahsetmektedir. Yazdıklarında, Mustafa Suphi ile Moskova'da biraraya gelip gelmediği konusunda bir bilgi yoktur ama Bakü'de 1920 Eylül'ünde yapılan

Şark Milletleri Kurultayı'nda Mustafa Suphi ile karşılaşmış, hattâ görüşmüş olabilir.

Mustafa Suphi'den ilk defa 20 Şubat 1921'deki mektubunda "*... Bu sırada burada komünist olmuş ve Ruslar'ın hemen oyuncağı olan Suphi ve rüfekasının Trabzon'dan kaçmaya mecbur olduklarını ve galiba bir tarafta öldüklerini söylediler*" diye bahseder. Dört gün sonra, Mustafa Suphi'nin "*kendisinin aleyhinde bulunduğu için öldürüldüğünü*" iddia eder ve "*bunun kendisi için yapılmış olmasından dolayı memnun olduğunu*" yazar.

"...Komünist Partisi Reisi Suphi Bey, Bakü'de aleyhimde bulunduğu için bîçareyi Trabzon'da evvelâ karla, tükürükle hamallar epeyce ıslattıktan sonra bir motorbotla Batum'a iade etmek üzere yola çıkarmışlar. Halbuki yanında yüz yirmi bin Rus altını olduğundan kendisini zanlarınca yolda öldürmüşler paralarını almışlar. Maamafih bunu benim için yaptıklarından memnun olduğumu ve başkasına söylememelerini tembih ettim. Bence düşman da olsa, madem ki Müslüman, böyle olmamalıydı. Fakat ne çare, yazılan çekilirmiş" *(24 Nisan 1921 tarihli mektubundan).*

Sonraki mektuplarında Mustafa Suphi'nin öldürülmesinden dolayı Bolşevikler'in üzgün olduklarını, hadiseden Türkiye'yi sorumlu tuttuklarını ama cinayetin Ankara'ya verdikleri desteği etkilemeyeceğini söylediklerini anlatacaktır:

"...Çiçerin, Ermeniler'in Gümrü'de katledilmiş olduğundan, sonra Suphi ve arkadaşlarını Trabzon'da öldürenlerin tecziye edilmediğinden bahisle Anadolu teessürünü söyledi. Ben de Ermeni katline pek inanılmamasını ve Halil Paşa'nın da Anadolu'dan çıkarıldığını ilâve ettim" *(26 Haziran 1921 tarihli mektubundan).*

"...Hattâ, Orjenidçe[240] 'Biz arkadaşlarınızdan Yahya Kâhya'nın Suphi ve rüfekasını öldürttüğünü bilmekle beraber yine bunu düşünmeyerek yalnız kuvvetli bir Türkiye'nin ne suretle meydana çıkması kabil ise ona çalışıyoruz' dedi. Böylece bizim partiye her suretle yardım edebileceğini söyledi. Maamafih bu yardımın şimdiye kadar olandan fazla birşey olacağını zannetmiyorum" *(9 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

Moskova'da tanıştığı, görüştüğü, bazıları ile aynı binada kaldığı ve mektuplarında da sözettiği kişiler arasında Amerikalı işadamı Washington B. Vanderlip[241] ve Hintli komünist Narendra Nath Roy[242] gibi işadamları ile ideologların ve yabancı gazetecilerin yanısıra Enver'in ifadesi ile "*...mevkiini kaybetmiş, maamafih Rus komünistliğinin de bir nevi emperyalizme doğru giden Rusluk şeklini almakta olduğunu görerek İslâmlar'ın da birbirleriyle anlaş-*

maya çalışması fikrine düşmüş bir arkadaş" olan Sultan Galiyev (17 Nisan 1921 tarihli mektubundan), tabii ki Türk Sefareti'nin yetkilileri, Ankara'dan gelen heyetlerin mensupları ve özellikle de Dr. Rıza Nur vardır.

Rıza Nur ile bazen Türk Sefareti mensupları ile görüşmelerinde, bazen da yalnız olarak biraraya gelir ve Ankara ile Moskova arasındaki temaslardan, sınır meselelerinden ve yapmak istediği işlerden bahseder.

Bir ara Rıza Nur'un etrafta *"Enver Paşa'nın Anadolu ile bir münasebeti yoktur"* dediğini işitir, izahat ister ve itiraf ettirir:

> "...Bu sabah Rıza Nur Bey dörtte geldi. ...Bana aleyhimde kat'iyyen söylemediğini maamafih Ruslar sordukları zaman *'Resmen Anadolu nâmına bir memuriyetleri yoktur dediğimi itiraf ederim'* dedi sonra Anadolu vaziyetine geçti ve eğer iş böyle devam ederse Anadolu'nun mahvolacağını söyledi" *(31 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

Rıza Nur'un mâlûm hatıralarının hemen her yerinde görülen çekiştirme merakı Moskova'da da nüksetmiştir ve Enver'e hem hoşuna gidecek sözler eder, hem de Mustafa Kemal'in dedikodusunu yapar:

> "...Mustafa Kemal Paşa'nın başına topladığı birkaç dalkavukla geceleri içki ve eğlence ile vakit geçirdiğini ve bir de yalnız şahsını düşünerek iş gören arkadaşları birer suretle dağıttığını ve hattâ Ali Fuad Paşa'nın da bu suretle Moskova'ya fırlatıldığını ve kendisi de buna alenen itiraz ettiğini söyledi ve Anadolu'nun bana muhtaç olduğunu anlattı. Ben de Anadolu'nun şahıslara bağlı kalmasını ve gençliği kendi kendine iş görecek surette yetiştirmek ve halkı da bu münevver gençlikle tevhid-i mesaiye sevk etmek lâzım geleceğini binaenaleyh bizim fırka programında bu suretle çalışmak esası konduğunu ve bu fikir etrafında toplanacak arkadaşların herhalde ittihadçı, itilafçı ayırmayarak çalışmaları ve bu hususta benim nokta-i nazarımın orduda takip ettiğim esâsât ile daha iyi anlaşılacağını söyledim" *(Aynı mektuptan).*

Enver'in yazdıklarına göre Rıza Nur bu kadarla da kalmamış ve meseleyi Mustafa Kemal'in Enver'i *kıskandığına* kadar getirmiştir:

> "...Sonra bana *'Mustafa Kemal Paşa sizi pek kıskanıyor ve hariçte de size rakip olmak istedi fakat olamayınca istediğinizi yapmayı kabul etti, bunda da sizin çalışmanıza muhalefetine karşı ben de bugün Türkiye'ye karınca bile olsa yardımından sarf-ı nazar edecek halde değiliz. Binaenaleyh hariçteki arkadaşların sa'yinden istifade edilmek suretiyle mümanâat ettim'* dedi. Ben de *'Biz ne şahsımız, ne de hükümetler için çalışıyoruz. Ancak kendi öteden beri esas maksadımız olan İslâmlar için çalışıyoruz'* dedim ve bu suretle şahısların hükmü olmayacağını anlattım ve arkadaşların talebine rağmen Anadolu'ya tek Londra Konferansı'na su-i tesir yapmamak için gitmediğimi maamafih eğer Meclis-i Millî hizmetime Anadolu'nun ihtiyacı olduğuna kani olursa tabiî o vakit her suretle Anadolu'yu kurtarmak için gitmek lâzım geldiğini söyledim. Hülâsa, pek müteşekkir kalarak ayrıldı" *(Aynı mektuptan).*

Mustafa Kemal'in *dalkavuklarla vakit geçirdiğini,* Enver'i *kıskandığını* ve daha da mühimi, *Anadolu'nun Enver'e ihtiyacı olduğunu* söylemiştir ya...

Rıza Nur, Enver Paşa'nın gözünde artık iyi kalpli, çalışkan ve beraber iş görülebilecek bir zâttır:

> "...Ben de hakikaten kendisinin iyi kalpli ve çalışkan bir arkadaş olduğuna kani oldum ve Halil Paşa'ya da tekrar bu gibi arkadaşlarla teşrik-i mesai edilmesi, dar bir İttihadçılık yapılmaması fikrinde bulunduğumu yazdım" *(Aynı mektuptan).*

Kişiler hakkında her vesile ile hakaretâmiz ifadeler kullanmaya ve sadece kendini medhetmeye meraklı olan ama bütün bunları yaparken tıynetini ortaya koyan Rıza Nur ise, hatıralarında Enver Paşa'dan bahsederken bambaşka ifadeler kullanır:

> *Kafasız, cahil, aptal, ahmak, hırslı, helvacı kabağı kafalı, kuş beyinli, kara cahil, Samatya'nın tulumbacıları seviyesinde, Umumî Harpte binbir halt yemiş, Rus delegesi gibi, vatana hıyanet içerisinde, meflûç, ilim ve tahsilden behresiz, kendini mümtaz bir mahlûk zanneden, sözleri ve konuşmaları tamamiyle çocuk sözü ve mantığı olan, helvacı kabağı kafalı ve hattâ irtikâpçı,* yani rüşvetçi![243]

*

Bütün bu koşuşturmalar ile mücadeleler arasında gün gelecek tuhaf ruyalar görecek ve bunların etkisi ile kıskançlık nöbetleri geçirecektir.

Gerçi ruyalarının etkisinde daha önceleri de kaldığı, meselâ dünya harbi senelerinde Romanya'da bulunduğu sırada Naciye'sine *"Neden bu gece yine beni ağlattın? Doğrusu bu gece ne yaptığını soracağım. Hain! Yoksa hâşâ, ruyamdakini hissiyatla söylediğimden kusurumu affet! Güzelim, o kara bıyıklı, büyük gözlü, kamburca adam kimdi ha! İsmini söylemem. O korktuğum sima seni her an takib ediyor. Siz de ona iltifat ediyor, öpüyor, okşuyordunuz. Ah! Naciye, ne günahım var ki bu hayâlât beni kovalıyor? Hâlâ yazarken elim titriyor, ne yazacağımı şaşırıyorum..."*[244] diye yazdığı günler olmuştur ama içinde bu defa alevlenen kıskançlık çok daha şiddetlidir.

6 Mart 1921'de şöyle yazar:

"...Oh, bu gece de ne kadar kendimi bedbaht hissediyorum. Senden ayrı bulunmak beni öldürüyor. Doğrusu seni tekrar kucaklayabilmek, öpmek, seninle tatlı tatlı beraber bulunmak ümidi olmasa doğrusu bu hayata tahammül edemeyeceğim. Bu gece bana dün gece mahrumiyet acısını daha ziyade çıplaklığıyla hissettiriyor.

Enver'in 6 Mart 1921 tarihli mektubunun ilk sayfası.

Âh! Naciye, niçin böyle talihim bana eziyet çektiriyor? Ben böyle, ya sen? Acaba bu gece ne yapıyorsun? Dün gece de nerede idin? Âh! Doğrusu içim hep sana arkadaşlık eden o şişman kadının seni yanlış yola sevkedeceğinden korkuyor. Naciye, Naciye, sakın o zamanın haliyle yıpranmış, çürümüş, benliğini hayatın levmeti(?) içinde kaybetmiş ve bu yüzden etrafını göremeyecek hâle gelmiş o kadınla, Almanlar'ın Hampelmann dedikleri o terlik altı erkeği olan ve bir kötü kadını bile bile taht-ı izdivacına alan ve çapkın gözlerinden ırza hıyanet akan zevcinin sözlerine uyma. Allah seni onların şerrinden korusun. Düşün ki ben bu suretle sonra ebediyen ölmeye mahkûm olurum ve güzel yavrularımızla teşkil ettiğimiz mes'ud ocağımız söner. Âh! Naciye değil mi? Hepimize yazık olur. Tabiî, bu felâket yardım etmek istediğim İslâm âlemine, Türkiye'ye, hülâsa beşeriyete de tesir eder.

Of! Hayır, hayır, senin güzel kalbin yani mantıkî düşünen zihnin buna kail olmaz. Sen, seni, senin iffetini hepimiz için muhafaza edeceğine eminim. Tabiî, buna mukabil tiyatroya gidip güzel parçalar görmeni, iyi musikî dinlemeni isterim. Çünki sen müreffeh, mes'ud oldukça ben de aynı suretle tabiî müreffeh, müsterîhim".

Aynı kıskançlık yirmi gün sonra yeniden nüksedecek, Berlin postasından Naciye'nin mektubunun çıkmaması üzerine 26 Mart'taki mektubunda daha da ağır sözler edecek, *"Zâlim, zâlim, zâlim bin defa, yüz defa, milyon defa zâlim!"* diye haykıracak ve mektuplarının sonuna her zaman koyduğu *Enver'in* ibaresi de o gün sadece *Enver* olacaktır!

Bu mektubu artık Enver Paşa değil, sevdiğinden çok uzaklarda kalmış kıskanç ve çaresiz bir erkek yazmaktadır:

"...Nihayet o an geldi. Gece on ikiye doğru idi. Dört zarfı birbirine müteakip açtım. Bu açış hemen bir anda oldu. Fakat içinde

senin olduğuna delâlet eder hiçbirşey bulamadım. ...İşte böyle benim senin için çırpındığım ve sana satırlarca değil hergün sayfalarca yazı yazdığım halde senden bir kelimecik olsun çıkmayışını kalpsizliğe, kayıtsızlığa verdim.

...Evet! Bana güzel bir ders verdiniz. İstanbul'a, saçma sapan adamlara hemen her gün sayfalar dolusu mektuplar yazar, alelâcele gönderirken bana karşı bu kadar soğuk ve merhametsiz davranışını hissizliğinden başka birşeye atfedemedim. Artık muhabbetinden vazgeçtim, fakat hiç olmazsa bana acı, acı da yalandan olsun iki satırla güya beni düşünüyormuşsun, seviyormuşsun gibi görün.

Evet, evet ne kadar aldanırmışım, şimdi o hergün beni evde yalnız kapalı bırakarak birer bahane ile sokağa fırlayışlarını anlıyorum, sen benimle kerhen beraber bulunuyordun. Âh! Beni bu kadar sukut-ı hayale uğratmamalıydın. Bana azıcık beni sevdiğin zannını bıraksaydın.

Yoksa seni şeytanlar mı bu yola sevkediyor; söyle hain, söyle şeytanın kimdir? Beni bu kadar merhametsizce unutturan kimdir? Emin ol ben bunu anlamakta gecikmem ve anladığım anda benim muhabbetimi, benliğimi bu kadar tahkire sebep olanların beynini parçalarım. Yoksa bu da bana bir darbe-i ilâhi mi, ben ne yaptım? Neden bu kadar manevî cezalara çarpılıyorum? Keşke şu anda bir yıldırım vurup beni kütük gibi olduğum yerde yaksaydı emin ol herşeye, seni sevdiğime rağmen bin defa daha memnun olacaktım.

Âh! Hain, zâlim. Düşün, biraz dediklerimi düşün de beni ne kadar meyûs bir hale soktuğunu anla. Fakat emin ol, senden hiçbirşey istemem, senden muhabbet de dilenmem. Evet senden zorla beni sevmeni hiçbir zaman istemeyi düşünmedim. Seni kalbimi, herşeyimi herşeyimi sana feda ettim ve sadece senden bununla muhabbet değilse merhamet görerek zaten dünya gailesiyle ezilen maneviyâtımı tedavi edersin ümidini belledim. Halbuki bu sükûtun herşeyi ortaya koydu. Artık senden de ümid yok.

Söyle; söyle hain söyle; yüzüme karşı utanma, beni sevmediğini başka biriyle meşgul olduğunu söyle; söyle şeytan, intikamını bütün fecaatiyle tamamla. Şu hissiz, donmuş kalmış kalbimi bu son darbenle büsbütün parçala; parçala da ben böyle hissiz, donuk, cansız makine gibi dolaşıp âleme karşı ben bedbaht ve her tahkire maruz kalmış bir alçağım.

İşte, bütün bunlara rağmen yine yaşıyor, utanmadan aranızda geziyor, gözüküyor, bulunuyorum diye her an bin defa ölmekten ise, veya bundan daha müessir olan ölü yaşamaktan ise, bâri tamamiyle mahvolup gideyim. Öbür dünyaya mı, cehenneme mi, nereye gideceksem gideyim. Belki mezarda vücudumu kendilerine mesken edeceğim haşerat kendilerine karşı bir hizmette bulunuyorum diye senden daha ziyade merhametli, mürüvvetkâr olurlar ve ben de şimdi olduğu gibi hiç kimseye faydası do-

kunmayan donmuş bir insan kalbi değil fakat yılan, çıyan olsun faydalı bir şekil almış cisim olurum.

Of! Beni ne kadar üzdün. Sana hitap edecek, zulmünü yüzüne çarpacak söz bulamıyorum. Zâlim, zâlim, zâlim bin defa, yüz defa, milyon defa zâlim. Düşün, düşün ki bu satırları bu sabah yazıyorum. Çünki gece sana karşı kinimi, hissimi ölçecek söz bulamayacak halde idim. Kaç defa yazmak istedim; elim, zihnim, hissim hepsi öyle bir yıldırımla dolmuş halde idi ki ben kendimde bulunmayacak derecede idim. Hem de zaten diğer taraftan bu yoksuzluğum içinde yine ben sana karşı, senin hayaline darılmaya karşı yalnız sinirlerim, hissim herşeyim bozulmuş, dişlerim gayzla kenetlenmiş, yumruklarım sıkılmış fakat hareketsiz bir halde bulunuyordum. Gece bıraktım. Uyumak, ölmek, seni düşünmemek; böylece belki de sana olan kinimi azaltmak istiyordum. Fakat işte sabah oldu. Hemen dokuz saatlik bir ölümden sonra yine aynı haldeyim. Fakat şimdi öyle hissiz mütekallis bir vücuttan ziyade sana karşı ve seni bana karşı böyle edenlere karşı baştan aşağı intikam kesilmiş bir benim.

Evet! Naciye, evet kendini koru, artık muhabbetim sana karşı derin bir nefrete kalboldu. Fakat şuna emin ol, ben benim olmayan veya elimden alınan herşeyi parçalar, gasıblarla beraber mahvederim. Ayağını denk al! Ya beni benliğime getir ve hakikati söyle, yahut hepimizin hakikaten mahvolduğumuz gündür. Artık bu kadar eziyet, maddî, manevî acılar yetmiyormuş gibi bir de senden muhabbetime karşı hıyanet, muhabbetimle istihzâ, tahkir; ha!

Hayır, bu mektubuma karşı herşeyi yazmalısın, çocuk değilsin, benim gibi bir erkek kalbinin ne demek olduğunu pekalâ biliyorsun. Evet, emrediyorum. Hain, yaz, ne kadar acı, ne kadar can yakıcı olsa artık hakikati bilmek isterim. Şimdiye kadar senin hakkında hakikatten korkuyor, senin için söylenmek istenen sözlere hemen kulaklarımı tıkıyordum. Fakat şimdi herşeyi, herşeyi bilmek istiyorum, titremeden, korkmadan dinlemek istiyorum".

Ertesi gün, yani 27 Mart'ta sakinleşmiş gibidir, kendi ifadesi ile *sinirleri büyük bir fırtınadan sonra yatışmış, apışmış deniz gibi gevşek ve durgun* vaziyettedir ve Naciye'nin mektuplarının postada kaybolma ihtimalinden teselli bulmaktadır:

"...Şimdi sinirlerim büyük bir fırtınadan sonra yatışmış, apışmış deniz gibi gevşek ve durgun. Bu sabah da yenemediğim teessürümü birtakım sebepler bularak nihayet altedebildim. Hattâ bu sabah sana yazdığım mektuba bile teessüfle başladım. Eğer sabah hiç yazmasaydım belki iyi ederdim diye kendi kendimi tazire koyuldum. Neyse, fakat o senin kayıtsızlığının hâsıl ettiği fırtınanın dehşetini anlaman için o mektubu yırtmak, yakmak, mahvetmek isterken vazgeçtim. Yine gönderiyorum. Fakat sabahki halimle şimdikini ölçerek beni büsbütün ezebileceğine hükmetmeni Kâmil'den sordum. Belki size günü gününe yazdığım satırları almadınız da bana aynı benim gibi darıldınız da iki satır olsun göndermeyerek kırgınlığınızı böylece izhar ettiniz diye müteselli oluyorum. Fakat hakikaten mektuplarım arada kaybolduysa pek acınacağım".

Bir ay sonra, 26 Nisan'da yazdığı mektup, ruyalarının âsâbını tekrar bozmaya başladığını göstermektedir. Ruyasında kızkardeşi kendisine Hasene'nin *"Naciye bir eve gidip başka bir erkekle buluşuyor"* dediğini görmüş, hemen gidip evi basmış ama tam içeriye girmek üzere iken kalp çarpıntısı ve gözyaşları ile uyanmıştır:

"Bu sabah göz çukurlarım yaşla dolu olarak kalktım. Sebebini hatırladım fakat neden böyle, Allah'a ne yaptım ki hiç olmayacak ruyalar gösteriyor. Evet seni ruyamda görmeyi temenni ediyorum, fakat böyle değil. Ben senden şüphelendiğim için seni takip ediyormuşum. Sonra beni evde bırakarak çıkmışsın. Derken, Hasene gelmiş ve sizin bir eve gittiğinizi ve orada bir erkekle görüşeceğinizi söylemiş. Güya o eve girerken sizi görmüş, derken o önde ben arkada evin kapısına geldik. Bir apartman gibi yermiş, içeriye girilince merdiven çıkınca soldaki kapı. Tüylerim ürpererek şimdi bile gözüm önünde halbuki kapının önünde o adamı beklemek üzere bir çocuk bırakılmış. Hemen biz içeri girip apartmanın kapısına doğrulunca çocuk *'Herif geldi'* diye içeri koştu. Ben hemen Hasene'yi ileri sürerek içeri girmek istedim. O anda telâşla içeriden kapıyı kapadınız. Ben de kalbim fena halde çarparak uyandım. Gözlerim de yaşla dolmuştu. Sonra kendi kendime yine bin türlü saçma fikirlere daldım. Neyse, fakat seni yine göremedim. Yine heyecanını fena halde çektim. Acaba sen gece cidden ne halde idin, ne yapıyordun?"

Naciye ertesi hafta, 1 Mayıs 1921'de gönderdiği mektubunda sitem etmekte, *"Sana perestîş etmekten başka kabahati olmayan kalbimi haksız, yanlış düşüncelerinle parçalamaktan bilmem ne lezzet duyuyorsun?"* diyecektir ve bu sitemler Enver'in yazdıklarına cevap gibidir:

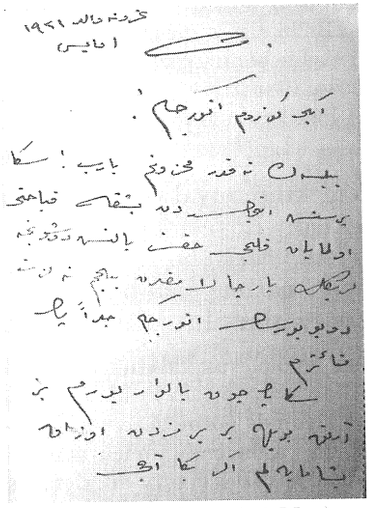
"Enver'ime:

İki gözüm Enverciğim,

Bilsen, ne kadar mahzunum. Yârab! Sana perestîş etmekten başka kabahati olmayan kalbimi haksız, yanlış düşüncelerinle parçalamaktan bilmem ne lezzet duyuyorsun?

Enverciğim. Cidden pek müteessirim. Sana pek çok yalvarıyorum. Biz artık böyle birbirimizden uzak yaşamayalım. Eğer bana acımıyorsan, zavallı yavrularıma acı.

Of Yârab! Enver, sen ne kadar hain oldun. Nasıl oluyor da beni

Naciye Sultan'ın Enver'e 1 Mayıs 1921 tarihli mektubunun ilk sayfası.

bu kadar adî düşünüyorsun? Ne ise, pek mahzunum. Bunun için fazla yazarak seni üzmek istemem.

Kıymetdar kürk ve hediyelerine pek çok sevindim, ellerinden öper teşekkürler ederim iki gözüm.

Enver Allahaşkına beni yalnız bırakma, gel. Seni dört gözle bekliyorum.

Naciye"[245]

*

Sürgündeki İttihadçılar'ın paraya ihtiyaçları vardır ve onlara ait bazı belgeler az da olsa bazı meblâğlar temin ettiklerini ve para hareketlerinin ne şekilde olduğunu göstermektedir.

Teşkilâtın kasası Berlin'dedir, sürgündeki İttihadçılar cüz'î de olsa bu kasadan aylık almakta, Ermeniler tarafından katledilenlerin ailelerine de yardım edilmektedir ama meblâğlar düşük olduğu için sık sık şikâyetler gelmektedir.

Peki, bu paranın kaynağı nedir?

İttihad ve Terakki'nin mensupları ve partinin sürgündeki üst düzeyi servet sahibi değildir ve memleketi terkettikleri sırada beraberlerinde yüksek meblâğlar götürmemişlerdir, zira önceden de paraları yoktur. Hattâ, Birinci Dünya Savaşı senelerinin Harbiye Nezâreti Levazım Reisi olan ve vagon ticaretinden yüklü servet kazandığı iddia edilen *Topal* İsmail Hakkı Paşa, sürgünden Türkiye'ye beş parasız dönmüş, İstanbul'da kısa bir müddet kaldığı Bristol ve Kontinental Otelleri'nin faturalarını ödemekte zorlandığı için Kadıköy'deki bir akrabasının yanına sığınmış ve 17 Nisan 1934'te orada can vermiştir.[246]

Cemal Paşa'nın Türkiye'den ayrılmasından birkaç gün önceki malî durumunu, daha doğrusu parasızlığını ve gördüğü nankörlüğü de onun en yakınlarından olan Falih Rıfkı anlatır:

> "...Henüz İstanbul'da bulunan Cemal Paşa, Ali Kemal'in kendi hakkındaki bir yazısı üzerine küçük bir açıklamasını gazetelere koydurabilmek için beni Boyacıköy'deki yalısına çağırdı.
>
> - Gazetelerin taşkınlığını görüyorsun. İzzet Paşa kabinesi yarı yarıya bizden. Şimdiden şahıslarımıza hücum ederlerse, yarın ne yapmazlar? dedi ve Refik Hâlid, Celâl Nuri, tarihçi Ahmed Refik gibi bazı yazar isimleri sayarak kendilerine biraz para vermesi faydalı olup olmıyacağını sordu.
>
> - Bilirsin ki ben paralı bir adam değilim, dedi. Enver Paşa'da Alman gizli ödeneğinden kırk beş bin lira kalmış. Bunun on beş bin lirasını bana, on beş bin lirasını Talât Paşa'ya verdi, gerisini de kendine alıkoydu.
>
> Bu paranın memleketten kaçarak dışarıda hizmet imkânları aramak için bölüşülmüş olduğunu bir iki gün sonra anladım.
>
> Daha birkaç gün öncesine kadar son santimine kadar kâğıdının parasını ödemiş olduğu Celâl Nuri'nin gazetesinde bile onun yazısına iki satırlık yer bulamadım.
>
> ...Bir akşamüstü binbir tasa ile başım ve gönlüm ağır, Büyükada iskelesine çıkarken biri geldi, elime bir zarf tutuşturdu.
>
> ...Cemal Paşa'nın mektubu şu idi: *"Oğlum Falih Rıfkı, memleketin galeyanı, avam kitlelerini ayaklandırmak için bazı eclaf (reziller) ve esalifin (sefiller) teşebbüsleri beni her zaman için bazı nahoş tecavüzlere maruz bırakabilirdi. Memleketin hayır ve selâmetine hizmetkâr olmaktan başka hiçbir emel beslememiş olan benim gibi bir adamın esafil-i nas'ın çarıkları altında kalmayı istemiyeceği bedihidir. Binaenaleyh memlekette sükûn avdet edinceye kadar, daha doğrusu aramıza girecek olan ecnebi kuvvetleri sulh olup vatanı gene münhasıran milletin eline bırakıncaya kadar maddî hakaretlerin yetişemiyeceği bir yere çekilmeyi münasip gördüm. Siyasî ve idarî ef'al ve icraatının hesaplarını vermeğe her an hazır olduğumu herkesten fazla sen bilirsin. Verdiğim talimatlar dairesinde hareket ederek hukuk ve haysiyetimi vikaye etmeğe (korumaya) çalışacağına itimat ediyorum. Vesikalarımı evvelki gibi kullanarak aleyhimde yapılabilecek her türlü iftiralara cevap verebilirsin. İnşallah dönüşümde seni mes'ut ve müsterih görürüm. Gözlerini öperim oğlum. Boyacıköy, 1 Teşrinisani 1334 (1 Ekim 1918)".*
>
> Mektubu Süleyman Nazif ve Cenab Şahabettin'e de göstermekliğimi ve Yahya Kemal'e selâm söylemekliğimi de mektubun kenarına yazmıştı. Süleyman Nazif ve Cenab Şahabettin vaktiyle Suriye'ye gelmişler ve onun yardımı ile ipek alıp satmışlardı. Yahya Kemal de Bahriye Nâzırlığı ambarından besledikleri arasında idi.
>
> Celâl Nuri, gazetesinde dünkü efendilerinin gitmelerini beş sütuna iri punto ile şöyle haber verecekti: *Ferre, yefürrü, firârâ...* Nazif ve Cenap, adını bile ağızlarına almayacaklar, Yahya Kemal ise ilk sövenlerden biri olacaktı".[247]

Yayınladığı gazetenin kâğıt parasını bile İttihad ve Terakki'nin ödediği ama Cemal Paşa'nın hemen ardından *ferre, yefürrü, firârâ,* yani *kaçmak, firar etmek* fiilinin Arapça çekimlerinden istifade ederek manşet atan Celâl Nuri o tarihten altı sene önce, 26 Şubat 1912'de, İttihadçılar'ın güçlü isimlerinden olan Cavid Bey'e çıkartmak istediği yeni bir gazeteye maddî destek vermesi için mektupla dil dökmüştü![248]

İttihadçılar'ın sürgünün henüz başlarında bile Avrupa'da maddî sıkıntı içerisinde oldukları, birbirlerine yazdıkları mektuplarda açıkça görülür. Sonraki aylarda Afganistan'a geçen ve Kral Amanullah

Han'dan üç bin altın ruble aylık alan Cemal Paşa'nın maddî sıkıntısı nisbeten hafiflemiştir ama diğer İttihadçılar, meselâ bir zamanların güçlü Maliye Nâzırı Cavid Bey hatıralarının birçok yerinde İsviçre'de bulunduğu sırada etrafa borçlandığını yazmaktadır.

Talât Paşa'nın katlinin ardından 62 sene yaşayan ve hayata 1983'te İstanbul'da veda eden eşi Hayriye Talât Hanım, vefatından birkaç ay önce yaptığım röportajda, Almanya'daki sürgün günlerinin parasız ve sıkıntı içerisinde geçtiğini şöyle anlatmıştı:

> "...Hardenberg Strasse'de, Charlottenburg'da Doktor Nâzım Bey, Doktor Rüsuhi Bey, Paşa ile (Talât Paşa) beraber otururduk. ...Sonra Nâzım Bey, Doktor Nâzım Bey Münih'e gitti. Baha Şakir Bey'in ailesi geldi, o ayrıldı. Gene, Berlin'de bize yakın biryerde oturdu. Rüsuhi Bey beni bırakmadı. Rüsuhi Bey ve kardeşim Hayretî beraber oturduk. ...Ondan sonra Rüsuhi Bey İstanbul'a geldi. ...Bir iş yapmıyordu, ne iş yapsın? Evinde, onun tarlasında çapa çapalıyordu. Az para alıyorlardı Odun keserdi onlara. Yardım ediyordu, ekmek yiyordu. Cemal Azmi Bey, Trabzon Valisi, tütün ticareti, sigara ticareti yapıyordu. İşte, onu Baha Şakir Bey'le beraber öldürdüler. Baha Şakir ile Cemal Azmi Bey'i sokakta, kapının önünde, Ermeniler öldürdü. İkinci felâket!".[249]

Hayriye Talât Hanım'ın sözünü ettiği *tütün ticareti,* bir büfede sigara satıcılığı idi...

Resmî ve özel arşivlerde bulunan ve 1930'lu senelere ait olan bazı belgeler, İttihad ve Terakki'nin lider kadrosunun hayatlarını noktalamalarının ardından, Almanya'da az da olsa bir miktar para bırakmış olduklarını ve İttihadçılar'ın hanımlarının sonraki senelerde bu paralar konusunda yaptıkları bütün girişimlerin Hitler Almanyası'nın idarî kadrosu tarafından neticesiz bırakıldığını gösteriyor.[250]

*

Sürgündeki İttihadçılar'ın ihtiyaç duydukları maddî kaynakların bir kısmını daha sonra Bolşevikler sağlayacak ve Moskova'nın para, kürk yahut mücevher olarak yaptığı yardımlar Almanya'daki teşkilâta Enver Paşa tarafından gönderilecektir. Aylıkların kimlere ve ne miktarda ödeneceğinin kararını Enver Paşa vermiş, kur farklarından istifadeye çalışmış, hattâ aldığı banknot yahut altın rubleleri yasak olmasına rağmen Bolşevikler'in göz yummaları sayesinde Moskova'da karaborsadan marka çevirerek göndermiş ve Almanya'ya mücevherler ile kürklerin satılması için talimatlar yazmıştır.

Enver Paşa'nın ödeme talimatlarından biri, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasında bulunan ve 1921 Temmuz'una ait olan şu belgedir:

Berlin'de Kâmil ve Rusuhi Beylerimiz
dostlarımıza

Mahremdir

İş'arı ahire değin her ay Berlin'deki depomuzdan bervech-i âti sarfiyatın icrası mercudur.

Mark	
20.000	Berlin heyet-i merkeziyesi emrine
2.500	Merkez-i umumî âzâsından Arapça ve Fransızca gazetelerde tahririni derruhte buyuran Şekib Arslan Bey kardeşimize,
2.500	Rusuhi Bey kardeşimize,
3.000	İstanbul'da Talât Paşa ailesine,
3.000	Bahaeddin Şakir Bey ailesine,
31.000	
3.000	İstanbul'da Beyrut vali-i sabıkı Azmi Bey ailesine,
6.000	İstanbul Hey'et-i Merkeziyesi emrine,
40.000	
5.000	Malta'dan çıkan arkadaşlara yardım (Halil, Şükrü, Ahmed Nesimi veya Hacı Âdil Beylerden hangisi ile muhabere mümkün olursa o vasıta ile bu muavenet temin edilecektir.)
5.000	Malta'da elyevm mevkuf sivil ve asker arkadaşlara yardım (Bu para Kara Kemal, Mithat Şükrü veya Vali Bedri Beyler'den birinin adresine gönderilmelidir.)
50.000	

Ali

*

1 - Temmuz ayı için 50.000 mark alınmıştır. 18 Temmuz 337

Kâmil

2 - Ağustos ayı için 50.000 mark alınmıştır. 29 Temmuz 337

Kâmil

3 - Eylül ayı için 53.000 mark (Ziya Bey de dahil) alınmıştır (2.000 mark nizamnamelerin tab'ı masrafı alınmıştır) 28 Ağustos 337

Kâmil

4 - Teşrinevvel ayı için 56.000 mark alınmıştır (Rusuhi Bey'in zam ve geçmiş maaşât bakiyesi ile İstanbul'un yeni tahsisatı dahildir)

5 - Teşrinsani ayı için 55.550 mark alınmıştır.

Kâmil

500	Rusuhi Bey'in zammı,
1.000	Baha Şakir Bey,
1.000	İstanbul merkezine ilave,
3.000	Ziya Bey,
5.500	

6 - Kânunevvel ayı için 61.500 mark alınmıştır.
Kâmil

7 - Kânunsanî ayı için 56.500 mark alınmıştır.
Kâmil

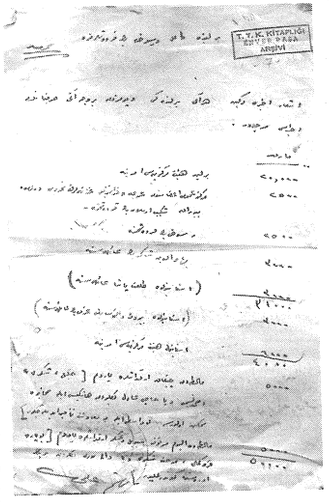
*

Moskova 29 Temmuz 1921
Berlin Merkez-i Umumî kasasına
Mark

7.000 yalnız yedi bin marktır.

Doktor Baha Bey'in Rusya seyahati masrafı olarak 4.000 ve Şeref Bey'in risalesi için matbaya borç kalan 3.000 markın merkez-i umumî hesabına tesviyesi rica olunur.

Merkez-i Umumî
(mühür)
Ali

*

Enver Paşa, 1921'in 20 Şubat'ında ikinci defa gittiği Moskova'dan 4 Mayıs'ta apar topar ayrıldı ve yine bir Avrupa seyahatine çıktı.

Bu yolculuk gözlerden hep kaçtı ama farkına varılmaması normaldi, zira seyahati hakkında Naciye Sultan'a sonradan yazdığı ve yayınlanmamış olan mektuplarının dışında bir malûmat yok gibi idi.

Seyahatin sebebi, Berlin'de bir buçuk ay önce katledilen Talât Paşa'nın daha önce kurmuş olduğu teşkilâtı da kendine bağlamak, yani Talât Paşa yanlılarını kendi tarafına çekebilmek ve sürgündeki İttihadçılar arasındaki bölünmüşlüğe son verebilmekti...

Letonya üzerinden Avrupa'ya gitmek üzere 4 Mayıs'ta Moskova'dan ayrıldı, 18 Mayıs'ta Münih'te, ertesi gün Roma'da idi. Seyahati ile alâkalı diğer bilgileri, yine mektuplarında yazıyordu. Roma'da 19 Mayıs'ta Çanakkale muharebelerinin kahramanlarından olan ve daha sonra İstiklâl Harbi'ne katılmayarak Avrupa'da kalmayı tercih eden Vehib Paşa ile buluştu.[251]

Temaslarının konusu hep aynı idi: Mâlûm teşkilât işleri...

Enver'in bu son Avrupa yolculuğu sırasında 5 ile 19 Mayıs ve 20 Mayıs ile 18 Haziran günleri arasında nerelerde bulunduğu ve neler yaptığı konusundaki ayrıntılar bilinmiyor; ancak Moskova'ya dönüş yolculuğu sırasında Naciye Sultan'a gönderdiği mektuplardan Berlin'de ailece bir müddet beraber oldukları anlaşılıyor. Daha sonra hazırlanmış olan, verdiği bilgiler doğru ama tarihleri karmakarışık ve tamamen yanlış olan bir İngiliz istihbarat raporu da Enver'in Berlin'e gidişi ile Roma'daki temaslarını doğruluyor.

Dönüş yolculuğu, Berlin'den 18 Haziran sabahı başladı. Naciye Sultan'a aynı gün o zaman Almanya'ya, şimdi Polonya'ya ait olan Stettin şehrinden gönderdiği mektubunda sabah saat sekizde hareket edip iki buçuk saat sonra Stettin'e vardıklarını söylemekte, sonraki günlerde de Stettin'den Oberburger-Reval ve Petersburg yolu ile 24 Haziran'da Moskova'da olduğunu yazmaktaydı.

7 Eylül 1921 İngiliz tarihli istihbarat raporunda ise Enver Paşa'nın Berlin üzerinden Roma'ya geldiği, Vehib Paşa'nın misafiri olduğu ve tekrar Berlin'e döndüğü söylenmekte, yapılan toplantılara katılanların isimleri verilmekte ancak tarihte hata yapılarak Roma'daki temasların 10 ile 13 Ağustos arasında olduğu söylenmekteydi.

Enver o tarihte Avrupa'da değil, Batum'da idi, ancak istihbarat raporunun daha önemli tarafı, Enver'in temaslarının ayrıntılarının Ankara Meclisi'nin Roma Temsilcisi Câmi Bey'in Ankara'ya gönderdiği rapordan yahut mesajdan elde edildiğini vurgulaması idi ki, bu ifade bile, Ankara'nın gizli yazışmalarının İngilizler tarafından okunduğunu göstermekteydi![252]

Naciye'sinden daha önceki ayrılışlarında hissettiği hüzün üzerine yine çökmüştü ama 18 Haziran sabahı yola çıkmasından beş saat kadar sonra Stettin'den yazdığı mektupta aşırı bir sâkinlik, hattâ bir uyuşma sezilmekteydi. Satırlarında rûhundaki eski kıpırtılar yoktu, bitmeyen faaliyetlerinden dolayı hissiyatına bir bıkkınlık hâkim olmuştu ve kendisi de *nerede olduğunu hissedemeyecek vaziyette bulunduğunu* söylemekteydi:

> "...Şu anda bile ne halde bulunduğumu, nerede olduğumu âdeta düşünemeyecek derecede şaşırmış pörsülmüş bir haldeyim. Bilmem bu defa senden ayrılığın hâsıl ettiği tesir, acıyı hiçbir zaman duymamıştım. Allah vere de bu ayrılık uzun sürmese yoksa cidden, bu sabah dediğinizi, ben sözle tekrar edemeyecek hale gelecek, delireceğim. Trende kendi kendime neden böyle eziyetler, acılar içinde ömür geçiriyoruz diye düşünüyor; Allah'ın bu cezasının hâlâ devam edip etmeyeceğini soruyordum".

18 Haziran 1921'de Naciye'sinden tekrar ayrılarak Moskova'ya üçüncü defa gidişi sona doğru uzanan yolun ilk adımıydı ve kaderinin bu son yolculuğunda artık dönüş yoktu! O tarihten tam on dört buçuk ay sonra, 1922'nin 4 Ağustos'unda Orta Asya'nın o devir haritalarında bile mevcut olmayan tepelerinden birinde yapacağı son hamle, hayatını da noktalayacak son adım olacaktı.

*

Enver, amcası Halil Paşa'yı Anadolu'ya *öncü* ve kendi ifadesi ile

Anadolu Müfettişi olarak gönderdi.[253]

Halil Paşa, 1921 Nisan'ının ilk haftasında şimdi Rusya'nın Krasnodar idarî bölümüne bağlı olan sahil kasabası Tuapse'ye, Mayıs'ta da Batum'a gitti ve oradan Trabzon'a geçti.

Paşa, Trabzon'a gitmeden bazı eski İttihadçılar'ı önceden Batum'a göndermiş, Trabzon ve çevresinde istediği herşeyi yaptırabilen ve Enver'e de bağlı olan Trabzon'un kayıkçılar kâhyası Yahya ile temas kurmuştu. Devamlı haberleşiyorlardı, hattâ Kâhya, Batum'daki Halil Paşa'ya Trabzon'dan üç adet kuzu bile göndermişti.

Anadolu seyahati Halil Paşa'nın memleketteki İttihadçılar ile temaslarda bulunması ve Enver'in memlekete dönüş öncesindeki hazırlıkların tamamlanması maksadı ile Enver tarafından düşünülüp plânlanmış, etrafa gerekçe olarak da sağlık sebepleri gösterilmişti... Naciye Sultan'a Moskova'dan 25 Şubat 1921'de yazdığı mektupta *"Halil Paşa'nın bir taraf ciğeri biraz verem olmaya başlamış, üç ay kadar istirahat lâzım imiş. Ben de hem Anadolu'daki arkadaşları görsün, hem de istirahat etsin diye Trabzon'a göndermek istiyorum"* diyor; yani amcasının Anadolu'ya hem hava değişikliği, hem de temaslar için gideceğini söylüyor ama daha sonraki mektuplarında Halil Paşa'nın Anadolu'daki siyasî faaliyetlerini ayrıntıları ile anlatıyordu.

Enver, 11 Eylül 1921'de o sırada Afganistan'da bulunan Cemal Paşa'ya Batum'dan gönderdiği mektupta ise kurduğu Halk Şûra Fırkası'nın Ankara Meclisi'nde de mensuplarının bulunduğunu söylüyor, başta İstanbul olmak üzere 29 şubelerinin olduğunu anlatıyor, daha da büyümeye çalıştıklarını yazıyor ve *"Umarım ki, Mustafa Kemal Paşa da bunu görerek Kâzım Karabekir'in benim bir Rus ordusuyla Anadolu'da Bolşevikliği tesis edeceğim vesaire diye çıkardığı dedikoduların önünü de almış olacağız"* diyordu.[254]

Halil Paşa'yı Trabzon'da rıhtımda karşılayan fırka kumandanı ve subaylar *Ankara'dan gelen talimat gereği Trabzon'da kalmasına izin veremeyeceklerini* söylediler ama Paşa oralı olmadı, *"Çocuklarım buradalar, hanımım da geliyor"* deyip yürüdü ve askerler Kut Kahramanı'nı geriye göndermeye teşebbüs gücünü kendilerinde bulamadılar...

Paşa, hatıralarında Trabzon'a sadece *sağlığının düzelmesi için* gittiğini yazıyordu:

> "...Moskova'nın sert kışları esasen zayıf olan bünyemi çok sarsmıştı. Rus ve Türk doktorların muayenesi neticesinde ciğerlerim zayıf bulundu. Kırım yahut Kafkasya gibi havası mutedil cenup mıntakalarında oturmamı tavsiye etliler. Kırım'ı hiç tanımıyordum. Azerbaycan'da ikametim ise karışık siyasî hadiselere meydan verirdi. Bir işim kalmadığına göre, iklimi mutedil olan Trabzon gibi bir yere çekilmeyi tercih ettim. Memleketimde vazife verilirse onunla meşgul olmak, verilmediği takdirde alelâde bir vatandaş sıfatıyla vatanımda ikamet edecektim.
>
> Günün birinde bir motor ile Karadeniz'den Trabzon'a geldim. Hareketimi haber verdiğimden, Trabzon Fırka Kumandanı Miralay Nuri Bey'i iskelede istikbalciler meyanında buldum. Eski yaverim Binbaşı Fuad da iskelede idi. Her ikisini de eskiden tanır ve severdim.
>
> Miralay Nuri Bey *'Hoş geldiniz'* dedikten sonra, Ankara'dan aldığı emir üzerine Trabzon'da ikametime müsaade edilemeyeceğini söyledi.
>
> Bu sıralarda uzun müddet benden haber alamayan refikam, çocuklarıyla birlikte iki ay kadar evvel Trabzon'a gelmiş, Trabzon'dan Rusya'ya gidip gelenler çok olduğu için bunlar vasıtasiyle bir temas teminini düşünmüştü. Bu düşüncesinde muvaffak olmamakla beraber, Trabzon'da ikametini uzatabilmek için parası kalmadığından İstanbul'a gitmiş, beş-on parça eşya satmak suretiyle para tedarik ederek Trabzon'a dönmek üzere ve en küçük oğlumuz Cengiz'i beraberine alarak İstanbul'a gitmişti. Büyük oğlum Aydın ile kızım Şükriye'yi, Trabzon'da tanıdığı bir aileye emanet bırakmıştı.
>
> Bu vak'ayı öğrendikten ve bilhassa iki çocuğumu Trabzon'da bulduktan sonra, o an için geri dönmemin imkânsız olduğunu Nuri Bey'e söyledim. Kendisi aldığı emir üzerine bir asker sıfatiyle tebliğ vazifesini yapmış olmasına rağmen birkaç gün Trabzon'da kalıp Ankara ile muhabere edeceğimi ve binnetice kendisine müsbet veya menfi ikinci bir emir getirtebileceğimi temin ettim".[255]

*

Trabzon'daki Müdaafaa-i Hukuk Cemiyeti, daha önce Küçük Talât Bey ile diğer İttihadçılar'ın faaliyetleri neticesinde *Enverci* olmuştu ve Şark Ordusu Kumandanı Kâzım Karabekir ile çevredeki diğer askerî makamların dikkati bu yüzden Trabzon'un üzerindeydi.

Kayıkçılar kâhyası ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin de üyesi olan Yahya, Kâzım Karabekir'in 1921 Ekim'inde Trabzon'daki 13. Fırka'nın kumandanlığına tayin ettiği Miralay Sami Sabit Bey'in[256] ifadesine göre Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne yaslanarak güç kazanmış, bir *iskele hükümeti* kurup ihracattan vergi toplamaya başlamış, zorla tahliye ettirdiği mahkûmlar ile firarî askerlerden meydana gelen ve mevcudu bin kişiden fazla olan silâhlı bir de tabur kurmuştu[257] ve Enver'in Anadolu'daki ilk silâhlı gücünü Yahya Kâhya ile bu tabur teşkil ediyordu.

Dolayısı ile Trabzon'da Enver'e bağlı bir İttihadçı grubu mevcuttu ve bu grubun güçlü mensuplarından olan Kâhya, Enver ile

devamlı temastaydı. Enver'in Batum'dan gönderdiği İttihadçılar'ı o karşılıyor, Paşa'nın talimatlarının yerine getirilmesinde yardımcı oluyordu. Hattâ, Trabzon'da bir defasında İttihad ve Terakki'nin lehinde gösteri yaptırıp katılanlara *"Yaşasın Enver Paşa"* sloganları bile attırmıştı.

*

Ankara Hükümeti'nin istihbaratçılarından olan ve Enver Paşa'nın Batum'da bulunduğu günlerde onu takip ile görevlendirilen sonraki senelerin gazetecisi Feridun Kandemir, kitaplarından birinde Yahya Kâhya'nın Trabzon'daki hâkimiyetini kendi başından geçen bir hadiseye dayanarak şöyle nakleder:

> "...Enver Paşa'nın Batum'da bulunuşu, Trabzon'un o zamanki muhitlerinde garip bir hava yaratmıştı.
>
> O günlerde, Doğu'nun birtakım yerlerinde olduğu gibi, Trabzon'da da hükümet içinde hükümet vardır.
>
> Bir derebeyi, bir türedi, bir bilmemne kâhyası, peşine bir sürü gafil takarak ortaya çıkıyor; kendisini milletin mümessili, devletin kurucusu sanıyor ve öyle satmak istiyordu.
>
> Trabzon'un meşhur kâhyası da bunlardan biriydi. Bu adam için yurdunu sevmiyor diyemem, fakat hükümetin zaafından, ortalığın kargaşalığından faydalanarak çizmeden yukarı çıktığı ve karşısında *'Dur hemşerim, yeter artık, kendine gel'* diyecek bir kuvvet de görmediği, hele pek de cahil olduğu için azıttıkça azıtıyor, böylece *'korkunç'*, hattâ *'zararlı'* adam haline geliyordu.
>
> Bu kâhya, ilk defa Ankara'dan Trabzon'a gittiğim zaman bir gece maiyetiyle beraber bana gelmiş, palabıyıklarını burarak çetin bir münakaşa açmış, sonra belinden eksik etmediği tabancasına davranarak avazı çıktığı kadar bağırmıştı:
>
> *- İçimizde hafiye istemiyoruz, istihbarat müdürü ne demekmiş? Lüzumu yok burada böyle işin. Gizli kapaklı işlerimiz varsa, onlar bizim işlerimizdir. Ankara'ya değil ya, istersen Allah'a yaz, Trabzon Trabzonlularındır. Daha var mı bir diyeceğin senin? Çık git memleketimizden, yoksa vallahi yakarım adamı ben!*
>
> Öyle bağırıp gittikten sonra, vaziyeti Trabzon'daki Fırka Komutanı Albay Rüştü Bey'e anlatmış ve ondan şu cevabı almıştım:
>
> *- Ne yapalım evlât... Bugün kâhya ile başa çıkabilecek bir vaziyette değiliz. Bu adam burada hâkim-i mutlaktır. Suyuna gitmekten başka çaremiz yok. Zira, isterse bütün kayıkçılara işlerini bıraktırarak hariçle irtibatımızı keser ve bizi adeta mahsur hale sokabilir. Mamafih sana bir fenalık yapmaması için ben onu idare ederim.*
>
> İşte, Enver Paşa daha Batum'a gelmeden evvel Trabzon'da böyle bir hava esiyordu. Şimdi ise bu hava büsbütün sertleşmiş, adeta fırtına halini almıştı.
>
> Enver Paşa'nın, Anadolu'ya geçmek için güvendiği bu hava ve bu kâhya gibi adamlardı.
>
> İşte bu kâhya, bu defa -bizzat evime gelmeye tenezzül etmeyerek- adamlarından birini gönderdi ve bana şu emri tebliğ etti:
>
> *- Derhal Trabzon'la alâkanızı kesip, buradan gidiniz.*
>
> Bu emirde *'Asarım, keserim'* lâfları yoktu ama haddine düşmüşse *'Hayır'* de bakalım!
>
> Kâhya'nın bu emrini alınca evvelâ sinirlendim, sonra kendi kendime *'Tam zamanında gelen bir emir'* diyerek karşımdaki elçiye döndüm:
>
> *- Ağa'ya selâm söyle, yarın olmazsa öbür gün, muhakkak Ankara'ya dönüyorum...".*
>
> ...Kararım şu idi: Kahya, adamları ile harekâtımı kolladığı için birdenbire ortadan kaybolmak şüpheyi davet edebilirdi. Bu sebeple Ankara yoluna çıkar görünmek, yani İnebolu'ya giden bir vapura girmek lâzım geliyordu. Eşyalarımı alarak ona binecek, vapurun hareketinden biraz evvel emin adamlarımdan birinin kayığı ile, hiç kimseye görünmeden sahilin tenha bir noktasına çıkacak ve oradan hiç vakit geçirmeden, tekrar karadan, Batum yolunu tutacaktım..."[258]

*

Halil Paşa, Trabzon'da Enver ile devamlı muhaberede idi ve Moskova'da bulunan Enver ile haberleşme şifre ile yapılmaktaydı. Enver bir mektubunda Halil Paşa'nın Trabzon'da *Lâz kuvvetlerine dayanarak* kalacağını, aynı zamanda Kuşçubaşı Sami Bey'in seyahatlerini de takip ettiğini yazıyordu:

> "...Halil'in Trabzon'a vardığı fakat Mustafa Kemal Paşa'nın Halil'in Bolşevikler ile çalışmış olmasını ileri sürerek havası Trabzon'a kadar epey kırılan Batum'a gitmesi muvâfık olacağını bildirdiğini fakat Halil'in Trabzon'da haremi gelinceye kadar kalmayı muvâfık bulduğunu ve orada Lâz kuvvetlerine istinaden kalacağını ve Eşref Bey'in biraderi Sami'nin Berlin'e gelmek üzere garba hareket ettiğini bildiriyor..." *(16 Nisan 1921 tarihli mektubundan).*

Enver'in sözünü ettiği *Lâz kuvvetleri,* Trabzon Kayıkçılar Kâhyası Yahya Kaptan'ın başıbozuklarıydı...

Trabzon'da iki buçuk ay kalan Halil Paşa, Enver ile temasını yakından takip eden ve birşeyler yapacakları endişesi içerisinde olan Ankara'nın baskılarına karşı koyamadı ve Haziran ortalarında Türkiye'yi terkedip Tuapse'ye döndü.

Halil Paşa, hatıralarında Trabzonlular tarafından muhabbetle karşılandığını, kaldığı eve Ankara'nın herhangi bir baskın yapması ihtimaline karşı silâhlı 40-50 genç yerleştirildiğini ama bir çatışma ihtimalinden dolayı endişe içerisinde olduğunu, Vali Yanyalı Naci ve Fırka Kumandanı

Miralay Nuri Bey'in sık sık gelerek Trabzon'u terketmesini rica ettiklerini ve nihayet şehirden kendi arzusu ile ayrıldığını söyleyecekti:

> "...İlk altın kafilesini Karaköse'ye kadar getirip Ankara'ya yollamış olduğum Rus sefaret heyeti âzâsı meyanında Azerbaycan Türkleri'nden bir yüzbaşı vardı ki, bu zat kendi heyeti tarafından Trabzon'a konsolosluk gibi bir vazifeye memur edilmişti. Yüzbaşı ara sıra ...gelir ve hatırımızı sorardı.
>
> İşte tam bu sıralarda idi ki, gene birgün ziyaretime gelmiş olan yüzbaşıya Trabzon'da rahat yaşayamayacağımı, belki de istemeyerek fena akıbetlere meydan verilebileceğini, Trabzon'da ikametim için ısrar eden halkın fikrine iştiraki muvafık bulmadığımı ve bu menfi vaziyetten kurtulmak için kendi arzumla Rusya'ya dönmek istediğimi açtım.
>
> Yüzbaşı derhal kendi şifresi ile Moskova'ya malûmat verecceğini, havası mutedil bir yerde ailemle istirahatimi temine çalışacağını vaadetti. Bir gün sonra evime geldi, Tuapse'de sahilde, Komünist Partisi Merkez Binası'nın ikametim için tahsis ve tahliyeye başlandığını bildirdi.
>
> Trabzon halkının ileri gelenleri[ni] ve bilhassa Kâhya Yahya Bey'i mantık ve tatlılıkla ikna ederek Trabzon'dan kiraladığım bir motor ile refikam, üç çocuğum, emirberim Ali Çavuş ve refikamın çocukluk arkadaşı bir bayan beraberimizde olduğu halde güzel Trabzon şehrine veda ettik".[259]

*

Halil Paşa, Trabzon'dan sonra gittiği Tuapse'de de birkaç ay kaldıktan sonra, Batum'a geçti...

Hatıralarında Tuapse'den ayrılma sebebinin hanımının sıkılması ve Tuapse halkının konuştuğu dili bilmemeleri olduğunu yazıp Batum'u Türk'ü, Türkçe'si ve Türk ailesi bol olduğu için tercih ettiğini söylüyor ise de, gidiş sebebinin teşkilâtı Batum'a nakledip Enver'in gelişini beklemek olduğu açıktır.[260]

Paşa ve ailesi Tuapse'den Ruslar'ın tahsis ettiği İstrebitel sınıfı bir denizaltı ile ayrılıp Sohum'a gittiler ve bir hafta-on gün Sohum'da kaldıktan sonra Batum'a vardılar; sahilin yakınındaki parka bakan ve yine kendilerine tahsis edilen büyük bir eve yerleştiler.

Enver de bir müddet sonra Moskova'dan ayrılmıştı ve Doktor Nâzım ile beraber artık Batum'da idi... Ermeni tehlikesi yüzünden amcasının yanında kalamıyor, sahte bir kimlikle ve sık sık kıyafet değiştirerek yaşıyordu.

Günlerce bir eşya vagonunda kaldıktan sonra nihayet bir oda bulabilmişti...

Daha sonra, Küçük Talât Bey de Batum'a gitti...

Halil Paşa, hatıralarında Enver'in Türkiye'ye geçme arzusunu frenlemeye çalıştığını ama onlarla beraber Batum'da bulunan Kuşçubaşı Sami'nin Enver'i Anadolu'ya gidip liderliği ele alması için hiç durmadan kışkırttığını anlatıyordu:

> "...Ben daha evvelki Türkistan seyahatimin verdiği intiba ve fikirleri, yani Türkistan'ın henüz teşkilâtlarını ikmal etmediği için esaslı bir harekete mesnet teşkil edemeyeceğini, 'Basmacı' denilen ve Fergana bölgesinde dolaşan çete kuvvetlerinin kısmen vatanperver, kısmen eşkiya ve kısmen de 'din elden gidiyor' kanaati ile hareket eden softalar ve birkısmının da *'Malım gitsin, canımı kurtarayım'* zihniyeti ile çekilmiş eski zengin ve tacirler olup bütün bu kitlenin gayrımütecanis bulunduğunu, kâffesinin az silâhlı cephanesi olmayan takatsiz bir durum arzettiklerini tafsilâtı ile anlatıyordum.
>
> Taşkent'te bulunduğumuz zaman yanımda olan Hacı Sami mütemadiyen *'Basmacılar'a iltihak edelim. Türkistan'da kaldıkça hayatımız tehlikededir'* tarzındaki sözlerini onun vehmine atfederek daima reddettiğimi de söylüyordum.
>
> Tam bu sırada, Taşkent'ten ayrılıp Almanya'ya giden Hacı Sami, Almanya'dan Karadeniz yolu ile dönerek Batum'da bizlere iltihak etti. Enver Paşa'nın Batum'a gelişi ile Hacı Sami'nin daha Almanya'da iken Enver Paşa üzerine işleyerek *'Türkistan'da Basmacılarla birleşerek, büyük işler başarılabileceğine'* dair Enver'e telkinlerde bulunmuş olduğu kanaatini bende uyandırdı.
>
> Diğer taraftan Enver Paşa *'Faydalı olurum'* kanaati ile Türkiye'ye geçip hizmet etmek arzusunu gösteriyor ve bu arzusunda ısrar ediyordu. Ben ise Enver Paşa'nın Türkiye'ye geçmesi ile Türkiye'de kendisine taraflar bir zümre yaratacağını, Mustafa Kemal Paşa'ya taraftar olup Yunan cephesi ile meşgul vatandaşlar arasında ister istemez bir ikilik hâsıl olacağını, neticenin şahsî bir macera yüzünden vatan ve millete zararlı olacağını söylüyordum, bu sevdadan vazgeçilmesini tavsiye edip duruyordum. Küçük Talât Bey de aynen fikrime iştirak ile Anadolu'ya geçişe muhalefet ediyordu.
>
> Hacı Sami ise, Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesini teşvik ediyordu. Benim ve Talât'ın muhalefetime ve bu geçişte Paşa'ya refakat etmekte mazur olduğumuzu söylememize rağmen, bizden habersiz bir motorla Anadolu'ya geçmeye karar verdiklerini hissediyorduk. Çok şükür ki, o sıralarda başlıyan fırtınalar Karadeniz'de motorların hareketini kesmişti.
>
> Bir müddet sonra Enver Paşa merhum tekrar evime gelerek *'Amca haklısın, benim memlekete geçişim hüsnüniyetime rağmen fena neticeler doğurabilir. Onun için, Türkiye'ye gitmekten sarfınazar ettim. Türkistan'a gideceğim. Afganistan'dan gelecek olan Cemal Paşa ile görüşüp Moskova'ya ve belki de oradan Almanya'ya döneceğim'* kararını bildirdi.

Ben, Enver'e Talât ve Hacı Sami Beyler'in huzurunda aynen şunları söyledim:

- Taşkent'te bulunduğumuz zaman Sami Bey Basmacılar'a iltihak ederek bir avantür yapmamızı teklif etmişti. Ben bu teklifleri çürük ve esassız bulduğumdan reddetmiştim. Sergüzeşte âşık olan bu arkadaşımız senin türlü yollarla gururunu okşayarak aynı teklifleri sana da yapacaktır. Bu teşviklere kapılmaktan kendini muhafaza et, bunu bilhassa rica ederim.

Bu tarzdaki ricalarım bir defa değil, mükerreren yapıldı. Bir defasında Enver Paşa,

- Amca, ben çocuk muyum? Kat'iyyen bu tarzdaki mânâsız bir harekette bulunmayacağım, dedi.

Paşa, bir müddet sonra Batum'dan ayrılmaya karar verdi. Yalnız, ayrılmadan evvel Türkiye'ye, Büyük Millet Meclisi'ne hitaben yazdığı bir mektup ve beyannameyi benim göndermekliğimi istedi. Yarı okuduğum bu beyannamede Türkiye'deki idare şekli hakkında bazı zararlı teklifler bulunmuyordu. Yalnız, bu beyannamenin şahsî kanaat mahsulü bir fikir mecmuası değil de, bir kongre kararı sureti diye imzalandığını gördüğüm zaman şaşırdım. Batum'da ne bir kongre aktolunmuş ve ne de böyle bir beyanname hazırlanmıştı. Sırf, Enver'in arzusu yerine gelsin ve Anadolu'nun başına bir gaile açılmasın sevdası ile ben de, Küçük Talât da, beyannameyi imzaladık. Hattâ, Batum'da bulunmayan merhum Doktor Nâzım'ın da imzasını atarak beyannameyi Ankara'ya gönderdim. Birkaç gün sonra Enver Paşa yanında Hacı Sami ve benim emekdar yoldaşım Bartınlı Muhiddin olduğu halde Bakü üzerinden Türkistan'a hareket etti. Enver Paşa ile Cemal Paşa'nın Türkistan'da birleşmeleri kararlaştırılmıştı (77. gün).

*

Halil Paşa daha sonra yeniden Moskova'ya gitti ama Enver'in Orta Asya'da Kızıl Ordu'ya karşı Basmacılar ile beraber silâhlı mücadeleye girişmesi üzerine Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, 1922 Haziran'ında Paşa'nın Moskova'da bulunan diğer İttihadçılar ile beraber Sovyet topraklarını terketmesini istedi. Paşa, hatıralarında sınırdışı edilmeleri talebinin ardında Mustafa Kemal Paşa'nın bulunduğunu, seyahat edecek parası olmadığı için Çiçerin'den kuryelere verilen harcırahın kendisine ve arkadaşlarına da verilmesini istediğini, talebinin kabul edilmesi üzerine Moskova'dan Almanya'ya geçtiğini yazacaktı.[260]

Sovyetler bir zamanlar bağırlarına bastıkları ama artık hem kullanmaya lüzum görmedikleri, hem de Enver'in Orta Asya'daki ayaklanmaya iştirakinden sonra Moskova'daki mevcudiyetlerini tehlikeli buldukları İttihadçılar'ı ceplerine yol paralarını da koyarak göndermiş ve o defteri kapatmışlardı!

Afgan pasaportu taşıyan Halil Paşa, Moskova'dan Avrupa'ya gitti, Almanya'ya varmasından kısa bir müddet sonra Cemal ve Enver Paşalar'ın hayatlarının noktalandığı haberini aldı. Almanya'dan önce Macaristan'a, oradan da Avusturya'ya geçti; 1922 Ağustos'unda Büyük Taarruz'un zaferle bittiği günlerde Viyana'da böbreklerinden ameliyat oldu. Nekahet günlerinin ardından o sırada Ankara Hükümeti'nin temsilcisi olarak İstanbul'da bulunan Refet Paşa'ya memlekete dönmesinde mahzur olup olmadığını bir mektupla sordu, gelebileceği cevabını alınca senelerdir uzak kaldığı İstanbul'a, evine döndü...

Halil Paşa daha sonra Ankara'ya gidip Mustafa Kemal'i ziyaret edecek; *bir vazife alması imkânı varsa bu ciheti mi, yoksa serbest hayatı mı tercih etmesinin uygun olacağını* soracak ve *serbest kalmasının daha muvafık olduğu,* yani siyasetle ve devlet işleri ile artık uğraşmaması gerektiği cevabını alınca köşesine çekilecekti.

1935'ten sonra *Kut* soyadını alan Halil Paşa, 1957'de İstanbul'da, gırtlak kanserinden vefat etti. Hayatı boyunca en yakın dostu olarak bildiği rakıdan hastalığının en ağır günlerinde bile vazgeçmedi, rakıyı burnundan midesine uzanan sonda vasıtası ile aldı, hattâ mezarına da rakı dökülmesini vasiyet etti.[261]

*

Enver, Trabzon'da birşeyler yapmayı önceden düşünmüş, temaslarda bulunmuş ve amcası Halil Paşa'yı Trabzon'a bütün bu hazırlıklardan sonra göndermişti. Halil Paşa'nın Trabzon'da bulunduğu günlerde, Enver de Batum'da Trabzonlular'ı kabul ediyordu:

> "...Yemekten evvel de Trabzonlu üç kişi geldi. Evvelâ görünce, elimi, yüzümü öptüler. Artık beylik sözlerini çok seviyorlarmış ilh... Hele birisi oranın meşhur eşkiyasından Temel, 'Âh! Paşam gelmeyecek mi, ayağının tozunu öpeyim' diyormuş ki evvelce bu adam bana karşıdan atacak kadar düşman imiş. Maamafih bunlar benden birşey istemediler. Bunlar fisebilillâh taraftar..." *(Naciye Sultan'a 24 Nisan 1921'de yazdığı mektuptan).*

Ama, bütün bu hazırlıkların ve heveslerin ardından Trabzon'da bulunan Küçük Talât Bey'in de Halil Paşa'nın ayrılmasının ardından önce tevkif ve sonra sınırdışı edilmesi Enver'i hayli hiddetlendirdi. Naciye Sultan'a 28 Haziran 1921'de Moskova'dan gönderdiği mektupta Anadolu'nun kendilerinden korktuğunu söylüyor, Mustafa Kemal'i hakkında yalanlar çıkartmakla itham ediyor, barış yapılana kadar artık bir teşebbüste bulunmayıp müdafaaya geçeceğini yazıyordu:

"...Anadolu bizden pek korkmuş. Hacı Sami'nin mânâsız bazı sözleri işin altını üstüne getirmiş. Halil Paşa'nın Trabzon'dan çıkmasından sonra oradaki arkadaşlardan Küçük Talât çıkarılmış. Böylece benim Anadolu'ya geçeceğimden korkan Mustafa Kemal Paşa türlü türlü yalanlar çıkarmış. Meselâ ben bir Rus ordusuyla gelerek vilâyât-ı şarkîyyeyi zapt ile Rusya'ya ilhak veya büyük bir Ermenistan yapacakmışım. Hülâsa, böyle türlü türlü erâcif. Neyse, hattâ Nuri'nin bile muvakkaten Erzurum'dan bir yere hareket etmemesini rica etmişler. Maamafih bütün bunlar Anadolu'daki arkadaşların sulhe kadar bir teşebbüste bulunmamaları hakkındaki kararımızı değiştirmeyecektir. Onlar üzerimize varıyorlar, fakat şimdilik yalnız müdafaa fikrindeyiz".

*

Aynı günlerde Ankara'nın istihbaratı da var gücüyle çalışıyor, Enver devamlı tarassut altında tutuluyor, Naciye'sine, kardeşi Kâmil Bey'e ve arkadaşlarına gönderdiği mektupların elde edilmesine uğraşılıyor, asıl niyeti de elde edilen mektuplarından öğreniliyordu.

Kâzım Karabekir de Şark Cephesi'nden Enver'in faaliyetlerini yakından takip ediyor ve Ankara'ya devamlı şekilde Ruslar'ın Enver'i kullandıkları yolunda uyarı telgrafları gönderiyordu. Karabekir daha önce, 12 Haziran 1921'de, Mustafa Kemal ile Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşalar'a *zâta mahsus* ve *bizzat açılması* kaydıyla gönderdiği telgrafta Enver'in faaliyetlerinin artık tehlikeli bir hal aldığını, *ele geçirilmesi* gerektiğini, kandırılarak Ankara'ya getirilmesinin sağlanmasını, şayet bunlara imkân bulunmazsa faaliyetlerinden mutlaka haberdar olunması gerektiğini yazmıştı:

"Enver Paşa hududumuz haricinde kaldıkça faaliyetinden ümit edilen tehlikenin zaman ve mahiyeti daima meçhul bulunacak ve bu yüzden en mühim ve buhranlı anlarda emrivakilerle karşılaşmak bir mecburiyet halini alacaktır. Hülâsa-i mütalâam, Enver'in biran evvel ele geçirilmesidir. Zaten gerek yazdığı mektuplarda bizzat Enver ve gerek temasta bulunanlarla taraftarları kendisinin Anadolu'ya gelmeyi ve bir ferd olarak çalışmayı arzu ettiğini bildiriyorlar. Bundan istifade ve daha münasip vesileler ilâve ederek mutemet bir zatın Enver'in nezdine gönderilmesi ve bu suretle hükümetimiz tarafından Anadolu'ya davet edilmesi maksadın teminine hâdim olur kanaatindeyim. Bu husus tensip buyurulmazsa bile Enverce de şayan-ı hürmet ve itibar olan bir zatın izâmı ile Enver'le temas hâsıl edilmiş ve hudut haricindeki mevki ve faaliyetinden muntazaman haberdar olmamızın temin kılınması pek lüzumludur, arzeylerim".[139]

Fevzi Paşa, Karabekir'e Ankara'dan üç gün sonra, 15 Haziran'da gönderdiği cevabî telgrafta Enver Paşa'nın hareketlerini yakından takip etmek üzere Moskova Sefareti Ataşemiliteri Saffet Bey'in görevlendirildiğini bildirdi.[263]

*

Anadolu o günlerde en sıkıntılı ve en karanlık anlarını yaşamaktaydı. Yunan birliklerinin 1921 Temmuz'unda Kütahya-Eskişehir üzerinden başlattıkları ve iki hafta devam eden taarruzu karşısında Türk birlikleri Sakarya'nın doğusuna çekilmek zorunda kalmıştı; İttihadçılar'ın Trabzon'daki faaliyetleri ve Enver'in Karadeniz üzerinden Anadolu'ya geçme hayalleri de işte bu günlere tesadüf ediyordu...

Bu hayalin daha önce farkında olan Halil Paşa, 1921'in 10 Şubat'ında daha Moskova'da iken o sırada Berlin'de bulunan Enver'e gönderdiği mektupta müttefiklerin Ankara Meclisi'ni Londra'da yapılacak görüşmelere davet ettiklerini, Anadolu'ya gidişin Ankara'nın işlerini bozabileceğini söylüyor, *"...Ben hissen, Londra münâsebâtı fena bir şekil almadıkça sizin gitmenize taraftar olmadığımı hatırlatmayı faydalı bulurum"* diyor ve yeğenini frenlemeye çalışıyordu.[264]

Enver bir yolunu bulup Anadolu'ya gitmeye çalışırken Orta Asya'ya, Afgan sınırına kadar uzanıp o taraflarda bulunan Cemal Paşa ile görüşmeyi de plânlamaktaydı. Naciye Sultan'a 13 Temmuz'da yine Moskova'dan yazdığı mektupta iki haftalığına Orta Asya'ya gitmek istediğini söylüyordu:

"...Cemal Paşa'ya gönderilmek üzere hariciyeye bir telgraf verdim. Bunda kendisiyle behemahal görüşmek istediğimden Herat veya Mezar-ı Şerîf yolunda hudut[ta] buluşmamızı yazdım. *'Seyahatim gizli olacak. Buradaki işler on güne kadar bitecek'* dedim. İş böylece olursa bu vesile ile bir kerre de Türkistan'ı görmüş olurum. Seyahatin iki hafta kadar süreceğini tahmin ediyorum. Bakalım Ruslar buna ne diyeceklerdir?".

Aynı mektupta o gün Mustafa Kemal Paşa'ya da bir mektup yazdığını haber veriyor, Paşa'dan hakarete varan ifadelerle bahsediyor ama Anadolu'ya geçme tasavvurundan sözetmiyordu:

"...Şimdi, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığım uzun bir mektubu bitirdim. Bunda baştan aşağı ne yaptığımı ve ne düşündüğümü ve kendisine rakip olacak kadar küçülmediğimi sonra da muvaffak olmasından memnun olduğumu ilh. yazdım. Cidden, arkadaşlara âdeta kudurmuş köpek gibi saldıran bu adama vâkıa bunlar tesir etmez, fakat ben bir kerre yazmayı borç bildim. Doktor Nâzım da bu fikirde idi. Neyse, şimdi seninle yalnız başbaşa kalınca sakin fakat müteessirim".

Enver'in gönderdiğini söylediği mektup, Mustafa Kemal Paşa'ya

o zamana kadar yazdığı en sert mektuptu. Halil Paşa'nın Trabzon'a sadece sağlık sebepleri yüzünden gittiğini söylüyor, Paşa'nın ve Küçük Talât Bey'in sınırdışı edilmesini eleştiriyor, sonra tavsiyelerde bulunuyordu. Türkiye artık Abdülhamid zamanındaki gibi değildi, halk baskılara sessiz kalmazdı ve kendisi ile arkadaşlarının rakip görülmemeleri gerekirdi:

> "...Yalnız, bir ricam var: Lüzumsuz vehim ve tecebbüre kapılmayınız. Sizden cidden sizi seven bir kardeş gibi rica ediyorum. Şimdi mevkîinize bakarak sizi iğvâ edenlere uyup memlekette bir şahsın veya yalnız bir kısmının tahakkümüne doğru gitmeyiniz. Yoksa yine lüzumsuz tazyikler ve bunların neticesi feveranlar zuhur edebilir. Buna emin ol ki, bütün vatanını seven herkes, olan biten herşeye rağmen sizin muvaffakiyetinize çalışıyor. Çünkü senin muvaffakiyetin Anadolu'nun muvaffakiyeti demektir.
>
> Fakat, eğer siz şimdiden kanunsuz hareketlere ve lüzumsuz şiddetlere giderseniz korkarım ki, hayırlı netice vermez. Millet, Sultan Hamid idaresi zamanındaki millet değildir. Artık tahakküm ve tecebbüre çok dayanamaz. Bak, seni bütün arkadaşlarım namına temin ederim: Bizim hiçbir mevkide ve memuriyette gözümüz yoktur. Bana gelince, ben yalnız bir ideal takip edeceğim. O da İslâm'ı ezen Avrupa canavarları ile pençeleşmek için Müslümanlar'ı harekete getirmek. Bunun için, benden çekinmeyin. Vehme düşerek, böylece düşmanlarımıza memlekette yeni bir mücadele çıkacak ümitlerini verdirmeyin. Lüzumsuz şiddeti bırakın. Bekir Sami Bey ve diğer arkadaşlarla gönderdiğiniz haberlerden, memlekete gelmemizi istemediğinizi anlıyorum. Eğer bunun Halil'e de şümûlü olduğunu bilseydim, memleketin hatırı için onun da veremden ölmesine katlanır, göndertmezdim...".

Mektupta *zamanı geldiğinde* Türkiye'ye döneceğini açık ve katî şekilde yazıyor, *"Memlekete döneceğiz, işte bu kadar"* diyordu:

> "...Şimdi sen, ben başta olmak üzere, arkadaşların memlekete gelmemesini istiyorsun, değil mi? Sebep de güya bizim gelmemizle memlekette bir ikilik çıkacak diyorsun, öyle mi? Halbuki ben ve arkadaşlarım o kanaatteyiz ki, eğer biz memlekette bulunsaydık belki de bugün devam eden lüzumsuz tazyiklere hiç hacet kalmıyacaktı. Çünkü herkes görecekti ki, biz tazyik edilenleri aleyhinize teşvik değil teskin edecek ve daha kolaylıkla birlikte yürüyecektik. Maamafih, şimdilik Moskova'da bulunarak, hariçten yine memlekete yardım etmekte devam ettiğimizden, gelmiyoruz. Fakat bunu da itiraf etmemiz lâzım gelir ki, hiçbir sebeb-i kanunî olmıyarak memleket haricine nefy şeklindeki arzunuza ilelebet tahammül bize hakikaten pek ağır ve sefilâne gelir. Maamafih vatan için buna da şimdilik katlanıyoruz. Binaenaleyh, hariçte kalmanın maksad-ı umumîmiz olan başta Türkiye olmak üzere kurtarmağa çalıştığımız İslâm âlemi için faydasız ve belki de tehlikeli olduğunu hissettiğimiz anda memlekete geleceğiz. İşte bu kadar...".

Enver bütün bu ağır sözlerin ve tehditlerin ardından mektubunu *"Şimdi yine kemâl-i hürmetle gözlerinden öper, Cenab-ı Hakk'tan senin için yücelikler ve İslâm ve vatana nâfi' büyük büyük muvaffakiyetler dilerim kardeşim efendim"* sözleri ile bitirmişti. Mektubu yollamasının ardından binlerce nüshasını litografla bastırdı ve hem Türkiye'ye, hem de sürgündeki İttihadçılar'a gönderdi.[265]

Ama ertesi gün, yani 17 Temmuz 1921'de Ankara'dan gelen Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde aleyhinde çıkan bir yazıyı okuyunca hiddetlendi, yazının Mustafa Kemal tarafından yazdırıldığını düşündü ve Paşa'ya daha da ağır ifadelerle dolu bir mektup daha gönderdi. Bu defa *"...maateessüf Trablus'tan beri bildiğim ahlâk-ı şahsiyenizin bugün vardığınız mevkîde bile tebeddül edemediğini görüyorum"* gibisinden ifadeler sarfediyordu:

> "Halil vesâireye yapılan haksız muameleler üzerine bir defa daha vaziyeti tavzîh ederim. Benim ve bütün arkadaşların fikir ve niyetini anlatmak için Moskova'da sefiriniz Fuad Paşa kardaşımız vâsıtası ile bir mektup göndermiştim. Halbuki bugün Hâkimiyet-i Milliye gazetenizde emrinizle intişâr eden makaleyi İstanbul gazetelerinden okudum.
>
> ...Şimdi muvaffakiyet belirince tabîi maksadınızı gösterdiniz. Beni ve arkadaşlarımı şahsî emellerinize engel sayıyorsunuz. Pekalâ! Fakat bunun için yalan söylemeye veya söyletmeye neden kendinizi mecbur görüyorsunuz?
>
> ...Paşa Hazretleri, ben Bolşevikler'den şahsî bir menfaat temîne çalışsaydım, sizlerin Bolşevik olduğunuz zaman ben Bakü'de hakikati ve ne olduğumu âleme ilân ederek hattâ orada bazılarının mânâsız taarruzuna uğramayı da göze aldırmazdım. ...Benim mütârekeden sonraki hayâtımı sanki biliyormuş gibi Hâkimiyet-i Milliye'ye yalan söyletiyorsunuz. Sonra, benim Almanlar'ın veya başkalarının maksadına hizmet etmediğimi ve etmeyeceğimi pekalâ bildiğiniz halde niye halkımı emelinize göre zehirletmek için yalan söyletiyorsunuz?
>
> Propagandacılarınız, eğer meselâ bizim Rusya'dan gelerek altı vilâyette büyük bir Ermenistan teşkîl edeceğimizi işâa gibi mantıksız yalanlarda bulunurlarsa, umduğunuz muvaffakiyet hâsıl olmaz. Fakat olsun...
>
> Bununla maateessüf Trablus'tan beri bildiğim ahlâk-ı şahsiyenizin bugün vardığınız mevkîde bile tebeddül edemediğini görüyorum ve benim yalnız iktidarınıza bakarak görmek istemediğim diğer noksanlarınızı artık göze sokacak surette

belli ettiniz. Ben yine sükûnetle arkadaşlarla birlikte başta Türkiye olmak üzere İslâm'ın rehâsı için olan sa'yimizde ilerleyeceğiz.

Bütün bu şahsî hırslarınıza rağmen Cenâb-ı Hakk'ın şimdiye kadar yâver olan tâliinizi yine vatanın selâmetine hâdim kılmasını dilerim. Fakat sizi şahsî hırsınıza mağlûp olarak bu kadar küçülmüş gördüğümden dolayı teessüf ederim.

Allah hepimizi doğruluktan ve iyilikten ayırmasın, hepimize bahşetsin, âmin".[266]

Enver, Yunan birliklerinin taarruzunu ve ilk neticeleri taarruzun başlamasından sekiz gün sonra, 18 Temmuz'da öğrendi ama gelen ilk bilgiler hakikî vaziyeti henüz açıkça göstermemekte idi. Naciye Sultan'a o gün yazdığı mektupta askerî tahminler yapıyor ama yine Mustafa Kemal'e yükleniyor, hattâ Paşa'dan *budala* diye bahsediyor ve kendisini Anadolu'dan uzak tutmasından dolayı yeniden şikâyetlerde bulunuyordu:

"...Anadolu'da Yunan taarruz ediyormuş, muharebe Eskişehir sırtlarında oluyormuş. Allah yardım etsin. Demek Yunanlar hakikaten taarruza geçtiler ve bu defa İnönü'nü geçmiş bulunuyorlar. Harp, Bozüyük-Şark sırtlarında cereyan ediyor. Eğer bizimkiler buradan da çekilmeye mecbur olurlarsa cidden vaziyet vahimdir. İnşaallah buna mecburiyet hasıl olmaz. Maamafih, Osmanlı ordusu kumandanlığı eğer muvaffakiyetten emin olacak kadar kavî değilse herhalde ordu mağlûbiyet-i kat'iyyeye uğramadan içerilere çekilmesi pek muvâfıktır. Tuhaf şey, gazetelerde de bir esaslı mâlûmat yok. Mustafa Kemal budalası aleyhime yazdırarak düşmanlara cesaret vereceğine bilâkis vahdete çalışsa daha doğru işlemiş olur".

20 Temmuz'da teşkilâtının memleketin kurtuluşundan hemen sonra idareyi ele alması gerektiğini anlatırken *"İhtilâl teşkilâtı yalnız yıkmak değil, âdeta hükümet içinde hükümet yetiştirecek surette olması lâzım geleceğini anlattım ki, böyle memleket kurtulunca hemen memleketi idare edecek teşkilât hazırlanmış olsun"* diyor, Yunan taarruzunun devam ettiği 22 Temmuz'da da askerî konulardan ziyade yine Mustafa Kemal meselesini düşünüyor ve memlekette savaşın sona ermesi halinde bile *gürültüler olacağını* yazıyordu:

"...Şimdi yalnız odamda Anadolu haritası önümde düşünüyordum. Kimbilir şu anda yedi Temmuz'da başlamış olan Yunan taarruzunun kat'î safhaları cereyan ediyor. Ben ise böyle Moskova'da memleketime yardım edememek mecburiyetiyle oturuyorum. İki gündür hareket edip gitmek zihnimden geçiyor. Fakat gidinceye kadar belki iş olacak, bitecek, bir de Mustafa Kemal'in hırsı başka

birşeye sebep olur diye tereddüt ediyorum. Neyse bakalım inşaallah bizimkiler muvaffak olurlar da bîçare Anadolu biraz rahat yüzü görür. Vâkıa Mustafa Kemal'in tuttuğu yolda sulhten sonra da zannımca memlekette gürültüler eksik olmayacak".

Anadolu'dan gelen haberler sonraki günlerde de hâlâ pek sağlıklı değildi. 28 Temmuz'daki mektubunda bu söylentileri naklederken belirsizlikten yakınıyordu ve Anadolu'ya mutlaka geçmesi gerektiği düşüncesinin zihninde şekil bulmaya başladığını ifade eder gibiydi:

"...Memleketten gelen haberler gayri muayyen. İsmet Paşa yaralanmış. Eskişehir'i Yunanlılar almış, şimdiye kadar beş bin esir almışlar ilh... Doğrusu bu müşkil anda Moskova'da kalmak hem ayıp, hem günah..".

Mektuplarında bütün bu düşüncelerin yanısıra Moskova'daki hayatının ayrıntıları da vardı ve Anadolu'da devam eden savaş hakkında işittikleri ile fikirlerini kâğıda dökerken teşkilât yazışmalarından, süt ibriği yahut hediyelik entari alışverişinden, pazarda neler aldıklarından, Ruslar ile görüşmelerinden, Mısır, Trablus, Cezayir ve Arnavutluk konusundaki plânlarından ve hattâ yediği yemeklerden, meselâ yufka parçalarının üzerine sulu et konduğundan bile bahsediyordu!

Anadolu'ya geçme ve kendi ifadesi ile *yardım çarelerini düşünme* fikri, kesin şeklini 1921 Temmuz'unun sonunda aldı ve Avrupa'dan Moskova'ya dönüşünden bir ay kadar sonra, Anadolu'ya yakın bir yerlere gitmeye karar verdi: Bakü'ye yahut Batum'a...

29 Temmuz'daki mektubunda bir gün sonra yola çıkacaklarını yazıyor, seyahat konusunda Çiçerin ile de görüştüğünü, hattâ Çiçerin'e gerektiğinde *işe girişmesi,* yani Anadolu'ya geçmesi halinde Sovyetler'den maddî yardım alıp alamayacağını bile sorduğunu anlatıyordu:

"...Bugün arkadaşlarla Bakü'ye ve belki de Batum'a kadar bir seyahat yaparak memleketin vaziyetini yakından görmek ve hakikaten Yunan ordusu ordumuzu ezmiş ise hemen yardım çarelerini düşünmek üzere gidiyoruz. Biliyor musun, işte böyle pek özlediğim seni yakından görmeye mâni olacak bir vaziyetin hudûsundan dolayı mahzun ve âdeta korku içindeyim. İnşaallah memlekete gitmeye mecburiyet hâsıl olmaz da o vakit ben de temelli gelir seni ve üç yavrumu üçüncüsü daha yuvasında iken öper, koklarım. Seyahate yarın [için] karar verildi. Bu gece Çiçerin ile görüştüm onlar herşeyi yapmak için emir vermişler. Ben bu vesile ile memleketin vaziyetinden konuştum. Onun fikrince bazıları bizim Uşak'ı aldığımızı ve böylece Yunan ordusu-

nun âdeta ihâta edilmiş olduğu ve binaenaleyh vaziyetin pek iyi olduğunu söylüyor. *"Bazıları da aksini iddia ediyor"* dedi. Ben de *"Vaziyet muayyen değil, eğer iyi gidiyorsa memlekete gitmeye lüzum yoktur, çünki Kongre bu kararı vermiştir. Yok eğer mağlûp olunmuş da hemen sulhe yanaşmak mecburiyetinde iseler o vakit gidip işe girişmek belki lâzım olacak. Bu halde maddî yardımınıza intizar edebilir miyiz?"* dedim. Kendisi evvelki vaad olunan yirmi bin tüfekten daha sekiz bin adedinin henüz verilmediğini ve beş milyon altın rublenin de daha verilmediğini, bunları vereceğini söyledi. Ben, *"Bunlardan maâdâ ne olur?"* dedim. O da askerlerle konuşarak arkadan bize malûmat verecek. Bence zaten Ruslar'dan büyük yardım beklemek hakikaten mânâsız. Kendisi muhtâc-ı himmet bir dede, nerde kaldı gayriye himmet ede".

Memlekete dönme arzusunun bir başka sebebi daha vardı: Maddî sıkıntıların artması!

Aynı gün, Naciye Sultan ile beraber Berlin'de bulunan kardeşi Kâmil Bey'e yazdığı mektupta harcamaların artamasından şikâyet edip tasarruf tavsiyesinde bulunmakta ve *"...Ben burada bâdemâ hiç masraf etmeyeceğim. Siz de orada son derece tasarruf ediniz. Yoksa, eğer Anadolu işi böyle giderse hep berbâd olacağız. Elimizdeki-avucumuzdakini de satmaktan ve sonra da yine aç kalmaktan başka çare kalmaz"* diyordu.[267]

*

Bakü'ye değil Batum'a gidilmesine ve seyahatin trenle yapılmasına son anda karar verildi...

Enver'in yanında iki arkadaşı daha bulunacaktı: Dr. Nâzım ve İttihad ve Terakki'nin Trabzon teşkilâtına mensup olup bir ay önce Moskova'ya, Paşa'nın yanına giden Dr. Râik Beyler...

Ankara'nın Moskova Büyükelçisi Ali Fuad Paşa, Enver'in Moskova'dan birdenbire ayrıldığını birkaç gün sonra farketti ve vaziyeti telgrafla hemen Mustafa Kemal'e bildirdi. Telgrafta *"Enver Paşa, refakatinde Doktor Nâzım Bey bulunduğu halde 3 Ağustos 27 (1921) akşamı ansızın Moskova'dan cenuba (güneye) hareket etmiştir. Kendisinin Türkistan'a gittiği şayiası[nı] çıkarmıştır. Bu bâbda (konuda) Tuapse konsolosumuza ve Bakü mümessilimize malûmat verilmiştir"* diyordu.[268] Yani, Enver'in Orta Asya'ya gittiği yolundaki söylentilerin yanıltma maksadıyla çıkartıldığını farketmişti.

O günlerde Moskova ile Ankara arasında gönderilen telgraflar yerlerine bir hafta-on gün sonra ulaşabiliyordu; Mustafa Kemal de Ali Fuad Paşa'nın telgrafını on gün sonra, 14 Ağustos'ta cephe karargâhında bulunduğu sırada alabildi ve vaziyetten Millî Müdafaa ve Dahiliye Vekili olan Refet Paşa'yı bir başka telgrafla haberdar

etti. Telgrafında Ali Fuad Paşa'nın verdiği bilgiyi aynen nekliyor,*"Buna nazaran tedâbir-i lâzime ittihazını* (gerekli tedbirlerin alınmasını) *rica ederim"* diye yazıyordu[269] ve Karadeniz sahillerindeki birliklere de Enver'in Anadolu'ya geçmesi ihtimaline karşı tedbir almaları emredilecekti.[270]

Naciye Sultan'a 31 Temmuz günü Batum yolundaki bir istasyondan yazdığı mektupta Yunanlılar'ın Anadolu'daki harekâtları konusunda karamsar, hatâ Türk birliklerinin ilk partiyi kaybetmiş olmalarından dolayı endişeli idi ve yine Ankara'yı suçluyordu:

"...İşte, böylece alelâcele Batum yolunu tuttuk. Bence son malûmata göre bizimkiler ilk partiyi kaybetmişlerdir. Fakat zannımca harbe devam edebilirler. Fakat! İşte bu fakat mühimdir, çünki harp ..... dayanma harbine dökülecek, bu halde de bizimkiler mahdud .....yle nasıl devam edecekler? Memleket aldığım haberlere göre zaten bitmiş bir halde, halk askerlikten günbegün kaçıyor. Sonra Anadolu hükümeti de bizim harb-i umumîde yapmadığımız, daha şiddetli ..... olarak halkı yığın yığın darağaçlarına çekiyor. Neyse, bakalım Allah ne diyecek, ne yapacak? Batum'dan vaziyeti daha iyi anlayacağız...".

Batum'daki günleri sıkıntı ve bekleyiş içerisinde geçti. Hem kalabilecek bir yer bulamadıkları, hem de ortada görünmeleri tehlikeli olduğu için Dr. Nâzım Bey ile beraber günlerce bir tren vagonunda yatıp kalktılar, sonra güçlükle temin ettikleri bir odaya geçtiler. Sakarya Muharebesi'nden önceki günlerde, muharebe sırasında ve sonrasında bitmeyen bir gerginlik ve ruhî sıkıntı içerisinde Anadolu'dan gelen haberleri değerlendirmekte ve Naciye'ye hemen her gün mektuplar göndermekte idi. Ama düşünceleri karmakarışıktı; Anadolu'nun savaştan bıktığını ve Yunanlılar'ın çıkartılmasının neredeyse imkânsız hal aldığını söylemekte, memlekete mutlaka gitmesi gerektiğine inanmakta, harbin uzayacağını düşünmekte, hattâ Sakarya Muharebesi'nden sonra alınan neticenin bile pek önemli olmadığını yazmaktaydı.

Bazı günler tamamen değişik fikirlere kapıldı, diktatörlüğe gitmekle suçladığı Mustafa Kemal Paşa ile mücadele etmeyi düşündü ama vazgeçti ve Anadolu ile meşgul olmasının iyi netice vermeyebileceğine inandı. Anadolu'da yaşananlara ve halkın kaderine üzüldü, bir başka gün Türkiye'de birşeyler yapabilmek için yeni ve güçlü bir teşkilât kurma mecburiyetinden bahsetti ama bir diğer gün gelişmelerin Anadolu'ya geçmesine artık lüzum bırakmadığını düşündü ve Almanya'ya, Naciye'sinin yanına gidebilmenin yollarını aramaya başladı!

Batum'dan yazdığı mektuplar bütün bu düşüncelerini, heyecan-

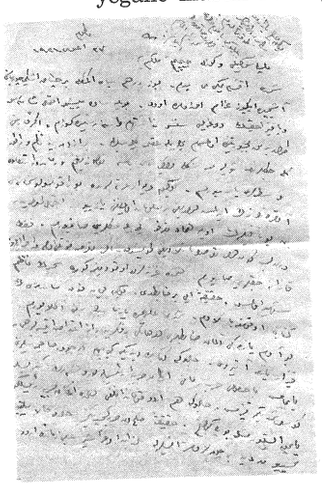
larını ve içerisinde bulunduğu kararsızlığı bütün ayrıntıları ile aksettirmekteydi:

"...Yunanlılar'dan yeni malûmat yok. Zannedersem her iki taraf kendisini toplayacak. Yalnız bizimkilerin merkezi Ankara'dan Kayseri'ye naklettiklerini söylediler. Hakikaten Anadolu bu mağlûbiyetle çok kaybetti. Artık Yunanlılar'ı zorla çıkarmak hemen muhall gibi birşey oldu. Maamafih bakalım Allah büyüktür. Anadolu'dan gelen haberlere göre hakikaten halkın da canı burnuna gelmiştir. Sonra da bu gidişle memleketin her tarafı harp mesâibine uğrayacak, harap olacaktır" *(11 Ağustos 1921 tarihli mektubundan).*

"...Hakikaten, Anadolu'dan gelen havadisler iyi değil. Meselâ bizimkiler payitahtı Kayseri'ye nakletmişler. Sonra bugün bir havadis geldi, güya Eskişehir tekrar alınmış" *(12 Ağustos 1921 tarihli mektubundan).*

"...Mustafa Kemal Paşa bir beyanname neşretmiş, bununla kendisini meclise başkumandan tayin ettirmiş ve sonuna kadar harbe devam edecekmiş. Bu hal işin herhalde iyi olduğunu böyle vesâitle evvelâ kabahati yine kendisinden evvel kumandanlık edene atarak işin içinden kurtulmasının çaresini bulduğunu gösteriyor. Bunun üzerine bende behemahal memlekete giderek vaziyeti takviye etmek ve olmazsa bari karınca-kararınca yardım etmek fikri galip geliyor. Bakalım ne olacak?" *(15 Ağustos 1921 tarihli mektubundan).*

"...Şahin vapuru Trabzon'da cephane boşaltırken Yunanlar'ın Kilkis zırhlısının takarrübü üzerine Batum'a kaçmış. Hakikaten koca Osmanlı memleketi ne hâle geldi? Yunanlılar önünde Anadolu'nun yegâne masun kalmış ciheti çiğneniyor. Harb-i umumîde şarktan garbe olan muhaceret, şimdi garpten şarka gidiyor. Ya bu kış o muhacirler neler çekecek, yine yüzbinlercesi sefaletle, açlıkla ölüp mahvolacak. Bilmem ki, Allah Anadolu'ya böyleyi neden veriyor?" *(23 Ağustos 1921 tarihli mektubundan).*

Enver'in Naciye Sultan'a 27 Ağustos 1921'deki mektubu.

"...Bugün duvar gazetelerinde bura konsoloshanesi Ankara'nın terkedilmiş olduğu bir malûmat olmadığını yazıyor. İhtimal doğrudur. Ben Yunanlılar'ın öyle hemen taarruza geçebileceklerini sanmıyorum. Fakat dört-beş gün evvel taarruzun başladığını duymuştum. Eğer taarruz kuvvetli olarak icra ediliyorsa kazanacaklarını sanıyorum" *(27 Ağustos 1921 tarihli mektubundan).*

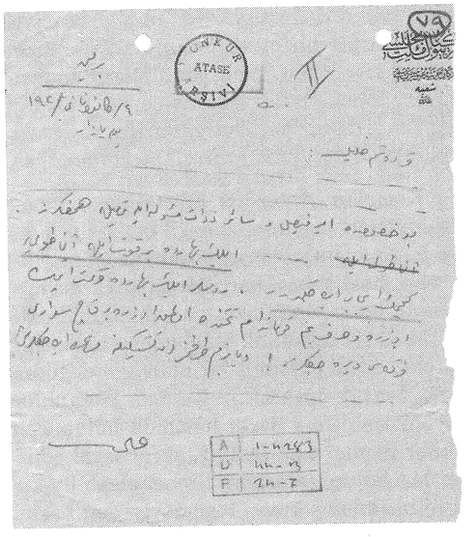
"...Bugün Anadolu herşeyden evvel iyi sulh için kuvvetli olmaya muhtaçtır. Bunun için biz de halkı evvelâ gönüllü olarak hareket etmeye teşvik etmeliyiz. Hele Trabzon'da buna biz bütün kuvvetimizle çalışmalıyız. Bu suretle yeni harpte bizim rûhumuz hâkim olmalı. Diğer taraftan teşkilâtımızı takviye lâzım. Tabiî, gönüllülerin toplanması için bir ay lâzım. Bunlar toplandıktan sonra vaziyete nazaran tarz-ı hareketi düşünürüz. Ya .....da bir hareket yaptırırız veya cepheye gider orada hareket ederiz" *(4 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Hakikaten, Mustafa Kemal'in gösterdiği küçüklüğe rağmen mazhar olduğu bu muvaffakiyetleri kıskanmak değil bilâkis pek sevinçle karşılıyorum. Çünkü bu Anadolu'ya bir iyilik bir saadet müjdesidir. Sonra da arkadaşlarımın hâlâ şahsa merbutiyetten vazgeçmediklerine esef ettim. İnşaallah bu muvaffakiyet yazıldığı gibidir de Yunanlılar Sakarya mevzîine karşı muvaffak olamayınca Eskişehir şarkında bir mevziye çekilmek üzere yapılmış bir manevra değildir. Çünki bu halde yine harp uzayacak duracaktır. Bu defa Yunanlılar herhalde Eskişehir ve Afyonkarahisar-ı Şarkî hattında bulunacak köylerin de iyi bir şimendifer ve sonra da İzmir'i tekrar işgal edince denize dek iki hatla merbut bulunacaklardır. Binaenaleyh bu kış yine harp devam edecek ve bizimkiler kuvve-i maneviyeden başka birşeye güvenemeyeceklerdir. Ben netice-i kat'iyye istihsâl edilmedikçe, sulh olmadıkça, işe bitmiş nazarıyla bakamayacağım" *(12 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Nihayet, Anadolu'nun tekrar bir kış harbine girmesi ve vaziyetin Anadolu'da derhal müdahalemi mûcip olacak bir şekil haricine girmesi dolayısıyla, hemen fırsattan istifade ile sana gelmek için çareler düşünmeye başladımdı" *(19 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Fakat zannımca askerlikten yavaş yavaş uzaklaşıyorum. Mustafa Kemal ile şu sırada mücadele istemiyorum. Fakat galiba sonunda iş oraya gelecek. Herhalde teşkilâtımızı tamamlamadan iş yapmak doğru değil. Bakalım iş neye müncer olacak. O, Sakarya'da Yunanlılar'ın çekilmesini büyük bir muvaffakiyet addediyor, halbuki bununla birşey kazanılmış olmadı. Zira, Yunanlılar Eskişehir şarkında daha müsait halde yerleşince ve Anadolu'nun vaziyeti Yunan taarruzundan evvelki halden daha fena kalacak" *(20 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Anadolu'dan da iyi havâdisler geliyor. Bizimkiler Seydi Gazi'yi almışlar, o halde Yunanlılar Eskişehir'de de kalamayacaklar demek. Allah versin. Ben bu kadar sarsıldıklarını tahmin etmiyordum. Anlaşılan bizimkiler Eskişehir'i cenuptan çevirmek, yani Yunanlılar'ı Kütahya hatt-ı ric'atlerini tehdit ile almak isteyecekler. Sonra da ..... *-burada* İzmir *veya* İzmit *şeklinde bir kelime var, okunamadı-* gurûbu şimalden hareket edecekmiş. Yalnız, Yunan donanması Sürmene'yi bombardıman etmiş. Sonra, İtalyanlar Yunan'a iki eski zırhlı satıyorlarmış. Fakat bunlara rağmen harp herhalde henüz bitmeyecektir. Bu kış ve belki daha bir kış, daha bir kış" *(24 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

Enver Paşa'nın Halil Paşa'ya yazdığı ve Kâzım Karabekir'in elde edip Ankara'ya gönderdiği mektuplarından biri (ATASE'den).

"...Şimdi tuhaf bir haldeyim. Asıl işim, memlekete karşı vazifem ve arkadaşlara yazdıklarım herhalde burada bulunmamı îcâb ettiriyor. Sonra, bir de düşünüyorum. Şimdilik Anadolu ile meşgul olmam âdeta menfi bir çalışma gibi geliyor. Vâkıa, Mustafa Kemal âdeta hükümdarlığa, şahsî diktatörlüğe gidiyor. Fakat buna mukabil müdafaaya devam ediyor" *(25 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

*

Ankara, Batum'un tehlikeli bir muhalefet merkezi hâlini alması üzerine istihbarat faaliyetini daha da arttırdı[271] ve Enver'in Yahya Kâhya ile Halil Paşa'ya, Halil Paşa'nın da aynı şekilde Enver'e ve ve diğer teşkilât mensuplarına yazdıkları bazı mektupların elde edilmesi üzerine fillî müdahale başladı.[272]

Mektuplarda, Ankara'yı tedirgin edecek hazırlıklardan bahsediliyordu. Meselâ, Batum'dan 31 Ağustos'ta Yahya Kâhya ile adamlarına gönderilen ama elde edilerek Kâzım Karabekir'e ulaştırılan bir mektupta Enver'in Trabzon'a geçerek cepheye sevkedilecek gönüllülerin arasına karışmayı düşündüğü anlatılıyordu![273]

Enver, Naciye Sultan'a Batum'dan aynı günlerde yazdığı bir mektupta, bu fikrini daha ayrıntılı şekilde anlatıyordu:

> ...Bugün kıyafetim belli olmasın diye Hafız Mehmed Efendi'yi görmedim. Akşam gittim. Nâzım gündüz konuşmuş kendisi hakikaten Mustafa Kemal'in fenalıklarına bir nihayet vermek üzere kuvvetli bir teşkilât yapmaya kani olmuş. Akşam yalnız konuşurken birdenbire "Ben birşey düşündüm" dedi. Sürmene ve civarından gönüllü olarak iki-üç bin kişi gidecek. Bunların içerisinde yalnız beni çok seven ve Şarköy'de beni görmüş olan birisi de tanışmak üzere bu gönüllülerle gitmemi tavsiye etti. Bu gönüllüler orada Trabzon fırkasına iltihâk edeceklermiş ki bu fırka en ziyade beni seven zâbitlerden Hâlid Bey tarafından kumanda ediliyormuş. Sonra Halil, Nâzım geldi. Bu teklif esas itibarıyla kabul edildi. Bu suretle hem Mustafa Kemal'in ikilik diye ortaya sürdüğü saçma şey falan bilâhare kendi aleyhine dönecek. Bir de millet benim değil mevki, fakat bilâkis vatan için çalıştığımı ve bu yolda icabında nefer gibi de çalışacağımı anlayacaktır. Maamafih bunu Trabzon teşkilâtından ve İstanbul'dan gelecek arkadaşlarla konuştuktan sonra yapacağız *(Naciye Sultan'a Batum'dan, 29 Ağustos 1921'de gönderdiği mektuptan).*

Amcası Halil Paşa'ya aylar önce Berlin'den yazdığı mektuplarda ise çok daha tehlikeli bir projeden sözediyordu: Anadolu'daki vaziyet artık oraya gitmesini gerektiren bir hal almıştı, İslâm İhtilâl Cemiyetleri'nin başına geçmesi lâzımdı, Rusya Müslümanları'ndan kendi kumandası altında bir kıt'a teşkil etmek istemekteydi ve Ruslar'dan bu konuda talepte bulunacaktı! Bir başka mektubunda Ruslar'dan isteyeceği birliklerin birkaç süvari fırkası olduğunu yazıyor, talebi yerine getirilmediği takdirde Anadolu'ya İtalya üzerinden ve yalnız gideceğini söylüyordu.

*

Ankara, artık Enver'in ailesine gönderdiği mektupları bile elde etmeye çalışıyordu...

Meselâ, Enver'in annesi Ayşe Hanım'a 12 Eylül 1921'de yazdığı bir mektup ile yine annesine gönderdiği altı adet Rus altını,19 Eylül'de İnebolu'daki irtibat subayı tarafından elde edildi. Subay aynı gün Ankara'ya, Erkân-ı Harbiye Reisi, yani Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya (Çakmak) *"zâta mahsus ve fevkalâde mahrem"* kaydıyla gönderdiği telgrafta mektupta yazılanlar hakkında bilgi veriyor ve ne yapması gerektiğini konusunda talimat istiyordu:

> "1. 19. 9. 37 (19 Eylül 1921) tarihinde Batum'dan sevâhili (sahilleri) takiben İnebolu'ya gelen İtalyan bandıralı *'Fartivalia'* (?) vapuru poliçecisi Sabri Efendi, vapurdaki memurumuza bugünkü râyice nazaran beheri ellisekiz kuruş kıymetinde dört adet büyük, iki adet küçük Rus altınıyla 'İnebolu'da Nuri Paşa'nın validesi Ayşe Hanım Efendi'ye' adresiyle bir mektup teslim etti.
>
> Tarafımdan açılan mektubun Enver Paşa tarafından Batum'dan 12 Eylül 37 (1921)'de yazılmış olduğu görüldü. Mezkûr mektupta Enver Paşa validesine hitaben ordularımızın geri çekilmesi üzerine icabında yardım etmek üzere memlekete yakın bulunmak için Batum'a geldiğini ve fakat burada gizli bulunduğunu, yalnız Halil Paşa ile diğer arkadaşlarının kendisinin nerede olduğunu bildiklerini ve kendisinin buraya gelip kendilerine mülâki olmasının pek uzun süreceğini, buna binâen validesinin hemşiresi Mediha Hanım ile güya Halil Paşa'ya misafir geliyormuş gibi Batuma kadar geldikleri takdirde kendileri ile bir daha görüşebileceklerini ve bu mektubu getiren efendi ile elli iki lira

gönderdiğini, daha fazlasını göndermeye kudreti olmadığını ve bu paranın yol için kendilerine kâfi gelebileceğini ve Batum'a geldikleri takdirde istedikleri yere gitmelerinin her vakit mümkün olduğunu, maamafih kendisinin birkaç güne kadar Batum'dan hareketinin muhtemel bulunduğunu ve kendisinin Batum'da bulunduğunun validesi ile hemşiresi Mediha Hanım'dan başka kimsenin bilmemesi lâzım olduğunu beyan etmektedir.

2. Mikdarını arzettiğim altı adet altın, bankaya yaptırdığım hesaba nazaran mezkûr mektupta zikredilen Osmanlı akçesi hesabiyl elli iki liraya bâliğ olmaktadır. Meblâğ-ı mezbur nezdimde mahfuzdur.

3. Mektup ve parayı tevdi eden (veren) Sırrı Efendi, para ve mektubun kimin tarafından verildiği sualine karşı, tevdi eden zâtı tanımadığını ve fakat mektubun Trabzon'da açılıp mündrecâtı bâdeltedkik (içeriği incelendikten sonrA) kapanarak kendisine iade edildiği beyan etmiş ise de, zarfın üzerinde hiçbir taraftan sansür edildiğine dair bir işaret yoktur.

4. Keyfiyeti nazargâh-ı devletlerine arzeder ve mektupla paranın validesi Ayşe Hanım'a tevdi edilip edilmeyeceği hakkındaki irade-i devletlerinin iş'ârına (bildirilmesine) müsaadelerini istirham ederim".[274]

Fevzi Paşa, iki gün sonra İnebolu İrtibat Zabitliği'ne şifreli telgrafla gönderdiği emrinde *"Parayı Ayşe Hanım'a aynen teslim ediniz. Mektuptan hiç bahsetmeyiniz. Zâta mahsus olarak aynen bana gönderiniz"* dedi. İnebolu'dan 23 Eylül'de Ankara'ya, yollanan cevabî şifrede de paranın Ayşe Hanım'a makbuz karşılığında teslim edildiği, Enver'in mektubunun da Ankara'ya yolladığı yazılmıştı.[275]

*

Enver, anlaşıldığı kadarı ile Sovyetler'i Anadolu'ya geçme teşebbüsünden haberdar etmiş ve Enver'in daha önce yaptığı aynı teklifi reddettiklerini 1921'in 11 Ocak'ında Halil Paşa'ya bildiren Moskova, aynı senenin Ağustos'unda, Sakarya Savaşı'ndan hemen önce Anadolu'ya birlikler gönderilmesi fikrini yeniden değerlendirmeye başlamış ve Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, teşebbüs konusunda Ankara'nın Moskova Büyükelçisi Ali Fuad Paşa'nın nabzını yoklamıştı.

17 Ağustos'ta Moskova'da Ali Fuad Paşa ile görüşen Çiçerin *"Türkiye Garp Cephesi'ne bir Rus ordusunun sevkedilmesi suretiyle Türkiye'ye fiilî bir surette yardım etmeyi düşünüyorsak da Rusya için böyle bir teşebbüsün maddeten imkânı olmadığı gibi Türkiye'nin de bunu arzu etmiyeceğini biliyoruz"* diyor ve soruyordu:

"Acaba, Enver Paşa'nın temin edebileceği Müslüman kuvvetleriyle Anadolu'ya geçmesi mümkün olamaz mı?"

Ali Fuad Paşa'ya göre bu düşüncenin ardında Mustafa Kemal'in Yunan taarruzu karşısında başarısız olması halinde Sovyetler'in Ankara'yı nüfuzları altına alma çabaları vardı:

"...Avrupa'dan gelen haberlerden, Yunan taarruzunu Sakarya'da durdurabileceğimiz anlaşılıyordu. Fakat Sovyet Hükümeti'nin kanaati hâlâ dağılacağımız merkezindeydi. Bundan dolayı vaziyetlerini kuvvetli göstermeğe çalışıyorlar ve bize her türlü yardımı yapabileceklerini söylüyorlardı. Maksatları, maneviyatımızı yükselterek kendi nokta-i nazarlarına göre, garp cephemizin muharebeye devamını temindi. Mustafa Kemal Paşa'nın riyaset ettiği Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümeti muharebeye devam edemeyecek olursa, Enver Paşa'yı Kızıl Ordu'dan tefrik edecekleri (ayıracakları) veyahut yeniden kuracakları Müslüman kuvvetleri ile Anadolu'ya göndererek Garp cephemizi ve Ankara Hükümeti'ni kendi nüfuzları altına almak istiyeceklerdi".

Teklife derhal karşı çıkan Ali Fuad Paşa, böyle bir hareketin Sovyetler ile imzalamış oldukları Ankara Anlaşması'nın hükümlerine de aykırı olduğunu söyledi ve Çiçerin'den teşebbüse izin verilmemesini istedi:

"...Enver Paşa'nın Türkiye dahiline girmesi memleketin birliğini ihlâl edecek, Anadolu'nun başına yeniden bir gaile çıkaracaktı. Son zamanlarda Ankara Hükümeti'ne karşı almış olduğu muhalif vaziyet sebebiyle Enver Paşa'ya hariçte bir kuvvetin teşkiline müsaade edilmesinin doğru olamayacağını ve bu tarz-ı hareketin Moskova Muahedesi (anlaşması) hükümlerine de aykırı fiil ve hareketlerden olduğunu ısrarla ileri sürerek müsaade verilmemesini Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'den talep ettim".[276]

Sovyetler, Anadolu'ya Enver Paşa'nın kumandasında birlikler gönderilmesi düşüncesinden Ankara'nın bu kararlı tutumu üzerine vazgeçecekler ve Çiçerin, Ali Fuad Paşa ile görüşmesinden on gün sonra, 27 Ağustos 1921'de, Batum'da Anadolu'ya geçme hazırlıkları yapan Enver Paşa'ya bir telgraf göndererek *"Anadolu seyahatini uygun bulmadıklarını"* söyleyecekti.

Garp Cephesi'ne Enver'in kumandasındaki birliklerin gönderileceği söylentisi Anadolu'da *"Rus Ordusu ile gelecek olan Enver'in Doğu vilâyetlerini alıp Rusya'ya vereceği"* şeklini almış olacak ki, Enver, Moskova'dan 28 Haziran'da Naciye'ye bu dedikodulardan bahsediyor, söylentileri Mustafa Kemal'in çıkarttığını ve hepsinin

erâcif, yani yalan ve uydurma olduğunu söylüyordu:

> "...Doktor Tevfik Rüşdü Bey mütemadiyen peşimizde. Kendisi olan biteni Fuad Paşa'ya nakil, o da Anadolu'ya yazıyor. Anadolu bizden pek korkmuş. Hacı Sami'nin mânâsız bazı sözleri işin altını üstüne getirmiş. ...Böylece benim Anadolu'ya geçeceğimden korkan Mustafa Kemal Paşa türlü türlü yalanlar çıkarmış. Meselâ ben bir Rus ordusuyla gelerek vilâyât-ı şarkîyyeyi zapt ile Rusya'ya ilhak veya büyük bir Ermenistan yapacakmışım. Hülâsa, böyle türlü türlü erâcif...".

Millî Mücadele'yi destekleyen gazetelerde, o günlerde Enver Paşa aleyhinde kampanyayı andıran yazılar çıkmaya başladı...

Meselâ, Sarıkamış Harekâtı'nda 9. Kolordu'nun Kurmay Başkanı olan Yarbay Köprülülü'nün Akşam Gazetesi'nde Sarıkamış bozgununu konu alan, çok ses getiren ve sonraları kitap haline de gelen yayınının ardından, Falih Rıfkı'nın yine Akşam'da 6 Haziran 1922'de *"Zavallı Enver Paşa, Nankör Millet"* başlıklı çok ağır bir makalesi çıktı. Makale, Arif Cemil'in Tevhîd-i Efkâr Gazetesi'nde o senenin 14 Mayıs'ından itibaren iki ay boyunca neşredilen *"İttihad ve Terakki Rüesâsının* (Reislerinin) *Diyâr-ı Gurbet Maceraları"* başlıklı dizisine cevap mahiyetinde idi ve daha önce Cemal Paşa'nın maiyetinde bulunmuş olan ve Paşa'ya bağlılığı ile bilinen Falih Rıfkı, Enver'e demediğini bırakmıyordu.

*

Ankara'nın bütün endişeleri, 1921 Eylül'ünde hakikat hâlini alır gibi oldu...

Türkiye'de olup bitenleri Batum'da yakından takip eden Enver'in arzusu artık kalmak maksadıyla olmasa bile en azından temaslarda bulunmak için motorla Trabzon'a geçebilmekti. Trabzon'daki İttihadçılar'dan da ardarda davet gelmekte idi ama bu büyük maceraya girişmesini neredeyse bir ay boyunca devam eden hava muhalefeti engellemişti.

Enver mektuplarında Trabzon hevesinden bahsediyor ve yaptığı hazırlıkların ayrıntılarını da veriyordu: 2 Eylül'deki mektubunda *"Arkadaşlar görüşmek üzere oraya çağırıyorlar. Selim Efendi isminde birisini göndermişler. Bir de motor. Fakat biz müzâkere neticesi Sovyet motoruyla gitmeyi ve diğer motorun evvel hareketle ihtiyâten bizi gözetlemesini muvâfık gördük ve Halil böyle bura Sovyet vekiliyle görüşmeye gitti"* demekte, 6 Eylül'de de*"Bugün de hareket edemedik. Evvelâ bizim motora yağ vesaire verdirmek güç olacak dediler. Sonra da kendi motorlarının hazır olduğu haberini getirdiler. Derken, bugün de kaldık"* diye yazmaktaydı.

Sonraki mektuplarında daha fazla ayrıntı vardı:

"...Esasen buradan Cemal Paşa'ya kadar giderek sonra avdeti de düşünmüş isem de artık bu müzakerelerden sonra bir kerre Batum'a ve oradan da Trabzon'a giderek sonra vaziyete göre hareketi muvâfık gördüm" *(9 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Nihayet Trabzon'a gidip arkadaşlarla kısa konuşarak hemen bu suretle oraca işi yoluna koyup dönmek ve sonra Batum'da Halil, Talât ve Râik'i İttihad ve Terakki Merkez-i Umumîsi olarak bırakıp kendim Cemal Paşa ile görüşmeye gitmeye, oradan da Buhara-Taşkent üzerinden Moskova'ya, oradan da Berlin'e gelmeye karar verdim" *(19 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Motor işi yine yok. Yalnız bizim motorun yarın tecrübeleri olacak imiş. Eğer yarın harekete hazır olursa yarın akşam hareket edeceğim. Aksi halde artık Trabzon'a gitmekten vazgeçerek Sami'yi bekleyip pazartesi veya çarşamba günü Tiflis-Bakü-Soğuksu-Buhara-Taşkent üzerinden Moskova'ya oradan da sana geleceğim" *(22 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Bugün Trabzon'a hareket edecektik. Fakat sabahleyin fenalaşan deniz akşama doğru büsbütün coştu. Meğer bugün başlayan kestane fırtınası imiş ve en aşağı üç dört gün devam edermiş. Doğrusu hakikaten şaşılacak şey. Galiba Trabzon'a gitmeye kısmet olmadan Batum'dan uzaklaşacağım. Şimdi Tarbzon'a dün çektiğim telgrafa da acıyorum. Zira hiç olmazsa Hacı Sami yarın gelirdi. Neyse belki havanın fenalığını görerek gelmeyeceğimi anlarlar da böylece bugün yola çıkmış olur. İşte Naciyeciğim! Artık ne olursa olsun inşaallah âzamî çarşambaya Çarçuy'a Cemal Paşa'ya hareket edeceğim. Oradan da Moskova üzerinden sana doğru geleceğim. Fakat o kadar mevâni zuhûr ediyor ki inşaallah bu emelimde de birşey zuhûr edip de beni Batum'a mıhlamaz. Bugün bütün gün yağmur yağdı. Sabah Halil'e kongre mukarrerâtı (kararları) vesairenin yapılıp yapılmadığını anlamaya gitmiştim, hazırlamışlar" *(24 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Rûhum, bugün çok canım sıkıldı. Böyle kat'î bir işe girememek çok fena canımı sıkıyor. Ne vakit Trabzon'a gitmeye kalksam fena hava oluyor. Eğer Sami yarın gelmez ve hava iyi olursa artık bir kerre gideceğim, sonra dönüp Cemal Paşa'ya gideceğim. Onun da kızmaya hakkı var, bekletip duruyorum. Maamafih bilmem ya eğer telgraflarımı almamış ise belki Nâzım ile görüşüp gider. O vakit ben de hiç olmazsa o vesile [ile] bir kerre Türkistan'ı görmüş olurum. Sonra, sonra da sana geleceğim, doğrusu asıl sevindiğim bu. Fakat, fakat şu sevindiğim anda yine müteessirim" *(25 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Öğleden evvel konuşmamız üzerine herhalde bir kerre Trabzon'a gitmeme karar vermiştim. Fakat sonra Sami ile ayrıca odamda konuştuktan sonra bir kerre Cemal Paşa ile gidip görüş-

meye karar verdik. Zira artık kat'î karar alarak ya Şark'ta veya Anadolu'da bütün kuvvetle faal bir vaziyete geçeceğimiz zaman geldi. Nihayet Sami, ben, Muhiddin ile birlikte yarın harekete karar verdik" *(27 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

"...Bu gece Halil ve Talât ve Sami ile uzun uzadıya Anadolu'daki tarz-ı mesai hakkında konuştuk. Nihayet âdeta muntazam bir erkân-ı harbiye gibi karşımızdaki hedefe varmak için iyi tertîbat almak, bunun için de muntazam bir plân dâhilinde teşkilâtın tesrî ve tevsîini düşünmek ve propagandaya ehemmiyet vermek ve bunda herkesin memnun olmadığı hususu nazar-ı dikkate alarak ona göre hazırlanmaktır esasını kabul ettirdim. Bakalım, muntazam çalışacaklarını vaad ettiler" *(28 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

*

Batum'daki telâşlı ve heyecanlı bekleyiş sırasında Enver'in yapması gereken bir iş daha vardı: İttihad ve Terakki'yi canlandırmak, ayağa kaldırmak, ismini eskiden olduğu gibi duyurmak ve *İttihadçı rûhu*nu harekete geçirmek...

İttihadçı'nın Sandığı'nda da yazmıştım: Kökleri ve temel felsefesi tâââ 19. yüzyılın ortalarında, Abdülâziz'in iktidar yıllarında ortaya çıkan ve Türkiye'deki baskılar yüzünden Avrupa'da faaliyet göstermeye mecbur kalan Jöntürkler'e uzanan, sonraları Balkanlar'daki bağımsızlık hareketlerinin ilhamı ile gelişip örgütleşen İttihadçılık, mensupları için herşeyden önce bir *ruh* idi.[277] Bu ruhun kendine mahsus özellikleri, hayalleri, hülyaları ve hırsları vardı. 1900'lerin ilk senelerinde büyük ümidlerle başlayan ama 1918'de daha da büyük hüsranla biten maceranın kahramanı olan genç kurmayların her biri roman gibi yaşadıkları ömürlerini İttihadçı ideallere vakfetmiş, kimi bu uğurda yedikleri kurşunlarla canlarından olurken kimi sürgünlere ve meşakkatlere katlanmış, hattâ bazılarının hayatı da darağacında noktalanmıştı.

İttihadçı rûhu onlar için herşey idi, hattâ ailelerinden bile önce gelirdi. Meselâ, İttihad ve Terakki'nin kurucularından olan, Merkez-i Umumî üyesi ve iktidar senelerinin meşhur İzmir Valisi Rahmi Bey'in, Selânik'te yeraltında faaliyet gösterdikleri yıllarda aldığı bir tedbir, birçok İttihadçı'ya örnek olmuştu:

Rahmi Bey, faaliyetlerinin anlaşılıp yakalanması halinde Abdülhamid'in hafiyelerinin evini basarak ailesine baskı yapmaları ve birşeyler öğrenerek teşkilâta zarar vermeleri ihtimalini ortadan kaldırmak maksadıyla sabahları evden çıkarken hanımına küçük bir tabanca uzatıp *"Akşam dokuza kadar gelmezsem kendini vur"* demekte, kadıncağız hava kararırken elinde silâh, cumbada kocasının yolunu gözlemekteydi!

İttihadçılar için *başarısızlık* diye birşey sözkonusu değildi, bütün muvaffakiyetsizlikler, hatta savaşın kaybedilmesi bile geçici, önemsiz, sıradan bir hadise idi ve mücadeleye İttihadçı çizgide devam edilmesi halinde başarıya ulaşılması mukadderdi!

Bu, gözleri bağlı olarak silâh, bayrak ve Kur'an üzerine yemin ederek katıldığı İttihad ve Terakki'ye bütün gençliğini ve ikbal senelerini vermiş olan Enver için de böyle idi... Parti savaşta uğranan mağlubiyet sonrasında, 1 Kasım 1918'de Cağaloğlu'ndaki Merkez-i Umumî binasında toplanan son kongresinde kendi kendini gerçi feshetmişti ama yapılan fesih Enver için geçici bile değil, sadece göstermelik bir işti. Sürgünde iken kurduğu teşkilâtlar, İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı ve özellikle de Halk Şûrâlar Fırkası zaten İttihad ve Terakki'nin devamı, devamı olmaktan da öte bir müddet için isim değiştirmiş şekli, yani müstear ismi gibiydi.

Mustafa Kemal'in Türkiye'ye hâkim olma ihtimalinin kuvvet kazandığı o günlerde de İttihad ve Terakki'nin sahneye tekrar çıkması ve gerçek ismini kullanması artık şarttı!

Enver, İttihad ve Terakki'nin mutlaka devam etmesi gerektiğine daha partinin kendini feshettiği İstanbul'daki son kongresinden itibaren karar vermiş; *fesih* diye birşeyin sözkonusu olamayacağına inanmıştı ve partiyi tekrar ortaya çıkartabilmek için müsait zamanın gelmesini bekliyordu. Sürgünde kurduğu yeni cemiyet ve parti İttihadçılık'ın zaten devamı idi, eski arkadaşlarından bazıları, özellikle de Talât Paşa ile arasında daha Türkiye'yi terkettikleri andan itibaren bir soğukluk doğmuş, bu soğukluk birbirlerinin her ne kadar yüzlerine gülseler de zamanla derin bir anlaşmazlık hâlini almıştı ve Enver, İttihadçı bir gücün yeniden ortaya çıkmasının ardından mücadeleyi başkalarıyla, meselâ Mustafa Kemal ile de götürebilirdi...

Halil Paşa'ya 28 Ocak 1921'de Berlin'den gönderdiği mektubunda bunu açık şekilde söylüyor, *"Ben şimdi Talât Paşa ile çalışıyorsam da artık biz öyle kendi etrafında toplanacak olanların âleti gibi değil, belki icabında kendimiz vaziyete hâkim olacak bir şekilde hazırlanmamız taraftarıyım. Bu maksatla İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı Teşkilâtı'nı doğruca kendi elimizde bulunduruyorum"* dedikten sonra, *"...Ben herhalde Mustafa Kemal Paşa ile çalışmayı, bizim eski klik ile çalışmaktan iyi bulurum"* diye yazıyordu.[278]

Aynı günlerde İttihad-ı İslâm Cemiyeti'nin İstanbul'daki bürosuna Berlin'den gönderdiği yazıda Talât Paşa'nın cemiyete hâkim olma çabalarına karşı sadık ve güvenilir kişilerle beraber güçlü bir grup teşkil etmeleri gerektiğini söylüyor ve İstanbul merkezinin bazı kişilerle samimî münasebetler içerisinde bulunulmasını istiyordu...

Enver'in yakınlık kurulması talimatı verdiği kişiler arasında Çerkes Edhem ile kardeşi Reşid Bey de vardı:

> "...İstanbul merkeziniz Trabzon'da Şükrü Bey ve Moskova'dan Anadolu'ya gelen Çerkes Sami Bey sonra gönüllü kıtaâtı kumandanı Çerkes Edhem ve kardeşi Reşid Beylerle daima münasebât-ı samîmânede bulunmalıdır ve bu vechile cemiyetimize sadık ... şahısları bizce her şüpheden ârî mutemet kimselerle kendi grubumuzu toplamalıyız. ...Trabzon'da Şükrü, Çerkes Reşid, Edhem Beylerle mektuplaşarak buraya hemen haber gönderiniz".[279]

Ankara onunla yollarını gerçi tamamen ayırmıştı ama Enver bunu henüz farkedememiş gibiydi. Mustafa Kemal ile anlaşamadığı takdirde Anadolu'da vârolduğunu düşündüğü *Enverci* güçler sayesinde üstün gelebileceğinin hayâlindeydi...

Bu hayâli hakikat haline getirmeye, yani İttihad ve Terakki'yi yeni bir kongrenin ardından küllerinden tekrar doğmuş şekle getirip Anadolu'da da faaliyet sahasına sürmeye, 1921'in yaz aylarında karar verdi.

26 Ağustos 1921'de Moskova'dan Batum'a geçmesinden birkaç gün önce İslâm İhtilâl Cemiyetleri Merkez-i Umumîsi adına *Ali* ismi ile imzalayarak Halil Paşa'ya gönderdiği ve *tamim* olduğunu söylediği yazısında *"Abdülhamid'in istibdadını yıkıp memlekette ilk inkılâbı yapmış olan, ...cemiyet hayatında şeref dolu bir maziye fırkanın başka isimler altında görünmekten ise meydana çıkması gerektiğini"* söylüyor; *"...kongre yetkisine sahip Merkez-i Umumî'nin, teşkilâtın İttihad ve Terakki ismini kullanmasını uygun gördüğünü"* anlatıyordu.[280]

Enver'in sözünü ettiği *Merkez-i Umumî,* beraberindeki birkaç yakını idi. Naciye Sultan'a o senenin 6 Temmuz'unda Moskova'dan gönderdiği mektupta *"...Sabah namazdan sonra Nâzım Bey geldi. Ona tâdil ettiğim 1921 Kongre Kararnamesi'ni okudum. Muvâfık kaldık. Sonra Bedri geldi. Rıza Bey de beraberdi"* diye yazmasına bakılırsa, Kongre'de alınacak kararları bile önceden ve bizzat yazmıştı.

İttihad ve Terakki Kongresi, 1921'in 5 Ekim'inde Batum'da beş kişi ile toplandı!

Bu toplantı, iktidar senelerinde İstanbul'da yapılan kongrelerden tabii ki çok farklı idi. Dr. Nâzım Bey, Halil Paşa, Küçük Talât ve Dr. Râik Beyler *"Kongre yetkisine sahip Merkez-i Umumî"* olarak Enver'in kaldığı küçük evde biraraya geldiler, başkanlığı Enver yaptı, delegeler Anadolu'daki mücadeleyi Mustafa Kemal'den daha iyi idare edeceklerini fakat bu iş için hazırlık yapmak gerektiğini söylediler:

> ...Sonra ben, Nâzım, Halil, Talât, Râik, merkez-i umumî halinde toplandık. Herkes söyledi. Esas itibarıyla bizim Mustafa Kemal idaresinden daha iyi olarak bu işi idare edeceğimizi fakat buna hazırlanmadan bir teşebbüs yapmanın bu sırada tehlikeli ve vatana muzır olacağı hemen umumîyetle söylendi. Sonra ben şu suretle hülâsa ettim:
>
> ...Bugün, Anadolu herşeyden evvel iyi sulh için kuvvetli olmaya muhtaçtır. Bunun için biz de halkı evvelâ gönüllü olarak hareket etmeye teşvik etmeliyiz. Hele Trabzon'da buna biz bütün kuvvetimizle çalışmalıyız. Bu suretle yeni harpte bizim rûhumuz hâkim olmalı. Diğer taraftan teşkilâtımızı takviye lâzım. Tabiî, gönüllülerin toplanması için bir ay lâzım. Bunlar toplandıktan sonra vaziyete nazaran tarz-ı hareketi düşünürüz. Ya .....da bir hareket yaptırırız veya cepheye gider orada hareket ederiz *(4 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

Kongre, daha doğrusu Enver'in küçük evindeki buluşmalar dört gün sürdü; 8 Eylül 1921'de Kongre'nin sona erdiğine karar verildi ve sonraki 17 gün boyunca Kongre kararlarının yazılması için bir koşuşturma yaşandı, İttihad ve Terakki ismine dönüş konusunda arada küçük bir anlaşmazlık da çıktı ama neticede Enver'in dediği oldu, İttihad ve Terakki beş kişi arasında ve kâğıt üzerinde de olsa yeniden sahneye çıktı, Halk Şûralar Fırkası'nın programı aynen kabul edildi ve Küçük Talât Bey kararları yazmayı 25 Eylül'de tamamladı:

> ...Talât Bey'e kongre mukarrerâtı olmak üzere hazırladığım müsveddeyi verdim, buna göre aşağı birşeyi düzeltsin dedim. Böylece şimdiye kadar arkadaşlarla konuşmayı biraraya toplamış olacağız, böylece merkezlere bir umumî direktif yerine geçecektir. Bunda İttihad ve Terakki'nin İslâm İhtilâl Cemiyetleri'ne göre vaziyeti söylenecek, sonra şimdiye kadar olan dahili harici siyaset tasvib edilecek ve bundan sonraki hareket tayin olunacaktır *(20 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*
>
> ...Bugün Kongre'ye merkez-i umumî nâmına hülâsa raporunu yazdım. Talât Bey'e akşam verdim. Derleyip toparlayacak. Sonra kongre mukarrerâtı diye yazdığını birlikte okuduk. Kendisi cemiyetin isminin İttihad ve Terakki "Halk Şûra" Fırkası'na tahvilini yazmış. Halbuki kendilerin[d]e komünizm dolayısıyla Rusya teşkilât idaresi hakkında yanlış fikirler mevcut olduğundan biz halka daha mûnis gelen ve zaten de kabul etmiş ve mühürlerini göndermiş olduğumuz *"İttihad ve Terakki Cemiyeti"* isminde kalmanın muvâfık olacağını anlattım ve böylece kaldı. Maamafih programımız halkçı kalacaktır *(22 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*
>
> ...Halil'e uğradım. Talât Bey orada idi. Hâlâ dört günden beri kongre mukarrerâtını bitirmemiş. Doğrusu Batum'da muazzam

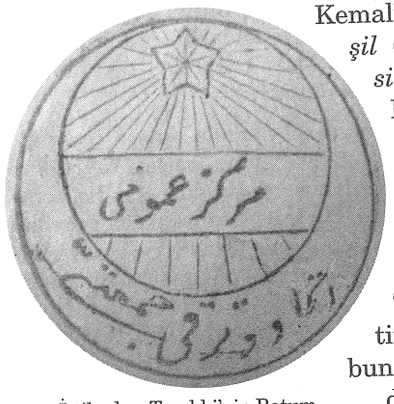
ve sebatlı çalışan yok. Düşünüyorum da, ilk İttihad ve Terakki zamanında çalışan faal ve sebatlı ruhlar kalmamış. Neyse belki var da henüz benim elime geçmedi. Fakat şimdilik bütün Anadolu'da bir cereyan var. Umarım ki bunu bir mecrâya toplayarak bir vücud vermek güç olmayacak. Fakat kiminle? *(24 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

...Nihayet, merkezlere kongre mukarrerâtı tahrirâtını da Talât Bey bitirmiş, imza ettik. Yarın da yazdığım merkez-i umumî raporunu tebyiz edecek. Böylece belki her raporu rabtedecek risâleler, vesairenin toplanması kalır. Şimdi, Talât Bey iyi çalışıyor zannederim. Halil'e söylediğim sözleri onlara söylemiş. Şimdi tembelliği bıraktılar *(25 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

On maddelik karar metninin altına İttihad ve Terakki'nin Türkiye'den getirtilen mührü basıldı ve metin 25 Eylül'de bir yazı ile İstanbul merkezi ile Anadolu'nun muhtelif yerlerine gönderildi.

Enver, kararların bir suretini daha önce Kongre'nin sona erdiği gün olan 8 Eylül 1921 tarihli altı maddelik bir yazı ile beraber Ankara'ya, Millet Meclisi'ne göndermiş; yazıyı *Kongre İcra Bürosu* olarak Küçük Talât, Dr. Nâzım ve Halil Paşa; *Merkez-i Umumî* adına da Enver ile Dr. Râik, *Ali* ve *Şadi* diye imzalamışlardı.

Meclis'e yazılan altı maddelik yazı, aslında Enver'in *"Ben buradayım, İttihad ve Terakki de burada ve ayakta"* mesajı idi. Kararlarda isim vermemekle beraber Mustafa Kemal hakkında sert ifadeler kullanılıp halkın diktatörce idareye karşı İttihad ve Terakki'nin bayrağı altına davet edilmesinin ardından altı maddelik yazıda da açık şekilde *"Geliyoruz, bize engel olmayın!"* deniyordu.

İttihad ve Terakki'nin Batum Kongresi'nde kullanılan Merkez-i Umumî mührü.

O günlerde Ankara Meclisi'nde Mustafa Kemal'e muhalif hizipler mevcuttu. *Yeşil Ordu* diye bilinen *Halk Zümresi*'nin içerisinde eski İttihadçılar, Enver'in Rusya'daki faaliyetlerini yakından takip ediyorlardı. Grubu denetimine almak isteyen Mustafa Kemal bazı üyelere Türkiye Komünist Fırkası'nı kurdurmuş, buna karşılık olarak 7 Aralık 1920'de Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nı örgütleyen grubun diğer bazı İttihadçı mensuplarını da ezmişti. Bu hareketlerinde, Enver Paşa'nın rekabeti endişesinin önemli yeri vardı.[281]

Mustafa Kemal o günlerin Meclis'indeki grupları *Tesanüd Grubu, İstiklâl Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi, Islahat Grubu* diye sıralıyor ve bunların haricinde çeşitli maksatlar etrafında daha başka küçük teşekküllerin de faaliyet gösterdiğini söylüyordu.[282]

Halk Zümresi'nin bazı mensupları Enver ile olan ilişkilerini zaten saklamıyorlardı. Meselâ, Mustafa Kemal'den Moskova Sefiri Ali Fuad Paşa'ya hitaben bir tavsiye mektubu almış olan ve Moskova'ya giderken Trabzon'a uğrayan Ardahan mebusu Hilmi Bey grubun varlığını açıkça söylemekten ve *"Büyük Millet Meclisi'nde müttehîd ve mütesânid kırk İttihadçıyız; istediğimiz anda Mustafa Kemal'i alaşağı eder, Enver'i onun yerine geçirebiliriz"* demekten çekinmemişti.[283]

Enver'in Batum'da yaptığı İttihad ve Terakki Kongresi, Ankara'yı işte bu yüzden telâşlandırdı ve Mustafa Kemal'i başta Enver olmak üzere sürgündeki diğer önde gelen İttihadçılar'ın Türkiye'ye dönmeleri ihtimaline karşı daha sert tedbirler almaya mecbur bıraktı.

Batum Kongresi, yapılmasından beş sene sonra Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde görülen ve İttihad ve Terakki'nin tasfiyesi demek olan duruşmalar sırasında da ele alındı ve gerçek bir kongre olup olmadığı ile asıl maksadının üzerinde ciddî şekilde duruldu. Mahkeme 26 Ağustos 1926'da Maliye Nâzırı Cavid, Doktor Nâzım, Nail ve Hilmi Beyler'i idama, çok sayıda sanığı da hapse mahkûm etti ve idam cezaları kararın verildiği günü 27 Ağustos'a bağlayan gece Ankara'da infaz edildi.

*

Naciye Sultan'a yazdığı mektuplarda ismi 1921 sonbaharından itibaren sık geçmeye başlayan bir kişi, Enver'in o tarihten sonraki hayatını her bakımdan etkileyecek, nerede ise kaderine bile hâkim olacak ve hattâ Paşa'yı ölüme kadar sürükleyecekti: Sami, tam adı ile Selim Sami yahut en ziyade bilindiği şekliyle Hacı Sami Bey!

Kimdi bu Hacı Sami?

Büyük, çok büyük bir maceraperest!

Hayatı ve imparatorluğun son devrindeki faaliyetlerinin birçoğu hâlâ karanlıklar içinde kalan, Teşkilât-ı Mahsusa'nın liderliğini yaptığı iddiası bir tarafa, böyle bir teşkilâtta görev alıp almadığı ve hattâ asker olup olmadığı bile tartışılan bir başka maceraperestin, Kuşçubaşı Sami Bey'in kardeşlerinden biridir.[284]

1914'ün sonlarında *birşeyler yapmaları için* Doğu Türkistan'a

gönderilen heyette yeralmış, heyet Kâşgâr'dan Afganistan'a geçerken Ruslar tarafından yakalanıp sürgüne gönderilmiş, sürgünden on beş ay sonra kaçmaya muvaffak olmuştu. Hakkında bilinenler, genellikle kendisinin anlattıkları idi; meselâ Kazak-Kırgız kabilelerinin arasına karıştığını, Kırgızistan'daki Yedisu İsyanı'nın liderlerinden olduğunu, Ruslar'ın isyanı kanlı şekilde bastırmasının ardından Taklamakan Çölü'nü aşarak Şanghay'a, oradan da Mançurya üzerinden Rusya'ya gittiğini söylüyordu ve o sırada Moskova'da bulunan Enver Paşa'ya katılmıştı.

Hacı Sami, Enver Paşa ile artık hep temasta idi. Enver'in 1921 ilkbaharında Moskova'dan Avrupa'ya gidişi sırasında yanında o vardı; Paşa'nın 1921'de Moskova'da teşkil ettiği İslâm İhtilâl Cemiyeti'nin merkez-i umumî üyesi ve Türkistan sorumlusu olmuştu. Enver aynı senenin sonbaharında Batum'da iken Sami Bey Anadolu'da, Sakarya Savaşı'nın sonlarında da Trabzon'da görünmüş, sonra Batum'a geçmiş ve Türkistan'a beraberce gitmişlerdi.

Sürgünün ilk aylarından itibaren Enver'i Türkistan'a gitmeye hiç durmadan teşvik ve nihayet ikna eden, Hacı Sami idi. Aylar boyunca oraları çok iyi bildiği, daha önce isyanlar çıkarttığı ve kurduğu teşkilâtın hâlâ faal olduğu gibisinden hayallerine Enver'i inandırmış, yolculuğa çıkarken Halil Paşa'nın eski yaveri Muhiddin Bey'i de almış ve Enver'i Çegan Tepesi'ndeki bir mezarda terketmelerinden bir müddet sonra başka maceralara atılmıştı.

Hacı Sami, Enver Paşa'nın hayata veda etmesinin ardından kısa bir müddet için Basmacılar'ın bir kısmının lideri olacak ama hem başarısızlığı, hem de sert kişiliği ve önde gelen direnişçilerden bazılarını idam ettirmesi sebebiyle bir türlü sevilmeyecek, Orta Asya'dan Afganistan'a geçmek zorunda kalacaktı.

Uzun senelerini ayrıntıları tam olarak hâlâ pek bilinmeyen böyle mücadeleler ve maceralar ile geçirdikten sonra Türkiye'de ağabeyi Kuşçubaşı Eşref Bey ile beraber 150'likler listesine alınan Hacı Sami'nin hayatı da kurşunla noktalandı: Orta Asya macerasından beş sene sonra beraberindeki silâhlı bir grupla Sisam Adası'ndan Kuşadası'na geçti, 27 Ağustos 1927'de Madran Yaylası'nda köylüler ve jandarma ile girdiği müsademede kurşunlarla delik deşik edildi, Türkiye'ye gizlice geliş sebebinin Mustafa Kemal Paşa'ya suikast yapmak olduğu açıklandı ve onunla beraber gelenlerden sağ kalan üç kişi de idam edildi![285]

*

Ve, Yahya Kâhya'nın âkıbeti:

Kâhya, tutuklanması için tedbirler alındığını farkedince saklandı, kardeşi ile bazı adamlarının tevkifinden sonra teslim oldu, 12 Ocak 1922'de Trabzon'dan vapurla İnebolu'ya gönderildi. Oradan Sivas'a nakledildi, çıkartıldığı mahkeme masum olduğuna karar verdi, Mayıs'ta Trabzon'a döndü ama 20 Haziran'da Soğuksu yolunda durdurulan otomobilinde katledildi ve katilleri bulunamadı!

*

Enver Paşa, işte böyle bir maceraperest olan Hacı Sami'nin anlattıklarını ilk zamanlarda sadece dinlemekte, hayal ile hakikati ayırmaya çalışmaktaydı ve Anadolu'ya geçemeyip Bolşevikler'den de ümidini kestiği günlerde Hacı Sami'ye inanmaya başladı.

Meselâ, Naciye Sultan'a 18 Mayıs 1921'de Rusya'dan Avrupa'ya geçişinde gönderdiği mektubunda *"Âh Naciyeciğim, yolda biraz gazete okudum. Sonra da Sami Bey'in tuhaf tuhaf hikâyelerini dinledim. Fakat ekseri ilerideki işlerden bahsettik. İfadeleri bana gittikçe emniyet vermektedir. Maamafih içinden hakikati anlamak bence kabil olmuyor ve söylediğinde herhalde çok doğruluk var. Bununla beraber pek uzaklara giden işler var ki hemen hemen hayale karışıyor, fakat ben içinden lâzımı olanı alıp kendime mal ediyorum"* diye yazmakta, 28 Haziran'da Moskova'dan gönderdiği mektubunda *"Hacı Sami'nin bazı mânâsız sözlerinden"* bahsetmekte, 3 Temmuz'da *"Doğrusu zihnim hep Türkistan işiyle meşgul, bir taraftan da memleketi düşünüyorum. Orada, Hacı Sami Bey'in dediği teşkilât ve falandan eser yok. Var, fakat öyle kuvvetli değil"* diye kararsızlığını ifade etmekte, 28 Eylül'de *"Sami'ye bakılırsa o Hind'de, Asya-yı vustâda saltanatlar kuruyor, bütün arkadaşlar da buna mütemâyil, neyse!"* demekte idi ama Orta Asya günlerinde artık sadece Hacı Sami'ye inanır gibiydi.

Naciye Sultan'a Batum'dan gönderdiği mektuplar, Hacı Sami tarafından nasıl *oynatıldığını* da aksettiriyodu. Enver'i aylar boyunca Orta Asya'ya gitme fikrine ısındırmaya çalışan Hacı Sami, Paşa'ya Sakarya Muharebeleri sırasında bazen *"Trabzon'a gel!"* demekte, fikrini hemen ertesi gün değiştirip *"Gelme!"* diye yazmakta, ama bir-iki gün sonra bambaşka hayaller vermekteydi.

Hacı Sami, Türk birliklerinin Sakarya'da galip gelmelerinden iki hafta sonra Trabzon'dan Batum'a gitti ve Enver'i Anadolu'ya geçmeye ikna etmeye çalıştı. Yardım maksadı ile gidilecek ve Mustafa Kemal'in karşı çıkması halinde herşeye hâkim olunacaktı!

Ama, hem Enver'in, hem de Hacı Sami'nin Anadolu hayallerine bir gece Moskova'dan gelen bir telgraf son verdi: Çiçerin, Anadolu'ya geçilmesini uygun görmediğini söylemekte idi! Moskova, Mustafa Kemal'in Anadolu'daki mücadeleyi kazanacağına ve Türkiye'nin Sovyetler ile dost kalacağına artık kanaat getirmişti ve dolayısı ile Enver'in elde Ankara'ya karşı bir koz olarak tutulması-

na da gerek kalmamıştı.

Enver'in Ruslar tarafından koz olarak tutulduğunu artık farketmiş olduğu, Naciye Sultan'a Çiçerin'in telgrafının ardından 27 Eylül 1921'de gönderdiği mektubunda yazdıklarından anlaşılıyordu:

> "Sevgilim,
> Gece geç vakit Çiçerin'den mahrem bir telgraf geldi. Bunda, Bedri Bey'in nerede olduğunu bilmediğini ve benim Anadolu'ya seyahatimin muvâfık olmadığı fikrinde olduğunu bildiriyordu. Bundan dünkü şüphelerim kuvvet buldu. Demek Ruslar belki Anadolu cephesi bozulmak mütâleâsıyla benim oraya gitmemi istemiyorlar. Hem de ben Rusya'da bulundukça hem Mustafa Kemal'e karşı ellerinde bir koz oluyorum hem de îcâbında beni saldırmak için zağar zannediyorlar. Maamafih ben şimdiye kadar olduğu gibi onlardan tabiî serbest olarak en iyi surette hareket edeceğim. Şimdilik Sami'yi bekliyordum. Nihayet bugün geldi. Yine öyle şen. Hemen Trabzon'da plânını yapmış. Memlekete yardım diye gidilecek, eğer Mustafa Kemal istemezse zorla işe hâkim olunacak. Doğrusu ben sırada bir ikilik istemiyorum, fakat eğer Mustafa Kemal böyle giderse değil beni, fakat herkesi kendine isyan ettirecek. Hem de bugün gazetede okudum. Kendisine seksen imza ile verilen bir takrir üzerine Meclis 'Gazi' unvanıyla müşirlik tevcih etmiş veya kendisi ettirmiş. Neyse, bakalım, bu bir kusuru olarak mı kalacak yoksa dram mı olacak?".

Çiçerin'in telgrafı Enver'in Anadolu hayâlinin ebediyyen sona ermesi demekti ama yepyeni bir maceraya atılmasının yolunu açtı: Orta Asya'ya gidecek, orada Cemal Paşa ile buluşacak ve ne yapacağına bu buluşmanın ardından karar verecekti...

Naciye Sultan'a 27 Eylül 1921'de yazdığı mektupta Orta Asya'ya gitmeye Hacı Sami ile o gün bir odada başbaşa yaptığı görüşmeden sonra karar verdiğini ve böylelikle görünürde de olsa Bolşevikler'in istediğini yapmış olacağını yazıyordu:

> "...Öğleden evvel konuşmamız üzerine herhalde bir kerre Trabzon'a gitmeye karar vermiştim. Fakat sonra Sami ile ayrıca odamda konuştuktan sonra bir kerre Cemal Paşa ile gidip görüşmeye karar verdik. Zira artık kat'î karar alarak ya Şark'ta veya Anadolu'da bütün kuvvetle faal bir vaziyete geçeceğimiz zaman geldi. Nihayet Sami, ben, Muhiddin ile birlikte yarın harekete karar verdik. Zaten Holçman'ı da çağırmıştım. Hemen lâzım gelen vesika ve trende yeri hazırlayacak. Böylece de Çiçerin'in telgrafına zâhiren tevfîk-i hareket etmiş olduk. Onlar da bundan memnun olacaklar".

Orta Asya hayalinin ilk izleri, zaten Batum yolculuğundan önce, henüz Moskova'da bulunduğu sırada Naciye Sultan'a gönderdiği bir başka mektupta da vardı; Ankara'nın Moskova sefiri olan Ali Fuad Paşa'nın *"Arkadaşlarınla beraber Buhara'ya git, orada bir hükümet kur"* dediğini yazıyordu:

> "...Sonra bana uzun uzadıya meselâ Buhara'da gidip bir hükümet teşkil etmemi ve bütün İttihad ve Terakki ricâlini beraber almamı ve böylece mücadeleye devam etmemi söyledi. Ben de bunların benim ve diğer arkadaşların Anadolu'ya gitmememem için sarfettikleri nefsine hayran hayran bakarak dinledim..." *(30-31 Haziran 1921 tarihli mektubundan).*

*

Enver Paşa ile beraber Almanya'dan Moskova'ya, Batum'a ve Orta Asya'ya giden Dr. Nâzım Bey (1870-1926), daha sonra Rusya'dan çıkartılmasının ardından 1922'de Almanya'ya dönecek, İttihad ve Terakki'nin o sırada artık İstanbul'a dönmüş olan sabık Maliye Nâzırı Cavid Bey'e yazdığı iki mektupta, Enver ve Cemal Paşalar'ın Rusya'daki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler verecekti.

Dr. Nâzım Bey, *"Hamdi"* nâm-ı müsteârı ile gönderdiği ilk mektubunda *"Ali Bey"*in, yani Enver'in Batum'daki faaliyetlerinden bahsederken, Paşa'nın şahsiyetini ve bazı davranışlarını da yorumluyordu:

> "...Ali Bey'in mezâyâsı (meziyetleri) içinde en ziyade nazar-ı dikkatimi celbeden iki şey vardır: Biri cesareti, diğeri faaliyeti. Uzun düşündüğünü hemen hiç görmedim desem, yalan söylememiş olurum. Paris'te Ahmed Rıza ile beraber çalıştığım zaman bu zâtın abdesthanede çok kaldığı nazar-ı dikkatimi celbetmiş idi. Kendi itirafına göre mîr-i mümaileyh en mühim mesâili (mes'eleleri) orada düşünüyor, hattâ bu teemmülden (etraflı düşünmelerden) husûle gelen kararları not etmek için duvara asılı bir de kurşun kalemi bulundururmuş. Ali Bey'e dikkat ettim, abdesthanede de çok kaldığını görmedim. Batum'da gizli olarak kaldığımız bir buçuk ayın yirmi beş gününü bir vagonun kompartımanında, yirmi gün kadarını da bir odada beraber geçirdik. Bu zâtın bir dakika boş kaldığını görmedim. Başını yastığa dayar dayamaz uyur, yatağından kalkar kalkmaz bir işle meşgul olur. İşsiz kalınca sultan efendisine rapor suretindeki mektuplarını imlâ ile uğraşır durur idi. Bu kadar faal yaratılmış bir insan için Moskova'da aylarca işsiz kalmanın ne kadar müz'iç olduğunu teemmül edin".[286]

*

Enver 29 Eylül 1921 günü, akşam saat beş buçukta Hacı Sami ve Yüzbaşı Bartınlı Muhiddin Beyler ile Batum'dan ayrıldı ve trenle Tiflis'e geçti...

Naciye'ye Batum'dan son mektubunu 28 Eylül günü, Kafkasya üzerinden Orta Asya'ya doğru yola çıkmadan hemen önce yazdı;

yanında bulunan ve kendisini bu yeni maceraya teşvik eden Kuşçubaşı Sami'nin hayallerinden bahsetti, sonra *Allah'ın faydalı olanı nasip etmesi* temennîsinde bulundu:

> Sevgili Naciyeciğim!
> Şimdi saat öğleden sonra üç buçuk. Eğer birşey olmazsa inşaallah beşten sonra hareket edeceğiz. Fakat bilmem, kalben pek rahat değilim. Artık, Çarçuy'daki müzakere neticesi kat'î kararımı vereceğim. Sami'ye bakılırsa o Hind'de, Asya-yı vustâda saltanatlar kuruyor, bütün arkadaşlar da buna mütemâyil, neyse! Bakalım, Allah İslâm'a ve millete nasıl hareket fâideli olacaksa onu nasib etsin..." *(28 Eylül 1921 tarihli mektup).*

Enver'in Tiflis yolculuğu aslında ciddî bir cesaret işi idi, zira Tiflis 1915 tehciri sonrasında Türk idarecilere karşı intikam hislerinin en yüksek olduğu şehirlerden biriydi ve Enver'in buluşmaya gittiği ama görüşemeyeceği Cemal Paşa da on ay sonra, 1922'nin 21 Temmuz'unda iki yaveri ile beraber Tiflis'te katledilecek ve kanları Jukovski Sokağı'nın taşlarını sulayacaktı!

*

Batum'dan ne olduğunu aslında kendisinin bile tam olarak bilmediği yepyeni bir maceraya atılan Enver'in aklı, fikri ve kalbi Berlin'de, Naciye'sinde idi.

Yola çıkmalarından bir gün sonra, Tiflis'ten Berlin'e gönderdiği mektubunda *"...Doğrusu istikbâle, istikbâlin gayrı muayyen boşluğuna bakınca artık neler düşündüğümü, hemen hemen herşeyi bırakıp sana koşmak ve sende dünyayı, vatanı, herşeyi unutmak istiyorum. Adetâ utanmasam ağlayacaktım"* diyordu...

1 Ekim'de Tiflis'ten Bakü'ye gidip dört gün orada kaldılar...

5 Ekim'de arkadaşlarıyla beraber vapurla Hazar'ın karşı sahiline geçti ve ertesi gün o zamanki Türkçe ismi Kızılsu, Rusça adı da Krasnovodsk olan bugünün Türkmenbaşı'sına çıktı.

Krasnovodsk'a, yani on ay devam edecek olan Türkistan macerasının ilk durağına vardığında aklı-fikri daha da karışmıştı, kararsızdı, kendini yarım ve kusurlu hissetmekteydi:

> "...Naciye, bugün şöyle ilk Türkistan topraklarını uzaktan gördüğümde zihnimden neler geçtiğini yazamayacağım. Bakalım ahvâl ne gösterecek. Âh! Aklım ve fikrim hep sende. Gönlüm öyle istiyor ki sen hakikaten Enver'inle iftihar edecek bir vaziyete gelesin yahut ben öyle birşey yapayım ki herkes parmak ısırsın. Fakat ah! Hiç olmazsa senden bir haber alsaydım. Naciye! Senin vücuduna ne kadar muhtacım, sen yanımda olmayınca ne kadar yarım ve kusurlu olduğumu anlıyorum" *(6 Ekim 1921 tarihli mektubundan).*

Enver'in hayat macerasının son merhalesi işte böylesine mutsuz, kararsız ve karmakarışık bir şekilde başlayacak; Türkistan'da geçireceği 302 günü hep elemlerle dolu olacak, bu elemler perdenin 1922'nin 4 Ağustos sabahı Âbıderyâ köyünde kanlı bir şekilde inmesi ve Çegan Tepesi'ndeki küçük bir mezarda tarihe intikal etmesi ile nihayet bulacak ama Enver'in hatırası tam bir rahata eremeyecek ve ismi etrafındaki tartışmalar bugüne kadar gelecekti!

*

Enver Paşa ile Orta Asya yolculuğuna çıkmadan önce Bakü'deki Türkiye Büyükelçiliği'nde görüşen son ve bu görüşmeyi yayınlayan kişi, İttihadçılar'ın gazetesi Tanin'in eski başyazarı Muhiddin Birgen oldu.

Muhiddin Bey'in mülâkatı, hisli ifadelerle son buluyordu:

> "...Bütün hal ve tavrı durgun, düşünceli, içli idi. Zahirî sükûnetine rağmen içinde sinirleri yüklü bir insanın mütemadiyen zıt cereyanlar arasında kıvranan ruhu bulunduğu muhakkaktı. On iki yıldanberi kendi kendisi ile, dahilî ve haricî muhiti ile mücadele eden bir insan tatmin edilmemiş ihtirasların pençesinde bulunuyordu.
>
> Yorgundu. Bugünkü aklımla Enver'in yerinde olsam o sırada hiçbir şey yapmaz, bir köşeye çekilerek herşeyden evvel bir kere dinlenirdim.
>
> Fakat onda dinlenmeyi düşünmek temayülü bile yoktu...
>
> İmparatorluğun son devri içinde sivrilip çıkmış olan bu Türk enerjisinin hayatımdaki en son portresi, Bakü'de küçük ve loş odanın gölgeleri arasında gittikçe hafızamın karanlıklarına gömülen çehresidir. Gergin, çizgili, yorgun bir çehre, üç seneden beri memleketinden ve muhitinden uzak bir ömrün yavaş yavaş içine düştüğü, vatan hasreti ve nihayet içinde yükselen birtakım her gün mütemadiyen hayattan yumruk yemiş olmasından mütevellid inkisar.
>
> Ben, ondan öğleden sonra bir buçukta ayrıldım. Ayrılırken yine kucaklaşdık. Üç saat sonra o gün ilk defa olarak gördüğüm Bakü'nün bulvarında dolaşırken deniz kenarındaki orta hacimde bir geminin yakındaki hareket rıhtımlarından kalkarak limandan çıkmak üzere manevra yaptığını gördüm.
>
> Biraz ötede tesadüf ettiğim, liman işçilerinden biri olduğunu tahmin ettiğim bir Türk'e sordum:
>
> - *Ay balam, bu gemi hara* (nereye) *gider?*
> - *Hansı* (hangisi)*?*
> - *Köprüden indi* (şimdi) *kalkan bu parahod* (gemi).
>
> O baktı, baktı sonra karar verdi:
>
> - *Krasnovodsk'a gider...*
>
> Ona bir *'Sağol balam'* diye teşekkür ettikten sonra denizin

kenarına yaklaşarak bacasından mazot dumanları salıvererek manevra yapan gemiyi seyrettim.

Güvertede dolaşanlar arasında birini ona benzettim. Bu sırada tesadüfün garip bir cilvesi olarak bulvar denilen bu deniz kenarının bahçesinde bir Azerî saz takımı seştarları, defli ve okuyucuları ile, o zamanlar Azerbaycan'ın ağzından hiç düşmeyen bir şarkıyı büyük aşk ve şevk ile okuyup, duruyorlardı:

'Yaşa, yaşa Mustafa Kemal Paşa...!'

Fakat gemi uzakta idi; o, güvertede bile olsa idi işitemezdi.

Orada durdum, kaldım; gemi uzaklaşıncaya kadar onun gidişine bakarak düşüncelere daldım: Oniki senelik bir tarih içinde bazen politikanın her türlü cilvelerini seyredeceğim zamanlar herşeý hatırıma gelir de, günün birinde Enver Paşa'yı Bakü'den sessizce ve ismi gizlenerek, kendisini göstermeyerek bir vapura binip Krasnovodsk'a müteveccihen gideceği ve benim de onu Bakü Bulvarı'ndan böylece seyredeceğimi tasavvur edemezdim"...[287]

Beşinci bölüm

TURAN MI, İSLÂM MI?

Orta Asya ve Türkistan, Türkiye'de bir asırdan fazla bir zamandan buyana *Turan* diye bilinir ve bazı çevrelerde büyük ruyaların, istikbaldeki büyük ve tek bir Türk ülkesi hayalinin kaynağıdır...

Bir zamanlar büyük medeniyetlerin kurulduğu, geniş imparatorlukların hüküm sürdüğü ama sonraları istibdad ile sefaletin yoğun bir tasavvufî hayat ile beraberce yaşandığı bu topraklarda refahı toplumun az bir kesimi görebilmiş; savaşsız yahut mücadelesiz bir dönem olmamış, bölge nihayet sömürgeleşmiş ve ancak asırlar sonra, 1991'den, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından tekrar bağımsız olabilmiştir.

Enver Paşa'nın Orta Asya macerasına şahit olmadan önce macerasını yaşadığı bölgeyi, bölgenin geçmişteki vaziyetini, Orta Asya'nın Paşa'nın orada bulunduğu sıralarda ne halde olduğunu, hükmedenleri, can alanları, lûtuf sahiplerini ve kurbanları tanımak, o topraklarda bugün hangi devletlerin bulunduğunu bilmek gerekir.

Şimdilik kısaca ifade edeyim: Orta Asya, 19. yüzyılın ortalarından itibaren büyük güçlerin, daha sonra *Büyük Oyun* denen paylaşma mücadelelerinin mekânı; savaşların, isyanların, iç didişmelerin, boy ve kabile kavgalarının, istibdadın ve cehalet ile taassubun hüküm sürdüğü karanlık bir baskılar ve işgaller diyarı idi...

*

Asya'da Cengiz İmparatorluğu'ndan sonra gelen en büyük devletin kurucusu olan Timur'un 1405'teki ölümünün ardından, bıraktığı imparatorlukta taht kavgaları çıktı.

Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin halkını teşkil eden ve *Cuci ulusu* denen bozkır halkının dört şubesi, daha sonra Cuci'nin haleflerinden Özbek Han'ın ismini, yani *Özbek* kelimesini kendilerini tanıtmak için kullanmaya başladılar. Böylece ortaya çıkan *Özbek ulusu,* Ebulhayr'ın 1428'de han ilân edilmesinin ardından bağımsız bir grup hâlini alıp Timurlular'ın hâkimiyetindeki toprakları yavaş yavaş ele geçirme-

ye başladı. Ebulhayr'ın torunu Şeybanî Han'ın 1500'de Semerkand'ı, 1507'de de Herat'ı alması üzerine Timur İmparatorluğu son buldu ve sonraki senelerde Türkistan'da iki Özbek devleti ortaya çıktı: Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı. Bu devletlerin ardından 1710'da Hokand'da bir başka hanlık, Fergana Hanlığı kuruldu ve böylelikle Türkistan'da üç ayrı Özbek devleti hüküm sürmeye başladı.

Orta Asya, asırlar boyunca işte bu üç devletin hem birbirleri ile didişmelerine, hanedan kavgalarına, kabileler arasında genellikle kanlı şekilde neticelenen anlaşmazlıklara ve Özbekler ile Türkmenler arasındaki bitmeyen çekişmelerin yanısıra Ruslar ile yapılan mücadelelere ve savaşlara sahne olacaktı...

Hanlıklar yüzyıllarca bu şekilde hem kendi içlerinde, hem de Ruslar ile boğuştular. Rusya hiç eksik olmayan hanedan ve kabile kavgalarının her zaman içerisinde bulundu ve Türk devletlerinin birbirlerine olan düşmanlıklarından daima istifade etti. Bir hanedanın rakip kanadı Ruslar'a yanaşıp karşı tarafla mücadele için Çar'dan destek isterken rakip kabileler de aynı şekilde yardım talebinde bulunurlar ama şartlar bir anda değişir, bu defa Ruslar ile savaşa girişirlerdi ve hanlıklar bu savaşların bir-iki istisna dışında neredeyse tamamında mağlûp olurlardı.

Orta Asya'daki hanlıkların değişmeyen ortak özellikleri işte bu şekilde hem birbirleri, hem de Ruslar ile didişmeleri idi. Kabileler ve boylar birbirlerinin gözünü oyarken hanedan kavgaları son derece kanlı geçiyor, galipler yenilen kardeşini yahut kuzenini imkân bulduğu anda idam ettiriyordu. Muharebeyi kaybeden ve memleketi işgale uğrayan hükümdarın galip hükümdar tarafından ve ailesi ile beraber idam ettirilmesi de sıradan bir uygulama idi!

Üstelik, Türk boylarının arasında Ruslar'ın lehine propaganda yapan ve Ruslar'ın yanında çarpışan bazı Türkler ile Kafkasyalı Müslümanlar da vardı:

> Milliyetçi münevverlerimiz, daha pek yakında Türk ülkelerinin Rus idaresinde Avrupa medeniyetine kavuşmasını Türk Milleti için en büyük bir kazanç ve fırsat bilmişlerdir. Babaları ve ağabeyleri Ruslar'a karşı mücadelede şehit düşen Çingizoğlu Çokan Sultan Batı Türkistan'ın; sonradan Rusya mahkûmu umumî millî rehberi kesilen Gaspıralı İsmail Bey de Türkmenistan'ın Ruslar tarafından işgali lehine propaganda yaptılar. Babası, Şeyh Şamil ile beraber Dağıstan'ın istiklâli uğrunda mücadele ederek şehid düşen Alikhan Avarski, Hive'nin Ruslar tarafından işgali yolunda candan çalıştı ve kendisi 1882'de Rus casusu sıfatıyla Türkmenler arasında dolaşıp Ruslar'ın bu ülkeyi işgalini kolaylaştırdı. O zaman Orenburg Mahkeme-i Şer'iyyesi'nin müftüleri *ukazlı*, yani Çar'dan ferman alan imamlar, Taşkent tüccarları, Kazak ve Kırgızlar'ı *Ak Padişah*'a tâbi etmek için çalıştılar.[288]

Hanlıklarda asırlar boyunca yaşanan mücadeleler derinlemesine incelendiği takdirde, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerekli olup olmadıkları bugün hâlâ tartışılan bazı idamların ve hattâ kardeş katli uygulamasının bile Türkistan'ın tarihindeki hadiselerin yanında son derece mâsum, basit birer vak'a-i âdiyeden ibaret kaldıklarının görülmesi mümkündür.

Eski asırlarda parlak medeniyetlerin, kültürün ve ilmin merkezi olan Buhara'nın 19. asırda ne vaziyette bulunduğunu anlayabilmek için, o asrın sonunda çekilmiş olan fotoğraflara bakmak kâfidir...

Şehir artık harabe halindedir, kirlidir, tozludur ve devletin en tepesindekiler, hattâ hükümdar bile harap mekânlarda poz vermişlerdir. Kaftanı andıran ve *çapan* denen geleneksel giysilere bürünmüş ve başlarında devâsâ sarıklar bulunan halktan kişilerin yüzünde hiçbir ifade yoktur, asırlar öncesinde daldıkları uykudan hâlâ uyanamamış gibidirler, uzaklara dalıp gitmiş bakışları bomboştur ve fotoğrafların hemen göze çarpan tarafı, hiçkimsenin gülmemesidir!

*

Türk bölgelerinin Rus işgaline uğramasının geçmişi 16. asra, bizde *"Korkunç"* Ruslar'da *Grozni* yani *Yavuz* diye bilinen Dördüncü İvan'ın zamanına rastlar.

1552'de Kazan Hanlığı'na son veren İvan 1556'da Astrahan Hanlığı'nı da ortadan kaldırdı ve 16. yüzyılın sonlarına doğru Rus işgali Sibirya'ya kadar uzandı. Ruslar 1783'te Kırım'ı, 19. yüzyılın başında da Azerbaycan ile Kafkasya'yı ele geçirdiler.

Bağımsızlığını muhafazaya muvaffak olabilmiş devletlerin bulunduğu Orta Asya, 18. yüzyıldan itibaren Rusya'nın yanısıra İngiltere'nin de iştahını kabartıyordu: Hanlıkları kendi güç alanına dahil etmek isteyen bu iki devletin arasına daha sonraları Almanya da katılacak ve *Büyük Oyun* denen rekabet sahnelenecekti!

Rusya ve İngiltere, güç kullanarak hâkimiyet kurma aşamasından önce bölgeyi tanıyabilmek için seyyahlardan, tüccarlardan ve bilim adamlarından istifade ettiler. Orta Asya'ya o senelerde gönderilen çok sayıda bilim adamı ile seyyahın siyasî ve askerî raporlarının haricinde kaleme alıp yayınladıkları akademik çalışmalar ise, bugün Türkoloji ilminin ilk ve temel kaynaklarını teşkil etmektedir.

Hâkimiyet konusundaki öncelik ve avantaj, Türk bölgeleri ile sınır komşusu olması sebebiyle Rusya'ya aitti. Ruslar'ın tarihten gelen genişleme emellerinin temelindeki stratejik kazanç elde etme

heveslerinin yanında yeni pazarlara sahip olup tüccarlarına daha fazla iş imkânı yaratmak ve daha fazla ekonomik menfaat elde etmek gibi arzuları da vardı ve Orta Asya'daki hanlıklara karşı bahane olarak her zaman Rus tüccarlara kolaylık sağlanması taleplerini öne sürüyorlardı.

Bölgeye hâkim olabilmek için uğraşan sadece Ruslar değildi, İngilizler'in emeli de aynı idi.

Hindistan'daki varlığını 17. asrın başından itibaren hissettirmeye başlayan İngiltere zamanla yarımadaya hâkim olmuş, Bâbür Şâh'ın soyundan gelenlerin hüküm sürdüğü ve *Delhi Sultanlığı* denen Hindistan'daki Türk-Moğol İmparatorluğu'nun hükümdarları tahtlarında İngiliz gölgesi altında ve sembolik olarak kalmışlar, İngiltere sultanlığa 1857'de son vermiş ve son hükümdar Bahadır Şah Zafer sürgüne gönderildiği Rangun'da 7 Kasım 1862'de zillet içerisinden can vermişti.[289]

Afganistan da 1839'da İngiliz istilâsına uğramış, o sene Kâbil'i işgal eden İngilizler'in gözlerini bu defa Orta Asya'ya da dikmeleri üzerine bölgede İngiltere ile Rusya arasında bir güç mücadelesi başlamıştı.

İngilizler, Ruslar'ın Türk bölgelerine devamlı şekilde yaptıkları operasyonlara karşı çıkıyorlar, Ruslar ise harekâtın sebebinin uğradıkları sınır saldırıları ve *vahşi göçebeler ile mücadele* olduğunu iddia ediyorlardı. Ruslar'a göre Orta Asya'daki hanlıkların sınır bölgelerinde yaşayan ve *vahşî* ve *göçebe* olan halk Rus topraklarına akınlar düzenleyip yağmalar yapıyordu ve operasyonların sebebi saldırılara son verilmesi ve bu grupların *medenîleştirilmesi* idi!

Ruslar'ın Orta Asya'ya da hâkim olmaya başlamalarına rağmen İngilizler'in bölgede yine de etkili olabilmek için 1830'da başlattıkları bir başka girişim, facia ile neticelendi: Buhara Emîri Nasrullah Han, 1838'de İngilizler'in gönderdiği Charles Stoddard isimli bir yarbayı tutuklattı ve hadise milletlerarası boyut aldı. Emir, vazife ile Hive ile Hokand'a gönderilmiş olan ve Stoddard'ı kurtarabilmek için Hokand yolundan Buhara'ya geçen Arthur Conolly isimli İngiliz yüzbaşıyı da Stoddard'ın bulunduğu zindana kapattırdı ve subayların affedilmesi için Osmanlı Devleti'nin de araya girmesine rağmen casusluk yaptıkları iddiası ile 24 Haziran 1842'de Buhara'da içerisinde hanlık sarayının da bulunduğu Erk Kalesi'nin önündeki meydanda her ikisinin de kafalarını kestirdi.

*

Türkistan'da hanlıkların yeraldığı bölgelerin kuzeyindeki geniş steplerde yaşayan Kazak kabileleri *büyük, orta* ve *küçük cüz* denen üç ayrı hanlığa dağılmışlardı.

Küçük Cüz'ün hânı Ebulhayr, 1730'da kendi isteği ile Rusya'ya tâbi oldu. Ruslar iki sene sonra bu defa Orta Cüz ile bir vasallık anlaşması yaptılar, derken Büyük Cüz de 19. asrın ortalarında Rus hâkimiyetine girdi.

Kuzeydeki cüzleri kendi valiliklerine bağlayan Ruslar 1850'lere gelindiğinde artık Orta Asya'daki üç hanlık ile komşu olmuşlardı.

1858'deki Kırım Harbi'nin ardından Batı'ya doğru genişlemesi durdurulan Rusya yüzünü Doğu'ya dönmüş ve *sarkaç teorisini,* yani Batı'da durdurulduğu zaman Doğu'ya, Doğu'da durdurulduğu zaman Batı'ya doğru genişleme stratejisini tatbike koymuştu.[290]

Sırada artık Orta Asya'daki hanlıkların ilhak edilmesi vardı ve Türk bölgelerinden Rus topraklarına yapılan yağma maksatlı akınlar, Ruslar için mükemmel bir bahane teşkil etti.

*

Geçmişte güçlü imparatorlukların ve parlak medeniyetlerin vârolduğu Orta Asya'da, 19. asrın başlarında, doğudan batıya doğru üç bağımsız devlet, yahut *hanlık* mevcuttu:

1. Hokand Hanlığı (1710-1876): Fergana bölgesinde kurulan ve Türk boylarından meydana gelen bu Özbek devletinin tarihi taht kavgaları ve komşusu Buhara ile devam eden uzun mücadeleler ile geçti. Hokand tahtına üç defa oturan Hudâyar Han, 1875'teki son iktidar döneminde iç isyanlarla başedememesi üzerine Ruslar'dan yardım istedi ama hâkimiyetini sağlamlaştırmak maksadı ile Ruslar'a yanaşmakla kurduğu hayallerin tam tersini yaşadı: Rus birlikleri Hokand'ı işgal ettiler, hanlık Rusya'nın vassalı oldu, üstelik 1876 Şubat'ında lâğvedilip *Fergana Eyaleti* hâline getirildi ve Türkistan Genel Valiliği'ne bağlandı.

2. Buhara Emîrliği (1500-1920): Orta Asya'daki hanlıkların en güçlüsü olan, nüfusunu Türkler ile Farsça konuşan Tacikler'in teşkil ettiği Buhara, devletin kurucusu Şeybânîler'in ardından Canoğulları Hanedanı tarafından idare edildi. İktidar daha sonra Özbekler'in Mangıt kabilesine geçti ve 1785'e kadar *Han* olan Buhara hükümdarları, bu tarihten sonra *Emîr* unvânını aldılar.

Geçmişi bugünden 2500 küsur sene öncesine uzanan ve tarih boyunca zengin ve güçlü bir ticaret merkezi olan Buhara'nın asıl önemi, İslâm kültürü ile düşünce hayatında sahip olduğu mevkiden ileri gelir. İbni Sina ve İslâm dünyasının en büyük muhaddislerinden Muhammed bin İsmail Buhârî başta olmak üzere çok sayıda âlim burada yetişmiş, şehir Bahaeddin-i Nakşibend'in 14. asırda kurduğu Nakşibendiyye'nin merkezi olması sebebi ile son derece canlı bir tasavvufî hayatın yanısıra güçlü medreseleri saye-

sinde İslâmî eğitimin de önemli merkezlerinden biri hâline gelmiş ve İslâm dünyasında *Buhara-i Şerîf* diye anılır olmuştu.

Bu derin dinî ve tasavvufî hayat, Buhara'yı zamanla bir kapalı şehir hâline getirdi, ilmin yerini koyu bir taassup aldı, gayrımüslimlerin girmesine izin verilmeyen bir yasak şehir oldu ve bir başka tuhaflık daha yaşandı: Bir zamanların bu büyük ilim merkezinin medreselerinde ve kütüphanelerinde şehirden ayrılanların yanlarında götürmeleri yahut seyyahlara satılmaları yüzünden 19. asırdan itibaren kitap, özellikle de dinî kitap kalmadı![291]

Buhara'da taassupla beraber istibdat da gittikçe arttı. Ticarî hayat canlılığını yer yer muhafaza ediyordu, 19. yüzyılın sonlarına doğru şehirde artık onbinlerce Rus'un yaşamasına rağmen Mangıt Hanedanı'na mensup hanların mutlak idaresi gittikçe sertleşmiş, Mangıtlar'ın tahsilini Leningrad'da yapan ve 1910'da tahta geçen son hükümdarı Âlim Han da reform konusundaki taleplerin hiçbirini kabul etmeyen, astığı astık, kestiği kestik bir hükümdar olmuştu.

3. Hive Hanlığı (1512-1920): Harezm de denen ve halkını Oğuz-Türkmen ağırlıklı boyların teşkil ettiği bu hanlığın tarihini de Orta Asya'daki diğer hanlıklar gibi hem hanedan kavgaları, hem de komşuları ve Ruslar ile mücadeleler teşkil etti.

Ruslar 1873'te Hive'yi işgal ettiler, hanlık Rusya'nın vassalı oldu ama varlığını 1920'ye kadar devam ettirdi. Hive Hanlığı 26 Nisan 1920'de Harezm Halk Cumhuriyeti hâline geldi, toprakları dört sene sonra Özbekistan, Karakalpakistan, Türkmenistan ve Harezm arasında paylaştırıldı.

Hokand, Buhara ve Hîve Hanlıkları'nın birbirleri ile giriştikleri mücadelede en büyük kavga Buhara ile Hokand arasında yaşanıyordu ve 17. asırdan itibaren Çarlık Rusyası tarafından devamlı şekilde bölünüp toprakları işgale uğrayan bu devletler, 1917'deki Bolşevik İhtilâli'nin ardından da birkaç sene içerisinde çeşitli aşamalardan geçtikten sonra tamamen Sovyet nüfuzu altına girdiler...

*

Afganistan'da hâkimiyeti elde eden İngiltere 1873'te Rusya ile nüfuz alanları konusunda anlaştı ve bölge bu iki güç arasında paylaşıldı. Hindistan'ı kendine alan İngiltere, Orta Asya'nın hâkimiyetini Rusya'ya terketti ve yine iki gücün Afganistan'ı 1895'te bir tampon ülke konumuna getirmelerinin ardından sadece Orta Asya değil, Hive Hanlığı'nın doğusu ile Hazar Denizi'nin doğusunda ve güneyinde kalan Türkmen bölgeleri de Rus tehdidine açık hâle geldi.

Ruslar 1879'dan itibaren Türkmen bölgesine girdiler. Önce yenildiler ise de daha güçlü birlikler sevkederek 1881 Ocak'ında Aşkabat'ı işgal ettiler ve Türkmenler'in son Han'ı Mahdum Kulu birkaç ay sonra Ruslar'a teslim olmak zorunda kaldı. Üç sene devam eden belirsizlik 1884'te son buldu ve son Türkmen Hanı'nın karısının başkanlığında toplanan Türkmen Aksakallar Heyeti, Rusya hâkimiyetini kabul etme kararını verdi ve Rus askerleri Merv'e girdi.

Bu gelişme ile birlikte, sonraki senelerde Cüneyd Han'ın mücadelesi gibi başkaldırılar olsa bile, bütün Türkistan'ın Ruslar tarafından işgali tamamlanmıştı.[292]

Ruslar'ın Türkmen bölgeleri ile Orta Asya Hanlıkları'na karşı askerî harekât yaptıkları senelerde Kâşgar'da, yani Doğu Türkistan'da da bir işgal harekâtı vardı.

1864'te Kâşgar'a giden Hokandlı kumandan Yakup Bey üç sene sonra Kâşgar Hanı'nı tahtından indirip devletin başına geçmiş, 1870'te de bölgeye tamamen hâkim olmuştu. Kâşgar'ı Hindistan ve Rusya arasında Afganistan gibi bir tampon devlet yapmak istemiş, 1873'te İstanbul'a elçi göndererek Osmanlı Devleti'ne ve Sultan Abdülâziz'e sembolik de olsa bağlılığını bildirmiş, İstanbul da Kâşgar'a bir askerî yardım heyeti yollamıştı.

Ruslar'ın ardından harekâta girişme sırası, 1877'de bu defa Çinliler'e geldi. Yakup Bey'in ölümünün ardından taht kavgaları başlayıp valiler de isyan edince Çin birlikleri 1877 Ekim'inde Kâşgar'a girdi ve Kâşgar'ın son hükümdarı Beykulu memleketini terkederek Ruslar'a sığınmak zorunda kaldı. Çinliler, Kâşgar ve çevresinin ismini 1884'te *Xinjiang* yani *Yeni Topraklar* yaptılar.

Xinjiang şimdi sık sık hadiselerin yaşandığı ve bizde *Şincan* şeklinde telâffuz edilen günümüzün Doğu Türkistan'ıdır.

*

Türkler, Rusya'da birbirleri ile komşu olmayan geniş bir coğrafyada beş bölgeye dağılmışlardı:

1. Volga Nehri'nin ortası ile Ural Dağları'nın arasındaki bölgede yaşayan Tatarlar, Başkurtlar ve Çuvaşlar,
2. Kırım Yarımadası'ndaki Kırım Tatarları,
3. Kafkasya,
4. Bozkır Genel Valiliği ile Türkistan Genel Valiliği arasında taksim edilmiş olan Orta Asya,
5. Sibirya.[293]

Birinci Dünya Savaşı, Orta Asya'nın Rus idaresi altında bulunan Türk halkı için sıkıntılarla, acılarla ve ıztırapla dolu geçti... Çıkan isyanlarda onbinlerce kişi can verdi ve siyasî vaziyet savaşın ardından daha da karışık, sıkıntılı ve kanlı bir hâl aldı.

Çarlık Rusyası, 19. asırda işgal ettiği Orta Asya'yı iki genel valiliğe taksim etmişti: Kazak nüfusun ekseriyette olduğu ve takriben bugünkü Kazakistan'ın içerisinde bulunduğu bölge *Bozkır* yahut *Step Genel Valiliği*'nin, güneydeki diğer Türk boylarının yaşadığı yerler de *Türkistan Genel Valiliği*'nin sınırları içerisinde idi.

Bu iki genel valiliğe bağlı topraklarda yaşayan Müslüman halk askere alınmıyor, devlet buna mukabil daha yüksek oranda vergi tahsil ediyordu...

Ama, Dünya Savaşı'nın hemen ilk yılında sıkıntıların ve asker açığının doğması üzerine, 25 Haziran 1916'da yayınlanan Çarlık fermanı ile Türkistan ve Bozkır Genel Valilikleri'ne 485 bin kişiyi askere almaları emredildi. Bu kişiler cepheye sevkedilmeyecek, cephe gerisindeki ağır işlerde çalıştırılacaklardı.

Karar, her iki vilâyette ardarda çıkan büyük isyanlara sebep oldu. Ruslar her ne kadar plânladıkları miktarda asker toplayamadı iseler de isyanı bastırabilmek için yerli halktan onbinlerce kişiyi kılıçtan geçirdiler, isyanın elebaşısı oldukları iddiası ile yüzlerce kişi idam edildi, yine onbinlerce kişi topraklarını terkederek Doğu Türkistan'a geçmek zorunda kaldı ve ortalık henüz yatışmadan bu defa da Sovyet Devrimi patladı!

1917 Devrimi, Türk bölgelerinde ve hanlıklarda daha da geniş bir karmaşaya ve gelecek konusunda bir belirsizliğe sebep oldu. 1920 Nisan'ında Hive'de, aynı senenin Ekim'inde de Buhara'da hanlıklar ilga edildi; Hive Hanlığı *"Harezm Halk Cumhuriyeti"* oldu, Buhara'da da geçici millî bir hükümet kuruldu.

1 Eylül 1920'de yanına İngiliz bankalarına yatırmış olduğu 54 milyon altın rublenin hesap kayıtlarını alan Emîr Âlim Han, Buhara'daki Sitâre-i Mâh Sarayı'nı terkederek kalabalık maiyeti ile beraber Gicdivan'a gitti. Yüz kadar karısını da Buhara'da bırakmış ama yanına sığındığı bir toprak ağasının küçük yaştaki kızına gösterdiği alâka yüzünden sürgününün daha ilk gecesinin sabahında nefret dolu dedikoduların çıkmasına sebep olmuştu![294]

Emîr, ertesi sabah Gicdivan, Karşi, Derbend ve Baysun yoluyla Doğu Buhara'nın merkezi olan Hisar Vilâyeti'ne gitti ve bir müddet Hisar'ın yazlık mahalli olan Düşenbe şehrinde kaldı. İktidarını elinden alan Genç Buhara Hükümeti ile mücadeleye burada devam etmek istedi ise de halkın itimadını kaybettiği için muvaffak olamadı ve Emîr'in yardım talebi üzerine Düşenbe'ye giden Fergana mücahid kumandanı Şîr Mehmed Bey'in askerleri de geri döndüler.

Mangıt sülâlesinin son emîri olan Âlim Han, 18 Şubat 1921'de maiyetiyle beraber Afganistan'a geçti. Tahtını geri alabilmek için 1922 Haziran'ında Buhara tüccarlarından Mukimoğlu Yusufbay

vasıtasiyle Avrupa devletleri ve Milletler Cemiyeti nezdinde teşebbüslerde bulunsa da, netice elde edemedi.[295]

Emîr Âlim Han'ın sürgünü sırasında menfaati için kullanmaya çalışıp her vesile ile yalan söylediği, oyaladığı ve kelimenin tam mânâsı ile ümit verip *oynadığı* ve *oynattığı* kişilerin arasında, o sırada Orta Asya'da bulunan Enver Paşa da vardı!

*

Osmanlı Devleti'nin Doğu Türkleri ile teması aslında 16. asırdan itibaren başlamış ama hiçbir zaman mükemmel ve kalıcı bir ilişki hâlini alamamıştı.

Her ikisi de uzun seneler İran'daki Safevî Devleti ile mücadele eden Buhara Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasında 16. yüzyıldan itibaren bir yakınlık kuruldu, hattâ siyasî bir ittifakın temelleri atılır gibi oldu. Ama hem İran, hem de gittikçe güçlenen Rusya yüzünden bu yakınlaşma daha gelişemeden nihayet buldu ve Türk dünyasının iki bloğu birbirleri ile eskisi gibi pek alâkadar olamadılar.

Orta Asya hanlıklarında yaşanan siyasi mücadeleler sırasında iktidarı elde etmek isteyen taraflardan bazılarının arada bir İstanbul'dan yardım talep ettiği yahut Rus veya Çin saldırılarına karşı askerî destek istediği ve İstanbul'un bu taleplerin bazılarına mütevazi karşılıklar verdiği oluyordu. Hattâ hanlıklar arasında Osmanlı İmparatorluğu'na sembolik şekilde biat edenleri de vardı ama, Orta Asya bütün bu temaslara ve yakınlaşma çabalarına rağmen Türkiye için çok uzak bir belde idi. İlişkiler sonraki senelerdeki İstanbul'dan nasihatnameler, dinî kitaplar, askerî eğitim verecek hocalar ve bazen az miktarda silâh gönderilmesine döndü, münasebetlerdeki asıl ağırlığı da okumak için Türkiye'ye gelen Orta Asyalı gençler teşkil etti.

Osmanlı Devleti'nin Orta Asya'yı ve oraların Türk nüfusunu hatırlamaya başlaması 93 Harbi'nden, yani 1877-78 Rus Savaşı'nda uğranan büyük mağlûbiyetten sonradır.

Sultan Abdülhamid, bu dönemde resmen isimlendirmese bile hafif bir Panislâmist politika takip etmeye çalışmış, sadece Arap Yarımadası ve Arnavutluk gibi huzursuzlukların yaşandığı memleketlerde değil, Orta Asya ile Müslüman dünyanın diğer bölgelerinde de İstanbul'daki *Sultan*'ın aynı zamanda *Halife* olduğunu hatırlatma çabası içerisine girmişti. O memleketlere propaganda yapmaları için adamlar gönderilmiş, Türkiye'ye gelen Orta Asya Türkleri ile temas kurulmuş, Mekke'ye İstanbul üzerinden giden hacı adayları yahut dönüşlerinde yine İstanbul'a uğrayan hacılar için tekkeler açılmıştı.

Ancak, bu çabaların sebebi bir İslâm birliği teşkil etmek yahut uzaklardaki Türkler ile kaynaşmak değil, Rusya ile gelecekte çıkabilecek olan muhtemel bir savaşta Rusya'da yaşayan Türkler'den ve Müslümanlar'dan istifade edilmesi hayâli idi.

İngiltere, İstanbul'un bu çabasını önceleri Ruslar'a karşı bir hareket gibi görüp memnun kalmış ise de, sonraları Çar idaresi ile ilişkilerine zarar verebileceği ve daha önemlisi Hindistan'daki Müslümanlar'ı da etkileyebileceği endişesi ile karşı çıkacaktı.

Abdülhamid zamanındaki Panislâmist politika Orta Asya'dan İstanbul'a talebe getirtilmesi yahut oralara dinî kitaplar gönderilmesi gibi zayıf çabalar çervesinde sınırlı kalmasına rağmen Türkiye'de *Orta Asya* hayâlinin ve kavramının ortaya çıkmasına yaradı.

Bu hayal sonraki senelerde Arnavutluk'ta patlayan ayrılıkçı ayaklanmaların, Libya'da bazı kabilelerin işgalci İtalyanlar'ın tarafını tutmasının ve Şerif Hüseyin'in Arap Yarımadası'nın elden çıkması ile neticelenen isyanının ardından İttihâd-ı İslâm hayâlinin sona erdiğini gören İttihad ve Terakki'nin bazı mensuplarını Türkçü politikalara sevkedecek, bu politikalara ve düşüncelere *Turan* denecekti.

*

Orta Asya Tarihi'nin 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyıl başlarını kapsayan döneminde çok önemli iki kavram vardır: Modernizm isteyen *Cedidçiler* ile sonraki senelerde isminden sıkça bahsettirecek, Sovyetler'i yıllar boyunca geniş askerî operasyonlar yapmaya mecbur edecek ve Enver Paşa'nın da hayatına mâlolacak olan *Basmacılık Hareketi* ve *Basmacılar*...[296]

Ama, *Basmacı* ifadesinin doğru bir kavram olup olmadığı senelerdir tartışılmaktadır. Bu alanda önemli yayınlar yapmış olanların başında gelen Ali Bademci'ye göre, *Basmacı* sözü Türkistan'daki mücadelecileri aşağılamak maksadıyla Ruslar tarafından çıkartılmıştır[297] ve bu sözün yerini mücadeleye iştirak etmiş olanların da kendilerinden bahsederken kullandıkları *korbaşı* ifadesinin alması gerekir.[298]

Enver Paşa ise *korbaşı* sözünü gerçi bir-iki mektubunda kullanmış ama harekete *Basmacılar,* hareketin mensuplarına da *Basmacı* yahut *mücahid* demeyi tercih etmiştir.

*

Bir yenilik ve aydınlanma hareketi demek olan *Cedidizm,* aslında Osmanlı Türkiyesi'ndeki Jöntürk hareketi ile aynı dönemlerde başladı ve Cedidizm'in fikir babalığını 19. asrın sonlarında, Orta Asya'daki dinî temele dayalı eğitim sisteminin Müslüman halkın geri kalmasına sebep olduğunu savunan Tatar aydınları yaptılar.[299] Bu aydınların etkisi ile Tatar bölgesindeki bazı okullarda dinî tedrisatın yanısıra tarih ve matematik gibi derslerin verilmesine de başlandı ama Cedidizm'in etkili olan asıl fikrî öncülüğünü Kırım Türkleri'nin önde gelen aydınlarından olan Gaspıralı İsmail Bey yürüttü.

Gaspıralı'nın eski Kırım Hanlığı'nın başşehri Bahçesaray'da 1883'te çıkarmaya başladığı *Tercüman Gazetesi*'nde *Dilde, Fikirde ve İşte Birlik* sloganı altında ortaya attığı ve birlik çabalarının yanısıra yeni kurulan modern okullarla da desteklenen yenilikçi hareket, sonraları yine aynı temelde ama şekil değiştirerek siyasî bir mahiyet aldı.

Orta Asya hanlıklarındaki Cedidizm siyasî alandaki ilhamını Türkiye'deki Jöntürk Hareketi'nden alacak, Sultan Abdülhamid'e karşı verilen mücadele Hive ve Buhara Hanları'na karşı yürütülen mücadeleye örnek teşkil edecek ve Buhara ile Hive'de yine Jöntürkler'in ilhamı ile *Yaş* yani *Genç Buharalılar* ve *Yaş Hiveliler* isimli teşkilâtlar kurulacak ve teşkilâtların mensupları, yani *Cedîdîler,* Orta Asya'nın Jöntürkler'i olacaktı.

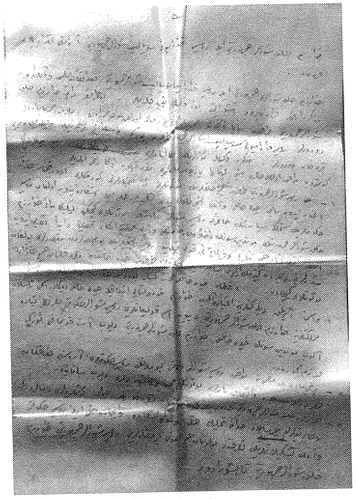
Kurulan örgütlerin ve aydın kesimin reform çabalarında öncelik Han'ı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi anayasa ilânına, meşrutî bir idare tesisi için meclisler açmaya zorlamak oldu ve faaliyetler zamanla Rus hâkimiyetindeki bölgelerde siyasî mücadele halinde devam etti.

Cedidçiler, hareketin başlamasının ardından, 1898 ile 1908 arasında Türk bölgelerinde 102'si ilkokul, ikisi de ortaokul olmak üzere *usûl-i cedîd* denen 104 adet modern eğitim veren okul açtılar. Ama, Cedidizm'in ve okulların en geç girdiği yer, medrese sisteminin eski asırlardaki gücünü kaybetmiş olmasına rağmen etkisini hâlâ muhafaza ettiği Buhara oldu. Buhara Emîri Abdülâhad Han 1910'da Cedidçiler'i tasfiye etti ise de Abdülâhad Han'ın 1911'de ölümünün ardından yerine oğlu Âlim Han'ın geçmesi üzerine bir sene önce memleketi terketmiş olan Cedidçiler tekrar Buhara'ya döndüler, yayın faaliyeti daha da arttı ve eskisine göre daha fazla sayıda okul açıldı.

Yenileşme hareketinin karşısındaki en büyük güç hem iktidarlar, hem de *Kadîmciler* denen muhafazakâr çevre idi ve Buhara'nın Kadîmciler'i Cedidçiler'in açmış oldukları bütün okulları 1914'te Emir Âlim Han'a kapattırmaya muvaffak oldular. Tutuklamaların başlamasının ardından çok sayıda Cedidçi Buhara'yı yine terketti ve hareket de yeraltına indi.

*

Dört sene devam eden ve milyonlarca kişinin hayatına mâlolan, sınırları içinden çıkılmaz hâle getiren, tahtları deviren, impara-

Harezm Halk Şûrâlar Cumhuriyeti ile Rusya arasında imzalanan ahitname (Enver Paşa'nın Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakından).

torları, kralları ve hanedanları başka memleketlere ilticaya mecbur bırakan Birinci Dünya Savaşı hem doğu, hem de batı Türk dünyasında felâketlere sebep oldu ve Türk devletlerini esaret altına soktu.

Osmanlı Devleti teslimin ilk belgesi olan Mondoros Mütarekesi'ni 1918 Ekim'inde imzalamasının hemen ardından işgale uğradığı sırada Orta Asya'da ve 1917 devrimi ile tarihe intikal eden Rus İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde bulunan Türk devletleri ile Türk grupları da aynı vaziyette idiler.

Kısa bir müddet devam edecek olan ve aslında toz-duman içerisinde bulunan belirsiz bağımsızlık dönemlerinin ardından hepsi Kızıl Ordu yahut Moskova tarafından başeğmeye zorlanacak ve yeni kurulan Sovyet Devleti'ne dahil edileceklerdi.

İlk işgali 1873'te Rusya'nın vassalı olmayı kabul etmiş olan Hive Hanlığı yaşadı. Kızıl Ordu 25 Ocak 1920'de Hive'yi işgal etti, *Genç Hiveliler* Şubat ayında Hanlığı lağvedip yerine *"Harezm Halk Şûraları Cumhuriyeti"*ni kurdular. Cumhuriyetin ismi, Lenin'in başkanlık ettiği Sovyet Politbürosu'nun 26 Ocak 1921'de yaptığı toplantının ardından değiştirildi ve *"Harezm Sosyalist Halk Cumhuriyeti"* oldu.[300]

Hive'nin bağımsızlığını kaybetmesini, 1917 devriminin ardından Kazakistan'da kurulmuş olan Alaş Orda Muhtar Cumhuriyeti'nin *"Kırgız Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"* hâline getirilmesi takip etti. 30 Nisan 1918'de kurulan Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti'ndeki Komünist Partisi Merkez Komitesi lâğvedildi, Komite'nin görevleri Rus komünistlerin görev aldığı Türkistan Bürosu'na verildi ve cumhuriyet Rus kontrolü altına girdi.

Sırada artık Buhara vardı...

Orta Asya'nın Ruslar için tarih boyunca stratejik önemi olmuştu, Rus ekonomisi özellikle Fergana bölgesinin pamuğuna ihtiyaç duyuyordu ve bu yüzden Buhara'nın elde edilmesi şarttı.

Ruslar'ın 28 Ağustos 1920'de General Mihail Vasiliyeviç Frunze'nin kumandasında başlattıkları askerî harekâta karşı koyamayan Mangıt Hanedanı'nın son hükümdarı Âlim Han, 1 Eylül 1920'de Buhara'yı terketti, şehir Rus birliklerinin işgaline uğradı. Ruslar kısa zamanda Doğu Buhara'ya da yerleştiler ve Emîr taraftarlarının çoğu Basmacı oldu.

İdareyi ellerine doğrudan doğruya almayan Ruslar, bu işi Buharalılar'a yaptırdılar. 6 Ekim'de toplanan Birinci Halk Kongresi'nde hanlık ilga edildi ve Buhara Halk Şûraları Cumhuriyeti kuruldu. Başkentteki güçlü Rus garnizonunun gölgesinde ilân edilen yeni devletin başkanlığını Mirza Abdülkadir Muhiddin, *Nâzırlar Şûrâsı Başkanlığı*'nı yani başbakanlığı da Feyzullah Hoca yapıyordu. Maliye Bakanlığı'na Feyzullah Hoca'nın amcasının oğlu Osman Hoca, İçişleri Bakanlığı'na yine Feyzullah Hoca'nın akrabasından Atâ Hoca getirildi ve Moskova 4 Mart 1921'de Buhara'nın bağımsızlığını tanıdı.

Ama, Ruslar'ın taleplerinden bazılarına karşı çıkması ve Basmacılar'ın faaliyetlerine şiddet kullanarak müdahaleye yanaşmaması yüzünden Cumhurbaşkanı Abdülkadir Muhiddin gözden düştü ve 23 Eylül 1921'de toplanan İkinci Halk Kongresi'nde cumhurbaşkanlığına Maliye Nâzırı Osman Hoca getirildi.

Feyzullah Hoca'nın Ruslar'a verdiği desteğin karşılığı ise, mükâfat yerine sonraki senelerde ölüm olacaktı! Stalin'in 1930'larda başlattığı temizlik hareketi sırasında idama mahkûm edildi ve 1938 Mart'ında Moskova'da kurşuna dizildi. Cumhurbaşkanı Osman Hoca da 1922'de memleketini terketmek zorunda kaldı, 1923 Eylül'ünde Afganistan üzerinden Türkiye'ye gelip İstanbul'a yerleşti, 1939'da Moskova'nın baskıları üzerine sınırdışı edildi ve Türkiye'ye savaşın sona ermesinin ardından, 1945'te dönebildi.[301] Türk vatandaşlığına geçtikten sonra *Kocaoğlu* soyadını alan Osman Hoca 28 Temmuz 1968'de İstanbul'da vefat etti ve Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi'ne defnedildi.

Orta Asya'daki Türk devletleri ise, 1924'ten itibaren Sovyetler tarafından tek tek ortadan kaldırılacak, sınırları değiştirilecek ve yeni teşkil edilen Sovyet Cumhuriyetleri hâline getirileceklerdi.[302]

Enver Paşa'nın büyük hayallerle gittiği Orta Asya yahut *Turan*, o senelerde işte böyle bir yerdi... Sovyet Devrimi çarlığı yıkmış ama Rusya'nın birçok bölgesinin yanısıra Türkistan'da da geçmişin kalıntılarını henüz ortadan kaldıramamıştı ve Enver'in gittiği Orta Asya'da karanlık bir feodal sistem hâkimdi. Doğu'daki Türk Hanlıkları da Türkiye gibi uzun seneler istibdatla idare edilmişlerdi, üstüne üstlük bir de Rus işgali yaşıyorlardı.

*

Büyük maceranın son perdesi, 1921'in 6 Ekim'inde Bakü'den Hazar'ın doğusuna, o zamanın Krasnovodsk'u yahut bugünün Türkmenbaşı'sına giden geminin kalkması ile inmeye başladı ve perde tam 301 gün sonra, 1922'nin 4 Ağustos'unda tamamen kapandı...

Enver Paşa böyle bir maceraya atılmış olmasından dolayı sonra-

ları defalarca pişman olacak, hanımı Naciye Sultan'a gönderdiği ve birer siyasî ve askerî raporu andıran mektuplarında pişmanlığını açıkça dile getirecek, meselâ *"...Hakikaten hem acınacak hem de gülünecek bir haldeyim. Bingazi'deki Bedevîler bura Lâkaylar'ına nisbeten pek akıllı. Büyüğü, küçüğü tuhaf. Bir taraftan bana* 'Padişahım' *derler diğer taraftan* 'Cedidler geliyor' *diye bir söz çıkınca kaçmaya, bizi de beraber götürmeye savaşırlar* (17 Aralık 1921 tarihli mektubundan)" diyecek ve başka mektuplarında da benzer ifadeler kullanacaktı.

*

Türkistan'a, Enver'den önce başka Osmanlı vatandaşları da gitmişlerdi.

Savaş senelerinde Teşkilât-ı Mahsusa tarafından yollanan yahut askerî danışman olarak gönderilen subaylar, Cedidçi okullarda çalışmak için giden öğretmenler, Rusya'nın devrim sonrasında dünya harbinden çekilmesi üzerine çıkan kargaşadan istifade ederek esir kamplarından kaçıp Orta Asya'ya varmanın yolunu bulan esir subaylar, daha sonraları *Türkiye Komünist Fırkası* ismini alacak olan *Türkiye Komünist Teşkilâtı*'nın lideri Mustafa Suphi ile arkadaşları ve İttihadçı liderlerden Cemal Paşa ile Doktor Nâzım Bey...

Hattâ, Buharalılar, Enver Paşa'nın daha önce gönderdiği bir mektuptaki arzusunu yerine getirmiş ve İttihad ve Terakki'nin sürgündeki faaliyetlerine destek maksadıyla Dr. Nâzım'a 15 kilo altın bile vermişlerdi...[303]

İstanbul'dan 1918 Kasım'ında diğer İttihadçılarla beraber ayrılıp Almanya'ya geçen Cemal Paşa 1920 Mayıs'ında Moskova'ya gitti ve Sovyet yetkililere bir plân sundu: İngilizler'e karşı Kâbil merkezli bir hareket başlatacak, Hindistan Müslümanları'nı da ayaklandıracak, bu anti-emperyalist hareket Basmacılar'ı da etkisi altına alacak, o zamana kadar Sovyetler'e karşı mücadele eden Basmacılar artık İngilizler'in hedefi olacak ve halkların İngiliz baskısından kurtulmasını sağlayacak olan bu gelişmelerden Sovyetler büyük fayda göreceklerdi.

Moskova, Cemal Paşa'nın Afganistan'da ve Hindistan'da başlatmayı düşündüğü hareketin mümkün olup olmayacağını anlamak maksadıyla Paşa'nın Türkistan'a gitmesine izin verdiler. 1920 Ağustos'unda Moskova'dan bazı İttihadçı arkadaşları ile beraber Taşkent'e geçen Cemal Paşa'yı burada Türkistan bölgesindeki Sovyet birliklerinin kumandanı General Frunze askerî törenle karşıladı. Paşa, öğretmenlik yapmaları için önceki senelerde Taşkent'e gönderilen Türkler ile, savaşta Ruslar'a esir düşerek Sibirya'daki esir kamplarına kapatılan ve daha sonra serbest bırakılarak Taşkent'e giden Türk subaylarla ve Cedidçi gruplarla görüştü, daha sonra 31 kişilik bir askerî grupla Afganistan'a geçti.[204]

Cemal Paşa'nın ardından 1920 Ekim'inde Enver'in amcası Halil Paşa, Kuşçubaşı Sami, İbrahim ve Hayretî Beyler gibi birkaç İttihadçı da Türkistan'a giderek burada bir müddet benzer şekilde faaliyetlerde bulundular.

Ama, Cemal Paşa'nın Sovyetler'e sunduğu plânın dışında bir başka hayalinin bulunduğu da iddia ediliyordu:

Cemal Paşa ile beraber Türkistan'da bulunan Türk subaylardan biri, seneler sonra yayınlanan hatıralarında Paşa'nın Hind Müslümanları'nı İngilizler'e karşı ayaklandırmayı başardığı takdirde böyle bir isyanın Orta Asya'yı da harekete geçirip geçiremeyeceği konusunda Sovyetler'den gizli olarak nabız yoklamaları yaptığını yazacaktı. Paşa, iddiaya göre ayaklanmaları Türkistan'a da yayıp Basmacı hareketini güçlendirecekti ve Ankara'dan Türkistan'a ve Afganistan'a Türk subayları gönderilmesini istemesinin sebebi de bu idi.[305]

Kâbil'de Afgan Emîri Amanullah Han tarafından kabul edilen ve yakınlık gören Cemal Paşa, Afgan Ordusu'nu modernize etmek için çalışmaya başladı, askerî yardım sağlamak maksadıyla Moskova ile de temaslara girişti ve bütün bunları yaparken Basmacılar'a da mesaj göndererek Sovyetler ile barış yapmaları teklifinde bulundu ama oldukça sert bir cevap aldı: Sovyet birliklerine karşı mücadele eden Basmacılar, Cemal Paşa'yı *"Türkistan'ın geleceğini yoketmeye ve İslâm dünyasını parçalamaya çalışan güçlere hizmet etmemesi gerektiği"* konusunda uyardılar.[306] Teşkilât-ı Mahsusa mensubu Mehmed Kâzım Bey de Cemal Paşa'yı Hindistan'da İngilizler'e karşı bir ayaklanmanın mümkün olamayacağına iknaya çalıştı ise de başaramadı.[307]

Cemal Paşa, bu arada Moskova'dan da Afganistan'a para ve silâh yardımı yapmaları talebinde bulundu ama talebinin kabul edilmemesi ve Sovyetler'in üzerinde önceden anlaşmaya vardıkları plânı da iptal etmeleri üzerine Afgan ordusu için silâh ve askerî malzeme satın almak maksadı ile 1921 Ekim'inde Moskova üzerinden Avrupa'ya gitti. O sırada Orta Asya'ya gelmek üzere olan Enver Paşa ile Taşkent'te biraraya gelebilmek için çaba gösterdi ise de, Sovyetler iki İttihadçı'nın görüşmesine izin vermediler ve Cemal Paşa, Moskova üzerinden Almanya'ya geçti.

Paşa'nın o günlere kadar Mustafa Kemal ile düzgün bir şekilde devam eder gibi görünen münasebeti de artık bozulmuş, Cemal Paşa'nın Sovyetler ile görüşürken Ankara adına da söz söyler gibi davranması Kâbil'deki faaliyetleri başından itibaren takip

edip dikkatli bir destek veren Mustafa Kemal'i çileden çıkartmıştı. Moskova'daki büyükelçisi Ali Fuad Paşa'ya gönderdiği şifrede *"...Cemal Paşa'nın gönderdiği bir mektupta bizim vaziyet ve efkârımızla kabil-i telif olmayan ve hâlâ eski zihniyetin idâmesine mâtuf tavsiyelerinden anlaşıldığına nazaran, müşarünileyh, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni keyif ve arzuya göre sevk ve idare olunuyor mahiyetinde zannediyor. Ben, milleti İttihad ve Terakki bayrağı altına davet edemem. Ankara'ya nasihat vermek değil, Ankara'nın tamamen nokta-i nazarı ve talimatı dairesinde hareket etmekle nâfi olabileceğini ve binaenaleyh tashîh-i fikir edinceye kadar kendisi ile idâme-i münasebette mâzur bulunduğumuzu tebliğ etmenizi rica ederim"*[308] diyordu.[309]

Enver, Bakü'den Orta Asya'ya uzanırken öncelikle Taşkent'te Cemal Paşa ile biraraya gelmeyi arzu ediyordu ama Cemal Paşa'nın hem Türk bölgelerindeki, hem de Afganistan'daki faaliyetlerinden artık son derece rahatsız olmaya başlayan Sovyetler bu buluşmaya izin vermeyecek, hattâ Enver'in de derhal Moskova'ya dönmesini isteyeceklerdi...

*

Enver Paşa, Türkistan'a neden gitti?

Mektuplarından anlaşıldığı kadarı ile, Orta Asya yolculuğunu önceleri geçici bir seyahat olarak düşünmüştü. Taşkent'te Cemal Paşa ile buluşacak, oradan Buhara'ya, belki de Moskova'ya ve nihayet Berlin'e, Naciye'sinin yanına gidecekti...

Sonrası ise meçhuldü...

Mustafa Kemal'in Sakarya'da kazandığı zaferin ardından Anadolu'ya geçiş hayalleri artık son bulmuştu. Moskova'dan daha ne kadar destek göreceği, Sovyetler'in kendisini ne müddetle ve ne şartlar dahilinde misafir edecekleri belli değildi, Almanya'daki eski kader arkadaşları Ermeniler tarafından katlediliyorlardı, yani Avrupa'da kalması kendisi için hayatî tehlike arzedebilirdi...

Dolayısı ile, Türkistan'a gitmeyip de ne yapacaktı?

*

Ve, Enver Paşa'nın Orta Asya macerasının ayrıntıları okunmadan ve bir değerlendirmeye girmeden önce mutlaka dikkate alınması, gözönünde tutulması gereken önemli bir husus:

Enver, Orta Asya'ya kendi adına ve şahsî gayretleri ile değil, Moskova'nın izni ve hattâ aldığı bazı talimatlar çerçevesinde gitti...

Daha açık şekilde ifade edeyim: Hazar'ın doğu sahilindeki Krasnovodosk'a ayak bastığında artık bir zamanların *Hürriyet Kahramanı* yahut yıkılmış imparatorluğun sâbık Hariciye Nâzırı değil, Moskova'nın bir görevlisi, hattâ *Bolşevik* sayılırdı...

Bu görev pek açık şekilde ifade edilmemiş olsa da, asıl gerçek, Sovyetler'in Enver'i hem Türkiye'den, hem de Moskova'dan uzak tutma zamanının gelmiş olması idi. Sovyetler'in, Enver'i uğradığı işgale karşı yürüttüğü mücadelede başarı kazanacağı ve Moskova'nın da müttefiki olacağı kesin gibi görünen Türkiye'ye müdahaleye kalkışmasının ve Anadolu'ya geçme çabalarının önünün alınması için Türk sınırlarından uzakta bulunması gerekiyordu; Mustafa Kemal'e karşı elde koz olarak tutulmasına zaten gerek yok gibi idi ve daha da önemlisi, Moskova ile Enver arasındaki karşılıklı güven artık en düşük seviyeye inmiş, hattâ nerede ise hiç kalmamıştı.

Moskova, Enver'den bir müddet için bir başka meselede istifade etmeyi deneyebilirdi: Orta Asya'daki huzursuzlukların, özellikle de Basmacı isyanının sona erdirilmesinde yahut en azından hafifletilmesinde etkili olup olmayacağının tecrübesinde...

Enver, Buhara'da kaldığı 29 gün boyunca bu yüzden artık eski günlerin Enver Paşa'sı değil, Moskova'nın bir görevlisi idi ve *kendi kararını kendisi veren Enver Paşa* hüviyetine Buhara'yı gizlice terketmesinin ardından kavuşabildi...

Ama, kararları maalesef hep yanlış neticeler getirecek ve kendisini de felâkete sürükleyecekti!

*

Orta Asya yolculuğuna çıkarken bazen *Telemyan,* bazen de *Ali* adını kullanan Enver'in 6 Ekim 1921 akşamı Bakü'den bindiği vapur ertesi gün Hazar'ın karşı sahiline, Krasnovodosk'a vardı ve Enver ile beraberindekiler rıhtımdan hemen istasyona geçip Aşkabat trenine bindiler.

9 Ekim'de Aşkabat'ta, ertesi gün Merv'de, 11 Ekim'de Çarçuy'da o gece de artık Buhara'da idiler.

Gittiği yerler bildiği, tanıdığı, âşina olduğu diyarlar değildi. Üstelik yerleşmek, kendine yepyeni bir hayat kurmak için değil işgallere son vermek, Müslüman dünyasını birleştirmek, o memleketlerin halklarına hürriyeti teneffüs ettirmek gibisinden çok daha önemli sebeplerle gidiyor; hakkında hemen hemen hiçbir bilgisinin olmadığı o topraklarda böylesine büyük değişiklikler yapmak istiyor ve aslında körlemesine bir maceraya atılıyordu.

Orta Asya'ya gittiği sırada Enver'in elinde o beldeleri anlatan bir kitap, rapor yahut not değil, Fransızca bir roman vardı: Alexandre Dumas'nın *Kraliçe Margo* isimli romanı...

Esaretten kurtarmak istediği yerlere, işte bu romanı okuyarak gitti!..[310]

Ama meselenin daha da tuhaf tarafı vardı: Yolculuğundan bir sene kadar önce, 26 Ağustos 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı bir mektupta Buhara'dan da bahsediyor ve Buhara'nın *İslâm için bir leke* olduğunu söylüyordu![311]

*

Ankara, Enver'in Orta Asya'ya gittiğinden hemen haberdar olamadı.

Mustafa Kemal'in Moskova'daki büyükelçisi Ali Fuad Paşa, Enver'in seyahatinden iki hafta sonra, 5 Ekim 1921'de Kars üzerinden gönderdiği ve Ankara'ya 13 gün sonra, 18 Ekim'de ulaşan telgrafında Enver'in Batum'dan ayrıldığından bahsetmiyor, İtalya Dışişleri Bakanlığı nezdinde yaptığı teşebbüsleri yazıyordu. Ali Fuad Paşa, telgrafında daha önce Enver'in Anadolu ile beraberce çalıştığını zannederek Moskova'daki teşkilâta girmiş olan Fevzi isimli bir yüzbaşının *teşkilâtın asıl maksadını anlayınca* Enver'den ayrıldığını anlatıyor ve Yüzbaşı Fevzi Bey'den Ankara'ya kabulü halinde çok istifade edilebileceğini söylüyordu.[312]

*

Enver'in Kırım, Moskova, Bakü, Batum ve Buhara günleri hakkında bizzat yazdıkları ile o günlerle ilgili olarak başkaları tarafından daha sonra yazılanlar arasında büyük farklar vardır.

Etmediği sözler ona aitmiş gibi gösterilir, bu sözler sonradan slogan hâline getirilmiş, mektuplarındaki bazı cümlelerine çok sonraları başkalarının yapmış oldukları uzun ilâveler *nutuk* diye ortaya sürülmüş, gönderdiği bazı mektuplar *ültimatom* olarak gösterilmiş ve özellikle Orta Asya günlerinde birkaç kişi ile biraraya gelip vaziyeti tartışması da *kongre* yahut *kurultay* şeklinde ifade edilip yorumlanmıştır.

Enver'in bizzat yazdıkları ile onun hakkında başkaları tarafından yazılanlar arasındaki bu farkların başında, Türkistan macerasının *maksadı* gelir. Enver her vesile ile bu işe İngiliz emperyalizmine son verecek İslâmî bir ayaklanma başlatmak için giriştiğini ve bütün Müslümanlar'ın biraraya gelecekleri bir devlet kurmaya çalıştığını açıkça ifade etmektedir ama Paşa'nın Orta Asya macerasını yorumlayanlar mücadeleyi Pantürkist alana taşımış, Enver'in amacının bir *Turan İmparatorluğu* olduğunu iddia etmişlerdir.

Mektuplarında *Turancı* hevesler içerisinde bulunduğunu gösterecek tek bir ifade bile yoktur. Orta Asya macerasına *İslâm'ı yüceltmek* ve *Müslümanlar'ı kurtarmak* maksadıyla atıldığını, mücadelesinin *İslâm'ın kurtuluşu* için olduğunu defalarca vurgulamakta, *Turan* sözünü o bölgeye tarih boyunca verilen coğrafî bir isim olarak kullanmakta, bu sözün yanında mutlaka Müslümanlık'tan, Müslümanlar'dan ve İslâm dünyasından bahsetmektedir.

Türk Yurdu ifadesi de, mektuplarında sadece bir defa geçer:

> "...Fakat doğrusu bugün Mescidan'dan Ruslar'ın tam yanını alıp ataşe başlayıp yere yuvarlandıklarını görmekten vahşi bir haz duyuyordum. Hakikaten bu İslâm ve Türk yurdunu pis ayaklarıyla çiğneyen Ruslar'a öyle düşman oluyorum ki... Sevgilim, sen ve yavrularım dua ederseniz inşaallah bu başlayan büyük işten kemal-i muvaffakiyetle çıkarım" *(25 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

Enver hayallerini mektuplarının yanısıra Livâyü'l-İslâm'daki makalelerinde, özellikle de 8. sayıdaki *"Dikkat Edelim, Aldanmayalım"*, 11. sayıdaki *"Kendimizi Bilelim!"* ve 12. sayıdaki *"Biricik Yol"* başlıklı yazılarında anlatır ve düşündüklerini net şekilde ifade eder.

Bu hayaller İslâm'ın kurtuluşu üzerine kurulmuştur ve hiçbirinde Turan'a yer yoktur. Milliyetçiliğe değil ama İslâm birliğine zarar verebilecek hareketlere; Araplık, Çerkezlik, Arnavutluk, Boşnaklık gibi akımların yanısıra *Türklük cereyanına* da karşıdır ve endişesi sadece miliyetçiliğe dayanan hareketlerin dinin gücünü azaltması ve *İslâm âlemini teşkil eden milletler arasında en kuvvetli rabıta olan din kuvvetini kırması* ihtimalidir. Dolayısı ile esir İslâm âlemi için tek kurtuluş yolu, bu âlemi meydana getiren her milletin kendi gücüyle ve kuvvetiyle, üzerine çökmüş olan ecnebî baskısına karşı mücadele etmesidir.[313]

Paşa'nın İslâmcılığı konusundaki en önemli kaynakların başında Livâyü'l-İslâm'daki bu makaleleri gelir ve makalelerin fikrî yönü üzerinde şimdiye kadar herhangi bir araştırma yapılmamıştır.

Ama, Enver'in *İslâm dünyasını esaretten kurtarmak* maksadıyla giriştiği hareket, dinî bir kavram bakımından noksan gibidir: Bu harekette *cihad* unsuru yoktur! Enver Paşa esaret altındaki Müslümanlar'ın hürriyetini sağlayabilmek için mücadeleye atılmıştır ama mücadelenin sloganı dinî değil, siyasîdir: İslâm'ı boyunduruk altında tutan emperyalistleri mahvetmek...

Cihad sözü, Enver ile alâkalı evrakta sadece iki yerde geçer: Rus harekâtının yoğunlaştığı günlerde Basmacı liderlerine gönderdiği yardım mektubunda[314] ve ölümünden bir gün önce, 3 Temmuz 1922'de, bayram namazının önceden kılınıp kılınmayacağı konusunda Devletmend Bey'in imamı Molla Abdüssamed'den fetva istediği zaman...

Basmacılar'a mücahid diye hitap eden, her vesile ile İslâm dünyasının özgürlüğünden bahseden Enver bütün bunları söylerken *cihad* kavramını acaba neden kullanmadı ve bu unsurdan niçin

istifade etmedi?

Orta Asya macerasından yedi sene önce, imparatorluğun Dünya Savaşı'na girişinin hemen ardından ilânında önayak olduğu cihadın sonradan bir rezalete döndüğünü, bir işe yaramadığını, Afrikalı ve Hindli Müsümanlar'ın cihadı ciddiye almadıklarını ve Arap İsyanı'nın lideri Şerif Hüseyin'in Sultan-Halife'ye *karşı cihad* ilân ettiğini unutamadığı için mi, bilmiyoruz...

Cihad kavramını kullanmaması bir tarafa, Enver, Orta Asya'daki samimî şekilde yazdıklarından da anlaşıldığı kadarı ile İslâm mücahidi mi yoksa askerî ve siyasî önder mi olduğuna da karar verememişti!

*

Enver'in Türkistan'daki temasları, faaliyeti ve mücadelesi hakkında yazılanlar da kendisinin yine o günlerde bizzat yazdıklarına ters düşmektedir. Meselâ, hemen her yazar Buhara'ya gidiş günü konusunda ortaya farklı bir tarih atmakta, Buhara'da büyük törenlerle ve *"Yaşasın Turan!"* nidâları ile karşılandığı iddiaları ise Enver'in şehre 1921'in 11 Ekim gecesi sessizce ve parolayı önceden öğrenerek girdiği şeklindeki açık ifadesi ile çelişmektedir.

Aynı çelişki, Buharalılar'ın Enver'i *bağırlarına bastıkları* iddialarında da sözkonusudur. Enver'in gelişinden memnuniyet hissedenler Buhara'daki küçük bir azınlıktır ama hem yönetim hem de ekseriyet, gelişinin sebebini anlayamamış oldukları için şaşkın, hattâ Enver'in Buhara'da olmasına karşıdır.

Basmacılar cephesinde de benzer bir şaşkınlık, şaşkınlıktan da öte bir karşı çıkma yaşanmıştır. Enver'in Orta Asya macerasını yazanlar Basmacılar'ın gerçek ve güçlü bir lider bulmaktan memnuniyet duyduklarını iddia etmektedirler ama hadiseler pek öyle yaşanmamış, Enver değil ne yapmak istediğini, kim olduğunu bile Basmacılar'a zorlukla anlatabilmiş; hattâ bir kısmını ikna bile edememiştir.

Daha açık söyleyeyim: Enver, Basmacı Hareketi'nin hiçbir zaman lideri olamamış; sadece yedi ay boyunca az sayıdaki Basmacı gruplarının başında bulunmuştur ve Orta Asya macerasının esası maalesef budur!

*

Buhara Emîri'ne bağlı ve yeniliklere de tamamen karşı olan Basmacı grupların Türkiye'nin *Cedidçiliği* sayılan İttihad ve Terakki'nin önde gelen liderlerinden ve Meşrutiyet'in ilânında da önemli yeri olan, üstelik aynı zamanda Halife olan Sultan'ın, yani Abdülhamid'in tahtından indirilmesinde rol oynayan Enver'i lider

kabul etmeleri bir tarafa, muhabbet duyup itimat etmeleri de zaten pek mümkün değildi.

Bu vaziyetten Enver'e karşı yürüttükleri karşı propagandada Ruslar da bol bol istifade ettiler ve Basmacı grupları yanından uzaklaştırabilmek için Enver'in asıl maksadının Buhara Emîri'nin yerine geçmek olduğu söylentisini çıkardılar ve bunu her vesile ile kullandılar. Meselâ, Baysun'u kuşatan Enver'in Rus kumandana şehri terketmesi için gönderdiği mesaja Bolşevik yanlılarının ağzından yollanan cevapta *"Buhara Emîri nâmına imza koymuşsunuz. ...Yanlış kapı çalıyorsunuz. Bolşevik kuvvetlerini Baysun'dan çıkartmaya çalışacağınıza Türkiye'yi istilâ etmiş bulunan Yunan ordularına böyle bir mektup yazın. Onları vatanınızdan kovmaya çalışın. Bu memleketin hakiki sahipleri var, işi onlara bırakın"*[315] deniyordu.

Enver bu yüzden yanlarına gittiği ilk Basmacı grup ve aslen Türk olan Lâkaylar tarafından silâhları alınarak aylarca bir çeşit esaret altında tutuldu, kendini *Halife'nin damadı* ve *mücahit* ilân edip *seyyid* olduğu iddiasında bile bulunmasına rağmen Emîr yanlısı güçlü Basmacı gruplar üzerinde hiçbir zaman tam bir hâkimiyet kuramadı...

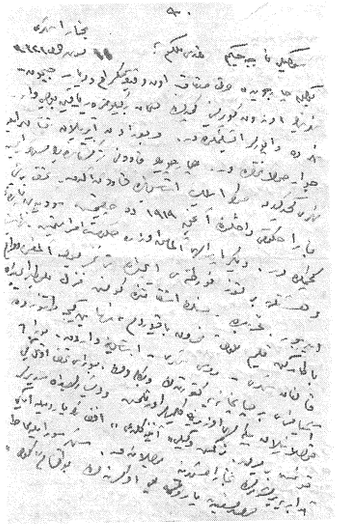
*

Yukarıda da söyledim: Enver Paşa'nın Buhara'ya varışı ile ilgili olarak şimdiye kadar yazılanlarda, Paşa'nın şehre halkın büyük tezahüratı arasında girdiği iddia edilir...

İddialara göre Buharalılar *kurtarıcı* olarak gördükleri Paşa'yı törenlerle karşılamış, halk sokaklara dökülmüş ve şehir bayram havasına bürünmüştür...

Ama, Enver'in Buhara'dan girişini anlattığı mektubunda böyle bir karşılamadan ve halkın tezahüratından bahis yoktur. Aksine, şehre gece sessizce ve kalenin kapısını açtırabilmek için parolayı önceden öğrenerek girdiklerini yazar:

> "...Buhara şehrine yollandık. Şehir sur ile muhatt olduğundan parolayı öğrendik. Bu akşam 'Göl' imiş. Nihayet bu suretle oldukça iyi iken harabe olmuş bir şose üzerinde bir saat kadar yol aldıktan sonra şehrin büyük kapıları açılıp girdik. Zira akşam üzerinden sonra kapılar kapanır ancak parola ile girilirmiş. Bu geceyi Türkmen idaresi ve reisi ikametgâhı olan binada geçirdik. Burası, Emîr'in kumandanlarından birine ait imiş. Âdetâ medrese şeklinde inşa edilmiş dâhilî bir avluya kapı ve pencereleri açılmış hoş bir bina burada hep diğer ebniye gibi bu da kerpiç ve ağaçtan yapılmıştır. Dışarıdan pek çirkin olan bu evlerin içerisi güzel kaymak kerpiçle sıvanmış. Boyalı boyalı ve güzel halılarla tam

Enver'in Buhara'ya nasıl vardığını anlattığı 11 Ekim 1921 tarihli mektubu.

şark usulünde döşenmiş bir şekildedir. Nihayet odanın etrafında aynı zamanda yataklık vazifesi gören minderlere hemen uzanarak geceyi geçireceğiz" *(11 Ekim 1921 tarihli mektubundan).*

*

Enver, Buhara'daki temaslarına şehre varışının hemen ertesi günü başladı ama Emîr'in memleketi terketmesinden sonra iktidarda bulunan hükümet bu gelişe şaşırmış gibi idi. Önce, gelenin hakikaten Enver Paşa olup olmadığını anlayabilmek maksadıyla onu önceden tanıyan birini gönderdiler.

Görüşmeler gelenin Enver olduğunun doğrulanmasından ve Enver'in *"Gelişim, Ruslarca mâlûmdur"* demesinden sonra başladı. Sık sık toplantılar yapıldı, yemekler yendi, birlikler, okullar ve hastahaneler ziyaret edildi, hattâ bazı yerlere gittiği sırada refakatine süvariler de verildi.

> Enver, Orta Asya'da değişik görüşlerdeki gruplar tarafından farklı şekillerde karşılandı. Buhara'daki milliyetçi hükümetin mensuplarından Maliye Bakanı Osman Hoca, Savunma Bakanı Abdülhamid Ârif ve Erkân-ı Harbiye Reisi Ali Rıza gibi Sovyet karşıtı blok Enver'in gelişinden memnundu ama hükümetin diğer üyeleri Enver'in Buhara'daki mevcudiyetinden endişe duyuyor, temaslarından ve işlere karışmaya başlamasından hoşlanmıyorlardı.

Sovyetler'e karşı mücadele maksadıyla Orta Asya'nın farklı bölgelerinde isyan eden Basmacılar'ın, özellikle de Emîr yanlısı ve Cedidçiler'in düşmanı olan Basmacı grupların da Enver'e karşı muhabbet hissetmeleri mümkün değildi. Yenilikçilere, yani Cedidçiler'e de Ruslar kadar düşman olan Basmacılar'ın çoğunluğu her ne kadar Enver hakkında bir malûmata sahip bulunmuyorlar ise de, ismini işitmiş olanların onun hakkında bildikleri tek birşey vardı: Enver, İstanbul'daki Halife Sultan Abdülhamid'i 1908'de *Cedidçi* bir idare tarzına geçmeye, yani Meşrutiyet'i ilân etmeye zorlayanların başında idi! Enver'in *Hürriyet Kahramanı* olması, *Cedidçi* olması demekti, üstelik Meşrutiyet'i ilân eden Abdülhamid'i bir sene sonra tahtından indirenlerin arasındaydı ve dolayısı ile Abdülhamid ile aynı görüşte ve Cedidçiler'e karşı olan Buhara Emîri'nin de düşmanı idi!

Enver'in Buhara'da birdenbire ortaya çıkmasına şaşıran, gelişinden memnun olmayan, onu *yabancı* gören ve Orta Asya siyasetine bir yabancının müdahalede bulunması istemeyenlerin arasında Türkistan'da o günlerdeki siyasî hayatın ön saflarında yeralan bir kişi daha vardı: Başkırt bağımsızlık hareketinin liderliğini yapmasının ardından memleketini terketmek zorunda kalıp Türkiye'ye gelen ve hayatını 1970'te Türk tarihçiliğinin en saygın isimlerinden biri olarak noktalayan Zeki Velidî, yahut sonraki senelerin Ord. Prof. Dr. Zeki Velidî Togan'ı...

Zeki Velidî, hoşnutsuzluklarının Enver'in Buhara'ya gelmesinden öncesine, Rusya'daki ve Almanya'daki faaliyetlerine, hattâ Berlin'de yayınlanan ve Türkistan'a da gönderilen Livâyü'l-İslâm dergisine kadar uzandığını yazar:

> "...Enver Paşa'dan birkaç mektup ve bir de bazı mecmualar gelmişti. *"Livâyü'l-İslâm"* ve başka isimlerde olan ve Berlin'de neşrolunan bu mecmualarda Enver Paşa ya arkadaşları İslâm âleminin birliği nâmına müttefikler aleyhine ve Sovyetlerle anlaşma lehine propagandada bulunuyordu. Türkiye'nin müttefiklerle haklı ve hayatî hesapları ile Türkistan'ın Sovyetlerle ölüm kalım mücadelesini birleştirmek mümkün olmadığından, Enver Paşa'nın bu propagandasına çok canımız sıkılıyordu. Türkistan'daki kıyam hareketlerine katılabileceği haberi de gelmişti. ...Türkistan'da bizim mücadelemiz Rusya'nın iç meselesi olarak kalmalı, resmî yaşayan arkadaşlarımız Türkistan Müslümanları'ndan kurulmuş resmî kızıl millî ordu nüvelerini büyütmek, Sovyet müesseselerinde ve partide Müslüman münevverlerinin saflarını genişletmek, dış memleketlerle temas edilirse bunu katiyyen açığa vurmamak azminde idiler.
>
> ...Enver Paşa da işe karışır ve alenen Sovyet aleyhtarı bir cephe alacak olursa, bunlar da müttefik devletlerden yardım alamıyacaklarından Türkistan'daki kıyam hareketleri hem içerideki, yani hükümet dairelerindeki arkadaşlarımızdan ve hem de dışarıdan tamamiyle tecrid edilmiş olacaktık. Ortaya atılan şiarlar büyüdüğü halde eldeki vesâit şimdiye kadar mevcut olana nisbetle pek de küçük olacaktı. Bana, Enver Paşa'nın Türkistan'a gelmek fikrinde olduğunu bildirdiler. Biz de vaziyeti komitemizde müzakere ettik, *"Buraya gelmeyip kenardan bize yardım etse daha iyi olur"* diye cevap verdik".[316]

Zeki Velidî ve onun gibi Orta Asya meselesinin Sovyetler ile anlaşarak çözüleceğini düşünen entellektüel çevre, Enver'in gelmesini, daha sonra da Türkistan konusunda faaliyetlerde bulunmasını istemiyordu! Sovyetler ile bozuk olan ilişkilerinin yapacakları siyasî temaslarla düzelebileceğine inanıyor ve Enver'in işlere karışması halinde meselenin uluslararası bir mahiyet alması ihtima-

linin çözümü zorlaştıracağından endişe ediyorlardı...

Enver ile Buhara'da altı defa buluştuğunu, Paşa'yı Orta Asya'da kalmak yerine Afganistan'a gitmesi, özellikle de Basmacı meselesine hiçbir şekilde karışmaması konusunda iknaya çalıştığını yazan Zeki Velidî, Hacı Sami'nin etkisinde kalmış olan Enver Paşa'nın uyarılara kulak asmadığını anlatır...

Buhara'ya Enver ile görüşmek için gizlice geçen Zeki Velidi, ilk görüşmeyi Buhara'daki Afgan Sefareti'nde yapmıştı:

> "...Kendisinin Buhara'ya kadar gelmiş iken Türkistan için faydalı olabilecek ne gibi işler yapabileceğini ve kendisine bu hususta ne gibi tavsiyelerde bulunacağımı sordu. *"Ben öyle karar verdim, şöyle yapacağım"* diye bir iddiası yoktu. Doğrusu, şaşkındı.
>
> *"Buhara'daki Türkiyeli subayların benimle temasta olanları siz gelince Basmacılar'a iltihak edeceğinizi söylediler. Bu da bir yoldur. Diğer bir yol da buradan Afganistan'a geçmeniz olacaktır. Buna Ruslar müsaade etmezler ama size bu işi yapmak kolaydır. Burdalık denen yerden kolaylıkla geçirebiliriz, orada teşkilâtımız sağlamdır"* dedim. Paşa, Basmacılar'a geçmesini neden muvafık görmediğimi sordu. Ben de evvelâ bu mücadele Rusya'nın iç meselesi olarak başlamıştır. Bizim Bolşevik düşmanı olarak muhtelif Rus kuvvetleri ve partileriyle anlaşıp iş görmemiz, hatta icap ederse Sovyetlerle tekrar barışmak imkânlarımız var. Siz karışınca ...Sovyetler bu hususta samimi olmadıklarından bu da Rusya aleyhtarı bir hareket şeklini alır. Halbuki Müttefikler size ikinci bir Wilhelm nazariyle bakıyorlar. Biz dışarıdan yardım almak imkânını bulacağımızı düşünüyorduk. Siz bu harekete katılınca bu imkânlar ortadan büsbütün kalkacaktır, meselemiz hazırlıksız bir halde milletlerarası bir şekil almış olur. ...Sovyet cephesinde ve partide çalışmakta olan yüzlerce arkadaşımız bize bugüne kadar Rusya'nın bir iç meselesiyle uğraşıyoruz, diye bakıyorlar ve bize yardım ediyorlardı. Onlar dış memleketlerle anlaşmaları macera sayıyor, teminatı olmadığı için de ona yanaşmıyorlar.
>
> ...Halbuki Afganistan'a geçer ve orada Hindistan meseleleriyle uğraşmayıp Türkistan meselelerini oradan idare etmek işiyle meşgul olursanız çok faydalı olur. Meselelerimizin pürüzlü tarafı Buhara emirliği meselesidir. O gitmiştir, onu artık getirmek istemeyiz ve gelemez. O, Cedidliğe ve size düşmandır. Burada kendisine sadık çeteleri vardır. Onlar size karşı hareket edecekler. Halbuki her şeyden evvel Emîr'in çetelerine iltihak etmek mecburiyetindesiniz. Siz Afganistan'a geçerseniz belki Buhara Emiri ile görüşüp onu yola getirebilirsiniz. Amanullah Han buna elbette müzaheret eder. Belki Afganistan vasıtasiyle dış memleketlerden ve İran'dan yardım temin etme yolunu ararsınız. Basmacı rehberleriyle temasta bulunur, instructorlar gönderirsiniz. Biz de burada kendi siyasetimize devam ederiz. Emîr'in de tam itimadını ve müzaheretini temin ettikten sonra belki İngilizlerle de anlaşabilirdiniz. O vakit Türkistan'a gelir ve harekâtı bilfiil idare edersiniz. Bizim Cemiyetimize tâbi bütün kuvvetler sizin hizmetinizde bulunur. Yoksa arkası sağlam olmayan işe karışmaktan ekseriyet sakınır".[317]

Zeki Velidî, aynı görüşmede Panislâmizm ile Pantürkizm'in Orta Asya'da niçin hayata geçirilemeyeceğini de anlatacaktı:

> "...Enver Paşa *"Arkadaşlarınız İslâm milletlerinin ve Türkler'in vahdetini neden istemiyorlar?"* dedi. Ben de ona *"Türkistan'da avam ancak Osmanlı halifesi bilir. O da Türkiye Sultanı'dır. Türkiye Türkleri'nin Türkçe konuştuğunun farkında değildir. Münevverler bunu bilir ama, kültür birliğimizden habersizdirler. Diğer taraftan Ruslar Panislâmizm ile Pantürkizm'i o kadar menfur birşey olarak gösteriyorlar ki Ruslar'la iş gören insanlar bu mefkûrelerden uzak durmak lüzumunu hissediyorlar. Hiç unutulmamak icap eden diğer bir husus da bura Türk halkının ancak kendi dertleriyle meşgul olmaları, Türk siyasî vahdeti mes'elelerini hiç işitmemiş olmalarıdır. Bu fikri hacılar bile bilmez. Bilen varsa İstanbul'da tahsil görüp gelen birkaç talebeden ve* 'Türk Yurdu' *okuyucularından ibarettir, başka hiç kimse yoktur. Burada herkes Türkistancıdır, Hazar Denizi'nin güneyinde İranlı, kuzeyinde Rus ahalinin kesafetine dair istatistik malûmatı olan adamlar Türkiye ve Türkistan'ın müşterek siyasî davası olacağını düşünmezler bile. Aradaki münasebetin ancak İslâmiyet ve Türk kültürü esasında inkişaf ettirileceği yolunda propaganda yapılabilir. Buna vaziyet müsaittir. Her Türkmen, Özbek ve Kazak,* 'Kuvveti varsa Türk gelsin, bizi alsın' *der; Panislâmizm ve Pantürkizm'den kaçınır görünen münevver Ruslar'ın bu işin mümkün olmasına, inanmaları yüzünden korktuğunu görünce, bu fikre inandığından, Ruslar'ın kendisine karşı münasebetinin sertleşeceğini görür. Yoksa, Türkler'in vahdetini istemiyen münevver ortada yoktur.* 'Hayal peşinden koşup Rus'u boşuna kızdırmıyalım' *der, yahut da sadece gafildir".*[318]

İkinci görüşme ertesi gün Buhara Hariciye Vekili Haşim Şayık'ın evinde oldu ve Enver, Zeki Velidî'den Basmacı hareketi hakkında bilgi istedi. O sırada söze karışan Hacı Sami, Enver'in Afganistan'a gitmesinin *ömrünü zâyi etmek olacağını* ama Türkistan'da kalması halinde *kıyametler kopartacaklarını* söyleyince Zeki Velidî kışkırtmalara cevap vermek zorunda kaldı:

> "...Bu zât kendisinin 1916 yılı Yedisu isyanındaki rolünü büyüterek konuşuyor ve *"İşte bendeniz bir sade Türk olduğum halde koca Kırgızistan'ı ayağa kaldırdım. Sizin -yani Enver Paşa'nın- şöhret ve itibari ile Türkistan'da ne kıyametler koparırız"* diyordu.

Ben de o dakikada bunu tashih ederek *"1916 yılı kıyamı propaganda ile değil, Çar'ın yerli halkı harp işlerine almak hakkındaki 25 Haziran fermanı neticesinde umumî galeyan şeklinde meydana çıkmıştı. Zât-ı âlînizin ve arkadaşlarınızın ancak kıyamın nihayetine doğru Kırgızlar'ın Çin'e geçeceği zaman Karakol kasabası civarında Şabdan Batıroğulları'na iltihak ettiğini işittik. Ben, Paşa'ya bütün vaziyeti bütün çıplaklığıyla arzettim ve ediyordum. Onu yanlış harekete sevketmekten muhakkak ki kaçınırım"* dedim. Bununla, Hacı Sami'nin sözlerindeki mübalâğaya Paşa'nın dikkatini çekmek istedim. Hacı Sami bundan münfail oldu".[319]

Hacı Sami o gece geç vakit Zeki Velidî ile tek başına görüştü ve Enver'in Berlin'e gitmesi halinde *öldürüleceğini* söyledi:

"...Derken, geç vakit Hacı Sami ...geldi ve benimle ayrıca konuşacağı bir mesele olduğunu söyledi. Hacı dedi ki, *"Paşa'nın Sultan'ın yanına gitmesine katiyen razı olmayın, onu orada -Berlin'de- öldürürler, Paşa'nın buraya gelişi büyük bir fırsattır. Bu hareketlerden bir netice çıkar veya çıkmaz, fakat Enver Paşa'nın bu işe karışması ile bu iş cihanşümul bir ehemmiyet kesbeder. Türkistan bu nesilde kurtulmazsa Paşa'yı ve sizi şiar edinecek olan müstakbel bir nesil bu vatanı kurtarır. Paşa sizin sözlerinize çok ehemmiyet veriyor, zinhar ona Almanya'ya geri gitmesi caiz olmadığını söyleyin"* dedi.

Ben de bu hususta söz verdim ve *"Ben, Paşa'nın Türkistan'da yapacak işlerinde muvaffak olması için başta Afganistan'a gitmesi gerektiğini ileri sürüyorum, siz de buna muhalefet etmeyin, mübalâğalı sözler söylemeyin"* dedim".[320]

Enver, ertesi gece yaptıkları üçüncü görüşmede Zeki Velidî'den Türkistan'da kalıp çalışmasını isteyip istemediklerini sordu:

"...Üçüncü akşam konuştuğumuzda, Paşa'ya Hacı Sami'nin tesir etmekte olduğunu gördüm. Paşa bana *"Zeki Bey, yoksa siz benim Türkistan'da çalışmamı istemiyor musunuz?"* dedi. Ben de *"Maazallah, Türkistan'da sizin gibi büyük binlerce fedaiye iş var. Bu memleketi ancak fedailer kurtarır. Milletlerarası vaziyet şimdi milletlerin hürriyeti istikametinde inkişaf edecek, müstemlekeler ortadan kalkacak, Türkistan da bir gün kurtulacaktır. Fakat memleketimizin bugünkü vaziyeti bakımından söz söyledim. Fikir ve mütalâamı sordunuz. Ben de bildiğimi ve anladığımı, fazla veya eksik olmadan arzetmek mecburiyetindeyim"* dedim"[321]

30 Ekim'de Enver'in hiç beklemediği birşey oldu ve Buhara'daki Sovyet konsolosu, derhal Moskova'ya dönmesinin istendiğini söyledi!

Konsolos, Cemal Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetlerinden rahatsız olan İngiltere'nin Sovyetler'e bu hususta bir nota verdiğini,

Paşa'nın bu yüzden Afganistan'a dönmeyeceğini, dolayısı ile Buhara'da Enver ile buluşmasının mümkün olmadığını söyledi. Enver bunun üzerine Afganistan'a geçmeye karar verdi, Çiçerin'e bir telgraf gönderdi ve böyle yapmakla da Sovyetler'den hareket serbestliği elde edeceğini düşündü.

Sovyet elçisi ile yaptığı görüşmeyi, Naciye Sultan'a yazarken üzgün ve kırılmış halde idi:

"...Şu satırları yazarken pek müteessir bir haldeyim. Demin, Sovyet vekilini ziyarete gitmiştim. ...Moskova'nın telgrafını okudu. Bunda kat'î olarak Moskova'ya avdetim yazılıydı. Bunun üzerine ben birkaç gün Cemal Paşa'nın mektubunu ve Batum'dan beklediğim postayı aldıktan sonra belki çarşamba veya pazara hareket edebileceğimi söyledimdi. Fakat Cemal Paşa'nın Moskova'da olup olmadığını sordum. İhtimal oradadır, dedi. Sonra aldığım habere göre, Şubat'a doğru avdet edecekmiş. Halbuki o vakte kadar Afganistan'ın boş kalması muvâfık olmayacak dedim. Bunun üzerine benim oraya azimetim iktiza edeceğini söyledim. Hele, İngilizler'in Cemal Paşa'nın Afganistan'a azimetine mümanaat edilmemesi için Rusya'ya verdikleri nota üzerine Afganistan'a hiç avdet etmeyeceğini sefîrin söylemesi üzerine kat'iyyen Afganistan'a geçmeye ve bu suretle hem serbestî-i hareketi istihsâle karar verdim ve Çiçerin'e yazdığım telgrafı sür'atle çekmesini söyleyerek ve buna inzar edeceğimi ve böylece on gün kadar kalacağımı söyledim.

...Binaenaleyh daha bir müddet buradayım ve kat'î kararım herhalde biran evvel Afganistan'a geçmektir. Hattâ Sovyetler'i serbest bırakmak için Buhara arazisinden geçeceğimi ve bunun için de Taşkent yerine Buhara'da kaldığımı söyledim. Umarım ki mektuplarım Sovyetler'in eline geçmiş olsa bile benden şüphelenmeye hakları yoktur. Maamafih bugün sefire Afganistan'a harekâtım teşkilâtın kararı neticesi olduğunu ilâve ettim.

...Maamafih bu Moskova davetinden dolayı biraz neş'emiz kaçtı. Ama ne çare? ...İş ileri gitmiyor. Canım da bundan dolayı çok sıkılıyor..." *(30-31 Ekim 1921 tarihli mektubundan).*

Zeki Velidî, Enver ile Rus diplomat arasındaki görüşmede daha sert ifadelerin sarfedildiğini nakledecek ve Enver'in bu görüşmeden Basmacılar'ın arasına girip Rusya'ya, oradan da Berlin'e gitmeyi düşündüğünü yazacaktı:

"...Dördüncü görüşmemizde Paşa, Afganistan'a geçmek fikrine temayül etti. Bu hususta Ruslar'a müracaat edecek onlar yardım etmezlerse bizim yardımımızla kendisi gidecek oldu. Ben de ona haritalar tedarik ettim. Cemiyetimizin Çarçuy ve Burdalık şubelerinden Türkmenler'i getirip Paşa'yı Burdalık-Sakarkuduk-Andhoy yoluyla Afganistan'a geçmeleri için yardım etmelerini, refa-

kat etmelerini, Kerki mıntıkasında faaliyette bulunan Türkmen Basmacıları'na Paşa'yı tanıtmalarını söyledim. Çarçuy'a gidip Türkmenler'in yardımını temin işini gayet sür'atle yaptık. Bu da Paşa'nın hoşuna gitti.

27 Ekim'de Paşa, Kagan'da Rus konsolosu Jurinev'le görüşmüş, Cemal Paşa'nın Afganistan'a ne zaman döneceğini sormuş, konsolos da *"Cemal'e yol vermek şöyle dursun, sizin de buralarda ne gibi işlerle meşgûl olduğunuzu pek iyi biliyoruz"* demiş. Paşa bunu doğrudan doğruya bir tehdit telâkki etmiş. O, Ruslar'ın kendisini de, Cemal Paşa'yı da öldüreceklerini düşünüyordu. Onun Basmacılar arasına bir defa girip geri Rusya'ya dönmek ve sonra da Berlin'e gitmek gibi garip fikirleri vardı. Ben de *"Bir defa Basmacılar arasına girdikten sonra geri Rusya'ya dönemezsiniz, böyle fikirlerin aklınızdan geçtiğini bile kimseye söylemezseniz iyi edersiniz"* dedim".[322]

Enver, Zeki Velidî'ye bir sonraki buluşmalarında Doğu Buhara'ya giderek Basmacılar ile Cedidçiler'in biraraya gelecekleri bir Kongre düzenlemeyi düşündüğünü söyledi:

"...Paşa ile yine biraz görüştüm. İşleri sürüncemede bıraktığını, Doğu Buhara'ya geçeceğini, orada Basmacılar'la münevverleri toplayıp bir kongre tertip edeceğini söyledi. Bana da kendi kararını Hive'ye, Kazakistan'a, Fergana ve Türkmenler'e cemiyetimiz nâmına bildirmemi, onların da Doğu Buhara Kongresi'ne gelmelerini temin eylememi teklif etti.

Ben, Kongre'ye mümessiller gelmesini temin etmenin imkânsızlığını, Afganistan'a geçmesi münasip olacağını bir daha hatırlattım. Bu itirazlardan hoşlanmadı".[323]

Altıncı ve son görüşmede, Enver artık kararlıydı ve kararını gözyaşları içerisinde açıkladı: Buhara'yı terkedip Basmacılar'a katılacaktı!

"...Mirza Muhittin Hakimbay'ın evinde mahrem arkadaşlarımızdan iki üç kişiyi çağırdık. Paşa, bize belki de Basmacılar'a geçeceğini anlattı. *"Mamafih daha birkaç gün var, senin dediklerini de hâlâ düşünüyorum, eminim ki bütün sözlerinde samimisin. Burdalık yolundaki hazırlığı da bırakmayalım"* dedi.

Gözlerinden yaş akıyordu. Bu hâliyle mücadeleye atılmak isteyen bir sporcu gibi daha evvelce de gördüğümüz Alman malı çizmesini de giymişti. Çok samimî olarak konuştu ve fikirlerini açıkça söyledi. Afganistan'a geçerse belki Türkistan millî mücadelesine artık katılamıyacağını düşünüyordu. Bu memleketin kurtuluş hareketine canını feda etmek hususundaki kararı kâfi idi. Kafkasya'da General Halilov'un tertibatına dahil olduğunu anlattı. Siz Türkistanlılar hazırlıksızsınız, ama yakında da hazır olacak değilsiniz. Ruslar'la mücadele için her ne yapmak lâzımsa onu yapmamın zarurî olduğunu anlattı; şimdi kendisini Türkler'in anavatanında hissettiğini, bura Türkleri'ni mücadele sahasına çıkarmak istediğini söyledi".[324]

Zeki Velidî, o andaki ruh hâlini anlattığı Enver'in Orta Asya'nın vaziyetini bilmediğini ve son kararını Sovyet Konsolosu ile görüşmesinden sonra verdiğini söyleyecek, *"...Bu zâtın çok büyük bir idealist olduğunu, hattâ hayatla ve vak'alarla pek hesaplaşmadığını ve Türkistan'ın coğrafya ve istatistiğine dair Avrupa ve Rus neşriyatını okumamış olduğunu, o günlerde gördüm. Şüphe yok ki bu zat Türkistan'da yapacağı işlerini ancak burada Buhara'da bulunduğu günlerde tasarlamıştı, bunda da en çok kendisine Cemal Paşa ile görüşme imkânının verilmemiş olması ve Konsolos Jurinev'in savurduğu tehditler muhakkak müessir olmuştur"* diye yazacaktı.[325]

Aslen Orta Asyalı olan ve sonraki senelerde Türkiye'de yahut Batı'da yayın yapan tarihçiler ile yine aslen Türkistanlı olan siyaset erbâbı Enver'in Türkistan'da faaliyet göstermesine Zeki Velidî'nin karşı olmasını ve Başkırt liderin uğradığı bütün hayal kırıklıklarına rağmen Sovyetler ile hâlâ bir anlaşma yolu aramasını sık sık eleştirdiler.

Ama, Zeki Velidî bütün uyarılarında haklı çıktı!

*

Buhara'nın siyasî çevrelerinde, Enver'in oynaması gereken rol hakkında üç değişik görüş hâkimdi:

"...Cumhurbaşkanı Osman Hoca ve Harbiye Nâzırı Abdülhamid Arif gibi liderlere göre, Paşa, Basmacılık hareketinin başına geçmeli ve Basmacılar'ı organize ederek Ruslar'a karşı savaşmalıydı. Amaç, Türkistan'ın Rus esaretinden kurtarılmasıydı. Enver Paşa'yla birlikte Buhara'ya gelen ve muhtemelen Paşa'nın Türkistan'a gelmesinde en etkili faktör olan Hacı Selim Sami de bu gruba katılmaktaydı. Hacı Sami'ye göre Türkistan halkı patlamaya hazırdı ve eksik olan tek şey, Enver Paşa gibi güçlü bir liderdi.

Buharalı Cedidler'in bir diğer kısmı, Enver Paşa'nın Buhara Cumhuriyeti ile Sovyet Rusya arasında arabuluculuk yapmasını ve Buhara Halk Şûraları Cumhuriyeti yönetiminin güçlendirilmesi için çalışmasını önermekteydiler. Zira son zamanlarda Ruslar, Buhara Cumhuriyeti'nin Sovyetleştirilmesi yönünde yoğun baskı uygulamaya başlamışlardı.

Orta Asya Müslümanları Milli Avamî Cemiyetleri İttihadı Başkanı Zeki Velidî önderliğindeki bir diğer grup ise, Paşa'nın Afganistan'a geçmesi ve orada yapacağı çalışmalarla Türkistan'daki milli mücadeleye katkı sağlaması gerektiği inancındaydılar. Zeki Velidî'nin düşüncesine göre, Paşa'nın doğrudan Basmacı-

lar'a katılması halinde Türkistan Millî Mücadelesi bölgesel bir olay olmaktan çıkacak, Pantürkçü ve Panislâmcı bir nitelik kazanacaktı. Bu durumda Sovyetler bütün güçlerini bölgeye yığacak, Türkistan'da harekete destek vermesi ihtimali bulunan İngiltere benzeri dış güçler de bu konuda istekli olmayacaklardı".[326]

*

Enver, Buhara'da bulunduğu ve Basmacılar'a katılıp katılmama konusunda kesin karar vermediği günlerde teftiş seyahati yaparcasına etrafı dolaşıyor, memleketin geleceği konusunda teşebbüslerde bulunuyordu...

Meselâ, Buhara ordusunun güçlenmesi için Afgan Emîri'nden silâh göndermesini istedi *(18 Ekim 1921 tarihli mektubundan),* Taşkent ve Hive'deki Türk subaylardan bazılarını yanına çağırdı *(20 Ekim 1921 tarihli mektubundan),* İstanbul'a öğrenci gönderip öğretmen getirtmeye çalıştı, öğretmenlerin maaşlarını bile hesapladı *(21 Ekim 1921 tarihli mektubundan),* değişik bakanlıklar için yine Türkiye'den uzmanlar davet etti ve Buhara'daki Harbiye Mektebi'ni başka tarafa nakletmenin yollarını aradı *(28 Ekim 1921 tarihli mektubundan),* Kazakça'yı ıslah ederek umumî bir Türk lisanı yaratmayı hayâl etti *(3 Kasım 1921 tarihli mektubundan)*, hattâ şehirlerden ve kasabalardan çok uzaklarda, dağlarda bir kışlaktan ötekine gittiği sırada bile bulunduğu yerdeki altın madenlerini inceletmek için Almanya'dan uzman davet etmeyi düşündü *(27 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

Enver'in Orta Asya'ya yapmak istedikleri sadece bunlardan ibaret kalmadı ve sonraki günlerde Almanya'dan zeplin, uçak, silâh, cephane ve tamirhane getirtmek bile istedi. Kardeşi Nuri Paşa, ağabeyi Enver'e 1922 Temmuz'unda, yani Enver ile Kızıl Ordu arasındaki mücadelenin en şiddetli günlerinde yazdığı mektupta Halil Paşa ile beraber Orta Asya'ya gitmek istediklerini söylüyor ve *"... zeplin işini ehemmiyetle takip ediyorum. İmkân dahilinde cephanesiyle birlikte 5.000 silâh, 50 kadar zabit, büyücek bir tamirhane, hattâ bir-iki de tayyare bir defada naklolunabilecektir. Bunun için herşeyden evvel para lâzımdır. Siz 30 ilâ 50 bin altın gönderebilecek misiniz?"*[327] diyordu.

Almanya'dan havalanıp tâââ Orta Asya'ya silâh, cephane ve elli kadar da subay götürecek bir zeplin!

Hayallerin hududu yoktu!

*

Enver, Buhara'da bütün bu faaliyetlerin yanısıra bitmeyen toplantılar düzenledi, kongreler yapmaya çalıştı, siyasî teşekülleri ve İttihad ve Terakki'yi tekrar canlandırabilmeye çabaladı, hattâ 16 Ekim'de Samed Bey isimli bir Azerî'yi *tahlif* etti, yani merasimle İttihad ve Terakki üyesi yaptı!

Mektuplarından da anlaşıldığı gibi, Buhara'da tam olarak nasıl faaliyet göstermesi gerektiği konusunda kararsızdı. Yeni bir hareket mi başlatması, Afganistan'a mı geçmesi, yoksa şehirden ayrılarak Basmacılar'a mı iştirak etmesi gerektiğine bir türlü karar veremiyordu...

Enver, Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele etmiş olan Kazak politikacı Mustafa Çokay'ın 1933'te yayınladığı bir belgeye göre, önce Buhara'daki Kızıl Ordu birliklerinin geri çekilmesi için Moskova nezdinde girişimde bulundu.

Mustafa Çokay, Enver Paşa'nın 1921 Ekim'inde Moskova'ya, Sovyetler Birliği Halk Komiserliği'ne bir mektup göndererek Sovyetler'in devrimci liderliği ile bağımsız bir Buhara'nın Asya'nın Müslüman bölgelerini İngiliz emperyalizminden kurtarabileceğini söylediğini, bunun için Kızıl Ordu'nun Buhara'dan çekilmesini istediğini ama Moskova'nın bu talebi derhal reddettiğini yazıyor.

Çokay, Enver'in aslı Rusça olan mektubunda Buhara'yı bizzat temsil edebileceğini söylediğini de kaydediyor ve mektubun tercümesini veriyor:

"Müstakil Buhara adına biz, dost Sovyet Rusya'nın inkılâbı rehberliği altında İslâm Asya'sını Britanya emperyalizminden kurtarış vazifemizi muvaffakiyetle yapabiliriz. Moskova Halk Komiserler Şûrası'ndan, Buhara hududundan, burada aynen istilâ edilen bir ülkedeki düşman ordusu gibi hareket etmekte bulunan kızıl birlikleri geri çağırıp boşaltmalarını istiyorum. Kızıl Ordu'nun Buhara'da bulunması, açlığa maruz bırakılmakta olan Müslüman ahalinin son lokma ekmeğinin de elinden alınması ve ahalide Sovyet Rusyası'na karşı günden güne artan memnuniyetsizliğe sebep olmaktadır. Ülkenin erzak levazımının ve kıymetli mallarının haczedilip dışarıya götürülmesine de derhal son verilmelidir.

Şarkî Buhara'daki isyan harekâtı büyümektedir. Bu isyanın cumhuriyetin başka kısımlarına da yayılması mümkündür. Hükümetin başındaki Buharalı komiserler, Çekistler ve Rus askerleri tarafından terör yapılmaktadır ve (Buharalılar) serbest, müstakil hareket etme imkânından mahrumdur. Moskova'ya karşı isyan hareketi, inkılâpçı Genç Buharalılar arasında da artmaktadır. Sovyet Hükümeti'ne, onun için en mühim (bölge) olan Şark Cephesi'nde tehlike vârolduğu konusunda ihtar ediyorum. Buhara halkına kendi hayatını kendisinin kurabilmesi için tam imkân verilmesi lâzım. Buhara halkının teklifi üzerine, ben, Sovyet Hükümeti ile Buhara Cumhuriyeti arasında vâki olacak müzakerede Buhara halkını temsil etmeyi uhdeme alıyorum. Bu müracaatıma âcilen cevap verilmesini, müzakere için vekiller tayin edilmesini ve görüşme için yer

ve zaman belirlenmesini rica ediyorum. Ben kendi kanaatime göre 1921'in Aralık ayı sonunu ve Buhara şehrini teklif ediyorum".[328]

Enver o günlerde yaptıklarını ayrıntıları ile anlattığı mektuplarında bu yazışmadan açıkça bahsetmiyor ama bazı günler Çiçerin'e gönderdiği bir telgraftan yahut Moskova'ya yollamak için hazırladığı evraktan sözediyor.

Çokay'ın sözünü ettiği Moskova'ya hitaben yazılan ve Sovyet yönetimi ile iplerin tamamen kopartılmasına artık karar verilmiş olduğu mânâsına gelen mektup, Enver'in diğer mektuplarında bahsi geçen bu yazışmalardan biri olabilir...

Enver, aynı günlerdeki mektuplarında bazı şahıs isimlerini değiştirerek yazmaktadır. Meselâ, Zeki Velidî'nin ayrıntılarını anlattığı görüşmeleri o da anlatmakta, Zeki Velidî'den *Hamid* diye bahsetmekte, 25 Ekim 1921'de Buhara'daki Afgan Büyükelçiliği'nde yaptıkları görüşmeyi *"...Afgan Sefareti'ndeki Hamid'den bir tezkire geldi. Semerkand'dan geldiğini bildiriyordu. Hemen araba ile gittim. Köylü kıyafetinde, kısaca boylu, çiçekli yüzlüdür. Hemen elime sarıldı öptü. Sonra, vaziyetten konuştuk..."* diye yazmakta, 27 Ekim'de yine isimleri değiştirmekte ve *"...Gece, Hamid ile Naim Efendi'nin evinde görüştük. Buhara merkezinin yeniden teşkili ve merkez-i umumînin toplanması hakkında konuştuk. Sonra kendisi benim ilkbahara kadar Afganistan'a geçmem ve sonra avdet etmem tarafdarı. Ben ise herhalde çıkmayarak Türkistan dâhilinde ilkbahara kadar kalmak istiyorum. Şimdilik niyetim Teşrinsânî onbeşine kadar burada kalmaktır. Yalnız konuşmak istediğimden Naim Efendi ve Hâşim Efendi'nin çıkmalarını ..... bunun üzerine Hâşim Efendi biraz darıldı gibi fakat ne yapalım? Bu akşam hâsıl ettiğim fikir, Buhara'da herhalde Feyzullah Hoca ile çalışmak lâzım"* demektedir.

3 Kasım 1921 tarihli mektubundaki isimleri de gizlemiş, Zeki Velidî'nin orada *Velidof* olan ikinci adının ilk ve son harflerini kullanarak *V.F.* diye yazmış, diğer isimleri de anlaşılmaz hâle getirmiştir:

> "...V.F. geldi. Görüştüm. Muhtelif eşhâs hakkında sordum. D. kendileriyle görüşmüş ve konuştuğumuz gibi Merkez-i Umumî Vekâlet Bürosu tanzim etmiş. D. hakikaten yavaş yavaş gözüme giriyor. ...Y.A.'dan mektup aldım, gelemeyeceğini fakat her emre hazır olduğunu yazıyor. F. Efendi de yarın gelecekmiş. ...L. dört beygir almış cumartesi daha beygir alabilmek için belki pazara kalacağız. Yemekten sonra D. ile görüşmeye gittik. M.'nin evinde buluştuk. Yarın akşam M.A toplanacağını söyledi" .

*

Enver, 1921 Ekim'inin son ve Kasım'ının ilk günleri Afganistan'a mı yoksa Doğu Buhara'ya, yani Basmacılar'ın yanına mı gitmesi gerektiği konusunda hâlâ kararsızdı ama Kâbil'e gidecek olduğu takdirde önce Basmacılar ile buluşmayı, yola onlarla temasta bulunduktan sonra devam etmeyi düşünüyordu.

Ama, bu düşüncesi bir-iki gün sonra tamamen değişti: Basmacılar'a iltihak edecekti!

Kulağına zaten bir taraftan Naciye'sinin kucağına atılmasını emreden bir ses geliyor, diğer taraftan *"...Kırk milyon Türk ve Müslüman'ın ve buna merbut (bağlı) milyonlarca İslâm'ın boğuk canhıraş iniltisi bana* 'İmdad, imdad' *diye sesleniyor ve kalırsam Hak ve halk nezdinde bu hizmetimin takdîr edileceğini ihtar ediyor"* diye yazıyordu *(17 Ekim 1921 tarihli mektubu)*. Moskova ile Cemal Paşa'nın gönderdiği ve âcilen Moskova'ya dönmesini isteyen mektuplar ile telgraflar canını zaten yeteri kadar sıkmıştı; artık herşeyden, hayattan, ölümden, Naciye'siz yaşamaktan korkuyordu *(29 Ekim 1921 tarihli mektubu)*.

Kararını bu endişeler ve karamsar duygular içerisinde verdi: Afganistan'a değil, Basmacılar'ın yanına gidecek, onların başına geçecek, Orta Asya'dan başlatacağı isyan ateşi zamanla bütün İslâm dünyasını saracak ve Müslümanlar'ı artık sadece İngiliz değil, Sovyet emperyalizminden de kurtaracaktı.

Sonra?

Sonrasını Enver'in yazdıklarından, herşeyi Naciye'si için yaptığını söylediği satırlarından okuyalım:

> "...Hakikaten ne tuhaf talih veya kısmet değil mi? Ben harbi kaybedecek, Moskova'ya gelip Moskova suyu kenarından Naciyeciğim'e bu çiçeği göndereceğim. Herhalde Allah büyüktür. İnşaallah sana şarkın bütün eski altın, zümrütlü Cengizler, Timurlar'ın taçlarını takdîm ederim" *(Moskova'dan 18 Nisan 1921'de yazdığı mektuptan)*.

> "...Senin şöyle İstanbul'dan çıkmış yavrularımla boynunuz bükük olarak Berlin'de sana lâyık olmayacak bir binanın köşesine iltica ettiğinizi düşündükçe, sana her vakit dediğim gibi herkese gıpta ettirecek bir surette yaşatmak ve alnını kemâl-i gururla kaldırıp gezmene vesile olmak ve öyle bir harp kaybetmiş idama mahkûm bir adamın değil, din ve milletine hakikaten fedakârlıkla çalışmış ve inayet-i hakla muvaffak olmuş bir adamın refikası olduğunu göstermek için kalacağım. İnşaallah, pek emin olduğum büyük muvaffakiyet yakında husûl bulur da o vakit bütün bir ırkın, halkın minnet sadâları arasında gelir, sana lâyık mevkiye otursun" *(17 Ekim 1921 tarihli mektubundan)*.

> "...Ben de bütün rûhumla mevcudiyetimle yalnız senin için yaşadım, yaşıyorum, yaşayacağım. Emin ol ki, her yapacağım şey yalnız senin içindir" *(7 Kasım1921 tarihli mektubundan)*.

"...Fakat bütün dünyayı ayaklarının altına döksem doğrusu yine az" *(20 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

*

Naciye Sultan'a 7 Kasım 1921'de yazdığı mektupta Buhara'yı ertesi gün terkedeceğini söylemekteydi. Gönderdiği aslında bir mektup değil, Moskova'da ve Buhara'da görüştüğü kişilerin karakalemle yaptığı portrelerinin bulunduğu 33 sayfalık ve cep boyu bir eskiz defteri idi. Defterin başında Moskova'da ve Batum'da yaptığı çizimler vardı, sona doğru beş sayfayı bu mektup için kullanmıştı ve son sayfanın arkasında Buhara'da kaldığı evin krokisi vardı.[329]

Buhara'dan yaklaşık otuz kişilik iki ayrı grup halinde çıkan Enver, 9 Kasım'daki mektubunda şehri nasıl terkettiklerini ayrıntıları ile anlatmaktaydı.

8 Kasım sabahı *geyik avına gideceklerini* söyleyerek sabah saat onda kaleden atlara binmiş, Emîr'in şehir dışındaki sarayının yakınındaki kışladan birer Rus tüfeği ile yüzer fişek alıp on ikide kuzeyden güneye ilerlemiş, kendilerini bekleyen diğer grup ile buluşmuş ve yola beraberce devam etmişlerdi. Şehri terketmeden önce Buhara'daki ve Hive'deki İttihadçı teşkilâtlara Buhara'dan son yazılı emirlerini göndermiş ve emirleri *"Ulu Turan İhtilâl Orduları Kumandanı ve Merkezler Merkezi Reisi Enver"* diye imzalamıştı.

Naciye'ye *"...Hakk bu büyük işte utandırmasın. Sen, bu bîçare Türk ve Müslüman ili için dua et"* demekte, *"Artık ok yaydan çıktı. İnşaallah geri ancak muvaffakiyet-i tâmmeden sonra dönerim"* diye yazmıştı *(9 Kasım 1921 tarihli mektubundan).*

*

Enver, Naciye Sultan'a gönderdiği mektuplarda Basmacılar'a katılmak üzere Buhara'yı terketmesinden sonra yaşadıklarını da önceki mektuplarında olduğu gibi bütün ayrıntıları ile anlattı.

Bu mektuplardan sadece 8 Mayıs ile 21 Temmuz arasındakiler kayıptır.

Ankara Hükümeti'nin istihbarat teşkilâtının mensubu Feridun Kandemir, kitaplarından birinde, Paşa'nın yaverlerinden Muhiddin Bey'in, Enver'in bazı eşyaları ile evrakını Meşhed'de kendine teslim ettiğini yazar:

"...Yaver Muhiddin ile aylardan sonra tekrar, fakat tamamiyle değişmiş, çok değişmiş bir vaziyette karşılaştık. İran'ın Türkistan hududu üzerindeki Meşhed şehrinde vaki olan bu karşılaşmada Muhiddin yine boynuma -fakat bu sefer ağlayarak- sarıldıktan sonra iki adım ötede, deveden indirilmiş bir koca sandığı göstererek *'İşte, merhum Enver Paşa'nın kanlı elbiseleri ile kılıcı ve bütün metrukâtı bunun içindedir. Alın, bunları size teslim ediyorum'* demişti".[330]

Kandemir'in sözünü ettiği kanlı elbiseler ile kılıç ve metrukât, Enver'in ailesine intikal etmedi. Enver'e ait olan ve şu anda ailesinin muhafaza ettiği bütün eşyayı, resmî ve özel evrakı ile Naciye Sultan'a yazdığı mektupların tamamını tek tek elden geçirmiş olduğum için, hiçbir bilgi, kayıt ve ima olmamasına dayanarak *metrukâtın* Paşa'nın vârislerine intikal etmediğini söyleyebilirim.

Paşa'nın evrakı dışında askerî okula başladığı günden itibaren giydiği üniformaların birçoğu, sivil elbiseleri, Rumeli'de eşkiya takip ettiği sırada ve Dünya Savaşı yıllarında kullandığı silâhları ve kendisine hediye edilmiş olan diğer bütün silâhlar ile tören kılıçları hâlen ailesindedir ama Feridun Kandemir'in bahsettiği *kanlı elbiseleri, kılıcı ve diğer metrukâtı* bunların arasında değildir.

Kandemir'e teslim edilen evrakın ve eşyanın muhteviyatını bilmediğimiz için, Enver'in 8 Mayıs ile 21 Temmuz arasında yazdığı ve şimdi elimizde bulunmayan mektuplarının da bunların arasında bulunup bulunmadığı konusunda bir mütalâada bulunamayacağım. Ancak, metrukâtı teslim aldığı sırada Kandemir'in bunları Türkiye'ye dönüşünde beraberinde getirerek resmî bir müesseseye vermiş olması ihtimalini gözönünde bulundurarak, günün birinde ortaya çıkacakları ümidini muhafaza ediyorum.

*

Enver, mektupları için yazmaya müsait her çeşit kâğıdı kullanmıştır. Dağlarda yahut Sovyet birliklerinin talan ettikleri bölgelerde düzgün kâğıt bulamamakta, etraftan yahut Türk subaylardan temin edebildiklerine yazmaktadır. Kâğıt sıkıntısını anlattığı 25 Mart 1922'deki mektubunda *"...Bugüne kadar, yani son postayı gönderdiğim 20 Mart'tan beri kâğıtsızlıktan sana birşey yazamadım. Nihayet dün gelen Afgan gönüllüleri kumandanından kâğıt isteyerek hemen şu satırları acele postaya yetiştiriyorum"* demektedir.

Son mektuplarından bazılarının uçları yahut kenarları kâğıdın kalitesizliği yüzünden erimiştir, bazılarının kâğıdı zaten koyu renklidir, mürekkep bulunamadığı için kurşun kalemle yazılmış ve bu yüzden zor okunur hâle gelmiştir.

Meselâ, Buhara'dan çıktığı gün mektuplarını kâğıt yerine 8,5x14 santimetre eb'adında 24 yapraklık bir deftere ufaktan da öte, neredeyse milimetrik harflerle yazmaya başlamış ve 5 Kasım ile 14 Aralık 1921 arasını bu deftere kaydetmiştir.

Günü gününe yazmasının ve yaptıklarını ayrıntılı şekilde anlatmasının iki sebebi vardır: Mektupları vasıtası ile Naciye'sinin her an gözü-

nün önünde olma arzusu ve günlük tutmak yerine hadiseleri yine mektuplar vasıtası ile kayda geçirme düşüncesi... Bu yüzden mektuplarının dikkatli şekilde muhafazasını istemekte, *"...Naciyeciğim; evvelce dediğim gibi, bu mektupları* [bu] *büyüklükte bir deftere yapıştırırsan pek iyi olacaktır. Çünki hergün sana herşeyimi yazıyorum. Eğer sen üşenirsen Kâmil yapıştırsın. Aman rica ederim bunlar da kaybolmasınlar* (18 Nisan 1921 tarihli mektubundan)" demekte; bir başka gün de *"...Ben öyle düşünüyorum ki bunları üşenmeyerek birer taraflarından bir defterin yapraklarına yapıştırarak saklarsan her vakit için gözün önünde benim canlı bir aksim beraberinde bulunmuş olur. Hem doğrusu ben tâ başlangıçtan böyle düşünerek kâğıtların bir tarafına yazıyorum. Hani herkes muhtıra tutar, günde yaptığını bir yere yazar, ben ise benim için veya halk için değil yalnız cicim için hergün böyle düşündüğümü, gördüğümü, bildiğimi yazıyorum* (21 Nisan 1921 tarihli mektubundan)" sözleri ile her ne kadar Naciye için yazdığını söylemekte ise de, günlük yerine ayrıntılı mektupları tercih ettiğini söylemektedir.

Orta Asya'dan yazdığı mektupları, Berlin'e Afgan diplomatik kuryesi ulaştırmaktadır. Afgan kuryeleri Enver'in bulunduğu en ücra yerlere kadar gitmekte ve hem Naciye'ye hem de Avrupa'daki yakınları ile teşkilâta yazılanları teslim almaktadırlar.

Ankara Meclisi'nin Azerbaycan'daki temsilciliğinde görevli Hüsameddin isminde bir zâtın Şark Ordusu Kumandanı Kâzım Karabekir'e 18 Nisan 1922'de gönderdiği rapordan, Afganlılar'ın Enver Paşa'nın mektuplarını okudukları ve Ankara'nın mektuplardaki bazı bilgilerden haberdar edildiği konusunda enteresan bir ifade geçiyor:

> "Dün Taşkent'e gelip Afgan zabitlerinden olduğu ve Cemal Paşa ile birlikte Avrupa'ya gittiğine ve bu defa yine Cemal Paşa tarafından Enver Paşa'nın buradaki ahvâlini tedkik için gönderildiğini ifade eden genç Afganlı bir binbaşı bendenizle mülâkatı esnasında, Enver Paşa'nın Avrupa'da bulunan zevcesine yazdığı bir mektupta Ruslar'ın Türkistan'daki tavır ve hareketlerinin kendisi için gayr-ı kabil-i tahammül olduğu cihetle onlara karşı hareket ve teşebbüsatta muztarr kaldığını bildirmekte olduğunu hikâye ediyordu"[331]

Enver, o tarihlerdeki mektuplarında Ruslar ile alâkalı birçok benzer düşüncesini yazmış, yaptığı ve plânladığı operasyonlar hakkında bilgi vermiştir. Afganlılar mektupları hakikaten açıp okudu iseler, Enver'in siyasî ve askerî projelerini öğrenmelerinin yanısıra Naciye Sultan'a yazdığı şahsî ve çok özel ifadeleri de görmüş ve karı-kocanın mahremiyetine tecavüz etmişler demektir!

*

Enver'in Buhara'dan birdenbire ortadan kaybolması ve şehri Basmacılar'a iltihak etmek maksadıyla terkettiğinin öğrenilmesi

Buharalılar'ı ve Ruslar'ı şaşırttı; birkaç hafta sonra Türk ve Batı basınına da haber oldu. Türkiye'nin Sovyetler'in çeşitli şehirlerindeki temsilcileri de, Ankara'yı Enver'in faaliyetleri hakkında haberdar etmeye çalıştılar.

Buhara'da ise, farklı görüşler vardı:

> "...(Buhara Cumhurbaşkanı) Osman Hoca ve arkadaşları, Ruslar'ın hegemonyasından kurtularak bağımsız bir devlet politikası izlemek istiyorlardı. Hükümette başbakanlık yapan Feyzullah Hoca ve yoldaşları, Ruslar'ı ürkütmeyecek tarzda bir uzlaşma yolu seçerlerken birçok hükümet üyesi ...Enver Paşa ile Ruslar arasındaki mücadelenin seyrine göre tavır belirlemekten yanaydı. İbrahim Bey (Lâkay Kabilesi'nin reisi) gibi birçok Emîr taraftarı ise hem Enver Paşa'ya, hem Cedidçiler'in hükümetine ve komünistlere, hem de Ruslar'a karşı çıkıyorlardı. Akçurin gibi Buhara komünistleri, Ruslar'la şartsız olarak birlikte çalışmaktan yanaydılar. Enver Paşa ise işte böyle karşıt fikirlerin ve güçlerin olduğu bir ortamda doğruyu yapmak zorundaydı..."[332]
>
> *
>
> O sırada Orta Asya'dan Moskova'ya dönmüş olan ve Ruslar'dan Türkistan'da Enver ile görüşme izin almaya muvaffak olamayan Cemal Paşa, Enver'in Buhara'daki faaliyetlerinin öğrenilmesinden hemen sonra eski kader arkadaşına bir mektup gönderdi, maceradan vazgeçip Moskova'ya gelmesini istedi ve Berlin'e gitmeyi teklif etti.

Cemal Paşa *"Allahaşkına inad ve ısrarı terket. Kırk yılda bir kerre bu seni candan, yürekten, bütün manâsıyla seven arkadaşının, kardeşinin sözünü dinle"* diyor, Enver'in Doktor Nâzım ile beraber hemen Moskova'ya dönmesini; Halil Paşa ile Küçük Talât Bey'i İran'a göndermemesini istiyor, serbest bırakılan Malta sürgünü İttihadçılar ile beraber Berlin'de bir kongre toplamayı, yani İttihad ve Terakki Kongresi yapmayı teklif ediyor, kendisine *bekleyiş azâbı çektirmemesini* istiyor ve Buhara'da kaldığı takdirde *"bir buçuk senelik çalışmalarının neticelerinin tamamen mahvolacağını, kendileri için artık hayata elveda demekten başka bir çare kalmayacağını"* yazıyordu.[333]

Aralarında seneler öncesine uzanan yakınlık bulunan Mustafa Kemal ile temasını Türkiye'yi terketmesinden sonra inişli-çıkışlı şekilde de olsa devam ettiren Cemal Paşa, ertesi gün, 16 Kasım'da Mustafa Kemal'e yazdığı bir başka mektupla beraber Enver'e yazmış olduğu mektubun bir suretini de Ankara'ya gönderdi.

Cemal Paşa, Mustafa Kemal'e yazdıklarında Ankara'nın Afganistan'a askerî heyet göndermesi konusunda daha önceki taleplerinden bahsediyor, *Orta Asya'da başlatacağı hareketin Anadolu'da*

vücuda gelecek azametli millî saltanatın bir peyki olacağını, bu gelişme üzerine eski düşmanların saygı duymaya mecbur olacaklarını söylüyor ve *"Enver Paşa'nın son teşebbüsleri hakkındaki düşüncelerim, kendisine son yazdığım mektup ile Emîr'e yazdığım mektuptan anlaşılıyor. ...Enver Paşa'yı Buhara'dan geri alamazsam, bir buçuk senelik mesâimi mahvetmiş olacağım. Buna muvaffak olmak için olanca şiddetimle çalışıyorum"* diyordu.[334]

Enver'in Buhara'yı gizlice terketmesi ile Cemal Paşa'nın ona Orta Asya'da giriştiği maceraya son vermesi çağrısında bulunduğu mektubunun arasında sekiz gün bulunduğu için mektubun Enver'in eline ne zaman geçtiğini bilmiyoruz. Ancak, Cemal Paşa'nın mektubunun aslının Türk Tarih Kurumu'ndaki evrak arasında bulunması Enver'in mektubu aldığını gösteriyor ve Naciye Sultan'a yazdıklarında mektuptan sözetmese de, Cemal Paşa'dan gelen başka mektuplardan bahsediyor...

Ama, iki Paşa'nın ilişkileri üç ay sonra daha da bozulacak, Enver bir mektubunda *"...Cemal Paşa bizim hareketin nâ-be-mevsim* (mevsimsiz) *olduğunu bildirmiş. Hülâsa, hep kıskançlık. Neyse, ben başladığım işte devam edeceğim. İnşaallah, Hüdâ utandırmaz"* (23 Şubat 1922 tarihli mektubundan) diye yazacaktır!

Enver'i Orta Asya macerasına son vermesi için iknaya çabalayan sadece Cemal Paşa değildi, o sırada Kâbil'de Afgan Emîri'nin yanında bulunan Bedri Bey de Enver'in Moskova'ya dönmesini istiyordu ama Enver, artık Ruslar'ın kendilerini aldattığını anlatıyordu. Üstelik birkaç ay önce Anadolu'ya geçebilmek için hazırlıklar yaptığı halde, şimdi Anadolu ile meşgul olmasının oraya zarar vereceğini de söylemekteydi:

> "...Bedri'nin mektubunu okudum. Altı büyük sahife bana hareketimden vazgeçirmek, tekrar Ruslar'la barışmak için yazılmış. Kendisine cevap olarak *'Anadolu ile meşgul oldukça oraya zarar vereceğiz. Bolşevikler'in yardımları ise Anadolu ve Afganistan için mühim değil. Sonra da bunların kendi prensipleri haricinde herşeyi mahvetmek istedikleri hele İslâmlar'ın terakkisini ancak kendi ellerinde olmak üzere kabul ettikleri, sonra gerek Anadolu ve gerekse sâir yerler için daima fitne sokmaya çalışmakta olduklarını gördüğümü ve Afganistan'ı da Buhara gibi yapmaya çalıştıklarını, maamafih yanıma gelirse görüşeceğimizi'* bildirdim.
>
> ...Hülâsa, bence bugün muvaffakiyetle ilerlemeye başlayan bu hareketi durdurmak mânâsız olacağı fikrindeyim. Başka yerlerde de başkaları iş yapsın.
>
> Nâzım Bey de Cemal Paşa ile görüşüp o da aynı fikre gelmiş. Cemal Paşa da öyle yazıyor. Ruslar onu da aldatıp göndermişler. Beşyüz bin frank Trablusgarb için Roma merkezi vasıtasıyla sarf olunmak üzere vermişler. Bize de vaad etmişlerdi fakat ne oldu? Hiç. Bunlar tehlikeyi atlatıncaya kadar biraz beylik verilen sözler" *(19 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

*

Enver, Buhara'yı terketmesinden sonra Lâkay topraklarına, Lâkay aşiretinin Reisi ve Buhara Emîri'nin gözü kapalı şekilde destekçilerinden olan ve taassubu ile bilinen İbrahim Bey'in yanına gitmek istedi. Beraberindekilerden bölgeyi iyi bilenler Paşa'yı Lâkay bölgesine değil, bir başka yere gitmesi için iknaya uğraştı iseler de, dinletemediler.

Gitti, gider gitmez iki ay kadar devam edecek bir esaret yaşadı ve daha önce yapılan uyarılara kulak asmamış olduğu için Lâkaylar ile birlikte hareket etme hayâli hem giriştiği son hareketi başarısız bıraktı, hem de hayatına mâloldu!

Enver, Lâkaylar ile ilk defa 23 Kasım'da, Çilliköy'de karşılaştı, silâhlarını teslim etmesi istendi, oturulup konuşuldu, Enver görüşmede karısını, çocuklarını hatırlayıp gözyaşı döktü ve Lâkaylar durumu değerlendirip daha sonra gelmek üzere ayrıldılar:

> "...Gece birkaç atlı geldi. Lâkaylar silâhlarımızı teslim etmemizi ve sonra bize inanacaklarını söylemişler. Nihayet maslahat kıldılar ve kendileri muhtarlarla gidip görüşmeye karar verdiler ve erkenden gittiler. ...Nihayet hepsine Kur'an üzerine yemin ettirerek ahdettik ve askere de Hasan Efendi beni takdîm ettikten sonra maksadı söyledim. Ahidden evvel halka maksadı söyledim ve seni ve çocuklarımı bırakarak geldiğimi söylerken ağlamaya başladım. Onlar da ağladı" *(23 Kasım 1921 tarihli mektubundan).*

Lâkaylar ile asıl buluşma 30 Kasım 1921 sabahı oldu ve Enver, Lâkaylar'ın reisi İbrahim Bey ile Karamendî köyünde tanıştı:

> "...Önde birkaç tüfekli atlı, sonra İbrahim Bey, siyah çukadan pantolon ve setre giymiş. Pantolonda ince kırmızı şerit, setrenin düğmeleri sedef hırka düğmesi. Omuzundan iki sıra fişeklik atmış. Kır bir Kazak beygirinde kara sakallı otuz beşlik bir adam. ...Başında boz ve zemini üzerine siyah kuzu derisinden kenarlı birer kalpak. Sonra türlü kıyafetli birçok adam. Elli altmış tüfekli mütebakisi kılıçlı ve kısm-ı küllîsi sopalı, iki bin kadar atlı beraberdi. Nihayet, İbrahim Bey; önde bir zurnacı mütemadiyen zurna çalmakta idi. İbrahim Bey yaklaşınca indi. Ben de indim, kucaklaştık. Bunların usulü iki ellerini tutar gibi yaparak kollarını uzatarak çapraz olarak omuz setrini karşı karşıya getirmek. Ben bunu bizim bildiğimiz kucaklaşma ile yaptım. Sonra hep beraber bizim eve geldik. Konuştuk. ...İbrahim Bey uyuz olduğundan yaralarından oturamıyormuş *(30 Kasım 1921 tarihli mektubundan).*

İbrahim Bey at ile gittiği sırada önünde zurna çalınması eski

Türkler'deki *nevbet,* yani bey veya hükümdar nereye gidecek olsa yanında bir çeşit askerî bando götürmesi âdetinin devamı idi. Lâkay İbrahim işte bu âdeti tatbik ediyor ve seyahat ettiği sırada yanında zurna çaldırıyordu!

Sonraki saatlerde beklenmedik bir iş oldu ve Lâkay İbrahim'in adamları Enver'den kendisi ile yanındakilerin silâhlarını kendilerine teslimini istediler, Enver aralarında güvensizlik yaşanmaması için bir-iki tabanca dışında bütün silâhları teslim etti:

> "...Nihayet kara gözlüklü Yâr Mehmed Bey gece hırsızlar tarafından bizim iki silâhla üç atımız çalınmasından dolayı halka emniyet gelmek üzere ve kendilerine emniyet ...mızı göstermek üzere silâhlarımızın verilmesini istediklerini söyledi. Birtakımları ekmeğe kasem ederek bunu sırf efrâda emniyet gelsin diye yaptıklarını söyledi. Fakat hakikat-i hal Türkler epeyce zamandan beri bunların aleyhinde bulunup nehb ettiklerinden büyüklerinin iki ateş arasında kalmamak üzere bir tertip idi. Ben bunların teklifini reddedersem arada emniyetsizlik vâkî olacağını ve belki de müsademeye mecbur olacağımızı bu halde bunlarla birlikte çalışmak imkânı kalmayacağı gibi bütün Türkistan ihtilâlinin, ... muvaffakiyetsizlik olacağını düşünerek arkadaşların da re'yini alıp kabul ettim. ...Kendileri de en çok beş gün sonralı iade edeceklerine yemin ile temin ederek ayrıldık. Yalnız, efrâdın ağlayarak silâhlarını bana getirmeleri beni de ağlattı. Silâh ve cephaneler sarılıp ve diğer ..... yüklendi. ...Biz de İbrahim Bey ile arkadan yine zurna çalarak hareket ettik. Zurnacı bu kerre de arkamızdan geliyordu. Böylece âdetâ hürmetli bir esir gibi muamele görerek hareket ettik. Bundan pek mahzun oldum. Fakat Hakk'a tevekkül ile hareket lâzım" *(30 Kasım 1921 tarihli mektubundan).*

Lâkaylar silâhları beş gün içerisinde iade etme sözü vermişlerdi ama iade etmeyecekler, üstelik bir müddet sonra diğer eşyalarını da çalacaklardı.

Enver, ertesi gün Naciye Sultan'ın ve çocuklarının fotoğraflarını yakmak zorunda kaldığı için gözyaşları ve hüzün içerisindeydi:

> "...Bu sabah pek mahzunum. Sabah namazından evvel ağlayarak senin ve yavrularımın fotoğraflarını yaktım. Sebebi de bura halkı pek mutaassıp ve içlerinde aleyhimde propaganda yapanlar bulunuyor. Bunun için taassuba dokunacak herşeyi ortadan kaldırmak lâzım geldi. Ağlayarak kalbim bin parça olarak yanımda kalan son canımdan kıymetli asarı yaktım. İnşaallah bundan, bu büyük fedakârlıktan maksada bir hizmet olur da seninle yakında birleşmemize vesile olur *(1 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

*

İbrahim Bey, *hürmetli esirini* Lâkay topraklarında köy köy, kasaba kasaba dolaştırdı!

Bu, tuhaf bir esaretti! Enver'in Lâkaylar'ın yanından ayrılıp bir başka yere gitmesine izin yoktu ama Buhara'da bir ara Harbiye müsteşarlığı yapan ve o taraflarda Ruslar ile mücadele eden Ali Rıza Bey ismindeki Türk yüzbaşı başta olmak üzere rahatça mektuplaşıyor, ziyaretçiler ile görüşebiliyordu...

Göktaş'ta bulundukları sırada 12 Aralık 1921'i 13 Aralık'a bağlayan geceyarısı Enver ve beraberindekiler büyük bir heyecan yaşadılar: Lâkaylar, Yüzbaşı Ali Rıza Bey'in adamları ile gelip köyü basacağı yolunda bir haber almış, Enver'i apar-topar bir başka yere götürmek istemiş ve atlara binip her beraber Göktaş'ın dışındaki tepelere çıkmışlardı...

Baskının sözkonusu olmadığı anlaşılınca yine Göktaş'a dönüldü ama dönüşlerinde köyde kalan hemen bütün eşyalarının çalındığını gördüler...

Enver, o geceyarısı yaşadıklarını bir korku filmi senaryosunu andırır şekilde anlatıyordu:

> "...Gece yarısı bir çığlık içinde uyandım. Salim'in sesi, *'Paşam, atı götürüyorlar'*dı. Gözümü açınca odanın karışık bir halde ..... kapıdan içeri dışarı gitmekte olduğunu gördüm. Bu sırada mumu yaktılar. Kapıdan bir ses *'Silâhları teslim ediniz'* diye bağırıyordu. Evvelâ tabanca hemen ele aldım fakat dışarıda silâh sesi olmadığından sükûnetle giyindim. Mushaf'ı boynuma astım. ..... taktım. Paltomu giydim. Bu sırada odadakilerin telâşı fazla idi. Kapıya doğru gittim. Derken, İşan ismindeki Bey'in mirkendi geldi. *'Paşam, gidelim'* dedi. *'Nereye?'* diye sordum. *'Gitmem'* deyince ağlayarak *'Ben de seninle kalayım'* dedi. Muhiddin ağlayarak *'Paşam bizi nereye götürüyorlar?'* diyordu.
>
> Sonra anladım ki, İbrahim Bey ve vesâire, Ali Rıza'nın burasını basarak beni alacağını ve kendilerini esir alacağını duymuşlar. Bunun üzerine gidip kendilerini te'mini muvâfık buldum. Bu sırada atımı da getirdiler, bindim hep atlandık. Kışlağın arkasındaki tepeye çıktık. Halil Efendi'ye birini gönderdim. Eğer geliyorlarsa kat'iyyen düşmanlık olmamasını temin etsinler dedim. Giderken hepsi korkuyordu. Bir tüfek istedim, verdiler. Beyin yanında dört silâhlı kalmış idi. Hepsi kaçıştılar. Hakikaten yirmi kişi gelseydi hepimizi alırdı.
>
> Bekledik. Ben, *'İki kişi versinler, gideyim'* dedim. Zira, son gelen haberlerde Ali Rıza'nın Ruslar'ın taarruzu karşısında daha tehlikeli hal ve vaziyete girmemek için şehri terk ile şarka çekildiği bildiriliyordu. Ben çevirmek istedim. Zira bu halde fikirlerini tatbik etmiş olacaklar ve Ruslar da serbest kalacaktı.
>
> ...Benim gitme teklifime muvafakat etmediler. *'Hele sabah olsun, hakikati anlayalım'* dediler. Sabah oldu. Nihayet kışlağa

döndük. Bu sırada Afgan misafirlerini de ayaklandırmışlardı. Sabah onlar da geldi. Mânâsız telâşı anladılar. Fakat bu gece telâşta birçok şeyler çalınmıştı. ...Maamafih, Afganlılar'ın da eşyasını çalmışlar ve bununla birlikte iki yüz altın paraları da çalınmış. Nihayet kışlakta kuru bir kilim üzerine oturduk. Nasrullah Han geldi. Müzakere neticesinde bunlara eğer benim sözümü tutmayacaklarsa Afganistan'a gideceğimi söyledim. Fakat rica ederek yine kalmamı dediler. Ben de bilmecbûriye muvafakat ettim. ...Şimdi, yalnız birkaç kat çamaşırımdan başka şeyim yok. Herşeyim çalındı" *(13 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

Lâkaylar, iki hafta sonra bu defa daha önce o taraflarda bulunan ve Enver'e katılmak için gelen Türk subay ve askerlerini de soyup sadece pantolonları ile bırakacaklardı:

"...Bir de içeri girdiklerinde ne görsem! Yalnız pantolonları üstlerinde kalmış hemen tepeden tırnağa kadar soyulmuşlar. Sırtlarında eski birer hırka. Bîçare Hasan Bey ..... kalmış. Neyse, büyük bir teessür içinde hemen ..... ettim. Ağlamaya başladılar. Ben yalnız hırsımdan dişlerimi sıkıyordum. Yalnız benim yüzümden rahatlarını terkle bu hale gelen arkadaşlara pek acıdım. Maamafih ne yapayım. Bu yolda hayatını da verecek adamlar, bunları hoş görmek gerek. Zaten, Bedevî kollar arasında hele arada muharebe olduktan sonra bu hal pek tabiîdir.

Neyse, eşyamızı taksim ile biraz hallerini düzeltmeye çalıştık. Kimisine hırkamı, kimisine kürkümü verdim. ...Nihayet arkadaşlar hallerini anlatmaya başladılar..." *(27 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

Lâkayların elinde esir gibi kaldığı günlerde bir sene öncesini, Naciye'si ile beraber geçirdiği güzel günleri hatırlayan Enver, Lâkay İbrahim Bey'den *türedi bir eşkiya reisi* diye bahsedecek ve Lâkaylar'ın *dünyanın en vahşî kavimlerine yakın olduklarını* yazacaktı:

"...Naciye! Düşün, düşün hayat nasıl bir panorama. Geçen sene birlikte Avrupa'nın en medeni, müreffeh yerlerinde gezerken ve herkesin kıskandığı bir çift kumru gibi yavrularımız etrafımızda yaşarken, şiddetli fırtınaya uğramış bir çift gibi ayrıldık. Âh! Eminim, Berlin'in o şaşaalı hayatında bensiz, sen eşini kaybetmiş dişi güvercin gibi sessiz, sadâsız me'yus yaşıyorsun! Oh ya ben, ya ben! Dünyanın hemen en vahşi akvâmına yakın ve başsız bir muhitte türedi bir eşkiya reisinin yanında hayatın en iptidâî olan yiyecek, giyecek, yatacak şeylerin bütün mahrumiyetleri içinde yalnız, yapayalnız, yalnız senin aşkınla yaşıyorum" *(15 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

Enver, artık sadece Lâkaylar'dan değil, başlarına geçebilme hayâli ile birçok tehlikeyi göze aldığı Basmacılar'dan artık devamlı

surette şikâyetçi idi.

Gerçi bol vaadler alıyor, sık sık *çapan,* yani kaftanı andıran yerel elbiselerden hediye ediliyor, yine hediye olarak pirinç, pilâv ve başka yemekler gönderiliyordu ama Enver bıkmaya başlamıştı, artık Orta Asya Türkleri'ni o tarihten dokuz sene önce İtalyan işgaline karşı Bingazi'de organize etmeye çalıştığı Bedevîler ile mukayese ediyordu. İlk mektuplarında Basmacılar'ı eski bir medeniyetten gelmelerinden dolayı Bedevîler'den üstün görüyor ama sonraları *"Bunların yağmacılıktan başka bir işleri yok. Nerede Trablus'un Bedevîleri?"* diye yakınıyordu:

"...Bura halkı herhalde Bingazililer kadar zahmet vermeyecektir. Çünki bunlar herhalde eski bir medeniyet görmüş ve hükümet etmiş adamlar. Büyükleri ve idare adamları vardır" *(25 Kasım 1921 tarihli mektubundan).*

"...Bunlar da Bingazi'dekilerin başka türlüsü. Sonu inşaallah hayır olur. Rahatsızlığım henüz devam ediyor. Kalben derin bir hüzün duyuyorum. Sebebini bir türlü anlayamadım" (10 Aralık 1921 tarihli mektubundan).

"...Hakikaten hem acınacak hem de gülünecek bir haldeyim. Bingazi'deki Bedevîler bura Lâkaylar'ına nisbeten pek akıllı. Büyüğü küçüğü tuhaf. Bir taraftan bana *'Padişahım'* derler diğer taraftan *'Cedidler geliyor'* diye bir söz çıkınca kaçmaya, bizi de beraber götürmeye savaşırlar" *(17 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

"...Doğrusu bu civardaki yağmacılıktan en mütedeyyin halk da bîzar. İşte rûhum, böyle bir yığın içinde çalışıyoruz. Trablus'ta hakikaten daha saf ve temiz bir kitle vardı. Burada hepsi yağmacılıktan başka birşey düşünmüyor" *(1 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

*

Lâkay İbrahim Bey'in Enver'i yanında iki ay boyunca esir gibi dolaştırmasının sebepleri çeşitli idi...

Öncelikle, topraklarına gelen ve *"Ben, Enver Paşa'yım"* diyen kişi hakikaten Enver Paşa mı idi, bundan emin olması lâzımdı.

Yabancının doğru söylediği, yani Enver Paşa olduğu birkaç gün içerisinde öğrenildi ama ortaya bu defa başka bir endişe çıktı: Enver, Sultan Abdülhamid'i devirenlerdendi, yani *Cedidçi* idi ve Cedidçi olması Lâkaylar'ın bağlı bulunduğu Buhara Emîri Âlim Han'a da karşı olması demekti. İbrahim Bey yakın adamlarına *"Ben bilirim, Enver Paşa padişah olmak için geliyor"* (22 Ocak 1922 tarihli mektubundan) diyerek endişesini açıkça söylüyordu ve Enver'e ne şekilde muamele etmeleri gerektiği konusunda Emîr'den talimat almaları lâzımdı!

Enver'in Lâkaylar'ın elinde bulunduğu günler bitmeyen yazışmalarla geçti. İbrahim Bey ile Âlim Han haberleşiyor, Enver'e hoş ifadelerle dolu nâmeler gönderen Âlim Han, İbrahim Bey'e de Enver'i elinde tutması yolunda talimatlar yolluyor, Enver ise hem Âlim Han'a, hem Afganistan Emîri'ne, diğer Basmacı kumandanlara ve o bölgelerdeki Türk subaylara, meselâ Doğu Buhara'nın kumandanı Ali Rıza Bey'e mektuplar gönderiyor, haberleşmelerinde vasıta olarak da gelen ziyaretçileri kullanıyordu.

Çok sonraları, Buhara Emîri'nin Enver ile müştereken mücadele maksadıyla Sovyetler ile de irtibatta bulunduğu söylenecekti.[335]

Enver'in Lâkaylar ile bir çeşit esaret olan mecburi birlikteliği sırasında hazırlanan İngiliz istihbarat raporlarında ise baştan aşağı yanlış bilgiler yeralıyor, meselâ o günlerde yazılan bir raporda Enver'in *"Buhara'nın Düşenbe ve Hisar şehirlerinde bulunduğu, Bolşevikler ile ihtilâlciler arasında anlaşma yapmaya çalıştığı"* iddia ediliyordu.[336]

Bu şekildeki yanlış bilgiler İngiliz raporlarında daha önce de yeralmış, hattâ Enver'in Orta Asya'daki faaliyetlerini Moskova'da bulunduğu sırada Ali Fuad Paşa ile beraberce hazırladığı bile söylenmişti.[337]

*

Cemal ve Enver Paşalar ile diğer İttihadçılar'ın Orta Asya'daki temaslarının ve bütün faaliyetlerinin asıl maksadının ne olduğunu, herşeyi başından itibaren dikkatli şekilde takip etmekte olan Moskova'nın farketmemesi mümkün değildi...

Anadolu için bir koz, bir joker olarak elde tutulmalarına da lüzum kalmamıştı, zira Mustafa Kemal başlattığı mücadeleyi başarı ile tamamlamak üzere idi ve Anadolu ile Sovyetler arasında zaten yakın bir dostluk tesis edilmişti.

Bunun neticesi, İttihadçılar'ın artık gözden çıkartılmalarının ve hattâ tasfiye edilmeleri zamanının gelmiş olması demekti!

Tasfiyenin ilk kurbanı, Cemal Paşa oldu...

Avrupa'da Afganistan için silâh temini görüşmeleri yapan Cemal Paşa buradan tekrar Moskova'ya gitti ama Sovyetler tarafından soğuk şekilde karşılandı, hattâ ÇEKA'da sorguya bile çekildi ve Paşa bütün bunlardan sonra Rusya'da yapabileceği birşeyin kalmadığını ilk defa açık şekilde farketti...

O günlerde sadece Mustafa Kemal'e yazdıklarında değil, diğer İttihadçı arkadaşlarına gönderdiği mektuplarında da Enver'in teşebbüslerinden şikâyetçi olan ve Enver'e karşı üslûbunu gittikçe sertleştiren Cemal Paşa kısa sürgünün ilk günlerinden itibaren Türkiye dışındaki faaliyetlerinin, temaslarının ve çabalarının artık bir netice vermeyeceğini anladı. Afganistan'a dönmek yerine Anadolu'ya geçmek istedi, Moskova'dan Türkiye sınırına ulaşabilme ve Mustafa Kemal ile sınırda telgraf başında haberleşme çabası içerisine girdi. Mustafa Kemal ile daha sonra yüzyüze görüşebilme imkânının sağlanması için bir yaverini Ankara'ya gönderdi, kendisi de Moskova'dan Tiflis'e gitti ve Ankara'dan gelecek cevabı Tiflis'te beklemeye başladı...

Mustafa Kemal'in, aralarında eski senelerden gelen bir yakınlık bulunmasına rağmen Cemal Paşa gibi İttihadçılar'ın önde gelen bir liderinin Anadolu'ya dönmesine izin vermesi zaten mümkün değildi ve Paşa memleketini bir daha göremedi. Tiflis'te Ankara'dan haber beklerken, 21 Temmuz 1922 gecesi, kimler tarafından yapıldığı hâlâ ortaya çıkartılamamış olan bir suikaste uğradı ve iki yaveri ile beraber can verdi!

*

Enver, Lâkaylar'ın elinden 1922 Ocak'ının ortalarında kurtulabildi.

Buhara Emîri Âlim Han gelecekte kendisi için tehlike teşkil edebileceğinden endişe hissettiği Enver'in Lakâylar'ın elinde bulunduğu sırada gönderdiği mektuplarına o zamana kadar oyalayıcı cevaplar vermiş, taleplerini de aynı şekilde oyalamış ama bu arada İbrahim Bey'e Enver'i elinden kaçırmaması yolunda talimatlar yollamış, yani tam mânâsı ile ikili oynamıştı.

Enver'in serbest bırakılmasında, Afganistan Emîri Amanullah Han'ın Buhara Emîri Âlim Han nezdinde tavassutta bulunmasının da etkisi oldu.

Buhara'yı terketmesinden sonra bir müddet memleketinin değişik vilâyetlerinde kalan Âlim Han daha sonra Afganistan'a iltica edip Afgan Emîri'ne sığınmaya mecbur olmuştu.

Âlim Han, misafiri olduğu Afgan Emîri'nin ısrarlı ricaları üzerine Lâkaylar'ın reisi İbrahim Bey'e bir mektup göndererek o zamana kadar elinde tutması yolunda talimatlar verdiği Enver'i artık serbest bırakmasını istedi.

Darvaz bölgesinin beyi İşan Sultan'ın silâhlı adamları ile beraber 13 Ocak'ta Enver'in ve İbrahim Bey'in bulunduğu Rahati köyüne gitmesinin ardından Enver'i daha önce de birkaç defa ziyaret etmiş olan Afgan Emîri'nin temsilcisi Nurullah Han da Rahati'ye gitti ve Buhara Emîri Âlim Han'ın Enver'in serbest bırakılması için yazdığı talimatı burada İbrahim Bey'e verdi.

Enver, 1922 Ocak'ının ikinci haftasının sonlarına doğru artık serbestti...

Lâkaylar'ın elinden kurtulmasından hemen sonra Naciye Sul-

tan'a gönderdiği mektubuna uzun bir sipariş listesi ilâve etmişti. Gömlek, çamaşır, gözlük, battaniye ve şarjör gibi taleplerinin yanında hazin bir isteği daha vardı: İbrahim Bey'in eline düşmesinden sonra imha etmek zorunda kaldığı Naciye'nin ve çocuklarının fotoğrafları:

> "...1-Kırkbeş fişek, şarjörlü harp zamanı yapılmış uzun namlulu kundaklı Parabellum tabancasından üç şarjörüyle birlikte bir tane ve yüz elli fişek (çapı mümkün ise 9 milimetre)
> 2- 0,25 diyoptri iki beyaz gözlük.
> 3- İki koyu kar gözlüğü.
> 4- Altı ince fanila, don, gömlek.
> 5- Altı beyaz spor gömleği
> 6- İnce sarı şayaktan iki İngiliz gömleği
> 7- Çorap ve mendil, bir düzine (çoraplar biraz kalınca).
> 8- Bir yumuşak gece terliği.
> 9- Bir aded *'schlafsack'* dedikleri torba yatak. İçinde fazla bir battaniye olsun.
> 10- Kâmil'in Sami'ye verip de şimdi benim taşıdığım *'Ortgies'* tabancalarına mahsus üç şarjör.
> İşte ufak maddî istediklerim. Şimdi asıl büyük ve en ziyade muhtaç olduğum bir isteğim var ki o da senin ve yavrularımın birçok fotoğraflarıdır. Artık bu defa ne olsa mahvetmeyeceğim" *(15 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

Sonraki günler, önde gelen Basmacı liderler ile toplantılar, liderlerin artık Enver'in yanında olacakları konusunda karşılıklı yeminleri, vaadleri, ahidleşmeleri ve yine bitmeyen yazışmalar ile geçti. Basmacılar'dan bazıları bağlılıklarını öylesine abartıyorlardı ki, Enver'i *padişah kılmak* bile istemekteydiler:

> "Ben ne padişah olmak ne de sizden mal isterim. Çalışan, yurdunuzu kurtaran sözümü dinleyin, işte bu kadar, dedim" *(22 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

> "Herkes bir söz söyleyerek kusurlarını af ile kalmamı ve Buhara Emîri geldikte Emîr olmak üzere beni büyük tanıyacaklarını ve İbrahim Bey beyleri olduğu gibi ben de padişahları olmamı rica ettiler. Ben de benim Buhara padişahlığında gözüm olmadığını ve belki değil yalnız Buhara belki de bütün Türkistan'dan ve İslâm illerinden Ruslar'ı kovmak istediğimi, ben İslâm'a hizmetçi olmayı bin padişahlığa değişmeyeceğimi söyledim ve nihayet ricalarını kabul ederek kalmaya muvafakat ettim. Sevindiler" *(23 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

Padişahlığı yahut Orta Asya'nın hâkimi veya hükümdarı olması gibisinden söylentileri mektuplarında benimsemiş gibi görünen Enver bu unvanları bazen şaka, bazen de ciddî mânâlarda kullanacak ama bulunduğu yerleri her vesile ile arkasından birşeyler çevirdiğini bir türlü farkedemediği Buhara Emîri Âlim Han'a *niyâbeten* yani vekil olarak idare ettiğini yazacak, Âlim Han'dan *biraderim* diye bahsedecek ve sahip olacağı herşeyi yine Naciye'sinin ayaklarının altına sermeye heveslenecekti:

> "...Sevgilim, unutuyordum. Bu akşam arkadaşlar bir çadır bezi buldular, saman doldurdular. İşte bu gece ilk şöyle yumuşak ve saman döşekte yatacağım. Artık akşamdan beri oldukça yerden yüksek olan bu saman döşekte uzanıp eski sultanları taklid ediyorum. İşte, Lâkaylar'ın padişahının tahtı tabiî bu kadar olur. Âh bu gece hiç olmazsa seni ruyada görsem" *(27 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

> "...Âh! Naciye gel, gel de şu vahşi kayalar arasında seni kartal gibi kanatlarımın üstünde taşıyayım, yükselteyim. ...Âh Naciye! Sen gelsen, buralarını eminim ne kadar seveceksin. Şimdi Buhara Emîri biraderim Âlim Han'a niyâbeten idare ettiğim bu yerlerde sana hiç kimsenin varamayacağı şu vahşi güzellikler içinde istediğim gibi kâşâneler kurdurayım. Gel, gel de beni yaşat olmaz mı? Değil mi? Geleceksin? İstanbul'un mülevves muhitine dönmeyelim. Buraları, buralardaki bîçareleri, Müslümanlar'ı kurtarıp onlara yardım edelim. ..Naciyeciğim! İşte bunlar hep senin kulun, kölen olmakla iftihar edeceklerdir" *(9 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

Enver Paşa'nın Lâkaylar'ın elinde bulunduğu günler ile serbest bırakılmasından sonra yaptığı askerî ve siyasî yazışmalar, Orta Asya'daki diğer bütün yazışmaları ile beraber Türk Tarih Kurumu'ndadır ve Basmacı Hareketi açısından da son derece önemli olan bu evrak ileride askerî uzmanlar tarafından değerlendirilmeye tabî tutularak yayınlandığı takdirde, Basmacı İsyanı'nın Enver Paşa dönemi büyük ölçüde aydınlanabilecektir.

*

Hürmetli esaret sırasında, yani Enver'in Lâkay İbrahim Bey'in elinde bulunduğu günlerde Buhara'da önemli hadiseler yaşandı ve Rus işgalindeki Düşenbe şehri birkaç günlüğüne milliyetçi kuvvetlerin eline geçti.

Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca ile Genelkurmay Başkanı Ali Rıza Bey, Düşenbe'de 1921'in 10 Aralık gecesi hükümet adına verdikleri resmî bir yemekte Rus subayları ile askerlerini esir aldılar. Rus tarafı derhal karşılık verdi, Düşenbe'ye yeni birlikler sevkedildi, milliyetçi kuvvetler dört gün sonra şehri yeniden Ruslar'a teslim ettiler ve Kızıl Ordu'nun sıkı takibi yüzünden Osman Hoca, Ali Rıza Bey ve onlarla beraber Düşenbe'de bulunan Hacı Sami

Bey de Afganistan'a iltica etmek zorunda kaldılar.

Osman Hoca'nın Ruslar'ı Düşenbe'den çıkartması sırasında Lâkaylar'ın elinde esir bulunan Enver Paşa, serbest kalmasından hemen sonra yanındaki Basmacı liderler ile beraber üç haftalık bir kuşatmanın ardından 14 Şubat 1922 gecesi Düşenbe'yi ele geçirdi. Naciye Sultan'a kuşatma sırasında gönderdiği mektuplarda harekâtın ayrıntılarını yazmış, krokilerini de çizmişti.

Naciye Sultan'a Düşenbe'ye girişinin ardından yazdığı mektubunda şehre çatışmaların değil, Ruslar'ın gittiklerini öğrenmelerinin ardından girdiklerini anlatıyordu:

> "...Sana şu satırları gecenin ikisinde Düşenbe kasabasından yazıyorum. Bugün öğleye doğru başlayan tipiden istifade ile Ruslar Düşenbe'yi terkle garba doğru savuşmuşlardır. İkindiye doğru haberimiz oldu. Fakat her vakit bu haber geldiğinden hemen Nâfi Efendi'yi ileri karakol ile gönderdim ve arkasından vardık. Hakikaten, Ruslar çekilmiş. Zaten, Yahudi'nin dediği gibi iki üç gündür gidecekmişler. Hastahane ki -hem kışla hem de hükümet dairesi idi-, her tarafı karmakarışık. Şehirdeki onbeş hâne buradan gitmiş. Doğrusu bu karda çok zahmet çekeceğiz. Yarın erkenden takip etmek istiyorum" *(14/15 Şubat 1922'de yazdığı mektubundan).*

Düşenbe'yi almasından sonra beraberindeki Türk subaylar ve Afgan Emîri ile sürgündeki Buhara Emîrleri'ne eski devirlerdeki *fetihnameleri* andıran mektuplar gönderen Enver'in artık başka bir hayâli vardı: Afgan Emîri Amanullah Han'a 1922 Mart'ının sonunda yazdığı mektupta Orta Asya'daki Rus hâkimiyetine son verip Alman birliğini andıran bir Şark-İslâm Hükümeti İttihadı'nı beraberce tesis etmek ve bu birliği Alman birliği gibi dünyaya meydan okuyacak bir hâle getirmek istediğini söylüyordu![338]

Emîr'e yazdığı *Şark-İslâm Hükümeti İttihadı* hayâlinden Naciye Sultan'a gönderdiği bir mektupta daha ayrıntılı olarak bahsediyor, *"...Afgan Emîri'ne şifre ile Buhara ile Afganistan'ın, Prusya ile Bavyera gibi ittifakı fikrinde olduğumu yazdım. Bakalım ne cevap verecekler?"* (17 Mart 1922 tarihli mektubundan) diyor ve daha önce bir Turan Askerî İhtilâl Meclisi kurmayı da düşünüyordu:

> "...Fikrim, ...diğer vilâyetlerin vekillerini de toplatarak bir meclis-i maslahat tesis ettirmek; sonra Fergana, Kırgız vesair taraflara yazarak onların vekilleriyle büyük bir Turan İhtilâl Meclis-i Askerîsi vücuda getirmektir. Bakalım ne dereceye kadar muvaffak olacağım?" *(27 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

Enver, Düşenbe harekâtının ardından Pulihakiyan köyüne yerleşmiş, orada genelkurmay benzeri bir teşkilât kurmuş ve yapılacak yazışmaları da askerî bir düzene koymaya çalışmıştı.

> "...Nihayet gittikçe hafifleşen yeşil çimle örtülü tepecikler arasında oldukça derin bir derenin sol sahilindeki Pulihâkiyan'ın müderrisi Hacı Mehmed Efendi'nin mescidinin etrafındaki mihmanhânesine indik. Bugünden itibaren artık muntazam çalışmaya başladım. Hasan Bey kâtipleri toplayarak erkân-ı harbiye vazifesi görecek. Her yazılan erkân-ı harbiyeden geçecek, numaralanacak. Şimdiye kadar İşan Sultan'ın elinden geçen, müzebzeb ve geleni gideni belli olmayan muharrerata bir nihayet verilecek" *(12 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

Kızıl Ordu'nun ilerlemesi üzerine karargâhı ve kurmaya çalıştığı sistem sonraki günlerde darmadağın olacaktı!

*

Moskova, Enver'in Orta Asya'daki faaliyetlerinden Türkiye'yi 1922 Mart'ında resmen haberdar etti ve Enver'in artık *Sovyetler'in düşmanı* olduğunu bildirdi.

Ankara'nın Moskova'daki büyükelçisi Ali Fuad Paşa ise, Enver'in Sovyetler'e karşı hareket etmekte olduğunu önce farketmedi, yahut kabullenemedi!

Ali Fuad Paşa, 20 Mart'ta o sırada Hariciye'ye yani Dışişleri Bakanlığı'na vekâlet etmekte olan sonraki senelerin cumhurbaşkanı Mahmud Celâl Bey (Bayar) vasıtası ile Mustafa Kemal Paşa'ya şifreli bir telgraf gönderdi. Telgrafında Sovyetler Dışişleri Bakan Yardımcısı Karahan'ın kendisini Enver Paşa'nın faaliyetleri konusunda bilgilendirdiğini; Enver'in âsî vaziyet almış olduğunu, Enver'in faaliyetlerine Cemal ve Halil Paşalar'ın da muhalefet ettiklerini anlattığını söylüyor ve Enver'in Sovyetler'e düşman olduğunun Türk gazeteleri ile duyurulmasını istediklerini de yazıyordu.

Ama, Ali Fuad Paşa, Karahan'a pek inanmamıştı ve anlatılanların *Sovyetler'in bir oyunu* olması ihtimalini düşünüyordu! Ali Fuad Paşa'ya göre Enver ve arkadaşları Sovyetler ile hâlâ işbirliği yapmaktaydılar, Sovyetler ise Avrupa tarafından tanınmak istiyorlardı ama İngiltere ve Fransa gibi halkı Müslüman olan sömürgelere sahip memleketler Moskova'nın Enver ile işbirliğini hoş karşılamazlardı, dolayısı ile Enver Paşa'nın Sovyetler'in artık düşmanı haline geldiği iddiası da Avrupa'nın gözünü boyamak maksadıyla Moskova tarafından düzenlenmiş bir senaryo olabilirdi![339]

Ali Fuad Paşa, Enver'in Sovyetler'e karşı hareket etmekte olduğuna bir hafta sonra inanabildi...

29 Mart'ta gönderdiği ve Ankara'ya 15 Nisan'da ulaşan bir baş-

ka şifreli telgrafı, Enver Paşa'nın Orta Asya'da Sovyet aleyhtarı faaliyetlerde bulunduğu konusunda artık ikna olduğunu gösteriyordu. Ali Fuad Paşa, Enver'in Sovyetler'in hakikaten karşısına geçtiğine bu defa Afganistan'ın inanmadığını yazıyor ve aynı telgrafta Orta Asya'daki bazı askerî gelişmelerin yanısıra Cemal ve Halil Paşalar'ın faaliyetleri hakkında da bilgi veriyordu.[340]

*

Enver'in Basmacılar'a iltihakından şehadetine kadar geçen dokuz ay boyunca yaşadıkları ve yaptıkları hakkında bugüne kadar çok şey yazıldı...

Türkiye'deki yayınlar genellikle duygusal ifadelerle dolu ve Enver'i yüceltici mahiyette; yabancıların yayınları ise gerek Sovyet kaynaklarını kullanmaları, gerekse de meseleye tarafsız şekilde bakmaları sebebiyle daha gerçekçi oldu.

Ama, bu yazılanlar ile Enver'in Naciye Sultan'a gönderdiği ayrıntılı mektuplarda verdiği bilgilerin mukayesesinde, tarihler ve hadiseler konusunda önemli farkların bulunduğu görülür.

Enver'in yazdıkları ile başkalarının yazdıkları arasındaki önemli farklardan biri, 15 Nisan 1922'de Kâfirun'da Lâkaylar dışındaki bütün Basmacılar'ın katıldığı bir kongre toplanmış olduğu yolundaki ifadelerdir.

Kongreye onbinlerce kişinin yanısıra Buhara Emîri Âlim Han'ın temsilcisinin de katıldığı, Enver'in katılanlara hitaben o sabah çok önemli bir konuşma yaptığı, daha sonra Türkistan İhtilâli'nin esaslarını belirleyen bir metnin hazırlandığı söylenmiş ve bu metin yayınlanmıştır.[341]

Ama, Enver'in o günlerde yazdığı mektuplarda böyle bir kongreden bahis yoktur! Meselâ 14 Nisan'da azuka yani levazım ihtiyacından bahsetmekte, 15 Nisan'da Basmacılar'dan bazılarının kaçtıklarını anlatmakta, 16 Nisan'da da civardaki kışlaklardan birine gittiğini yazmaktadır. Sadece, 23 Nisan'daki mektubunda *"...Kâfirûn'da müzakere olmak üzere adamlarını göndermelerini yazdım ve mühürledim"* diye bir cümle geçmektedir; Enver'in bir toplantı daveti yaptığını düşündürebilecek tek ifadesi budur ama Kâfirun'da daha sonra bir kongrenin yapıldığı konusunda tek bir ifadesi bulunmamaktadır.

*

O günlerde, Berlin'de İttihadçılar'ı derinden sarsan bir cinayet işlendi: Bir sene önce Talât Paşa'yı katleden Ermeniler bu defa 14 Nisan 1922 gecesi yine Berlin'de İttihad ve Terakki'nin bir zamanlar en güçlü isimlerinden olan Bahaeddin Şakir ile Dünya

Savaşı senelerinin Trabzon Valisi Cemal Azmi Beyler'i vurdular!

Enver cinayetlerden kardeşi Kâmil Bey'in 18, Naciye Sultan'ın da 19 Nisan'da Almanya'dan, Berlin'in Grünewald semtinden yazdıkları iki ayrı mektupla haberdar edildi.[342]

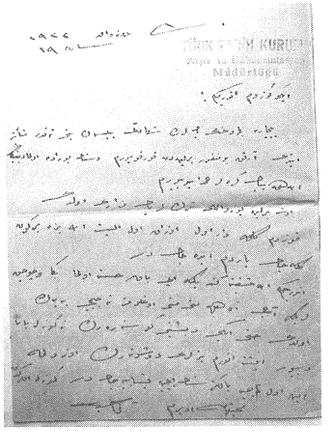
Ama, mektupların o günlerde Kâfirun'da olan ve daha sonra dağlara doğru çekilmeye başlayan Enver'in eline geçip geçmediğini bilmiyoruz.

Naciye Sultan'ın cinayetler yüzünden moralinin altüst olduğu ve korktuğu yazdıklarından hemen anlaşılmakta, Berlin'in *Türkler'in mezarı olduğunu* söylemekte ve Enver'e artık *gelmesi* değil, *gelmemesi* için yalvarmakta idi:

"Grünewald, 19 Nisan 1922

"İki gözüm Enverciğim,

Bîçare Baha ve Azmi Beyler'in şehadeti bilsen beni ne kadar müteessir etti. Artık bu menfur Berlin'den korkuyorum ve senin burada olmadığından Allah'a bin kereler hamdeyliyorum.

Evet, Berlin bu zavallı Türkler'in mezarı oldu. Kuzum gelme. Var ol, uzak ol. Elbet, Allah bize birgün gelecek yardım edecektir.

Enverciğim, Allahaşkına kendine iyi bak. Hasta olma. Bana ve çocuklarına acı. Ah! Hele minimini oğlumuz ne cici bebek oldu. Hatta iki dişini göstererek ne güzel baba diyor. İşte Enver'im. Bizleri düşünerek üzülme. Emin ol, Naciye yalnız senin için yaşıyacaktır. Güzel ellerinden muhabbetle öperim.

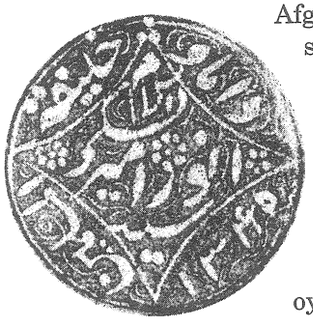
Naciye"[343]

Enver, o günlerde bulunduğu yerlerde hutbeyi Naciye'nin amcasının, yani hiç sevmediği Sultan Vahideddin'in adına okutmaya başlamıştı ve hutbe konusundan Naciye Sultan'a bahsedederen, Vahideddin'den hoşlanmadığını da saklamıyordu:

"...Cicim, unuttumdu, insafsız amcanın ismini buralarda hutbelerde okutuyorum. "Emîrü'l-mü'minîn ve halîfe-i müslimîn diye" artık hâli düşün. Kendisinin hiç aklına gelmedik birşey" (7 Nisan 1922 tarihli mektubundan).

*

Berlin'de böyle bir hüzün yaşanırken, Enver'in Düşenbe çevresinde elde ettiği askerî başarılar üzerine Afganistan'dan önce gönüllüler geldi, sonra da Afgan Emîri yardım gönderdi. 25 Mart'ta,

Enver Paşa'nın Orta Asya'da kullandığı iki mühür: Üsttekinde *"Damad-ı Halife-i Müslimîn, Emîr-i Leşker Seyyid Enver"*, alttakinde *"Damad-ı Halife-i Müslimîn, Emîr-i Leşker-i İslam Enver"* yazılı.

Afganistan'ın Maksudî kabilesine mensup dört subay ile 147 asker, silâhları ile beraber Enver'e katıldılar; Nisan'ın ilk haftasında da Afganistan Emîri Amanullah Han'ın gönderdiği otuz asker, develere yüklenmiş silâh, cephane ve tıbbî malzeme ile Osman Hoca'nın yolladığı 500 altın geldi.

Buhara Emîri Âlim Han ise hâlâ oyalama çabası içerisinde idi ve kendine bağlı Basmacı gruplara Enver'e destek olmaları için herhangi bir talimat göndermiyordu. Enver'e yazdığı mektuplarda tumturaklı ifadeler kullanıp unvanlar veriyor, Enver bu unvanları gelecek desteğin öncüsü olarak görüp memnuniyet duyuyor, yeni mühürler kazdırıyor, etrafındakilere rütbeler ve unvanlar dağıtıyor, yeni bayrak modelleri çizip yaptırıyor ve Naciye'sine gönderdiği mektuplara bu çizimleri de koyuyordu.[344]

Gün oldu, bir müddettir kullandığı *Dâmâd-ı Halife-i Müslimîn, Emîr-i Leşker-i İslâm ve Buhara, Enver* yani *Müslümanlar'ın Halifesi'nin damadı, Buhara'nın ve İslâm askerlerinin emîri Enver* unvanı da az geldi ve *seyyid* olduğunu, yani Hazreti Muhammed'in soyundan geldiğini bile ilân ettti ve mektuplarını artık içerisinde *Seyyid* sözünün de geçtiği yeni unvanının yazılı olduğu yeni mührüyle mühürlemeye başladı!

*

Enver'in askerî stratejisi artık Düşenbe ile Baysun hattındaki Rus birliklerini geri çekilmeye zorlamak üzerine yoğunlaşacak ama Orta Asya'da kendilerini hedef alan tehdidin artması, Rus tarafını ciddî şekilde tedbir alınması hususunda harekete geçirecekti.

Ruslar, Enver ile önce o bölgelerdeki konsolosları vasıtası ile teması denediler ama bütün teklifleri reddeden Enver, 1920'de Bakü'de bulunduğu sırada tanıştığı Azerbaycan Halk Komiserleri Şûrâsı Başkanı Neriman Nerimanov vasıtası ile 19 Mayıs 1922'de Sovyet Hükümeti'ne bir ültimatom gönderdi: Hive, Buhara ve Türkistan'daki *yabancı birlikler* yani Kızıl Ordu onbeş gün içerisinde geri çekilmediği takdirde, istediği şekilde davranmakta serbest olduğunu söylüyordu.[345]

Bu, Orta Asya'daki Sovyet varlığına karşı topyekûn savaş ilânı demekti!

Enver'i Sovyet birlikleri ile mücadeleden vazgeçmeye iknaya çalışanlar arasında Zeki Velidî ve arkadaşları da vardı. Ama, Basmacı reislerini Doğu Buhara'da toplayıp Enver'i Afganistan'a geçirebilmek için Sovyetler'e müracaatta bulunan Zeki Velidî ve arkadaşlarının 12 Mayıs'ta yaptıkları girişim, Enver'in Sovyetler'e ültimatom vermesi üzerine neticesiz kaldı.[346]

Moskova, Enver'in ültimatomu üzerine Türkistan'daki Sovyet askerî varlığını arttırdı, politikasını tamamen değiştirerek sertleşti, geniş bir harekât başlattı ve bu harekât hem Enver'in âkıbetini, hem de Orta Asya'nın sonraki yetmiş senesini belirledi: Enver canından olacak, Orta Asya da 1991'e kadar Sovyet boyunduruğu altına girecekti!

*

Sovyetler'in Enver Paşa'nın önderliğindeki Basmacılar'a karşı başlattıkları harekâtı anlatmadan önce Orta Asya'daki Sovyet askerî varlığının çok önemli bir isminden ve bu ismin Enver'in hayatı üzerindeki etkisinden bahsetmek gerekir.

Bu kişi, Mihail Vasiliyeviç Frunze'dir...

Ukrayna'nın güneyinde doğan, sonraki senelerde Orta Asya'ya yerleşip askerî sağlık memurluğu yapan Ruslaşmış bir Romen ile Ukraynalı karısının, 1885'te şimdi Kırgızistan'ın başşehri olan Bişkek'te, Mihail Vasiliyeviç ismini verdikleri bir oğulları dünyaya geldi.

Küçük yaşlarında babasını kaybeden Mihail Vasiliyeviç maddî sıkıntılar içerisinde büyüdü, Bişkek'ten sonra Almatı'daki bir okulu birincilikle bitirdi, buradan Petersburg'daki Politeknik Üniversitesi'ne gitti ve üniversitede Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin Bolşevik fraksiyonuna dahil oldu.

1905 ile 1916 arasında bir kısmını bizzat organize ettiği Çar karşıtı birçok başkaldırıya katıldı, defalarca tutuklandı, idama mahkûm oldu, cezası sürgüne çevrildi ve Sibirya'ya gönderildi. 1916'da sürgünden kaçtı, cephedeki Rus askerlerin arasına karışıp savaş karşıtı propaganda yaptı, 1917'deki Şubat Devrimi'nin ardından Minsk'teki halk kuvvetlerinin başına geçti, Batı Cephesi Komitesi'nin üyesi oldu, ismi Bolşevikler'in arasında o günlerde yayılmaya başladı ve *Frunze* adı teşkiline yeni başlanan Kızıl Ordu ile beraber telâffuz edilir hâle geldi.

1917 Ekim'indeki Bolşevik Devrimi'nde Moskova'daki Çar yanlısı birliklere karşı çarpışan Mihail Vasiliyeviç Frunze, iç savaş senelerinde Bolşevik karşıtı güçler ile mücadele etti. Doğu Ordusu'nun kumandanı olarak Urallar'ı isyancılardan temizledi, 1919'da Türkistan Cephesi'ne, 1920 Eylül'ünde de Vrangel Orduları'nın ilerleyişini durdurması için Kırım'a gönderildi. Vrangel'i yenilgiye uğratması üzerine Bolşevikler'in en meşhur generallerinden biri olarak bilindi, 1924'te Sovyetler Birliği'nin Devrimci Askerî Konsey Başkanlığı yardımcılığı ile bir çeşit Bolşevik kabinesi olan Halk Komiserleri'nin yardımcılığına tayin edildi; Kızıl Ordu'nun Genelkurmay Başkanı oldu ve Askerî Akademi'nin de başına getirildi.

1925'te Devrimci Askerî Konsey'in başkanı, Kara ve Deniz Kuvvetleri'nin Halk Komiseri ve Rusya Merkez Komitesi'nin üyesi olan ve Politbüro'ya da aday gösterilen Frunze, 31 Ekim 1925'te yattığı ameliyat masasından kalkamadı ve çok büyük bir törenle Kızıl Meydan'a, Kremlin Duvarı'ndaki devlet mezarlığına defnedildi...

Kızıl Ordu'nun kurucularından ve askerlik tarihinin önde gelen stratejistlerinden olan Frunze, Sovyet Devrimi'nin de resmî kahramanlarından idi. Kırgızistan'ın başşehri Bişkek uzun seneler onun ismini taşıdı, okullara, meydanlara ve savaş gemilerine adı verildi ve çok sayıda heykeli dikildi...

*

Frunze, 1921 sonbaharında Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti adına Türkiye'yi ziyaret etti[347] ve Ankara'ya binbir güçlükle ulaşan Frunze başkanlığındaki Ukrayna heyeti ile 2 Ocak 1922'de, 16 Mart 1921'de Sovyetler Birliği ile imzalanmış olan Ankara Anlaşması'na benzeyen bir başka dostluk anlaşması imzalandı.

Mustafa Kemal, Frunze'nin Türkiye'deki temaslarını memnuniyetle karşılayacak ve Sovyet Komünist Partisi Merkez İcra Komitesi Başkanı Mihail Kalinin ile Merkez Yürütme Kurulu Başkanı Grigory Petrovski'ye gönderdiği telgrafta *"Kızıl Ordu'nun kahraman komutanı ve önemli politikacı M. V. Frunze'nin Türkiye'ye ziyareti ile Türkiye ve Ukrayna Cumhuriyeti arasında dostluk ilişkilerinin kurulması, tam da düşmanın bütün dünyaya bizi yeneceğini açıklamayı düşündüğü Sakarya Savaşı dönemine denk geldi. Millet Meclisi adına derin minnettarlığımı sunarım"* diyecekti.[348]

Ankara'ya 7 Ocak 1922'de bu defa bir Buhara heyeti gitti, heyet Mustafa Kemal ile görüştü ve Paşa'ya Timur zamanından kalma bir Kur'an ile üç adet Buhara kılıcı hediye ettiler.

Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar'ın İstiklâl Harbi devam ederken cephede çekilmiş olan fotoğraflarında bellerinde bulunan kılıçlar, Buharalılar'ın hediye etmiş oldukları bu kılıçlar idi...

Üçüncü kılıç, Mustafa Kemal tarafından İzmir'in kurtuluşundan sonra hükümet konağının gönderindeki Yunan bayrağını indirip yerine Türk bayrağını çeken Yüzbaşı Şerafeddin'e hediye edildi ama daha sonra *İzmir* soyadını alan Yüzbaşı Şerafeddin'in 1951'de vefatının ardından kılıç kayboldu... Yüzbaşı Şerafeddin'in hanımı kılıcı İzmir'de açılacak olan İnkılâp Müzesi'ne konması için İstanbul Valiliği'ne verdi ve kılıç sırra kadem bastı![349]

Buhara'dan İstiklâl Harbi'ne destek olması maksadıyla Moskova vasıtası ile gönderildiği bilinen ama Türkiye'ye tamamının mı yoksa sadece bir kısmının mı ulaştığı ve tam meblâğı hâlâ tartışmalı olan altınlar da Ankara'ya yine bu dönemde ulaştı.

Ankara bu temasların ardından Buhara'ya bir elçilik heyeti göndermeye karar verdi ve teşkil edilen heyet yola çıktı. Ama, Türkistan'daki vaziyet o günlerde değişmişti. Buhara Reisicumhuru Osman Hoca'nın Ruslar'a karşı devam eden isyana katılması ve Enver'in de Basmacılar'ın tarafına geçmesi yüzünden, Buhara'da bir Türk elçiliğinin faaliyete geçecek olması Moskova'da hoş karşılanmadı. Heyetin bazı üyeleri Trabzon'da, bazıları da Batum'da Moskova'dan Sovyet topraklarına giriş izninin verilmesini beklediler, izin gelmeyeceği anlaşılınca elçilik görevi iptal edildi ve heyet Ankara'ya döndü.

*

General Frunze'nin Türkistan'ın istikbalinin yanısıra Enver'in akıbeti üzerindeki önemi, Ukrayna ile Sibirya'da devam eden iç savaşın Sovyetler'in galibiyeti ile son bulmasının ardından Moskova'nın dikkatini artık Orta Asya, Afganistan ve Hindistan üzerine yoğunlaştırması ile başladı. Doğu Cephesi'nin güneyi 1919 Ağustos'unda *Türkistan Cephesi* olarak isimlendirildi ve Frunze hem Türkistan'ın *Sovyetleştirilmesi* için teşkil edilen altı kişilik Türkistan Komisyonu'na tayin edidi, hem de Troçki tarafından yeni cephenin başkumandanlığına getirildi.

1920 Ocak'ında Hive'yi, aynı senenin Eylül'ünde de Buhara'yı şiddetli bir bombardımanın ardından işgal eden ve askerleri arasında Ermeni milislerin de bulunduğu Kızıl Ordu birliklerinin başında, General Frunze vardı.

Buhara Emîri'nin şehri terketmesinin ve hemen ardından da düşmesinin ardından Genç Buharalılar o senenin Eylül'ünde Buhara Halk Cumhuriyeti'ni ilân edecekler ama tepeleme altın dolu olduğu söylenen Buhara hazinesinin bu sırada Frunze tarafından Moskova'ya taşındığı söylentileri çıkacaktı.

Frunze, Basmacı isyanının genişlemesi üzerine 22 Şubat 1920'de Türkistan Komisyonu'nun diğer üyelerinin ardından Taşkent'e gitmiş ve Orta Asya harekâtının başına geçmişti.

Askerî yeteneklerine ilâveten bölge konusunda başka avantajları da vardı: Bişkek'te doğduğu ve gençliği Orta Asya'da geçtiği için oraların dillerini serî şekilde konuşabiliyordu, Sovyetler'in Orta Asya politikasını belirlemesinde önemli yeri olan *Turkkomisia*'nın altı kişilik karar mekanizmasının en tecrübeli üyesi idi ve sivil Sovyet idarecilerin önde gelenleri ile düzgün ilişkiler içerisinde idi. Orta Asya'ya beraberinde götürdüğü ve mevcudu 1920 ile 1923 arasında 120 bin ile 160 bin arasında değişen iyi eğitilmiş, disiplinli ve güçlü Birinci ve Dördüncü Ordular da Frunze'nin savaş metodlarına alışkındılar.

1919'daki büyük kıtlığın Kazak bölgelerini kırıp geçirdiği sırada, Taşkent'te bir başka dert yaşanıyordu: Ermeni *Daşnaksutyun Partisi*'ne mensup milislerin cinayetleri...

İç savaş sırasında isyancılara karşı çarpışan Kızıl Ordu'ya eski savaş esirlerinin ve paralı askerlerin yanısıra Ermeni *Daşnak* milisleri de katılmışlardı ve Kızıl Ordu ile Orta Asya'ya kadar giden bu milislerin sadece Taşkent'te yirmi bin kişiyi işkence ile katlettiği biliniyordu.[350]

1920 Şubat'ı ile aynı senenin Eylül'ü arasında Türkistan'da kalan Frunze yeni askerî taktikler belirlerken siyasî yumuşamayı da sağlamaya çalıştı. Meselâ, gıda sağlayan değişik kuruluşları tek bir çatı altında topladı, içerisinde Ermeni milislerin de bulunduğu Türkistan ÇEKA'sını, yani Türkistan'ın Devlet Güvenlik Teşkilâtı'nı lâğvetti, haklarında şikâyet olan Rus idarecileri mahkemeye çıkardı ve bunların bin kadarını sürgüne gönderdi. Türkistan Komünist Partisi Kongresi'nin teşkil edilecek yeni Türk cumhuriyetinin kendine mahsus bir anayasası olması, çeşitli alanlarda bağımsızlığa sahip bulunması ve Müslüman olmayan askerî birliklerin Türkistan'ı terketmeleri taleplerine ise karşı çıktı ve Moskova'nın da bu taleplerin tamamını reddetmesini sağladı.

Bütün bu tedbirlerin ardından Türkistan Komünist Partisi'nde de geniş bir temizik yapıldı, bağımsızlık taraftarı olan bütün idareciler görevlerinden uzaklaştırıdı, yerlerine Moskova yanlısı Türkler ile Ruslar getirildi.

Sırada, artık Basmacı isyanını sona erdirecek tedbirlerin alınması vardı...

Frunze, 1920 Mayıs'ında hazırladığı plânında Basmacılar'ı tamamen ortadan kaldırmak maksadıyla âcil şekilde hareket edilmesini, Basmacılar tarafından üs olarak kullanılabilecek garnizonların

işgalini, kuvvetli müfrezeler teşkili ile Basmacılar'ın yokedilmesini ve Basmacı liderler ile yapılan her türlü görüşmenin kesilmesini emretti. 7 Mayıs'ta 35 bin Orta Asyalı'nın Kızıl Ordu'ya alınması emrini vermişti ama bu emir halktan bazı kişilerin Kızıl Ordu askeri olmak yerine Basmacılar'ın safına geçmeyi tercih etmeleri ile neticelendi ve o senenin yaz aylarında Basmacılar'ın sayısı 20 bine yükseldi.

Önceki askerî tecrübelerinden askerî operasyonların siyasî çalışmalarla birarada götürülmesinin iyi netice verdiğini bilen Frunze, isyanı bastırabilmek için başka metodlar da kullandı ve halk tarafından reform olarak görülebilecek bazı kararlar aldı.

Sovyetler, Orta Asya'yı işgallerinin ardından oralarda devam eden feodal sisteme, özel toprak mülkiyetine ve vakıflara ilk anda müdahalede bulunmamışlar ama zamanla vakıflara ait geniş arazilere el konmuş, dinî eğitim ve şeriat mahkemeleri yasaklanmıştı. Frunze uygulanan İslâm karşıtı bu siyaseti değiştirdi, dinî okullar ile dinî mahkemelerin yeniden faaliyetine izin verdi, elkonmuş vakıf arazilerini eski sahipleri olan vakıflara iade etti ve Sovyet birlikleri tarafından halka karşı işlenen suçlar ile ilgili soruşturmalar başlattı.

Sovyet birlikleri reform gibi görünen bütün bu hazırlıkların ardından Basmacılar'a karşı harekâta başladılar; harekâtın stratejik temellerini atan Frunze, 1920 Eylül'ünde Türkistan Cephesi Komutanlığı'ndan Güney Cephesi Komutanlığı'na tayin edildi ve Orta Asya'dan ayrıldı.

Kızıl Ordu'nun Basmacı hareketinin son bulduğu 1934'e kadar uyguladığı taktikler genellikle Frunze'nin koyduğu kurallar çerçevesinde olacak ve Enver de Sovyet birlikleri ile çarpışırken aslında hem Frunze'nin askerî plânları, hem de Kızıl Ordu'nun Orta Asya'ya Frunze ile beraber gelen değişik milletlere mensup askerleri ile mücadele edecekti...

Enver'in 4 Ağustos 1922 sabahı hayatını noktalayan son çarpışmasında kurşunları ile can verdiği Sovyet askerlerinin o bölgedeki kumandanı Yakov Melkumov, asıl ismi Hagop Melkumyan olan Karabağlı bir Ermeni idi ve Orta Asya'ya Frunze'nin sevkettiği Kızıl Ordu birlikleri ile gitmişti...

*

Düşenbe'yi alan ve Orta Asya'daki Kızıl Ordu birliklerinin on beş gün içerisinde geri çekilmeleri için Moskova'ya ültimatom veren Enver bu defa bir başka şehri, Baysun'u kuşattı ve bu son teşebbüsü Sovyetler'i Basmacı ayaklanmasını sona erdirmek maksadıyla daha sert tedbirler almaya sevketti.

Moskova yüz bin kişilik yeni bir askerî kuvveti ayaklanmanın en güçlü şekilde yaşandığı Doğu Buhara'ya sevkederken Afgan Emîri

nezdinde de diplomatik girişimler yaptı, Emîr Amanullah Han'ın Enver'e göndermiş olduğu birkaç yüz kişilik birliğin Afganistan'a dönmesi sağlandı ve Enver'e karşı geniş bir takip harekâtına girişildi.

Sovyet kumandanlara göre Enver'in hatası, çete harbine uygun olan Basmacı kuvetleri ile çete faaliyeti yerine cephe harekâtına girişmesi olmuştu. Çetelerle geniş bir alanda ordu yığınağı yapması yanlıştı ve Basmacılar'ın püskürtülmeye başlaması üzerine kurduğu sun'î cephe de dayanaksız kalmıştı.

Türkistan'daki Rus kumandanlar Enver'in daha önce ordu başkumandanlığı yapmış olmasından dolayı sadece cephe harbinden anladığı ve gerilla savaşına önem vermediği kanaatinde idiler. Enver aslında çete taktiğinin yabancısı değildi, Makedonya'da uzun müddet çetelerle mücadele etmişti, üstelik sürgün günlerinde çeteler için bir *elkitabı* yazmaya bile başlamış ama bu taktiği Sovyet birliklerine karşı uygulamamıştı. Sovyet generaller, dolayısı ile tenkidlerinde haklı idiler; Enver çete mücadelesini yakından bilmesine rağmen Orta Asya'da her nedense cephe savaşını tercih etmişti.[351]

Askerî harekât genişletilirken, Sovyet Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin kararı ile Basmacılar arasında Enver'in aleyhinde bir karalama propagandası başlatıldı. Enver'in İngiliz casusu olduğu ve İngiltere hesabına çalıştığı iddiasının yanısıra *Emîr-i Leşker-i İslâm ve Buhara* unvânını kullanmasının ve mektupları ile talimatlarını bu şekilde mühürlemesinin Buhara'da kendi hükümdarlığını ilân edeceğinin ilk aşaması olduğu söylentileri ortaya atıldı. Karşı propaganda bir yere kadar başarılı oldu ve Buhara Emîri Âlim Han'a taraftar Basmacı gruplardan bazıları, Emîr'e rakip gördükleri Enver'e verdikleri desteği çektiler, hattâ bazıları Enver yanlıları ile mücadeleye bile giriştiler ve İbrahim Lâkay, Enver'in gönderdiği bütün yardım taleplerine kulaklarını tıkadı!

Enver, 1922 Mayıs'ının son günlerinden itibaren artık devamlı bir çekilme halinde idi; peşinde sadece Sovyet birlikleri değil, Sovyet ajanları da vardı... Baysun'daki kuşatmayı kaldırıp Düşenbe'ye gerilemeye mecbur oldu ve Düşenbe, Temmuz ortalarında yeniden Kızıl Ordu'nun eline geçti. Naciye Sultan'a 24 Temmuz 1922'de yazdığı mektupta şehri kaybetmesinden *"...Akşam, İbrahim Bey Dâdhâh'dan hat geldi. Ruslar Düşenbe'yi işgal etmişler"* şeklinde kısacık bir cümle ile bahsedecekti.

Kızıl Ordu'nun sağ grubu Haziran'ın ortalarından itibaren Frunze'nin hazırladığı taktik uyarınca küçük gruplar halinde Enver'in Kâfirun'daki karargâhını sıkıştırıyor ve Sovyet birlikleri ilerledikçe Enver daha gerilere çekiliyordu. Zaten aylar öncesinden silâh sıkıntısı çekmeye başlamıştı, o senenin Mart'ında karargâhını Pûl-i Hâkiyân'a taşımış ve beş bin Rus askerine karşı sadece beşyüz tüfekli Basmacı ile mücadeleye çalışmaktaydı:

> "...Türkistan Cephesi Kumandanı'nın bir emrini elde ettim. Bunda dördüncü, beşinci nişancı alaylarından bahsediyor ki bunlar yeni gelmiş olacaklardır. Bir de Buhara'dan çıkmış olan birinci ve ikinci süvari alayları da gelmiş. Maamafih karşımdaki bütün Rus kuvveti âzamî beş bin kişidir. Buna mukabil elimde şimdilik âzamî beşyüz tüfek var. Fakat tedricen artmaktadır ve herhalde inşaallah mahcup olmam" *(26 Mart 1922 tarihli mektubundan).*[352]

Artık hep yürüş halindeydi ama her an birilerinin gelmesini, yardım gönderilmesini bekliyordu. Gelecek olanların arasında diğer Basmacı gruplar yahut Buhara Emîri'nin taraftarları da bulunabilirdi; Afgan Emîri silâh ve mühimmat göndermiş olabilirdi ama kimse gelmedi, eline hiçbirşey ulaşmadı ve Enver'in yorgunluğu ile bıkkınlığının sebebi artık her an yaşanan çarpışmalar değil, sonu gelmeyen yürüyüşleri idi. Kendisi de, askeri de, atları da yorgundu:

> "...Gelen malûmatta, Ruslar'ın Çilligöl ve sonra Korgantepe'yi işgal ettikleri bildiriliyordu. Bunun üzerine Düşenbe cephesinde zaten şimdilik otuz atlı ve üç yüz piyade olan Ruslar'a karşı Hisar askerini ve Danyal Bey'i ...bırakarak bütün mütebâki askerimle Nârek Köprüsü'nden geçip Vahş Deryası'nın şark sahiline geçmeye ve buradan Korgantepe'ye yürümeye karar verdim ve bu suretle şimdi Nârek Köprüsü'ne doğru yürüyüşteyim. Mütemadi yürüyüşlerle askerim pek yorulduğu gibi atlarım da yorgun. Bereket versin ki, Belcivan yeni otuz dokuz at ve yüz çift çizme göndererek yardım etti. Bugün Nâfi Bey'den aldığım hatta imalâthane ve yaralıların Belcivan'a vardığı ve kendilerine çok iyi bakıldığını bildiriyor" *(6 Temmuz 1922 tarihli mektubundan).*

Ama bu sıkıntılı anlarında da yine her tarafa mektuplar yazmaya, talimatlar göndermeye ve yardım istemeye devam etti.

Yanındakilerle yahut yazıştığı diğer Basmacılar ile karşılıklı yeminler ediyor, birbirlerine hatlar gönderiyorlar, bazı gruplardan içerisinde *"Seni kendimize padişah bildik"* meâlinde ifadelerin geçtiği mektuplar alıyor, bu gibi sözlerden hâlâ memnuniyet hissediyor, hattâ Buhara Emîri de *"Biraderim"* diye başlayan nâmeler yollayınca daha da bir seviniyor, kendisi ile beraber olanlara teşvik maksadıyla unvanlar dağıtıp pâyeler veriyor, o taraflarda muhatabı yüceltme belirtisi olan çapan hediye etme âdeti uyarınca yanındaki Basmacı kumandanlara sık sık çapan da giydiriyordu ama

netice sadece bir hiçten ibaretti!

Naciye'ye gönderdiği mektuplarda o bölgeye mahsus kelimeleri ve ifadeleri gittikçe daha fazla kullanır olmuştu. *Mektup* yerine *hat* diyor, *kendisi* değil *özü* diye yazıyor; *maslahat kılmak, amel vermek, mektubun deymesi, hat gelmesi, dâdhâh kılmak, amel vermek* gibi kavramlara sık sık yer veriyordu. Ümitsizliğe düşmemek ister gibi idi ama özellikle son haftalarda yazdığı mektuplarında kızgınlık ile ümitsizlik biraradaydı ve yazı üslûbu da bozulmaya başlamıştı.

*

Bütün bu mücadeleler, çarpışmalar, yenilgiler ve geri çekilmeler arasında Naciye'sini yanına, yani Orta Asya'nın dağlarına çağırmayı ihmal etmiyor, beraber olmanın hayallerini kuruyor, bazı günler de Naciye'nin gelmek üzere olduğunu düşünüyordu:

> "...İnşaallah ilkbaharda vaziyet iyileşirse geleceğini bana vaad ediyorsun değil mi? Bu fakir fakat öz ecdâdının yurduna gelirsen seni bunlar başlarında taşıyacak ve bunların sultanı olacaksın. Ben de sende aradığım istinadgâhı bulacak ve bütün dünyanın ayaklarına kapandığını görüp sevineceğim" *(28 Ocak 1922'de yazdığı mektuptan).*

> "...Âh Naciye! Bilsen seni ne kadar istiyorum. Gel, bu dağlarda, bu halk içinde seni sultanları diye başlarında taşıyacak bu adamlar içinde beraber yaşayalım. O Avrupa'nın, İstanbul'un mülevves hayatından uzak bulunalım. Gel, gel de hayatımı parlat, beni yaşat, bana ruh ver! Seni öper, öper, öper, sonra ...Şu anda vücudumun her zerresi uyanmış seni istiyor. Allah acaba bu azâbın mükâfatını yakında verecek mi?" *(7 Mart 1922'de yazdığı mektuptan).*

> "...Naciye! Artık gel, gel de buralarda yalnız ikimiz yaşayalım. Sana, Hindistan ve Afganistan'da olacak istikbali düşündükçe o kadar müteheyyiç oluyorum ki yanında bulunup da sana olan hürmeti görsem. Sen şarkın yegâne sultanı güzel ve azametli sultanısın. Bu bîçare Enverin'i sev ve ona sadık kal olmaz mı? ... Bu sabah artık dağlar arasındaki müstahkem bu vadiden ayrılmaya karar verdim. Fakat doğrusu bu kayaları senin kadar benimsemiştim. Belki de ..... bu şark yurtlarında ilk hakiki serbestîmi burada hissettiğimden böyle bu dağlar arasını sevdim. Bu yalnız kartallara mesken olan kayalar arasında inşaallah geldiğinde seninle birlikte gezer mevcudiyetimizi, yalnız birbirimizin olduğumuzu doya doya anlarız" *(12 Mart 1922'de yazdığı iki ayrı mektuptan).*

> "...Sevgilim, âh! Bari ben böyle yüksek dağlar, kayalar arasında yatarken sen hiç olmazsa orada Almanya'nın serin yerlerinde istirahat etsen. Âh! Yoksa istirhamımı kabul ile yolda bulunarak Bahr-ı Ahmer'in kızgın havası içinde vapurda ve Hindistan'ın yakıcı güneşi altında yelpazelenmeye mi çalışıyorsun?" *(6 Temmuz 1922'de yazdığı mektuptan).*

Naciye Sultan'ın Enver'e yazdığı ve bugün elimizde olan az sayıdaki mektubunda, bu ısrarlı davetlere verdiği herhangi bir cevaba rastlanmıyor. Ama, Enver'in kardeşi Kâmil Bey, Grünewald'dan 18 Nisan 1922'de o sırada Kâfirun'daki karargâhta bulunan ağabeyine gönderdiği mektupta Naciye Sultan'ın Kâbil'e gitmeye karar verdiğini müjdeliyor ve Kafkasya yolunun açılmasından sonra yola çıkabileceklerini yazıyordu:

> "...Efendimiz (Naciye Sultan) başladığınız büyük mücadelede size can ile, baş ile yardım etmeye karar vermişlerdir. Sultan Efendi'nin bu kararı ne kadar ulvî hislere istinad ettiğini bildiğim için pek bahtiyarım. Ağabey, inşaallah efendimizi ve evlâdlarınızı ben bizzat tâ Kâbil'e kadar getirip size teslim edeceğim ve bu benim en büyük bir bayramım olacak! Cenâb-ı Hak'tan niyâz ederim ki, o zamana kadar Kafkas yolu bizim için açılmış olsun, Hind üzerinden gelmeye mecbur kalmayalım".[353]

Naciye Sultan çocukları, yani iki kızı ve henüz birkaç aylık olan oğlu ile beraber Almanya'dan kalkıp Afganistan'a gitmeye hakikaten karar vermiş mi idi; yoksa Kâmil Bey *'yolların açılması'* şartına bağlı olan bu ifadeleri ağabeyini bir anlığına olsun sevindirip ferahlatmak için mi yazmıştı, bilmiyoruz.

*

Enver mücadeleler, hasret dolu bekleyişler ve heyecanlar arasında ihmal etmediği bir âdet daha edinmişti: Eski senelerden, tâââ Dünya Harbi'nden önceki günlerden itibaren dağda, kırda, şehirde, nerede olursa olsun, topladığı bir demet çiçeği mektup ile beraber zarfa koyarak Naciye'ye göndermek...

> "...Cicime iki gece benimle beraber yatmış olan gülü de gönderiyorum. Eğer dudakların ona temas ederse benim dudaklarımı hissedeceksin. Âh! Naciye ne olur, ben şu kurumaya mahkûm, bununla beraber saadetten pembeliğini muhafaza eden gül kadar bahtiyar olamıyorum" *(27 Ekim 1921 tarihli mektubundan).*

> "...Öğle namazını kıldım ve oradan çiftlikte yeni çıkan kır çiçeklerinden topladım. Öptüm, sana gönderiyorum. Âh! Bunlar ne bahtiyar ki, senin dudaklarını öpecekler" *(4 Şubat 1922 tarihli mektubundan).*

> "...Bu işler arasında Naciyem'e Hâce-i Pâk'ta topladığım çiçeğe elimle bir mahfaza yaptım. Camını harita mahfazasının şeffaf

yerinden kestim. Sonra bir deriden küp yaptım. Gece yarısına kadar misafirlerin ve işin bıraktığı zamanda çalıştım. Artık küçük mektep çocuklarının işi gibi pek muntazam olmadı fakat herhalde sence belki hoşuna gidecektir. Sonra da beş aded de Buhara altını ile tezyîn ettim. Bu gece beraber yatacağım ve ilk postaya kadar koynumda kalbim üstünde taşıyıp sonra sana göndereceğim" *(7 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

"...İşte rûhum! Bu sırada senin için topladığım mini mini zayıf sarı kır çiçeklerini öpüp sana gönderiyorum. Bunlar tercüman-ı hissiyâtım olsun. ...Etrafı görüp araziyi iyice tanımak istediğimden atıma binip şimal tarafındaki sırtlara çıktım. Âdetâ beygirim belli belirsiz olan keçi yolundan tırmandı. Karlı sırtta etrafı görüp döndüm. İnişte kokulu sarı çiçeklerle bezenmiş bir yere geldik. Hemen indim. Mendilimi bu çiçeklerle doldurdum. Kokusu hoşuma gitti. Çadırıma geldikte bunları baskıya koydum. İlk posta ile sana göndereceğim. İnşaallah kokularını muhafaza ederler de sana bu vahşi yerlerden Enverin'in selâmını getirirler" *(9 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

"...İşte efendiciğim, hemen şu satırları yazarak mektubumu kapatıyorum ve içine hergün sana topladığım buranın yabani çiçeklerinden maâdâ kaç gecedir altında yattığım karaağaçtan kopardığım ufak bir dalı leffediyorum" *(25 Temmuz 1922 tarihli mektubundan).*

Gönderdiği kır çiçekleri bugün elimizdedir, bir kısmı doksan küsur sene önce kondukları zarfların, bir kısmı da Naciye Sultan'ın yaptırdığı çerçevelerin içerisinde başı eğik bir âşığı andırırcasına bekleyen bu kurumuş çiçekler Enver'in Naciye'ye olan aşkını ve hissettiği hasreti hâlâ fısıldar gibidir.

*

Giriştiği zoraki macera bitmeyen bir koşuşturma gerektiriyordu, her an yeni bir mücadeleye ihtiyaç gösteriyor ve ardarda hayatî tehlikeler getiriyordu ama bu macera Enver için başarılı olabilmek, Naciye'sinin yanına muvaffak şekilde dönebilmek demekti.

Yalnız kaldığı anlarda hayâlinde sadece Naciye vardı, bunu mektuplarında da ısrarla tekrarlıyordu ama âh arada bir hissettiği ve ruyalarına kadar girmesine bir türlü engel olamadığı o kıskançlık hissi, nöbeti andıran o geliş-gidişler!

"...Asıl benim kalbimi donduran, gece gördüğüm bir ruya! Yazmak istemiyorum. Fakat yazacağım. Berlin'e gelmişim, sana bir baskın olsun diye bir otele indim. Aşağı indikte otelin musiki odasında piyanoya dayanmış seni görmeyeyim mi? Şaşırdın, sıkıldın, burada bulunmanın sebebini söylemedin. Biraz geçince beş altı erkek geldi. Meğer onlar senin davetlin imiş. Yandaki odaya geçtiniz. Siz şezlonga uzandınız. Onlar etrafınızda size dalkavukluk edip duruyorlardı. İçlerinden birisi size pek yanaşıyordu. Ben kenarda hırsımdan ağlamaya başladım. Fakat seni mahcup etmemek için bekledim. Nihayet misafirler gidip sen o adamla öbür odaya geçince ben geldim. Onu boğazından tutup attım. Fakat sen bunun üzerine darıldın. Ben ağladıkça sen surat edip yaptığım işten dolayı benden istizahta bulunuyordun. Ey sevgilim! Artık bu halde uyandım ve bir daha uyuyamadım. Artık bu ruyayı tefsir etmeyeceğim. Fakat benim girdiğim hali düşün, bugün bütün gün beynim bilinir değil. Akşamki kar fırtınası belki dünya buz kesilse yine beynime kâr etmiyor.

Âh Naciye! Sakın, Berlin'in o fena hayatına girmesen. Düşün ki sen Osmanlı prensesi, bâhusus Naciye Sultan'sın. Beni, seni, yavrularımızı düşün. ....na veya .....ne benzeme.[354] Naciye! Düşün ki ben gelince yüzüme bakacaksın. Sonra beni görecek o adamlara karşı beni hakaret içinde bırakma. Of! Ne söylüyorum. Sen meleksin, sen dünya yegânesisin. Böyle fena fikirler neden bana geliyor? Artık seni öper, yavrularımı kucaklar, susarım" *(7 Şubat 1922 tarihli mektubundan).*

Hemen her erkeği arada bir yoklamadan edemeyen bu his, Enver'in mektuplarında zamanla daha fazla yeralmaya başladı ve Enver, çok uzaklardai Naciye'sine sık sık sık *sadakatten* bahseder oldu.

"...Seni bütün rûhumla kucaklar, öper, yavrularımla birlikte Allah'a emanet ederim. Naciye, inşaallah beni unutmaz bana sadık kalırsın. Yoksa hepimizin hayatı zehirlenir rûhum" *(7 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

"...muvaffakiyetsizlikle gelince bilmem beni nasıl kabul edersin. Çok muvaffak olmak lâzım. Naciye! Sizden ümidim sen de beni sev, sadık kal. Ben yalnız seninim, yavrularımı öp" *(12 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

"...Naciyeciğim seni sever, öper, kucaklar, hepinizi Allah'a ısmarlarım. Beni düşün ve sadık kal. Âh! Bilirim bu sözlere kızarsın. Fakat ne yapayım, sana olan şiddetli aşkım, merbutiyetim böyle saçmalar ettiriyor. Yavrularımı öp ve beni unutturma. Ya en yeni cinsini, ismini bilmediğim yavrum!" *(13 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

"...Âh! Rûhum beni sev, beni daima düşün senin [için] çarpan kalbimi, ağlayan gözleri unutma. Bana sadık kal. İnşaallah yakında görüşür, bahtiyar oluruz. İşler herhalde iyi olacaktır. Yavrularımı öp" *(14 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

"...Seni kucaklar, öper, Hüdâ'ya emanet ederim. Yavrularımı da öp. Bana sadık kal ve hepiniz beni unutmayın. Böyle fena bir

muhitte her an sizi düşünen ve yalnız senin için çarpan bir kalbin senin her hareketini tarassud ettiğini unutma. Beni sev ve sakın başkasını sevme ve sadakatini bozma rûhum" *(19 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

"...Seni tekrar tekrar öper, kucaklar, yavrularımla birlikte Allah'a emanet ederim. Bana sadık kal ve beni öp, sev. Çünki dünyada benim herşeyim sensin. Sensiz ben yaşayamam ve sana da yalnız ben ve tamamiyle malik olmak isterim. Aksi halde mahv muhakkaktır" *(25 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

"...Sen benim için dua et ve yavrularım dua etsin. Herhalde sizlerin masum kalbinizin teveccühü müessirdir. Âh! Naciye beni unutma sev ve sadık kal. Düşün ki yalnız seni düşünen ve dünyayı yalnız seninle güzel görecek birisi uzaklarda senden sadakat ve muhabbet dileniyor. Seni kucaklar, öper, yavrularımla birlikte Hakk'a emanet ederim..." *(2 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

"...İşte sevgilim, bu gece de yine seninle yalın kat yorgan parçasına uzanacağım. Acaba sen ne yapıyorsun? Beni düşünüyor musun? O maraz arkadaşın olan .....ı[355] seni nerelere götürüyor? Âh! Naciye bana ve sana ve yavrularımıza acı, beni sev ve sadık kal. Birbirimizin yüzüne baktığımızda saf kalbindeki bir leke bulunmasın. Benim yegâne mevcudiyetim, dünyada emelim, sevgilim sensin. Senin kıymetine değecek halel hem seni hem beni hem de yavrularımızı mahveder. Neyse, yine saçmalamaya başladım..." *(5 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

"...Sen müteessir, mahzun olmasan, her okuyuşumda sözlerinden ziyade senin masum çehrenin irâe ettiği teessür beni boğuyor, öldürüyor. Rûhum, artık fazla yazmayacağım. Yeni iltifatnamelerine intizâren yavrularımla birlikte Tanrı'ya emanet eder, hepinizi öperim. Naciyeciğim beni sev, sadık kal, acı bana" *(8 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

"...İşte rûhum, bu gece de böyle elbise ile -zaten her gece böyle- yatağa girip senin hayâlinle yatıyorum. Hüdâ'dan senin ve yavrularımın saadet ve iyiliği ve senin bana sadık kalmanı niyaz eylerim..." *(9 Şubat 1922 tarihli mektubundan).*

"...Sen şarkın yegâne sultanı güzel ve azametli sultanısın. Bu bîçare Enverin'i sev ve ona sadık kal olmaz mı? Yavrularımı öper, Hüdâ'ya emanet ederim" *(12 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

"...Âh! Naciye, beni seviyor musun? Bana sadık mısın? Seni buselerimle boğar sonra canını yakarım. Beni sev ve öp Naciyeciğim. Yavrularımla birlikte Hüdâ'ya emanet ederim. Rûhum efendiciğim" *(27 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

"...Bugün yine seni düşünerek, öperek yatağıma giriyorum. Acaba düşünmediğim zaman var mı? Yavrularımı öp ve beni unutma, sev ve sadık kal Naciye!" *(5 Nisan 1922 tarihli mektubundan).*

"...Âh Naciye, bazen öyle bıkıyorum ki herşeyi bırakarak yalnız senin ve çocuklarım için yaşamak isterim. Beni çok öp, ve sev, ve sadık kal. Seni ve yavrularımı Hüdâ'ya emanet ederim" *(18 Nisan 1922 tarihli mektubundan).*

"...İşte rûhum, böylece yine gece oldu. Bütün gün çalışan iki kırlangıç yatağımın üzerinde bir yuva yaptılar. Onların birbirlerine olan nevâzişkâr cıvıltıları içinde seninle birlikte yatağıma uzanıp yine kapanan bugünlük sahifesini unutmaya çalışıyorum. Beni öp, sev ve sadık kal, yavrularımı öp, Naciyeciğim!" *(22 Nisan 1922 tarihli mektubundan).*

Etraftan bir ara bazı dedikodular gelmiş olacak ki, bir mektubunda Naciye'sini emanet ettiği kardeşi Kâmil Bey'in bazı yardımlarına artık lüzum kalmadığını söyleyecek ama yine kendi kalbini suçlayacaktı:

"...Kimler bilir, cicim ben bu satıları yazarken kaçıncı uykudadır. Hamdolsun o eski asabî rahatsızlık geçmiş olduğundan artık bu zamanda yardım için kimsenin seni rahatsız etmemekte olduğunu ve Kâmil'in de lüzumsuz dediye-koduya sebep olan geceyarısı yardımlarına hâcet kalmadığını kaviyyen tahmin ediyorum. Rûhum! Âh benim bu fena kalbime bilmem nasıl söz geçireceğim" *(27 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

*

Enver, Berlin'de yayınlattığı ve sık sık yazdığı Lîvâyü'l-İslâm Dergisi'ne, 1922 Nisan'ının sonunda iki ayrı makale gönderdi.

Derginin ikinci sene serisinin 1 Ağustos 1922'de çıkan 11-12 numaralı sayısında birinci sayfadan imzasız olarak yayınlanan ama Enver'in kaleminden çıktığı hemen belli olan ilk makalenin başlığı *Bolşevikler'in Kafkasya ve Türkistan'ı İstilâsı ve Enver Paşa* idi. Makalede hem Kızıl Ordu'nun, hem de Müslüman askerlerden teşekkül edecek bir *Yeşil Ordu*'nun Anadolu'nun yardımına gitmesinin düşünüldüğü anlatılıyor ama Bolşevikler'in bu birliklerin geçişinin sağlanmasını Azerbaycan'ı işgal bahanesi olarak gösterdikleri söyleniyor ve işgalin *Anadolu'daki başkaldırıyı idare edenlerin,* yani Mustafa Kemal ile arkadaşlarının Ruslar'ın arzusunu yerine getirmeleri ile hayata geçirildiği iddia ediliyordu.[356]

Bu iddia, Millî Mücadele'nin başındaki kadrolara muhalif çevrelerin günümüzde de sık sık tekrarladıkları *Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyetler'in Azerbaycan'ı işgaline göz yumduğu, hattâ kolaylaştırdığı* şeklindeki suçlamaların başlangıç noktası idi ve bizzat Enver Paşa tarafından ortaya atılmıştı.

Makalede daha sonra Bolşevikler'in Müslümanlar'a yaptıkları baskılara son verilmesi için Bolşevik liderler nezdinde girişimlerde

bulunan Enver'in netice elde edemeyince Basmacılar'a katılmaya karar verdiği ve derginin bir muhabirinin Doğu Buhara'da meydana gelen hadiseleri yakından takip ettiği söyleniyordu.

Sözü edilen *muhabir* bizzat Enver idi ve Livâyü'l-İslâm'ın aynı sayısında *"Şarkî Buhara Vekayîi"* başlığı ile ve yine imzasız olarak çıkan diğer yazısında Doğu Buhara'daki mücadelenin 1922 Ocak'ından Nisan sonuna kadar olan safhasını kendi görüşü doğrultusunda yazıyordu.

Enver, yazısında Basmacılar'dan *mücahid* diye bahsediyor, onbinlerce mücahidin kendisine katıldığını söylüyor, Düşenbe'yi Rus işgalinden kurtaran mücahidlerin Rus birliklerini devamlı şekilde ric'ate zorladıklarını ve hemen her cepheden zafer haberleri geldiğini anlatıyordu. Enver Paşa'nın kaleme aldığı son makale olan bu yazı bir propaganda bildirisi gibi idi ve sonunda Enver'in bizzat çizip ayaklanma bölgelerini de gösterdiği bir Orta Asya haritası da vardı.[357]

*

Bu iki yazının yayınlandığı günlerde, Enver'in Orta Asya macerası yahut hayâli artık nihayet bulmak üzere idi ve makalelerin yayın tarihi ile Âbıderyâ köyündeki kanlı ölümün herşeyi noktalaması arasında sadece üç gün vardı!

Yanında kalan az sayıdaki Basmacı ile dağlara çekilirken etraftaki diğer Basmacı gruplarla temas imkânı arayan, bazen kışlaklarda, bazen de açık havada bulabildiği ağacın altında geceleyen Enver, Naciye'ye herşeyi yine günügününe yazmakta idi. Ruslar'ın Düşenbe'yi tekrar ele geçirmelerinden işgalden on gün sonra, 24 Temmuz'da haberdar olmuştu ve altında yattığı karaağaç, ona İstanbul'da Naciye ile geçirdiği güzel bir ânı hatırlatmıştı:

> "...Bu gece[yi] yıldızları sayarak oldukça büyük bir karaağacın altında geçiriyorum. Âh! Naciye, bilsen, şöylece seninle Kuruçeşme'deki sarayımızın köşkünün yukarısındaki karaağacın dibini hatırladım" *(24 Temmuz 1924 tarihli mektubundan).*

Ardarda uğradığı kayıplar, Ruslar'ın durmadan ilerlemeleri ve Afgan Emîri'nin daha önce gönderdiği Afgan askerlerini Moskova'nın baskısı ile geri çağırması bile yeni arayışlar içerisine girmesine engel teşkil etmemekte idi. Buhara Emîri'nin cafcaflı ifadelerle dolu mektupları ve verdiği göstermelik unvanlar da artık bir işe yaramıyor, Emîr yanlıları bu sözler ile unvanları pek ciddiye almıyorlardı. Enver, 4 Mayıs'ta Emîr'e bir ültimatom gönderdi ve Emîr kendisini naip tayin ettiğini açıkça duyurmadığı takdirde herşeyi bırakıp gideceğini söyledi ve *"İbrahim tahtını sana geri versin bakalım!"* meâlinde ifadeler kullandı:

> "Sevgili Naciye! Güzeller güzeli arslancığım!
> Bugün öğleden evvel cicime olan maruzatımı Kâbil'e gidecek olan Dervazlı Hoca Binbey Dâdhâh'a verdim. Kendisini Buhara Emîri'ne son ültimatomumla gönderdim. Bunda ya bütün salâhiyeti niyâbeten icra etmemi müş'ir açık bir ariza vererek tayin eder, yahut da İbrahim Bey'e işi bırakır çıkar giderim. İbrahim seni tahta geçirsin dedim. Rûhum! Artık hakikaten işi tayin zamanı geldi. Çünki, İbrahim'in muhiti fesat ve fitne ile askerlerimi dağıtmaktan çekinmemektedir..." *(4 Mayıs 1922 tarihli mektubundan).*

Kendisi farkında mı idi bilmiyoruz ama bütün bu arayışlar, çabalar ve mücadeleye devam azmi artık sadece uzatmaların oynanmasından ibaretti ve mantık dışı çarelerden bile medet ummakta, meselâ 14 Temmuz'da İngilizler ile müzakereye çalıştığından bahsetmekte ve Naciye Sultan ile çocuklarından dua etmelerini istemekteydi:

> "...İşte Naciyeciğim, bura hayatında mühim bir tahavvül olan şu tebeddülü sana yazarken senin bura İslâm kitlesi için dua etmeni ve yavrularımın mâsum kalpleriyle dua etmesini ve inşaallah herhalde nusratın İslâm'a nasib olacağını kaviyyen ümidle seni öper, okşar, Hüdâ'nın birliğine emanet ederim" *(14 Temmuz 1922 tarihli mektubundan).*

Benzer bir tuhaf girişimden, Enver'in bir yaş küçük amcası Halil Paşa da bahsediyor ve hatıralarında o günlerde Enver'den bir talep geldiğini ve Kafkasya'ya geçerek hemen bir ihtilâl çıkartmasını istediğini ama kabul etmediğini yazıyordu:

> "...Bu çekiliş günlerine tesadüf eden günlerde, Enver'in mahrem vasıta ile bana gönderdiği bir haberde Ruslar aleyhine harekete geçeceğini ve benim de derhal Kafkasya'da ihtilâl çıkartmamı tavsiye ediyordu. Bu habere fevkalâde canım sıkıldı. Neticesi hiçe müncer olacağına kanî olduğum bu işe Enver'in bu kadar vakitsiz başlaması, beni şahsen üzdü. O tarihte Türkiye'nin yegâne yardımcısı olan Sovyet Rusya ile Türkiye'nin irtibat yolu demek olan Kafkasya'da ihtilâl hareketleri tertip etmekliğim ise, senelerce açılmasını temine çalıştığım bu yolun kapatılmasından başka bir mânâ ifade etmezdi. Ben, Türkiye'nin menfaati nâmına bu hafifliği yapamazdım".[359]

*

Geçici zaferler, bozgunlar, geri çekilmeler ve yaşanan bütün üzüntüler arasında hayal kurmayı ve kurduğu hayalleri Naciye'ye günü gününe yazmayı hiç ihmal etmiyordu..

Hâce-i Pâk Kışlağı'ndan 1922'nin 5 Mart'ında kaleme aldığı

uzun mektup böyle idi; sadece hayallerini, hasretini ve yine herşeyi Naciye'si için yaptığını yazıyordu. O sırada altı yaşında olan büyük kızı Mahipeyker'i Afgan veliahdı ile nişanladığını, Naciye'nin de Kâbil'deki nişanda olduğunu düşünüyor, sonra Naciye'ye *"Gel"* diye sesleniyordu. Naciye yanında olduğu takdirde vahşi kovuklara en muhteşem sarayları konduracak, tatlı anlar yaşayacak ve dünyanın pisliklerle dolu hayatından kaçabileceklerdi:

"...Bilmem bugün sen düşünüyor musun? Ben tam seni koltuğuma alarak haclegâhındaki tahtına götürdüğüm anda saat öğleden sonra dörde doğru şu ufacık kışlağın ufak mescidinin yanındaki mihmanhanenin arkasındaki taşlığa tırmanarak bir taş üzerine oturup garba, sana doğru, önümde yükselen yalçın kırmızı kayaları ve onların arkasındaki bir kat daha yükselen karlı, yer yer kirlenmiş dağları nazarlarımı dikmiş düşünüyorum. Bu hayatımın en tatlı anını sevgilim senden uzak, aramızda aylarca süren dağlar, çöller bulunan bu illerde garip, bîçare bir halde geçirirken seni derin pek çok derin bir aşkla sevdiğimi anlıyorum. Bugün tamamiyle hükmediyorum ki bugün şu vahşi kayalıklar arasında yirmi beş mükerrer ateşli tüfekle şu şarkın Tacik denilen Farisî tekellüm eden halkından tut da aslı Türk olan Lâkay denen Türkmen, Mirka serpintisinden ibaret bir avuç adamla bin müşkilât içinde Rusya'ya meydan okurken bunları hep senin için, sana lâyık olmak için daha doğrusu sana lâyık olduğumu âleme göstermek ve sen de benden bahsederken bir hicap değil belki azıcık olsun bir fahr duyman için hareket etmekte olduğumu anlıyorum. Ben böyle düşünürken yer yer yeşermiş zemin üzerinde taşlar arasında beni seyreden sarı kır çiçekleri de sanki benim hüsranıma iştirak ediyorlarmış gibi mahzun büzülmüş, boyunları bükülmüş bana bakıyorlardı. Senin [için] bunlardan birkaçını topladım, öptüm, sana gönderiyorum. Bu senelik sene-i devriye-i izdivacımız hediyesi de bunlar olsun. Bunları sana bu posta ile takdîm edeceğim. Buhara altınlarından yapılmış çerçevenin içine koy ve benim şu mahzun ânımı hatırla.

Âh! Naciye beni sev, ben pek bîçare ve öksüzüm. Senin müşfik muhabbetin olmazsa ben yokolurum. Âh! Bilsen bugün neler düşündüm. Güzel Mahipeyker'imi gözönüne getirip şimdi altı yaşında, kocaman bir sultan olduğunu gördüm. Sonra onu Kâbil'de Afganistan veliahdına nişanladım. Sen Kâbil'e geldiğinde nişan merasimi oldu. Daha neler neler. Âh Naciye! Gel, gel bu iptidâî yerlerin vahşi kovuklarında sana en muhteşem sarayları konduralım içinde seninle en tatlı anlarımızı yaşayalım. Dünyadan, dünyanın o mülevves hayatından kaçalım.

Âh! Bilsen seni koltuğuma alıp sonra kollarım arasında sıkacağım an emin ol ki geçen aylardan çok tatlı olacaktır. Ben şimdi bunu düşünerek yaşıyorum. Ya sen rûhum?

Naciyeciğim! Bugün hayatımın en talihli günü olduğundan Baysun hareketinde bugüne tesadüfü büyük bir hâl-i hayr addettim. İnşaallah muvaffak olacağım. Âh sen gel! Yalnız gel! Her yerde sana lâyık olduğun mevki hazırdır. Bilmem şu anda ne yapıyorsun? Ben şimdi Kâbil'e Buhara Emîri'ne hat götüren adamlara Fatiha verdikten sonra seninle yalnızım.

...Neyse, işte Naciyeciğim! Gün böyle hüzün içinde geçti. Şimdi yine bu kuru döşeğimde o Nişantaşı'nın müreffeh mükemmel döşenmiş odasını düşünmeyerek fakat yalnız seni, senin melek vücudunu düşünüp iştiyâkla sana sarılıp kürkümün içine büzüleceğim. Âh! Ya sen ne yapıyorsun acaba? Yok, hiç böyle anda seni bir melekten başka bir sıfatla tasavvur, tahayyül etmek bana nasip olmasın" *(5 Mart 1922 tarihli mektubundan).*

Bütün bu hayalleri kâğıda dökmesinden iki hafta sonra, 18 Mart'ta Naciye'nin bir mektubunu aldı. Bu, Naciye'den sekiz ay boyunca gelen ilk mektuptu, artık memnuniyetinin ve hayallerinin hududu yoktu:

"...Bilir misin? Bugün ne kadar beni sevindirdin. Dünyaları, bunlardan daha kıymetli olan seni görmüş, bulmuş derecesinde sevindim.

Âh! Rûhum, düşün, tamam sekiz ay oluyordu ki senden hiç haber alamadımdı. Artık hele son canlı cenazeye dönmüştüm. Hissiz, ruhsuz dolaşıp duruyordum. Bugün postamı kapayarak gönderdimdi ki ...içeri girdi ve bir beze sarılı zarf verdi. ...Hemen, gayr-ı ihtiyari bezi açtım. Bir de içinden üzerinde imzan da olan zarfı görünce yine çocuk gibi gülmeğe, sevinmeye başladım. Asabi, gayr-ı muntazam parçaladığım zarfın içinden fırlayan kâğıdı titrek ellerimle açtım. Asabiyetten soğumuş ellerimin arasından kalbinin hararetini hissediyordum.

Ah, Naciye! Hiç değişmemişsin. Beni yine aynı muhabbetle sevdiğini duyuyorum. Bana kısaca olan *'Enverciğim'* hitabın herşeyi, kalbinin en derin köşelerini gösteriyor. Âdetâ gözlerinin içini okuyorum. Of! Naciye! Beş vakit namazda olan temennimi Hüdâ kabul etmiş, sen beni yine seviyorsun ve bana sâdıksın.

Naciyeciğim! Fakat, mektubunu okudukça o kadar müteessir oldum ki, beni gelecek diye bekleyen sen ve yavrularım bu kadar aydır intizarda kaldınız. Sevgilim, şimdi ben size sabırsızlıkla intizar ediyorum. Bilmem Allah niye bizi böyle ayırdı. Bence birbirimizi çıldırasıya sevmek ve sonra bu şiddet-i aşkla artık birbirimizden ebedî ayrılmayacak, ikimizi birleştirmek için böyle yapmış olacaktır.

...Naciye! Naciye! Benim için çıldırmak işten bile değil. Âh! Evet, bana ne desen hakkın var. Senden bu kadar ayrı bulunan bu bîçare Enver'in doğrusu mücrimdir. Fakat hep bunları senin için ihtiyar ettiğimi bilirsin değil mi? Hiç olmazsa bu ukubete mazhar

olmak için kâfi gelmez mi? Âh! Cicim, yaz, uzun yaz da tekdir et, darıl. İçindekini eğer bana dökmezsen kime söyleyeceksin veya söylüyorsun? Bak, ben sana uzun hem de çok uzun herşeyi yazıyorum bir taneciğim. Âh! Sana ne kadar yazsam yine herşeyi söylemiş olamıyorum. Vücudumun her zerresinin iştiyâkını, sana ihtiyacını anlatmak için bilmem ne kadar yazmak lâzım.

Naciye! Senin mektubunun arkasından Mahipeyker'in Almanca mektubunu okudum. Âh! Yavrum kimbilir ne güzel olmuştur. Âh Naciye! Getir, onları da getir ve gel. Yoksa ben herşeyi bırakarak, herşeyden vazgeçerek geri döneceğim. Artık hiçbir emel ve maksad için yaşamayacağım. Yalnız senin bir kölen gibi yaşayacağım. Fakat bilmem bu sana kâfi [mi]? Beni o kadar sevecek misin? O vakit benim hiç kıymetsiz, ehemmiyetsiz bir adamdan farkım ne olacak? Âh Naciye, beynime birbirine zıt o kadar fikirler geliyor ki bunların taarruzu içinde yine hissiz makine gibi kalıyorum. Bakalım böylece nereye varacak?

Sevgilim, sevincim o dereceyi buldu ki, artık yanımdakilere senden, yavrularımdan bahs ile gülüyor, seviniyoruz, çocuk [gibi] yerimde duramıyorum. Mektupları getiren Buhara Emîri'nin adamlarından Abdülhakîm Toksabay'a güzel bir cübbe ile bir at hediye ettim. Artık herkes şenlik olsun, yani gülüp oynasın diye emirler veriyor. Yavrumun gelmesi meserretine iştirak ediyorlardı.

...Bu gecelik artık seni ve yavrularımı ve hele mini mini arslanımızı kucaklar, müsterih olarak - bu da söz ya - bilâkis kalbim daha ziyade iştiyâkla çarparak yatağa girdim".

Ama, artık günleri şaşırmaya başlamıştı. Meselâ, 24 Şubat 1922 tarihini koyduğu mektubunda *"Bugün ayın yirmi dört veya yirmi beş olduğunu bilmiyorum. Fakat böyle sıra tarih koyuyorum"* demekte, üzerine 16 Mart yazdığı bir başka mektubunda da *"Artık günleri de şaşırdık. Hesabımızca bugün 13 Mart olacak. Fakat, Rus 16 diyor"* diye yazmaktaydı.

*

Enver'in gurbet günlerinin en dramatik safhası, Batum'dan Tiflis ve Bakü yoluyla Orta Asya yolculuğuna çıktığı gün, yani 29 Eylül 1921'de Berlin'de dünyaya gelen üçüncü ve son çocuğundan aylarca haber alamaması, erkek mi yoksa kız mı olduğunu bile çok sonraları öğrenebilmesi idi.

Ailesine hayli düşkündü, gençliğinin en parasız senelerinde bile maaşının önemli bir kısmını ailesinin ihtiyaçlarına sarfetmiş, annesine, babasına ve kardeşlerine her zaman yakın alâka göstermiş, evlenip baba olmasından sonra bu alâkayı daha güçlü şekilde karısına ve çocuklarına hasretmişti. Sürgününün sahte isimler kullanmak, hattâ gizlenmek zorunda kaldığı zor günlerinde aklı-fikri hep karısı ile iki kızında idi, maddî bakımdan en sıkıntı çektiği anlarda

bile onlara hediyeler göndermenin yolunu arıyordu...

Çocuklarına böylesine düşkün olan Enver'in Batum'dan Orta Asya yolculuğuna çıktığı gün Almanya'da üçüncü çocuğu dünyaya geldi, bir erkek evlâdı oldu ama çocuğun sağ-salim doğup doğmadığını bilmemesi bir tarafa, cinsiyetinden de ancak aylar sonra haberdar olabildi ve çok daha büyük bir hüzün yaşadı: Oğlunu hiç göremedi, hattâ çocuğa *Ali* isminin konduğunu bile öğrenemedi!

Naciye Sultan'ın, Enver'in isim göndermesine imkân bulamaması üzerine çocuğa bu adı vemesinin sebebi Enver'in Ali Süavî'ye duyduğu hayranlıktı. Enver, *Ali* ismini gençlik senelerinden itibaren kendine sık sık müstear ad olarak almış, bir ara *Süavi* yahut *Ali* olmuş, sürgün senelerinde de sadece *Ali*'yi kullanmıştı ve hiç görmediği oğlunun ismi de bu yüzden Ali oldu.

Enver'in hamilelik günlerini Berlin'de geçiren Naciye Sultan'a Moskova'dan ve Batum'dan gönderdiği mektuplar da hep merak ifadeleri ile dolu idi:

"...Âh! Naciyeciğim, yine hayâlâta dalarak cicimin âfiyetini sormayı unuttum. İnşaallah üçüncü mini mini ile şimdilik bir olarak âfiyetin devam eder" *(19 Şubat 1921 tarihli mektubundan).*

"...Âh! Rûhum! İşte, yine seninle yalnızım. Fakat ne olur hayalin yerine sen beraber olsan. Acaba şimdi ne yapıyorsun? Yaramaz mini mini yine rahatsız ediyor mu? Daha tekmeleri atmaya başlamadı sanırım. O vakit ben orada olsam hemen ayağından tutarak sıkar, biraz canını yakarım. Ya Mahipeyker ne diyor? Bilmem kıskanacak mı? Âh! Türkâncık, yavrum yine sallana sallana nasıl dans ediyor?" *(15 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

"...Buradan biraz para bozdurup pazara gittik. Ben cicime takdîm edeceğim eşyayı koymak ve orada kullanılmak üzere bir bavul ile yeni dünyaya gelecek yavrumuza bir Rus süt ibriği aldım. Bavula beş yüz ve ibriğe de yedi yüz marktan biraz eksik verdiğimi söylersem çok fazla sarf etmediğimi anlatmış olurum. İbriğin kapağına tarihini de yazdım" *(19/20 Temmuz 1921 tarihli mektubundan).*

"...Efendiciğim! Sultanım. Mini mini yaramaz ne yapıyor? Artık her tarafını çıkarta çıkarta dolaşıyor sanırım. Allah vere de cicimi pek rahatsız etmese yoksa sonra gelir kulaklarını çekerim. Sonra, Mahipeyker inşaallah iyi olmuştur. Türkân dans ediyor mu? " *(27 Temmuz 1921 tarihli mektubundan).*

"İnşaallah yavrumuzun dünyaya gelişinde Berlin'de bulunurum. Fakat fevkalâde bir hal olursa ihtiyâten ismini yazıyorum. İnşaallah mürüvvetiyle hem bize hem de İslâm'a hayırlı bir *nur-ı saadet* olsun. Şimdiden onun her tarafını öper, Allah'ın muhafa-

zasına tevdi ederim" *(10 Ağustos 1921 tarihli mektubundan).*

"...Âh! İnşaallah ailemize ve milletimize hayır ve saadet getirecektir" *(26 Ağustos 1921 tarihli mektubundan).*

"...Arslancığım! Âh! Mini mini bebeğimizi ne kadar merak ediyorum. Doğrusu ondan ziyade senin âfiyet ve sıhhatini. İnşaallah istediğin gibi güzeldir, yaramaz değildir" *(21 Eylül 1921 tarihli mektubundan).*

Orta Asya'da bulunduğu günlerde Naciye'nin doğum yaptığını artık bilmekte idi ama çocuğun kız mı yoksa erkek mi olduğunan habersizdi ve merak çekiyordu:

"...Âh! Ne olur yakında bir haberinizi alsam. Ne oldu. Üçüncü yavrumuz ne haldedir? Erkek mi kız mı? Naciye! Benim gibi dünyada ailesine, sana en ziyade merbut birinin bu meçhul içinde ne kadar azap çektiğini düşünürsen hâlimi anlarsın!" *(16 Kasım 1921 tarihli mektubundan).*

"...İnşaallah ümidim hâsıl olur da sana lâyık olarak seni kucaklamaya muvaffak olurum. Seni öper, öper, bütün aşkımla kucaklar, yavrularımla birlikte Allah'a emanet ederim. Güzelim üçüncü yavrumuzu (kız, erkek mi olduğunu bilmiyorum) öperim" *(3 Aralık 1921 tarihli mektubundan).*

"...İnşaallah yaza Hindistan'dan geçerek bu tarafa teşrif edersiniz. Buranın toprak kulübelerini birlikte taksim ederiz rûhum. Yavrularımı öp. Ya o kız mı erkek mi, o saadet yıldızımız ne haldedir? Onu çok öp. Kâbil'e yazmıştım. Sana tel çekip sıhhatimi bildirecek ve senden haber soracaklardı. Rûhum, sultanım" *(27 Ocak 1922 tarihli mektubundan).*

"...Acaba gelemez misin? Doğrusu cevabını belki menfi olur diye beklemeyerek susuyorum, korkudan kalbimin cevabını bile düşünmüyorum ah! Eğer üçüncü yavrumuz erkek ise doğrusu bu mahrumiyetlere sebep olup seni alıkoyduğundan çükünü kopartacağım" *(14 Nisan 1921 tarihli mektubundan).*[359]

Hayâli, dünyaya gelecek olan üçüncü çocuğunun erkek olması ve başladığı işi onun bitirmesi idi! Moskova'dan gönderdiği bir mektupta bütün bu hayallerini yazıyor, hattâ İngilizler'in babası Ahmed Paşa'yı Malta'ya savaş esiri olarak göndermelerinin intikamını da doğacak oğlunun alacağını yazıyordu:

"...Şimdi kurtarılacak koca bir İslâm âleminin, işine daha kuvvetli, daha canlı sarılmama yardım edeceğini düşünmemden mütevellid hodbînlik beni bu kadar ileri vardırıyor. Fakat acaba mini mini arslancığımız izin verecek mi? Yok bak! Ondan izinsiz hiçbir karar olamaz. O, biliyorsun ya! O, ihtiyarladığımız zaman başladığımız işi ileri götürecek; o İngiliz, Fransız lâşeleri üzerinden

İslâm bayrağını ileri götürerek bütün şarkı, garbı kurtaracak. İşte o büyük adamın sözünü sen de, ben de hürmetle dinlemeye mecburuz. Her yerde onun sözü yürüyecek, her yerde o hürmet bulacak, ön alacak. O değil yalnız bizim, ailemizin, belki bütün bugün, beni hiçbir iş yapmaya muvaffak olamadığım halde, yine Naciye gibi seven dört yüz milyon Müslüman'ın gözbebeği olacak, işte onun önünde ve onu bugün karnında taşıyan senin önünde bütün düşmanlar âlemi yerlere sürünerek ettiğine pişman olup af dileyecektir. Hani bugün bizi evimizden atan Fransızlar, o ak sakallı babamı babam olduğu için zindanda çürüten İngilizler zehir dişleri sökülmüş yılanlar gibi zelil, sefil gövdeleri yerlere sürünecekler. İşte Naciye, o büyük adam izin verirse gel, gel de beni kolların arasına al. Bana can ver, kuvvet ver ve bunların hepsinden özge olan ümid ver. Âh! Yine seni üzdüm, uzun yazdım" *(21 Mart 1921 tarihli mektubundan).*

Doğumun üzerinden aylar geçmişti ama Berlin'den hiçbir haber yoktu ve oğluna ne isim verildiğini hâlâ bilmiyordu. 20 Nisan 1922'deki mektubunda Naciye Sultan'dan dua etmesini isterken *"Mini mini Enver'i öp ve sev ve resmini sür'atle gönder"* diyecek, yani artık yedi aylık olan ama adını bilmediği oğlundan kendi ismi ile bahsedecekti!

*

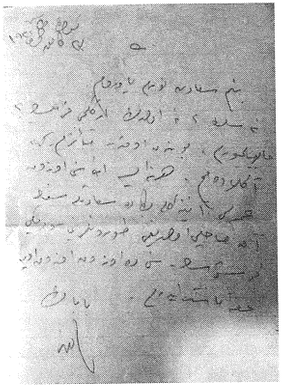
Enver'in çocuğunun doğup doğmadığı, şayet doğdu ise erkek mi yoksa kız mı olduğu hakkında hiçbir haber alamadığı günlerde Göktaş'ta, 23 Ocak 1921'de bir hayâle hitaben yazdığı kısa mektup, bütün mektupları arasında en hisli ve en hüzünlü olanıdır:

Benim saadet nûrum yavrum,

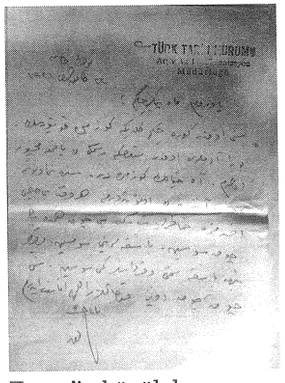
Nesin? Ne oldun, erkek mi, kız mısın? Hâlâ bilmiyorum. Bundan o kadar müteessirim ki anlatamam. Her ne ise, Allah seni uzun ömürlü; annenle bana da saadetle senin ak saçlı olduğunu, torunlarını sevdiğini göstersin. Seni uzun uzun öper, Hakk'a emanet ederim.

Baban
Enver

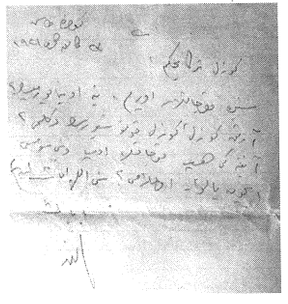
Bu mektubun diğer sayfalarını iki gün sonra kızlarına hitaben yine mektup olarak kullanmış, büyük kızına *"Yavrum, Mahipeykerciğim. Seni o kadar göreceğim geldi ki, gözümde tütüyorsun. Bura adamları o kadar mutaassıp ki, resmini de yakmaya mecbur oldum. Âh, hayalin gözümdedir. Sen de beni unutma, sev ve annene de unutturma. Her vakit beni cici efendimize hatırlat ki seni çok, hem de pek çok sevsin, başkalarını sevmesin. Yalnız benden başka seni ve kardeşlerini sevsin. Seni çok çok öper, kucaklar, Allah'a emanet ederim. Baban Enver"* demiş; küçük kızına da *"Güzel Türkâncığım, seni de kucaklar, öperim. Yine*

Enver'in doğacak çocuğuna mektubu.

Enver'in büyük kızı Mahpeyker'e mektubu.

Enver'in küçük kızı Türkan'a mektubu.

oynuyor musun? Artık güzel güzel konuşuyorsun değil mi? Anneni hep kucakla, öp ve seni sevmesi için yalvar, olmaz mı? Seni Allah'a emanet ederim. Baban Enver" diye yazmıştı.

*

Burada, Enver hakkında yazılan hemen her eserde bahsi sıkça geçen *son mektup* meselesinin aydınlanması gerekiyor:

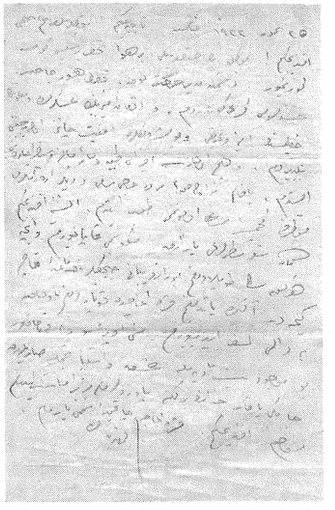
Enver Paşa'nın 25 Temmuz 1922'de Satılmış Kışlağı'nda kaleme aldığı romantik, hattâ dramatik ifadelerle yazdığı şu mektup, Naciye'sine gönderdiği son satırları olarak gösterildi:

> "Naciyeciğim! Sevgili sultanım cici efendiciğim! Bugün pek sıkıntılı bir hava, tuhaf bir sis, güneş görünmüyor. Düşmandan bir hareket yok, fakat henüz sabahtır.
>
> Hastalarımı geri gönderdim ve Afgan Emîri'nin askerin ve muavenetinin çekilmesinin iyi olmadığını ve Bolşevikler'e emniyet câiz olamayacağını bildirdim ve hiç olmazsa eczâ-yı tıbbiye ve sâir malzemesinin iâdesini istedim. Bakalım ne olacak. Bir de Hacı Sami ve diğer arkadaşların bu tarafa geçmesine müsaade olunmasını taleb ettim.
>
> İşte efendiciğim, hemen şu satırları yazarak mektubumu kapatıyorum ve içine hergün sana topladığım buranın yabani çiçeklerinden maâdâ kaç gecedir altında yattığım karaağaçtan kopardığım ufak bir dalı leffediyorum.
>
> Seni öper, sever, kucaklar, bu mevcudiyet-i maddiyemle, aşk ve iştiyâkımla sarılarak canını yakar, Hüdâ'nın birliğine yavrularımla beraber emanet ederim rûhum efendiciğim. Karaağaca çakımla ismini yazdım".

Bu mektuptan Enver Paşa ve Naciye Sultan hakkında yapılan geniş çaplı hemen her çalışmada bahsedildi, alıntılar yapıldı ve metinden yine aynı şekilde hep *son mektup* diye bahsedildi.

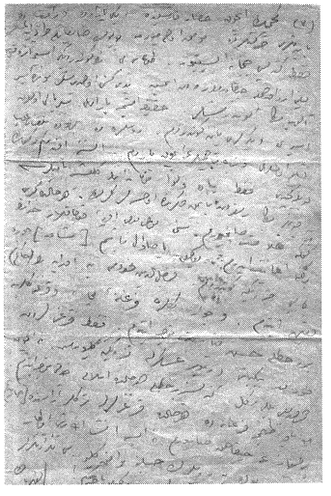
Ben de öyle zannettim ve bu metni *Enver'in son mektubu* olarak birkaç defa yayınladım...

Ama, Enver'in evrakından çıkan ve 26 Temmuz'da kaleme almış olduğu bir başka mektup, 25 Temmuz tarihli mektubun *son olmadığını* gösterdi. Üstelik 26 Temmuz'daki asıl son mektupta bir gün öncekinde olduğu gibi romantik ifadeler yoktu ve Enver sadece askerî meseleleri anlatıyordu:

Enver'den 25 Temmuz 1921'de Naciye Sultan'a: *"Kara ağaca çakımla ismini yazdım"*.

> "Sabah erkenden ne olacağını görmek üzere kışlağın garbındaki tepeye çıktım. Bizimkiler de karşıki sırtta saklanmış askerleri gözlüyordu.
>
> Ben, Ruslar'ı çıkarmak üzere ileri siperlere gittim. Bu sırada Ruslar'dan kırk neferin askerler üzerine hareketi haber verildi. Memnun oldum ve bizim pusuya memur askerlerin hareketini gördüm ve aradan biraz geçmeden on beş nefer Rus kaçtı ve top atılmaya başladı. Derken, elli nefer önümüzden Rus atlısı geçip arkadaşların bulunduğu sırtlara hücum etmek istedi. Yan ateşe tutup bir çukur ..... Ben yalnız sür'atle inip ileriden otuz mermi attım. Bizim askerlerimiz henüz cesaretsiz olduğundan böyle hareket ettim. Nihayet Ruslar ilerleyemedi. Bir çukurun içinde kaldılar. Biz de yanlarına varamadık. Fakat muvaffakiyet bizde kaldı. Ruslar['da] on beş nefer kadar ölü var. Bir o kadar da yaralı.
>
> Akşam avdet ettim. Togay Bey Dâdhâh'dan bir adam geldi, bir de Rus esiri getirdi. Bu pek işime yaradı. İsticvabı neticesi, karşımda Vahş Suyu'nun şarkında Rus Müstakil Sekizinci Süvari Livası ile Dokuzuncu Piyade Alayı'nın bulunduğunu anladım. Liva on beş ve on altıncı alaylardan mürekkep, on beşinci alay üç bölük.

26 Temmuz 1921'deki son mektup: *"Senin tekrar tekrar öper..."*.

Birinci bölük lağvedilerek efrâdı tevzi edilmiş ki 2, 3, 4 kalmış. Mecmû kuvvet yedi yüzden üç yüz elliye inmiş. Piyade alayı altı yüz nefer imiş. Belcivan'a dün iki yüz nefer piyade ile iki top ve Sekizinci Liva Kumandanı gelmiş. Bundan başka bütün on beşinci alay burada. On altıncı alay Kankuran'da imiş. Bundan bir miktar Gülab'da bulunuyormuş. Hisar cephesinde birinci liva varmış. Kuvvetlerinin zayıflığından geri gitmek istiyorlarmış. Bizim kuvvetimizi iki bin tahmin ediyorlarmış. Bundan başka Tirmiz'de bir piyade alayı varmış. Diğer iki top ile iki yüz nefer Kabâryan'da imiş. Afganlılar ise pek korkup telâşta idiler. Onlar benim Fergana'ya kaçtığımı bildiriyorlarmış.

İbrahim Bey'den dün hat geldi. Onlar da Hisar cephesinde Ruslarla muhtelif yerlerde muharebe etmişler. Ruslar Kâfirnihan Suyu'nu geçmek için Hisar karşısında, Yenipazar'da ve R....'ta yaptıkları hareketlerde muvaffak olamayarak büyük zayiatla tardedilmişler, fakat kendisi cephane istiyor.

Togay Bi'nin gönderdiği esir azukaya, yani erzak cem'ine çıkan müfrezeden imiş. Yedi kişi öldürmüşler, bunu da esir alıp bana göndermişler. Hakikaten işime yaradı. .....'lı olan esiri diğerleri yanına gönderdim. Ruslar'a da beyhude telef olmayıp teslim olmaları ve bize kaçmaları için yazdım.

İşte efendiciğim bir gün de böyle geçti. Fakat piyade ve liva kumandanının gelişine bakılırsa bunlar bana bir taarruz yapmak fikrinde olsalar gerek. Herhalde geri gitmeye alâmet saymıyorum.

Seni bol bol öper, kucaklar, Hüdâ'nın birliğine emanet ederim.

Bugün yasavulbaşım (müşavir) Cura Bi'yi Karatekin'e gönderdim. Fâzıleddin Mahdum'u yine oraya Bey -hâkim- tâyin ettim ve civar beylere Fergana, Maça ve Kırgız Beyleri'ne birer hatla hüsn-i münâsebet tavsiye ettim. Fakat, Kırgızlar'dan Turan Binbaşı dört yüz askerle Karatekin'e geliyormuş. Ne için olduğu belli değil. Kendisine bir hatla herhalde İslâm'a hizmeti tavsiye ettim. Maamafih zannımca Fergana'da, herhalde Kırgızlarla Türkler arasında -Sart- (?) bir münazaa çıkacak sanıyorum. Neyse, inşaallah birşey olmaz, yoksa bu da yine Ruslar'ın hesabına muvâfık gelir.

Seni tekrar tekrar öper, Hüdâ'nın birliğine emanet ederim sevgili Naciyeciğim!".

*

Aradan seneler geçtikten sonra bir garabet yaşandı ve 1960'larda Pakistan'da çıkan bir dergide, Enver Paşa'nın hanımına yazdığı iddia edilen İngilizce bir mektup yayınladı. Mektup tamamen düzmece idi, üslûbunun Enver Paşa'nın üslûbu ile hiçbir alâkası yoktu, bazı bölümleri Enver'in düşüncesine ve yaptıklarına tamamen tersti, meselâ Orta Asya günlerinde *cihad* sözünü hiç kullanmamış olan Enver, bu uydurma mektupta bol bol cihaddan bahsediyordu.

Saçmalıklar bu kadarla bile kalmıyordu! Metni uyduran kişi

Naciye Sultan'ın isminden bile habersiz olduğundan Enver Paşa'nın hanımının ismini *Necibe* yapmıştı ve Enver Paşa hayâlî hanımı Necibe'den Mustafa Kemal Paşa'ya her türlü yardımı yapmasını istemekteydi!

Meselenin garabetten de öte acı olan tarafı, düzmece mektubun hiçbir ciddî incelemeye tâbî tutulmaması ve hakikî sanılarak Türkiye'de de yayınlanması idi! Bir üniversite öğretim üyesinin *Türk tarihine bir nebze hizmet olması* hevesi ile Türkçe'ye çevirerek bir dergide neşrettiği bu uydurma metin şimdi dar bir çevrede de olsa maalesef gerçek zannediliyor ve *"Enver Paşa son nefesini vermeden önce karısı Necibe'ye Mustafa Kemal'in yanında olmasını vasiyet etmişti"* gibisinden saçma yorumlar yapılıyor.

*

Enver'in *macera, dram, film* yahut daha başka sözlerle ve kavramlarla ifade edilebilecek şekilde yaşadığı hayat, şimdi Tacikistan'ın sınırları içerisinde bulunan Âbıderyâ köyünün civarındaki tepelerde 1922'nin 4 Ağustos sabahı Sovyet Kızıl Ordu askerleri ile girdiği çatışmada bir Rus süvarisinin kısa namlulu tüfeğinden çıkan domdom kurşunu ile nihayete erdi.

Kurşun, yanında bulunanlardan birinin ifadesi ile sırtından *şemsiye gibi bir kırmızılık püskürterek* çıktı, Enver atın üzerinden yere devrildi...

Her iki taraf da birkaç dakika sonra kaçıştı, olup bitenleri uzakta biryerlerden seyreden Âbıdere köyünün imamı Molla Mahmud Şerif Efendi çatışma mahalline geldi, yerdeki cesedler arasında Enver'in de yattığını farketti, Paşa'nın kanlı naaşını sırtlayıp köyün mezarlığına götürdü, sarığını çözüp kefen yaptı ve Enver'i eski bir mezara yerleştirdi.

Basmacılar ertesi gün Enver'in cenazesini aldılar, onunla beraber şehid düşen arkadaşlarının çatışma mahallindeki cesedlerini de topladılar, can veren Basmacılar'ı Âbıderyâ köyünün mezarlığına, Enver ile Basmacı kumandanlarından Devletmend Bey'i de Çegan köyünün ilerisindeki bir tepeye yanyana defnettiler.[360]

Paşa'nın mezarı, Rus yazarlara göre Bahaeddin Nakşibend'in Buhara'daki türbesi ile beraber Sovyet idaresi için zamanla hoşlanılmayan, antipati ile bakılan bir mekân haline gelecek ama 1998'de Türkiye'ye nakledilmesine kadar yerinde kalacaktı.[361]

*

Enver Paşa'nın son günlerinin, özellikle de can verdiği ânın ayrıntılarının kayıtları elimizdedir ve bu kayıtlar Paşa'nın Basmacılar'a katılmasından sonra muhaberat müdürlüğünü yapan, Pa-

şa'nın şehid düştüğü anda yanında bulunan ve sonraki senelerde Türkiye'ye yerleşen o senelerin genç bir Basmacısı, Nâfiz Türker tarafından tutulmuştur.

Doğu Buhara mücadeleleri ve Enver Paşa'nın Orta Asya günleri konusunda ayrıntılı notları yazmış, birçok harekâtın krokilerini çizmiş ve çok önemli bilgileri bizzat kaydedip Türkiye'ye ulaştırmış tek kişi olan Nafiz Türker, Basmacılıkla ilgili kaynaklarda *Mirza Pîrnefes* veya *Molla Nâfiz* diye geçer.

Nâfiz Türker, 1892'de Buhara yakınlarındaki Cilligöl kasabasında doğdu. Buhara'da *Cedîdî* yani yeni usulde eğitim veren okullarda okudu, Birinci Dünya Harbi'nde Ruslar'a esir düşen, Sibirya'daki kamplara gönderilen ve Sovyet Devrimi'nin ardından kamplardan kaçarak Buhara'ya gelen Osmanlı subayları ile beraber halk okullarında öğretmenlik yaptı. Daha sonra Basmacı hareketine ve Enver Paşa'ya katıldı, konuşabildiği diller ve bildiği lehçeler sayesinde Enver Paşa'nın muhaberat müdürü oldu ve Paşa'nın son ânına kadar yanında bulundu.

4 Ağustos 1922'de şehid olan Enver Paşa ile Devletmend Bey'i Çegan Tepesi'nde mezara indirip defnedenlerden biri de, Nafiz Bey idi.

Nafiz Bey, Enver Paşa'nın ardından bir müddet Kuşçubaşı Hacı Sami Bey'in maiyetinde yeraldı; 1923 Mayıs'ında aralarında Hacı Sami'nin de bulunduğu bir grupla Afganistan'a iltica etti, oradan İran'a ve aynı senenin Aralık'ında Türkiye'ye geldi ve daha sonra Türk vatandaşlığına alındı. Yozgat Yerköy'de Devlet Demiryolları'nın amelesi oldu, kısım şefliğine yükseldi, ardından Sarıkamış Kısım Şefliği'ne tayin edildi.

Çilesi, sadece Türkistan'da çektikleri değildi. İkinci Dünya Savaşı yıllarında işinden çıkartıldı, 1944'teki meşhur Turancılık dâvâsı sırasında tutuklandı, Kars'ta dokuz ay tutuklu kaldıktan sonra beraat etti ve bu defa Gaziantep Belediyesi'ne fen memuru olarak girdi. Daha sonra Tarsus Devlet Su İşleri'ne geçti, buradan emekli oldu ve 27 Mayıs 1975'te 83 yaşında iken Tarsus'ta vefat etti.

Nafiz Bey, hatıralarını *Türkistan Kahramanları* başlığı ile 11 Ağustos 1961 ile 20 Ekim 1962 günleri arasında Tarsus Gazetesi'nde yayınladı ancak hatıralar verdikleri bilgiler ne kadar önemli olursa olsun, düşük tirajlı yerel bir gazetede yayınlandıkları için uzun seneler ilim dünyasının dikkatinden uzak kaldı.

Hatıralar, Nâfiz Bey'in elindeki evrakı Adana'da 1969'da tanıştığı Ali Bademci ismindeki bir delikanlıya devretmesi ve Bademci'nin bu evrakın yanısıra Türkiye'ye iltica etmelerinden sonra yine Adana'ya yerleşen Basmacı *korbaşılarından,* yani kumandanlarından Şîr Muhammed ve Nur Muhammed Beyler ile diğer eski Basmacılar'dan daha sonra temin ettiği belgeleri seneler sonra yayınlaması sayesinde ilim âleminde seçkin bir yer edindi.[362]

Aşağıda, Molla Nâfiz Bey'in son derece önemli olan notlarından Enver Paşa'nın son günlerinin, can verme ânının ve vefatından sonraki kısa bir dönemin yazılı olduğu bölümleri, elyazısı nüshadan ve hicrî tarihlerin yanına milâdî karşılıkları koymak dışında hiçbir yerine dokunmadan orijinal dili ile aynen naklediyor ve daha önce bu şekilde, yani aynen yayınlanmamış olan günlüğün ilgili bölümlerini yayınlamam için lûtfeden dostum Ali Bademci'ye şükranlarımı sunuyorum.

> "8 ZİLHİCCE (2 Ağustos) 1922: Bugün sabah aydınlanınca cephede silâh sesleri duyulmaya başladı. Paşa, Devletmend Bey'e verdiği sözü unuttu, heman atına atlayıp siperlere gitti. Bolşevikler kudurmuşcasına siperlere saldırıyorlar, top gürültüleri, mitralyöz sesi, silâh çatırtısı birbirine karışıyor. Havalin yolunun tam Belcivan'ın şarkındaki yokuşun medhali ve yamaç asker cesedleri dolmuş olmasına rağmen yarın kovuğundan fırlayıp yola doğru bayıra tırmanan Rus askerin hesabı yok. Enver Paşa siperler içinde yaya yürüyerek mitralyöz bölüğüne kadar gitti, vaziyeti yakından tedkik etti. Mirza Salih Bey'in müfrezesini Mirza Mirahur'un siperini takviye için gönderdikten sonra birinci alayın bir bölüğünü mitralyöz bölüğünün takviyesini emretti. Devletmend Bey'in askerlerini de Mirza Salih'in siperlerini işgal etmesini emretti. Cephedeki bu hercümerç akşam karanlığına kadar devam etti. Düşman taarruzu akşama durdu, Enver Paşa da geç vakit karargâhına avdet etti.
>
> 9 ZİLHİCCE (3 Ağustos) 1922: Bugün Enver Paşa siperlere indi, öğleye kadar dolaştı. Bugün bir vukuat olmadı. Dönüşünde, Devletmend Bey'in köyüne uğradı. Bir gün önce hazırlanan ziyafet sofrasına oturdu, yemekten sonra Devletmend Bey'in imamı Molla Abdüssamed Efendi'yi istedi, o yanına gelince hocaya hitaben "Yarın kurban bayramıdır. Bolşevikler hücuma kalkarlarsa bayram namazı kılmak müyesser olmaz. Hazır buraya gelmişken bayram namazını kıldırmanız mümkün olur mu?" dedi. İmam efendi "Hâl-i seferde olduğunuzdan ve cihad içinde düşmanla karşı karşıya bulunduğunuzdan düşmanın ibadet vaktinde yapması muhtemel savletinin hirasından (korkudan) ötürü vacibü'l-edâ olan salât-ı ıyd-i edhâyı mukaddem veya muahhar eda kılmak allahuâlem câiz olur" diye cevap verdi.
>
> Bu sırada Devlet Bey'in adamları bir bohça içinde zerli çapan (hırka), bir de sarık getirdiler, Paşa'ya takdim ettiler. Paşa teamüle riayet ederek çapanı elbiselerin üzerine giydi. Kalpağı çıkarıp sarığı başına geçirdi. Halk ile beraber köyün camiine gitti. Evvelâ öğle namazını, sonra bayram namazını edâ kıldılar. Ca-

miden çıkınca da alelusul köylülerle, orada hazır bulunan ümerâ ve askerlerle bayramlaşıldı, akşama kadar orada kalıp ikindi ve akşam namazlarını da cüppeli, sarıklı olarak köyün camiinde edâ kıldı. Yerli halk Paşa'nın bu tevazii (tevazusunu) görüp çok izaz ve ihtiram ettiler. Akşam namazından sonra tekrar sofra serildi. Haşlanmış koyun başı ve but etler pilâvlarla ikramı tamamlandı, siperlerde silâh sesi duyulmadığı için âsûde bir vakit geçirip sohbet etmek fırsatı da buldular ve böylece yarım günlük bir istirahat bir müddet için yorgunluğu unutturdu. O gün cemaatle huftan (yatsı) namazını müetakip evsahibinin müsaadesini alarak memnun, mesrur, geç vakit karargâhına geldi, o geceyarısına kadar odasında oturdu. Ertesi sabah alayların karargâhlarına uğrayıp askerlerle bayramlaşıp onlara birer Buhara altunu dağıtmak, altun kifayet etmeyecek olursa beşer Afgan lirası (rupiye) için hazırlık yaptırdı, gece yarısından sonra istirahat etti.

10 ZİLHİCCE (4 Ağustos) 1922: Enver Paşa geç yatmasına rağmen şafakta kalktı. Sabah namazını eda kıldıktan sonra Mirza Muhiddin'in hazırladığı bir kâse koruk şerbetini içti. Heyecanlı idi, askerlerine dağıtmak için hazırlattığı paketleri kendi atının eğerinin ön ve arka kuburlarına yerleştirdi. Güneş bir nîze (mızrak) boyu yükselmişti. Muhafız süvarilerinin hemen atlanmalarını emretti ve kendi atını istedi. Hazır olan atı getirdiler. Paşa atına bindiği sırada silâh ve mitralyöz sesleri ortalığı velveleye vermeğe başladı. Paşa köyden Havalin yoluna çıkıp silâh seslerinin geldiği cihete sür'atle atını sürdü, muhafızları ve kendisini her daim takip eden karargâh bayraktarı Nureddin başta olmak üzere Paşa'ya yetişmek için atlarını dörtnala kaldırdılar. Enver Paşa üzerinden yolun geçtiği tepenin henüz hatt-ı bâlâsına ulaşmak üzereyken beyaz sakallı Tacik askeri "Paşam kaytin Orus bar" (Geri dönün, düşman var) diye önünü kesti. Paşa bir an atını yavaşlattı, dürbünü ile ileriye baktı ve tepenin tam hatt-ı bâlâsına yetişti. Yolun iki tarafına dağılmış tepeyi sararak ilerleyen düşman süvarileri ile burûh buruna geldi. Tam bu sırada yetişen muhafız süvarilerine döndü, kılıncını çekti, kolunu yukarı kaldırdı, "Basın" diye bağırdı ve düşman saflarına daldı. Karşısına düşen iki düşman süvarisini devirdi, işte o zaman Paşa'nın üçüncü hedefi olan düşman süvarisi kısa süvari tüfengini çekti ve Paşa'nın kalbine nişan aldı. Tetiğe bastı, Paşa'nın kılıcı onun başını uçuracağı zaman kâfirin kurşunu daha evvel yetişti, dumdum kurşun kahramanın sırtından şemsiye gibi bir kırmızılık püskür[t]erek çıktı. Mübarek yiğit kahraman bir külçe halinde atının üstünden yuvarlandı. Ayni anda düşmana saldıran Türkmen süvarileri karşıdan çıkan düşman süvarilerini yukarıdan aşağıya bir sel gibi ezerek kılıçtan geçirdiler. İşte bu muvaffakiyet anında bir menhus ses "Paşa öldü" diye feryad ediyor, bu sesi duyan herkes adeta felç oluyor, elleri tutmaz kafalar işlemez

oluyor. Bozulan maneviyat herkeste müthiş bir panik yaratıyor. Önlerine katıp kovaladığı düşmanı bırakıp yüzgeri ediyor, şuursuzca kaçmaya başladılar.

Bu ânî baskın diğer kuvvetleri şaşkına uğrattı. Danyal, Faruk, Behram Beyler düşmanın esas şoseye çıkan kolunu sarıp imha etmek üzere oldukları bir sırada Devletmend Bey'in şehadetini öğreniyor, arkasından Enver Paşa'nın şehadeti haberi onları da allak-bullak ediyor. Panik onların askerlerine de sirayet etmiş, düşmanla meşgul olamadan kendi askerlerinin paniğine mâni olmak mecburiyeti hâsıl oluyor. Düşman bu savaşta çok afallamamış olsalardı mücahitlerin hiçbirisi kurtulamazdı. Mücahitlerin şaşkın hali düşmanın da felâhı oluyor, onlar da arkalarına bakmadan canları kurtulmuş oldular.

Danyal, Faruk ve Behram Beyler düşmanın birinci kolunu sardıkları zaman düşmanın taarruz eden Çilder Deresi'nin menbaından doğru gece yürüyüşü yaparak bir patikadan yukarı çıkmayı başaran düşmanın ikinci kolu gece Mirza Mirahur'un siperlerini basıp imha ettikten sonra Devletmend Bey'in siperlerini de perişan ediyor. Devlet Bey şehid oluyor, böylece Enver Paşa'nın harekâtı son olmuş oluyor.

Mücahit kumandanları koyun sürüsü gibi ağlayarak dağılan askerlerine yetişerek güç-belâ durdurabiliyorlar, bunları Havalin yolunun şimalinde Çahken Tepesi'ne çekiyorlar. Burası her tarafa hâkim, müdafaaya elverişli buldular fakat ortalıkta düşmandan bir eser görünmüyordu. Bir müfreze gönderildi, muharebe sahasını dolaşıp durumu öğrenmesi için talimat verildi. Giden müfreze harp yerine geldigi zaman görüyorlar ki Havalin yolunun üzeri düşman cesedi ile dolu. Dolaşıyorlar, mücahitlere ait bir ceset bulamıyorlar, o sırada Dere-i Bâlâ köyünden Molla Şerif adında bir zâtı görüyorlar, Bu zât *"Devletmend Bey ile Enver Paşa'dan başka bir ölü yok, gördüğünüz bu cesetlerin hepsi Ruslar'a aittir. Enver Paşa'nın naaşını başımdaki sarığıma sardım, muvakkaten köyün mezarlığına koydum, muhafaza ettim"* dedi. Devletmend Bey'in cesedini de kayinbiraderinin askerleri evine götürdükleri öğrenildi ve bu malûmat topladıktan sonra müfreze Çahken köyüne avdet ettiler. Vakit akşam oldu, asker Çahken civarında açıkta geceyi [geçirdi].

11 ZİLHİCCE (5 Ağustos) 1922: Mücahit kumandanları toplandılar. Bir müfreze Dere-i Bâlâ'ya gönderilip Enver Paşa'nın naaşı Çahken Tepesi'ne getirildi. Abdulkadir Bey'e haber gönderilerek Devletmend Bey'in naaşı da Çahken Tepesi'ne getirildi. Çahken Tepesi'nin zirvesinde yanyana iki mezar kazıldı. Mevcut askerler ve civar köylerden toplanıp gelen halk meydana getirdiği 6-7 bin kişilik bir cematle namazları kılındıktan sonra merasimle defnedildiler.

Bu merasimden sonra mücahit kumandanlarının ekseriyetinin

kararı ile yaşlı ve kıdemli olan Danyal Bey'i Enver Paşa'nın yerine başkumandan olarak seçtiler ve bundan sonra bu mıntıkada yabancı birliklerin barınmaları güç olacağı için harekâtı durdurup askeri sakin bir mıntıkaya çekip kışı geçirmek ve askerin bozulmuş olan maneviyatını düzeltmek, gelmekte olan uzun kış mevsiminde iâşe ve ibatelerinin kolayca temin edilebilinmesi için Belcivan'ı terketmeyi karar altına aldılar ve kuva-yı umûmiyenin Karatekin'e çekilmesi münasip görüldü. Bu durum Fuzeyl Bey'e bir mektupla bildirildi ve askerler Garım istikametine hareket ettirildi.

12 ZİLHİCCE (6 Ağustos) 1922: Mücahit kuvetleri Garım'a muvasalat ettiler. Fuzeyl Bey mücahit kuvvetleri Garım şehrinde karşıladı, her alayı münasip köylere taksim etti. Danyal Bey'in alayını da kendisinin kaldığı Şirabad Kasabası'na yerleştirdi. Faruk Bey'in kuvvetleri, Osmanbey, Sahib Nazar'ın kuvvetleri Garım'a uğramadan Mecca tarafına gittiler. Türk zabitlerinden Nafi, Halil, Hüseyin ve Hacı Muhammmed, Çerkes Hüseyin çavuşlar Türkmen taburu ile merhum Paşa'nın erkân-ı harp yazıcıları ile Mirza Nefes, Garım şehrinde korgan içinde yerleştiler.

Her birlik olduğu yerde istirahate çekildiler. Hane sahibi Fuzeyl Bey onun maiyet erkânı ile misafir asker ve zabitanına oldukça hürmet ve ikramı esirgemiyor, her ihtiyaçlarını temine çalışıyorlar. Karatekin'e geliş haftayı buldu.

.....

20 ZİLHİCCE (14 Ağustos) 1922: Vaziyet temerküz etti. Şehid merhum Enver Paşa'nın ölüm haberini Afgan Kralı'na, Kâbil'de bulunan Osman Hoca (Buhara Reisicumhuru), Ali Rıza, Hacı Sami Beyler'e bildiren mektuplar yazıldı. Merhum Paşa'nın üzerinden çıkarılan kanlı elbiselerini vesair eşyalarını da Türkiye'ye gönderilmek üzere tertibat alındı. Türkler'den Halil, Türkistanlılar'dan da Mirza Muhiddin memur edildi. Merhum Enver Paşa'nın bindiği *"Sultan"* nâmındaki atı, taşıdığı İngiliz filinta tüfeği, Kral Amanullah Han'a verilmek üzere hey'ete teslim edilerek Darvaz şehri üzerinden Afganistan'a gönderildi.

8 Ekim 1921'de Buhara'ya gelerek Türkistan'ın kurtuluş mücadelesinin başına geçerek on ay Bolşevik kuvvetleri [ile] çarpışan kahraman yiğit Enver Paşa, 4 Ağustos (10 Zilhicce 1922) Cuma günü bir düşman süvarisinin kurşunu ile şehid edilmiştir. Kahraman şehidin anayurt toprağına dökülen mübarek kanının her damlası geride kalan her vatan evlâtlarının kalbinde istiklâl tohumunu filizletecek, aziz naaşı da yüce vatan dağlarının zirvesindeki Çahken Tepesi'nde kurtuluş yoluna ışık tutacaktır.

Nâfiz Türker"[363]

*

İstanbul'un Divanyolu semtindeki mütevazi bir evde 23 Kasım 1881 Çarşamba günü başlayan, Balkan Dağları'ndaki silâhlı mücadelelerle, Bâbıâlî'de baskınlarla, darbelerle, ihtilâllerle, dünya savaşının en dağdağalı günlerinde dökülen kan ve gözyaşlarıyla, mecburî bir sürgünün sıkıntılarıyla ve Orta Asya'da beyhude bir mücadele ile geçen hayat, 4 Ağustos 1922 sabahı Afganistan sınırındaki dağların Çegan yahut Çehkân denen ücra tepesinin ilerisindeki Âbıderyâ köyünün dışında, bir Rus süvarisinin tüfeğinden çıkan domdom kurşunu ile işte bu şekilde noktalandı.

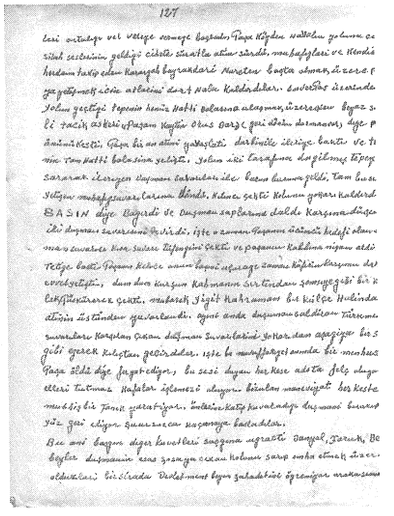
Başlattığı mücadeleyi yarıda bırakıp Almanya'ya, hanımı Naciye'nin ve ailesinin yanına dönmesi yahut başka bir yere gitmesi imkânsızdı; zira iç dünyası sadece başarı üzerine inşa edilmişti ve o dünyada *başarısızlık* diye bir kavram yoktu!

Memleketi terketmesinden sonra Avrupa'da, Moskova'da, Batum'da ve Orta Asya'da giriştiği bütün faaliyetleri büyük zaferler kazanmak, işgallerden ve baskılardan kurtaracağı bir İslâm dünyasının başına geçmek hevesi ile yapmıştı. Gelecekteki bütün başarıları ile zaferlerini Naciye'sine ithaf, hattâ hediye edecekti ve sadece bu yüzden bile *dönüş* diye birşey sözkonusu olamazdı. Naciye'nin yanına başladığı işi yarım bırakmış, muvaffak olamamış şekilde gidemezdi!

Dolayısı ile başladığı işi devam ettirip her nasıl olursa olsun nihayete erdirmeye mecburdu! Güç dengelerinin ve uluslararası vaziyetin ne şekil aldığını farkedemeyip bir andan sonra herşeyi yanlış değerlendirse bile kalmak ve mücadelesini ya zafere ulaşarak yahut canını vererek noktalamak zorundaydı...

Ve, öyle yaptı! Dönmedi, muvaffak olma azmiyle giriştiği macerasını zaferle değil, tüfekli süvarilerin önüne yalınkılıç ve intihar edercesine atılarak hayatı ile noktaladı!

Kurşun sırtından şemsiyeyi andıran bir kan yağmurunu püskürtürcesine çıktığında Enver henüz 41 yaşında idi ve ancak birkaç hayata sığması bile zor gibi görünen bütün maceraları, hayalleri ve mücadeleleri sadece 41 senelik ömründe yaşamıştı!

Molla Nâfiz Bey'in günlüğünden Enver Paşa'nın şehadeti ile ilgili kısım (Ali Bademci'den).

Altıncı bölüm

KANUNÎ'NİN KILICIYLA ODUN YARMAK

Enver'in ölümü haftalar sonra öğrenildi, hemen inanılmadı, hattâ Naciye Sultan bile haberin doğruluğuna, yani Enver'inin artık olmadığına aradan uzun bir zaman geçince kanaat getirebildi.

Herkesin inanmakta zorlanmasının sebebi, benzer haberlerin daha önce de çıkması ve sonradan hepsinin asılsız olduğunun anlaşılması idi...

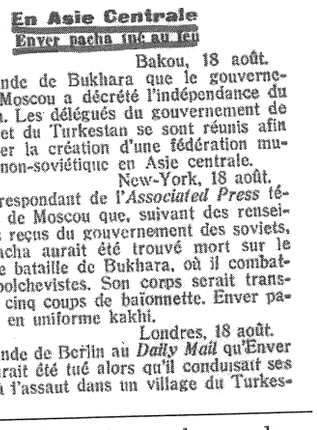
Naciye Sultan, hatıralarında kocasının Orta Asya'da can verdiğine ancak üç ay sonra inanabildiğini anlatır:

> "...Enver Paşa'nın şehadeti 4 Ağustos 1922'de vukua gelmiş. Kendisinin ölmediği halde ölüm haberini ortaya koyacağına dair yazdığı mektup da benim elime o tarihte geldiği için ben bu elîm hadiseye inanmadım. Bana mektupta verdiği talimata göre inanmış göründüm, tenbih etmiş olduğu gibi hareket ettim. Bu ölüm haberini verenlerin önünde ağladım fakat içimden gülüyordum. Nasıl da bunun yalan olduğuna, günün birinde kocama kavuşacağıma inanıyor, böyle bir felâketin imkânsız olacağını sanıyordum. Herşeyden evvel memleketini, ondan sonra da beni seven ve düşünen kocam, ölümünde bile beni aylarca oyalayıp üzülmememin yolunu bulmuştu.
>
> Gerek mektubun elime varışı, gerekse ölüm hadisesinin aynı tarihte olması garip bir tesadüf eseridir. Kocamın hakikaten ölmüş olduğunu üç ay sonra öğrendim ve ancak o zaman bu kara habere inandım".[364]

Enver'in Orta Asya'dan gönderdiği ve yüzlerce sahife tutan mektuplarının arasında Naciye Sultan'ın hatıralarında bahsi geçen ve *ölmediği halde öldüğünü duyuracağını* yazdığı böyle bir mektubunun bulunmadığına dikkat çekmem gerekiyor![365]

Ölüm haberi, doğrulanmasının ardından dünya basınında geniş yer buldu ama yazılanlar abartılarla, üstelik hatalarla dolu idi.

Meselâ, Associated Press Ajansı'nın New York Evening Post'ta, 17 Ağustos 1922'de yeralan haberinde Enver'in çatışmada can verdiği sırada üzerinde İngiliz subaylarının üniformalarını andıran hâki renkli bir elbise ve başında da fes olduğu, cebinden iki mührün, *hanımlarından biri* ile yaptığı özel yazışmaların, Berlin'deki

En Asie Centrale
Enver pacha tué au feu

Bakou, 18 août.

On mande de Bukhara que le gouvernement de Moscou a décrété l'indépendance du Turkestan. Les délégués du gouvernement de Bukhara et du Turkestan se sont réunis afin de discuter la création d'une fédération musulmane non-soviétique en Asie centrale.

New-York, 18 août.

Le correspondant de l'*Associated Press* télégraphie de Moscou que, suivant des renseignements reçus du gouvernement des soviets, Enver pacha aurait été trouvé mort sur le champ de bataille de Bukhara, où il combattait les bolchevistes. Son corps serait transpercé de cinq coups de baïonnette. Enver pacha était en uniforme kakhi.

Londres, 18 août.

On mande de Berlin au *Daily Mail* qu'Enver pacha aurait été tué alors qu'il conduisait ses troupes à l'assaut dans un village du Turkestan.

Enver'in ölümü Avrupa basınında.

oğlundan gelmiş bir mektubun, bir tomar Hind-İngiliz gazetesi ile bir kısmı açık, bir kısmı da şifreli bazı mesajların çıktığı söyleniyordu... İsyanı, Enver'in ardından *Danejar* adındaki yardımcısı devam ettirecekti!

Haberde ismi *Danejar* diye geçen ve *Enver'in yardımcısı* diye bahsedilen kişi *Sencer* ailesinin mensubu ve Paşa'nın uğradığı bütün gailelerin sebebi Kuşçubaşı Selim Sami Bey olabilir ama Associated Press'in fahiş hatalar arasında özellikle iki büyük yanlış dikkat çekmektedir: Seneler boyu Naciye Sultan'dan başka bir kadın ile irtibatının olmadığı hem yazdıkları ile anlaşılan, hem de yakın çevresinin yakından bildiği Enver'in *hanımlarından biri ile yazıştığı* iddiası ve Berlin'de bulunan ama o sırada henüz *on aylık* olan oğlundan mektup almış olduğu şeklindeki özensizlik!

*

Enver'in 4 Ağustos 1922 sabahı Sovyet birlikleri ile girdiği çatışmada can verdiğinin kesinlik kazanmasının ardından, hayatının nasıl noktalandığı konusunda ortaya hepsi birbirinden farklı iddialar atıldı.

Türk veya yabancı hemen her gazetede Paşa'nın şehadetinin nasıl olduğunu anlatan haberler çıkarken Kızıl Ordu'nun bazı askerleri ile subayları Enver'in kanlı kaderini seneler boyunca bir reklâm, bir şöhret vasıtası olarak kullanmaya çalıştılar ve bu maksatla birbirinden tamamen değişik senaryolar yazdılar.

İlk iddialardan biri G. Agabekov[366] adında eski bir Rus istihbarat görevlisi tarafından Enver'in vefatından üç sene sonra, 1925'te ortaya atıldı. 1894 ile 1937 arasında yaşayan, Dünya Savaşı sırasında Ruslar tarafından esir alınan Avusturyalı maceracı, gezgin ve halı tüccarı Gustav Krist ile 1925'in 9 Temmuz'unda İran'daki bir kasabanın çayhanesinde görüşen Agabekov, Enver'in son ânı hakkında garip bir iddiada bulundu: Enver'in ele geçirilmesi konusunda aldığı emir üzerine bir casus teşkilâtı kurmuş, kendisi de tüccar kılığına girmiş, uzun çabalardan sonra Enver'in bulunduğu yeri tesbit ederek bir Kızıl Ordu müfrezesini oraya sevkedip baskın yaptırmış ve Enver baskında kurşunlarla can vermişti. Paşa'yı daha önceden tanıyan Dunoff adındaki bir asker cesedi teşhis edince de Enver'in kafasını

kılıçla kesmişlerdi.

Gustav Krist, Agabekov'un sözünü ettiği Dunoff ile birkaç hafta sonra Buhara'da karşılaşmış ama Dunoff hadiseyi başka türlü anlatmıştı: Agabekov baskın sırasında orada değildi, Enver ile *Zukas Bey* adındaki yaveri kaçmış ve bir başka köyün yakınındaki pınara gitmişlerdi. Orada iki adamı ile dinlenmekte olan Agabekov gelenlerin üzerindeki Türk üniformasını görünce kim olduklarını anlamış, pelerininin altındaki Türkmen kılıcını çekerek pınardan su almakta olan Enver'in kafasına saplamış, yaveri de aynı şekilde öldürülmüştü![367]

1932'de Fransa'ya iltica eden Agabekov, aynı iddiayı Paris'te yayınlanan Rusça bir gazetenin idarehanesinde o senenin Şubat'ında buluştuğu Avusturyalı bir gazeteciye de tekrar etti ve anlattıkları daha sonra Türk gazetelerinde *"...Enver Paşa'yı öldürmekteki maharetim, muvaffakiyetlerimin şaheserlerinden biridir. Enver Paşa, Lenin ile münasebette idi. Her ikisi de Hindistan'da isyan çıkartmayı düşünüyorlardı. Fakat Enver Paşa Türkistan'a gittikten sonra Rusya'ya ihanet etti. Türkistan'daki cengâver kabail (kabileler) arasında amele diktatörlüğü inkılâbı için propaganda yapacağı yerde, bunlar arasında milliyet hareketi uyandırdı. Enver Paşa'nın ayaklandırdığı Türkistan kabailine karşı harbediyorduk. Enver Paşa gizleniyordu. Nihayet, ÇEKA onu bulmaya beni memur etti. Yerini araştırdım, kendisini ele geçirdim. Bir müfreze ile baskın yaptım. Enver Paşa'yı kılıç darbeleri ile sessiz sadasız öldürdük"* diye yeraldı.[368]

Agabekov 1988'de yayınlanan hatıralarında ise baskında yeraldığı iddiasından vazgeçerek Enver'in bulunduğu yeri belirleyip askerlere haber verdiğini söylemekle yetinecek ama Hudayatov adındaki bir başka yazar Agabekov'un ilk iddiasını tekrar edecekti: Baskına uğrayan Enver Paşa kurtulup komşu köylerden birine kaçmış ve pınardan su içmek üzere iken köyde satıcı kılığında bekleyen Agabekov, beraberindeki Alexander Osipov ve Abdurrahman adlı iki kişi ile aniden saldırmış ve kılıç ile Paşa'nın başını kesmişlerdi![369]

G. Agabekov'un iddialarındaki tutarsızlıkların başında, Enver'i bulduğu anda derhal öldürmesindeki aceleciliği gelir. Agabekov, ele geçirebilmek için aylar boyunca çaba gösterdiği Enver'i kıstırdığı anda hemen öldürmek yerine canlı olarak ele geçirdiği, yani esir aldığı takdirde şöhretinin artması ve Kızıl Ordu'da daha hızlı yükselmesi kesin olduğu halde bu şekilde hareket etmeyi tercih etmemiştir; zira iddia ettiği baskın hayalîdir ve baskın iddiası olmadan böyle bir senaryo inşa etmesi de mümkün değildir.

*

Farklı bir iddiayı, Enver'in can verdiği bölgede o sırada Birinci Süvari Grubu'nun komutanlığını yapan ve asıl ismi Hagop Mel-

kumyan olan Yakov Melkumov adında bir Kızıl Ordu subayı ortaya attı ve demeç verdiği hemen her gazeteciye Enver'i kendisinin katlettiğini söyleyip her seferinde ayrı bir senaryo anlattı.

Ermeni olan, 1885'de Dağlık Karabağ'ın Suşa şehrinde doğan Yakov Melkumov yahut Hagop Melkumyan, Birinci Dünya Harbi'nde gösterdiği başarılardan dolayı madalya almış ve Sovyet Devrimi'nin ardından Kızıl Ordu'ya katılmış, bir müddet Belarus'ta savaştıktan sonra Türkistan'daki bir süvari birliğine verilmiş ve Basmacı İsyanı'nın bastırılmasının hemen her aşamasında görev yapmıştı.

Enver Paşa'nın katlinden sonra Kızıl Ordu Nişanı alan Melkumov, 1937'ye kadar Orta Asya'da görev yaptı. Stalin'in başlattığı büyük temizlik sırasında, 1937'de tutuklandı; *orduda faşist teşkilât kurmakla* suçlandı, 15 yıl hapse ve beş yıl da bütün haklarından mahrumiyet cezasına çarptırıldı. Stalin'in ölümünün ardından 1954'te serbest kaldı, hakları iade edildi ve 1962'de Moskova'da öldü.

Sarıkamış Muharebesi'ne de katılmış olan Melkumov, bir röportajında Enver'in Kâfirun'daki karargâhını tesbit edip topçuların desteğindeki süvarilerle hücum ettiklerini, o sırada uyumakta olan Enver'in elbisesiz ve yalınayak olarak atına atlayıp dağlara doğru kaçtığını, takip ederek Çegan'da sıkıştırdıklarını ve kanlı bir süngü savaşında sıkıştırıp öldürdüklerini söylüyor[370] ama 1960'ta yayınladığı hatıralarında daha önce söylediklerinin aksine Enver'i kendisinin öldürdüğüne dair hiçbirşey yazmıyordu.

Hatıralarda İvan Savko adında bir subayın bahsi de geçiyordu. Melkumov, Enver'in ortadan kaldırılması emrini Türkistan Cephe Kumandanı Kaspar Vaskenyan'dan almıştı; görevin yerine getirilmesi için özel bir birlik teşkil etmiş, birliğin başına İvan Savko'yu getirmiş ve Enver Paşa ile Devletmend Bey bu müfrezenin köye yaptığı baskında can vermişlerdi.[371]

Seneler sonra, ortaya bir başka iddia daha atıldı: Anadolu Ajansı'nın 1990 Mayıs'ında verdiği Moskova kaynaklı habere göre Muradyan adında bir Ermeni, 1993'te Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başına geçecek olan Haydar Aliyev'e 1987'de Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi olduğu sırada gönderdiği mektupta Enver Paşa'nın *Saruhanyan*[372] adında bir Ermeni tarafından öldürüldüğünü yazmıştı. Muradyan, mektubunda Saruhanyan'ın Dağlık Karabağ'da doğup büyüdüğünü ve bağlı olduğu birliğin kumandanının da yine Dağlık Karabağ'ın Tagavert köyünde doğmuş olan Hagop Melkumyan olduğunu söylüyordu![373]

*

Ermeni kaynakları bütün bu söylentiler arasında önceliği Hagop Melkumyan'ın, yani Yakov Melkumov'un anlattıklarına verdiler ve

iddialar bu kadarla da kalmadı, daha başka ve daha tuhaf söylentiler de çıktı: Enver Paşa'nın Melkumov yahut onun kumanda ettiği birlik tarafından öldürülmesi *Ermeni İntikam Operasyonu*'nun yani Nemesis'in kararı idi; Melkumov, Enver'in hayatını noktalayan baskını Kızıl Ordu'daki kumandanlarının emirlerinden ziyade Nemesis'i plânlayanların talimatları ile düzenlemişti!

Enver'in şehadeti Ermeni kaynaklarında bugün Nemesis'in başarısı olarak geçer; Orta Asya'ya General Frunze'nin götürdüğü Ermeni askerlerin arasında bulunan ve daha sonra Enver Paşa'ya karşı yapılan harekâtta da görev alan Yakov Melkumov da 1915 faciasının önde gelen bir sorumlusundan, yani Enver'den Ermeni milletinin intikamını almış bir kahraman gibi gösterilir![374]

*

Enver ardında bir eş, üç çocuk, beş kardeş, evlâtlarının ölümünü gören bir anne-baba ile çok sayıda mücadele arkadaşı bıraktı...

Ailenin öyküsünü yazmadan önce, Orta Asya'daki mücadelenin ilerki senelerde nasıl devam ettiğini ve neticenin ne olduğunu kısaca anlatayım:

Basmacı liderler, Enver'den boşalan *Türkistan İhtilâl Orduları Başkumandanlığı*'na Kuşçubaşı Hacı Sami Bey'i getirdiler ve bir de *Paşa* unvânı verdiler!

Hırçın, aksi ve âniden parlamaya müsait bir tabiata sahip bulunan ve Enver Paşa'yı tahtlar, taçlar, saltanatlar, imparatorluklar yahut bütün Müslümanlar'ın kıyâmı hayallerine inandırarak Orta Asya mücadelesine katılmaya ikna ederek bir yerde ölüme götüren Hacı Sami'nin işbaşında bulunduğu günler Basmacılar için baskı ve şiddet dönemi oldu. Hacı Sami çok sevilen Basmacı kumandanı Aşur Bey'i öldürttü, Enver'in en yakınlarından olan Darvaz bölgesinin hâkimi ve leşkerbaşısı İşan Sultan ile kardeşi İşan Süleyman'ı astırdı ve Fergana'daki mücahidlerin liderlerinden Şirmuhammed Bey ile kardeşi Nur Muhammed Bey'i dörtyüz kadar Basmacı ile beraber Afganistan'a geçmeye mecbur bıraktı.

Basmacılar, Kızıl Ordu'nun operasyonları devam ettiği sırada Hacı Sami'nin böyle tuhaf hareketleri yüzünden, onun liderliği döneminde karanlık günler yaşadılar.

O arada bir başka tuhaflık daha yaşandı: Enver'in Orta Asya'da faaliyet göstermesine karşı çıkan ve Afganistan'a gitmesi için çaba gösteren ama başarılı olamayan Zeki Velidî, bu defa Hacı Sami'ye destek arayışına girdi. Orta Asya Müslümanları Millî Avâmî Cemiyetleri İttihadı Başkanı olarak arkadaşı Abdülkadir İnan ile beraber Hacı Sami'ye askerî destek sağlamak için Afganistan'a geçebilmek maksadıyla İran'a gitti. Ankara'ya Türkistan ile ilgili geniş

bir rapor gönderdi, İran'da İngiliz yetkililerden Hacı Sami'ye silâh yardımı talebinde bulundu ama İngilizler talebi reddettiler.[375]

Etrafında on ay boyunca tam bir terör yaratan Kuşçubaşı Hacı Sami, 1923 Haziran'ında beklenmedik bir iş etti ve beraberindeki 35 kişi ile birdenbire Afganistan'a geçti! O sırada Afganistan'da bulunan ve daha sonra Hindistan'a giden Zeki Velidî'nin savaşa devam etmesini istediği mektuplarına da *"Millî mücadele işlerine şimdilik ara vermek lâzım geldiği"* cevabını verdi.

Afgan yönetiminin bir ay sonra memleketi terketmesini istemesi üzerine Hacı Sami bu defa İran'a geçti. Meşhed'deki İngiliz askerî ataşesi ile görüşüp tekrar yardım talebinde bulundu ama İngilizler talebi yine reddettiler ve Zeki Velidî ile görüşebilmesi için Hindistan'a gitmesine de izin vermediler.

Hacı Sami bütün kapılar yüzüne bu şekilde ardarda kapanırken, Meşhed'de bulunduğu sırada Ankara'daki Meclis tarafından 150'likler listesine alındığını ve Türkiye'ye girişinin yasaklandığını öğrendi. Orta Asya'daki mücadeleyi artık geride kalanların devam ettirmesini istedi, Tahran ve Bağdat üzerinden Halep'e gideceğini söyledi ve 29 Kasım 1923'te iki arkadaşı ile beraber Meşhed'den ayrıldı.[376]

Sonrası, mâlûm...

Dört sene sonra Mustafa Kemal'e karşı suikast tertip etmek maksadıyla adamları ile beraber Sisam Adası'ndan Kuşadası'na geçen bu gözükara ve hayalperest maceracı, 27 Ağustos 1927'de Madran Yaylası'nda köylüler ve jandarma ile girdiği çatışmada kurşunlarla delik deşik edilerek can verdi!

Basmacı Hareketi, Enver'in ve Hacı Sami'nin ardından on sene boyunca ama gücü gittikçe azalarak devam etti. Sovyetler'in 1923'ten itibaren Türkistan'a yeniden büyük askerî güçler göndererek Basmacılar'ı sıkıştırması üzerine aralarında Lâkay İbrahim Bey'in de bulunduğu onbinlerce Basmacı, Afganistan'a ilticaya mecbur kaldı.

1928'de Afganistan'ın siyasî vaziyeti de tamamen değişti. *Beççe-i Saka* lâkaplı bir Tacik'in başlattığı isyan bastırılamayınca Afgan Kralı Amanullah Han memleketini terketmek zorunda kaldı ve Kâbil'e giren Beççe-i Saka 17 Ocak 1929'da *Gazi Habibullah Han* adı ile Afgan Kralı ilân edildi.

Afganistan'a sığınmış olan Basmacılar'dan bazıları Kâbil'deki iktidar değişikliğinin ardından Ruslar'a karşı yeni bir hareket başlatmayı denerlerken, Lâkay İbrahim Bey de Habibullah Han unvânı ile tahtta bulunan Beççe-i Saka'nın yanında yeraldı. Ancak devrik kral Amanullah Han'ın kuzeni Nadir Han'ın bazı kabileler ile İngiltere'nin desteğini alarak Kâbil'e yürümesi herşeyi tekrar değiştirdi.

Nadir Han 1929 Ekim'inde Kâbil'e girdi, Afganistan'ın yeni kralı oldu ve aynı senenin 3 Kasım'ında Beççe-i Saka'yı idam ettirdi. Sovyet sınırına yakın bölgelerde yaşayan İbrahim Lâkay ile aşiretinden silâhlarını teslim etmelerini istedi, kralın talebini reddeden İbrahim Bey'in üzerine kabile savaşçıları ile askerî birlikler sevkedildi, çatışmalar bir buçuk sene kadar devam etti ve Afganlılar'ın baskısına dayanamayan Lâkay İbrahim Bey, yeniden Sovyet tarafına geçmeye karar verdi. Sovyet yetkililer ile önceden yaptığı temaslarda silâhlarını teslim etmesi halinde tutuklanmayacağı garantisi aldı ama 3 Nisan 1931'de sınırı geçerken Sovyet askerlerinin kendisini tutuklamak istemeleri üzerine çatışmaya girdi ve Türkistan'ın içlerine doğru ilerledi. Kızıl Ordu ile üç ay boyunca mücadele eden Lâkay İbrahim 23 Haziran 1931'de Kâfirnihan Irmağı'nı geçerken yakalandı, Taşkent'e gönderildi ve bir sene kadar sorgulandıktan sonra 1932'nin 31 Ağustos'unda idam edildi.[377]

Enver'e Orta Asya günlerinde en büyük zorluğu çıkartan, devamlı şekilde ikili oynayan, en sıkıntılı günlerinde bile yardım etmeyen ve Paşa'nın ölümünde rolü olan Lâkay İbrahim'in hayatı işte bu şekilde, ensesine sıkılan bir Rus kurşunu ile noktalanacak; Lâkay toprakları da sonradan yapılan sınır düzenlemelerinin neticesinde Özbekistan ve Tacikistan arasında paylaştırılacaktı...

Basmacı hareketi daha bir müddet dar alanda silâhlı mücadele şeklinde devam etti. 3 Temmuz 1932'de aralarında Sovyetler Birliği, İngiltere, Afganistan ve İran'ın da bulunduğu yedi ülkenin başka ülkelerin silâhlı güçlerini kendi topraklarında barındırmama konusunda Londra'da anlaşmaya varmaları üzerine, zaten sıkışmış olan Basmacılar daha da zora girdiler.

Basmacı isyanı ile ilgili son resmî açıklama 1934'ün 30 Mayıs'ında yapıldı ve Tacikistan Halk Komiserleri Başkanı Abdullah Rahimbay, Sovyet İçişleri Halk Komiserliği'nin *"Basmacılık hareketinin sona erdiğini bildirdiğini"* duyurdu.[378]

Sovyetler, sonraki senelerde Orta Asya'daki Türkî ve Tacik bölgelerinde farklı cumhuriyetler teşkil ettiler ve bu cumhuriyetlerin sınırları ile isimlerini de zamanla değiştirdiler. Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991'de Orta Asya'da Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri mevcuttu.

Basmacılık ise silâhlı bir mücadele olarak sona erdi ama Türkistan'ın Sovyet işgalinden kurtarılması çabaları Türkistanlılar'ın kurduğu çok sayıda teşkilât, birlik, dernek ve örgüt tarafından Ba-

tı'ya taşındı ve çabalar siyasî alanda 1991'e kadar devam etti...

*

Ve, Enver'den sonra ailesinin öyküsü...

Naciye Sultan, Enver'in ardından tekrar evlendi, Berlin'de 1923'ün 30 Ekim'inde Enver'in kardeşi Kâmil Bey ile izdivaç yaptı. Bir müddet sonra Almanya'yı terkedip Paris'e yerleştiler, burada Rana ismini verdikleri bir kızları oldu, aradan birkaç sene geçti ve bu defa İsviçre'de, Bern'de yaşamaya başladılar.

Enver'in hanımı *sultan,* kızları *hanımsultan,* oğlu da *sultanzade* idi. 3 Mart 1924'te kabul edilen, Hilâfet'i lâğvedip Osmanlı Hanedanı'nın mensuplarının vatandaşlık haklarını ellerinden alan ve hanedanı Türkiye sınırları dışına çıkartan 431 sayılı kanuna göre Türkiye'ye değil girmeleri, Türk topraklarından transit geçmeleri bile yasaktı!

Bu yasak hanedanın hanım mensupları için 28, erkekleri için 50 sene devam etti. Kadınlara 16 Haziran 1952'de çıkartılan kanunla, erkeklere de 1974'teki af kanununun bir maddesi ile Türkiye'ye dönme izni verildi.

Enver'in babası Ahmed Paşa, yasak devam ettiği sırada, 1938'de Başbakanlık'a bir dilekçe verdi ve *"Yüksek tahsillerini muvaffakiyetle bitiren ve büyüğü yirmi, küçüğü on dokuz yaşına giren merhumun çok sevdiği kızlarının yabancı topraklarda daha ziyade kalmalarına ve Türk'ten gayrısı ile evlenmelerine yüksek vicdanınızın da razı olmayacağından eminim"* diyerek memlekete dönebilmelerine izin verilmesi ricasında bulundu.[379]

Çocukların memlekete gelebilmeleri için hem Mustafa Kemal'in, hem de İsmet Paşa'nın iki eski silâh arkadaşı Ankara'da daha önceden kulis yapmaya başlamışlardı: Enver'in kardeşi Nuri Paşa ile son sadrazam Tevfik Paşa'nın oğlu olan, Vahideddin'in büyük kızı Ulviye Sultan ile evlenip ayrılan ve Millî Mücadele'ye iştirak eden istihbaratçı ve diplomat İsmail Hakkı Okday...

Nuri Paşa ile İsmail Hakkı Bey'in nabız yoklamaya başlamalarının ardından Ankara'daki en yüksek makamı harekete geçirme işi de Nuri Paşa'nın Azerbaycan harekâtı sırasında yaverliğini yapan subaya düştü: Yüzbaşı Âsaf Bey'e, yani seneler sonra Mustafa Kemal Paşa'nın yanında güçlü bir yer edinmiş olan Kılıç Ali Bey'e!

Enver'in babasının dilekçesi, Ankara'da önceden başlayan bu temaslara resmiyet kazandırılması için verdirilmişti.

Büyük Millet Meclisi'nin 5 Temmuz 1939'da kabul ettiği 3662 sayılı kanun ile, Enver Paşa'nın anneleri tarafından hanedana mensup çocuklarının ve Naciye Sultan'ın Kâmil Bey'den olan kızının Türkiye'ye girmelerine izin verildi. Sultan Vahideddin'in büyük kızı Ulviye Sultan ile İsmail Hakkı Bey'in tek kızı olan 22 yaşındaki Hümeyra da aynı kanuna dahil edilmiş ve memlekete gelebilmesi mümkün olmuştu.

Naciye Sultan ise, vatanına dönebilmek için 1952'ye kadar beklemek zorundaydı...

*

Enver Paşa ile Kâmil Bey'in çocukları okula Fransa'da başlamış, liseyi orada bitirmişlerdi ve tahsillerine memlekete dönmelerinden sonra İstanbul'da devam ettiler.

Türk vatandaşlığına geçen üç çocuk *Enver*, Kâmil Bey'in kızı Rana da *Killigil* soyadlarını aldılar.

Paşa'nın büyük kızı Mahipeyker, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirip psikiyatri ihtisası yaptı. Bir ara Almanya'ya giderek Pfizer ilâç fabrikasında çalıştı, sonra Amerika'ya geçti, Washington'daki Walter Reed Askerî Hastahanesi'nde psikiyatr olarak bulundu ve İstanbul'a döndü.

1946'da meslekdaşlarından Dr. Fikret Ürgüp ile evlenen Mahipeyker Enver'in 1948'de Hasan ismini verdikleri bir oğulları oldu. Mahipeyker Ürgüp daha sonra kocasından boşandı, *Enver* soyadına döndü, Genelkurmay Başkanlığı'na müracaat ederek babası Enver Paşa'dan kendisine maaş verilmesini istedi ve devlet Paşa'nın büyük kızına *vatanî hizmet aylığı* bağladı.

Hasan Ürgüp 12 Kasım 1989'da, Mahipeyker Enver de 3 Nisan 2000'de İstanbul'da vefat ettiler...

*

Enver'in küçük kızı Türkan, İstanbul Üniversitesi'nin Kimya Fakültesi'ni bitirip kimya mühendisi oldu. Bir müddet amcası Nuri Paşa'nın Sütlüce'deki silâh fabrikasında çalıştı ve fabrikada 2 Mart 1949'da Nuri Paşa'nın yanısıra otuza yakın kişinin hayatına mâlolan ve sebebi hâlâ ortaya çıkartılamayan büyük patlamadan o sırada fabrikada olmadığı için şans eseri kurtuldu; sonra Fransızlar ile ortaklaşa kurulacak olan beş ayrı çimento fabrikasının yapım hazırlıklarında vazife aldı.

Türkân Enver, 1945'te Müşir Deli Fuad Paşa'nın soyundan gelen bir diplomatla, Hüveyda Mayatepek ile evlendi. Hüveyda Mayatepek, Mustafa Kemal'in Maya medeniyeti ile Türk tarihi arasında bir münasebet bulunup bulunmadığını araştırması için Güneş-Dil Teorisi'nin moda olduğu günlerde Meksika'ya konsolos olarak gönderdiği Tahsin Mayatepek'in oğlu idi.

Sefir olan eşi ile beraber çeşitli memleketlerde Türkiye'yi temsil eden çiftin tek çocukları olan Osman, 1950'de dünyaya geldi.

Hüveyda Mayatepek'in 1973'de Viyana Büyükelçisi iken vefatının ardından Ankara'ya yerleşen Türkân Mayatepek yabancı dilde eğitim veren bazı okullarda kimya öğretmenliği ile TRT'nin Fransızca yayınlarında spikerlik yaptı ve hayata 25 Aralık 1989'da Ankara'da veda etti.

Ankara Koleji'nin bugün ellili yaşlarının sonuna gelmiş olan mezunları, Enver Paşa'nın kızı Türkân Mayatepek'i, *"kimyacı Türkân Hoca"* diye hatırlarlar.

*

Enver Paşa'nın hiç görmediği ve kendisinin bitiremediği işleri tamamlayıp İslâm dünyasını ayağa kaldıracağını hayâl ettiği oğlu Ali'nin hayatı da babası kadar olmasa bile, yine şanssızlıklar içerisinde geçti.

Türkiye'ye dönmesine izin verilmesinin ardından baba mesleği olan askerliği seçti, İstanbul'da Hava Harp Okulu'nu bitirdi, bir ara Erzincan'a tayin edildi, Londra'ya hava ataşe yardımcısı olarak gönderildi, sonra Napoli'deki NATO karargâhında görev yaptı.

Ali Enver, 1948'de denizcilik alanında uzmanlığı ve bu konuda sık sık yazması sebebi ile *sivil amiral* denen bir zamanların meşhur gazetecisi Abidin Daver'in kızı Perizat Daver ile evlendi ve 1955'te Napoli'de bulundukları sırada kızları Arzu dünyaya geldi. Ailenin ifadesine göre, bu evlilik tarihin garip bir cilvesi idi, zira Abidin Daver diğer İttihadçı arkadaşları ile beraber Türkiye'den ayrılan Enver'i 5 Temmuz 1919'da gıyabında idama mahkûm etmiş olan divân-ı harbin zabıt kâtipliğini yapmıştı ve kararın altında hâkimlerle beraber kâtip olarak onun da imzası vardı!

Ama, babasının yolundan gidip mesleğinde üst rütbelere yükselmek Ali Enver'e nasip olmadı ve bir tayin meselesi yüzünden askerlikten istifa etti!

Hadise, Ali Enver'in kurmaylık imtihânına girmesine izin verilmemesi idi. Gerekçe resmen açıklanmamıştı ama *sultan çocuğu* olduğu için kurmaylığının mahzurlu görüldüğü söyleniyordu ve Ali Enver ikinci başvurusunun da reddedilmesi üzerine askerlikten istifa etti.

Sebebi hakkında senelerce değişik yorumların yapıldığı ve ortaya türlü türlü iddiaların atıldığı bu istifa meselesi yıllar sonra, 1980'de gazetelerde tartışma konusu olacaktı:

Cumhuriyet'in başyazarı Nadir Nadi, 1980 sonbaharında hatıralarını *"Olur Şey Değil"* başlıklı bir dizi olarak yayınlarken, 24 Eylül'de 1950'li senelerde zamanın başbakanı Adnan Menderes'in de katıldığı bir yemekte Menderes ile Genelkurmay Başkanı Orgeneral Nuri Yamut arasında geçen ve bizzat şahit olduğu bir konuşmaya yer vermiş ama konuşmanın konusu olan Ali Enver meselesini yorumlarken hatâlar yapmış, ardından da mevzuyu siyasete bağlamıştı:

> "...Nasıl oldu şimdi anımsayamıyorum, bir ara söz döndü dolaştı, Abidin Daver'in Cumhuriyet'te yayınlanmış bir yazısına geldi. Daver Bey, Babıâli'nin saygıdeğer yazarlarından biriydi. Orduyu çok sever, her bakımdan onun yücelmesi, güçlenmesi için kalem oynatırdı.
>
> Eleştirilerinde de dikkatli davranır, nezaket kurallarının dışına hiç bir zaman çıkmazdı. Nedense o yazısı Genelkurmay Başkanı'nın hoşuna gitmemişti Ben, Daver Bey'in iyi niyetlerini savunuyordum. Menderes de sessizce dinliyordu. Birden Orgeneral Nuri Yamut sinirlendi, oldukça sert bir sesle *"Biz onun o yazıyı niçin yazdığını bilyoruz. Damadını Ankara'ya atamadık da ondan"* dedi.
>
> Bu öyküyü az çok biliyordum. Ali Enver meşhur Enver Paşa'nın oğluydu. Annesi sultan olduğundan uzun yıllar yurtdışında yaşamış, orta ve lise öğrenimini oralarda tamamlamıştı. Çok iyi Fransızca ve İngilizce biliyordu. Yurda dönüp de Daver Bey'in kızı Perizat'la evlendikten sonra yedeksubay okuluna alınmış, orayı bitirince kur'a ile Üçüncü Ordu emrine atanmıştı. Sanırım, Erzurum ilçelerinden birinde bir birliğe katılması gerekiyordu.
>
> İşte, zavallı Daver Bey'in ordu üst kademelerinden beklediği kayırım; nazlı, çıtkırıldım damadının pek bir işe yarayamayacağı Erzurum Dağları'ndan kurtarılmasıydı. İki yabancı dili çok iyi bildiği için Genelkurmay'da ordumuza daha yararlı olacağını da herhalde düşünmüştü. Bu kadarcık bir ayrıcalığa kayırım bile denemezdi. Hepimiz askerlik yaptık. Sırasında hatır-gönül uğruna kimlere ne denli özel işlemler uygulandığını hep görmüşüzdür.
>
> Genelkurmay Başkanı'nın sinirli çıkışı Menderes'in canını sıktı *"Bu da iş mi?"* gibilerden elini hafif sallayarak *"Yapın paşam, ne çıkar paşam!"* demekle yetindi.
>
> Ama o ne! Bu küçük serzeniş üzerine koskoca Genelkurmay Başkanı birden toparlandı. Bir dakika önceki davranışına 180 derece ters düşen bir tutumla *"Başüstüne efendim, emredersiniz efendim"* diyerek tartışmayı olduğu yerde kesti.
>
> O kesti ama benim de başımdan aşağı sanki bir kova kaynar su döküldü. Devlet kuruluşunun en üstün, en sorumlu basamaklarından birinde yeralan bir görevlinin siyasal güç karşısında böylesine pes etmesi bir yurttaş olarak onuruma dokunmuştu. On yıllık iktidarı boyunca benzer olaylarla karşılaşmış olabileceğini düşündükçe kendi gerçek gücünü abartan Menderes'in *"Battal Gazi Ordusu"*, *"Kimi aday göstersem mebus seçilir"* gibi orduyu da ulusu da küçülten yakışıksız sözlerini bir derece bağışlamamız gereğine inanıyorum.

Zaten 1957 seçimleri her odunun mebus seçilemeyeceğini, 27 Mayıs Devrimi de Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin bir Battal Gazi Ordusu olmadığını göstermedi mi? Menderes'in dramı biraz da bu gerçekleri anlamakta gecikmesi oldu herhalde".

Gazetede, 4 Kasım 1980'de Emekli Deniz Kıdemli Albayı Sedat Çınar'ın Nadir Nadi'ye gönderdiği bir açıklaması yayınlandı. Ali Enver'i yakından tanıdığı anlaşılan Sedat Çınar hem Nadir Nadi'nin yazısındaki hataları düzeltiyor, hem de meselenin aslını anlatıyordu:

KADERİN CİLVESİ

Enver Paşa'nın oğlu Ali Enver

ENVER PAŞA'NIN OĞLU ALİ ENVER DONARAK ÖLDÜ

Enver Paşa'nın oğlu Ali Enver'in ölüm haberi.

"...Enver Paşa'nın oğlu rahmetli Ali Enver yedek subay değil, muvazzaf hava subayı idi. Lise çıkışlı olarak Türkiye'ye geldi. Birçok arkadaşımız gibi doğrudan doğruya Harp Okulu'na girdi. Hava pilot binbaşılığa kadar yükseldi. Londra'da Türk Hava Ataşe Yardımcılığı yaptı.

Rahmetli dostumuz Abidin Daver'le Genelkurmay arasındaki tartışma Ali Enver'in doğuya tayini yüzünden değil -çünki hava kuvvetlerinde doğu görevi yükümlülüğü yoktur- sultan oğlu diye Harp Akademisi'ne kabul edilmeyişi yüzünden çıkmıştı.

Abidin Daver, çok haklıydı. Ali Enver'i sultan oğlu olduğu halde Harp Okulu'na kabul etmişler, subay yapmışlar, sonra da Akademi'ye almayıp önünü kapıyorlardı.

Yüzbaşı iken Akademi'ye ilk başvurusunu yaptı, refüze edildi.

İsmet Paşa cumhurbaşkanı idi, çok üzüldü. Çok geç haberi olmuştu. Kurmay olmadığı halde kendisini Londra Büyükelçiliği Hava Ataşe Yardımcılığı'na tayin ettirdi. Binbaşılık devresinde akademiye alınacağına söz verildi. Binbaşılıkta başvuru yapıldığında yönetim el değiştirmiş, Celâl Bayar ve Menderes devri başlamıştı. Yine refüze edilince Daver çok haklı olarak isyan etti. Ali Enver'in de morali bozuldu. Ordudan istifa etti. Evvelâ Divan Oteli Müdürü oldu, onu da bıraktı, Perizat Hanım'dan ayrılarak Avustralya'ya gitti. Orada geçirdiği bir trafik kazasında yaşamını yitirdi.

Kat'iyyen bir hanım evlâdı değildi. Birkaç dili anadili gibi konuşan çok yetenekli bir hava subayı, babası kadar mert, cesur bir insandı. Anısına sahip çıkmayı görev saydım. Tanrı onu bağışlasın".

Ali Enver, istifasının ardından bir müddet özel sektörde çalıştı, Türk Hava Yolları'nın ticaret müdürü oldu,[380] sonra Perizat Daver'den ayrıldı, 1964'te Ankara'daki İsveç Büyükelçiliği'nde çalışan Majbritt isminde İsveçli bir hanımla evlendi ve Türkiye'yi terketti.

Kısa bir müddet İsveç'te yaşayan Ali ve Majbritt çifti daha sonra Avustralya'ya yerleştiler, Ali Enver burada sigortacılığa başladı. Gittikleri bir tatil köyünde 2 Aralık 1971'de yürüyüş yaparken bir çayı geçtiği sırada ayağı kaydı, düşerken başını taşa çarptı, ambulans helikopteri ile hemen hastahaneye kaldırılmasına rağmen kurtarılamadı.

Haberin duyulmasından sonra, Ali Enver'in vefatı hakkında *"Enver Paşa'nın oğlu Avustralya'da donarak öldü"* yahut *"Issız bir dağda otomobilleri bozulan ve günlerce aç kalan Ali Enver ile karısı donarak can vermeden önce karınlarını Sarıkamış şehidleri gibi yoldukları otlarla doyurmaya çalışıyorlardı"* gibisinden gerçeklerle tamamen alâkasız ve tuhaf yorumlar yapılır oldu.

Bütün bu söylentilerin sebebi, *AP*'nin, yani Amerikan haber ajansı *Associated Press*'in, Sidney'den verdiği bir haberdi. Haberde, Ali Enver'den *Allan Enver* diye bahsediliyor, karısı ile beraber günlerce ağaç kökleri yedikten sonra uçuruma düşerek öldüğü söyleniyor ve daha da garibi, Ali Enver'in İkinci Dünya Savaşı senelerinde Winston Churchill hesabına casusluk yaptığı iddia ediliyordu!

Cumhuriyet Gazetesi'nin 4 Aralık 1971'de dördüncü sahifede AP'den aldığı ve *Enver Paşa'nın oğlu Avustralya'da öldü* başlığı ile kullandığı haber şöyle idi:

(SIDNEY-AP)-Geçen perşembe günü bir kazada ölen Allan Enver'in, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Orduları Başkomutanı Enver Paşa'nın oğlu olduğu ve kendisinin İkinci Dünya Savaşı sırasında Winston Churchill hesabına casusluk yaptığı açıklanmıştır.

Elli bir yaşında ölen Allan Enver ile karısı İsveç doğumlu Majbritt, Avustralya'nın karlı dağlarında hafta sonu tatilini geçirmek üzere bir geziye çıkmışlardı. Daha sonra kendilerini aramak üzere görevlendirilen bir helikopter, bir süre sonra eşini ve küçük bir uçuruma kayarak düşmüş olan Allan Enver'i bulmuş ve ikisini de kurtarmıştır. Ancak, Allan Enver helikopterde iken aldığı yaralar yüzünden ölmüştür. Majbritt ise son birkaç günden beri soğuktan titreyerek dolaştıklarını ve ağaç kökleri yiyerek yaşamaya çalıştıklarını söylemiştir.

Enver Paşa'nın oğlu bundan altı yıl önce Avustralya'ya gelmiş ve bir sigorta şirketinde çalışmaya başlamıştı. Öğrenimini Fransa'da yapmış olan Allan Enver, İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'ye kaçmış ve İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetlerinde görev almıştı. Allan Enver, Türkçe dahil altı dili çok akıcı bir şekilde konuşurdu.

Ali Enver ıssız dağlarda değil bir tatil köyünde geçirdiği kaza neticesinde can vermişti, kazaya uğrayan sadece kendisi idi, hanımının başına birşey gelmemişti. Güney yarımkürede bulunan Avustralya'da, kazanın yaşandığı Aralık ayı kışa değil, yaza tesadüf ediyordu ama AP'nin Sidney kaynaklı haberinde bütün bunlar nedense gözardı edilmiş, üstüne üstlük bir de *Churchill hesabına casusluk* iddiası ortaya atılmıştı.

Haberin ardından ailenin avukatı Cumhuriyet'e gönderdiği bir açıklama ile iddiaları yalanladı ve Enver Paşa'nın oğlunun isminin *Allan* değil *Ali* olduğunu hatırlattı.[381] Gazetede daha sonra 15 Aralık 1971'de Ali Enver'in Hava Harp Okulu'ndan sınıf arkadaşı ve 27 Mayıs darbesi sırasında Başbakan Adnan Menderes'i Eskişehir-Kütahya yolunda tevkif eden subaylardan olan ve sonraki senelerde idarî görevler alıp Beşiktaş Spor Klübü'nün başkanlığını da yapan emekli albay Agasi Şen'in, 20 Aralık'ta da Şevket Süreyya Aydemir'in birer açıklamaları yayınlandı. Agasi Şen *"Ali Enver'in Ölümü Üzerine"* başlıklı yazısında pilotluk eğitimi için Londra'ya beraber gittiği Ali Enver'i *"Vatansever, vakur ve sevdiğimiz bir arkadaşımızdı. İçinde büyük işler yapmak arzusu vardı. Bu yüzden, yaptığı işler onu tatmin etmedi. İstediğini yapamamanın, aradığını bulamamanın üzüntüleri içinde bir hayli bocaladı"* diyor, sonra *"Sadece kendinden kaçmaya çalıştı"* şeklinde enteresan bir yorum yapıyordu.[382]

Şevket Süreyya, *"Asil bir arkadaşlık örneği"* başlıklı yazısında o zamana kadar dile getirilmemiş bir malûmat veriyor, Ali Enver'in 1940'ların başında Londra'da pilotluk eğitimi aldığı sırada Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Rauf Orbay ile İngiltere Başbakanı Winston Churchill'in evine gittiğini ve Churchill'in Ali Enver'e *"Senin baban, benim siyasî hayatımı yirmi yıl geriye atmıştır!"* dediğini yazıyordu.[383] Ali Enver'in Churchill hesabına casusluk yaptığı iddiası ise hem Şen'e, hem de Aydemir'e göre komik, saçma ve gülünçtü!

Enver Paşa'nın gelini, yani Ali Enver'in İsveçli karısı Majbritt Enver, bu kitap yazıldığı sırada hayatta idi ve yine Avustralya'da yaşıyordu...

*

Naciye Sultan'ın Kâmil Bey'den olan kızı Rana da Fransa'da başladığı tahsiline Türkiye'de devam etti, İstanbul Üniversitesi'nde Fransız filolojisi okudu ve üniversitede ders verdi. 1949'da o da bir diplomatla, Sultan Abdülhamid'in iktidarının ikinci senesinde sadrazamlığa getirdiği İbrahim Edhem Paşa'nın soyundan Sadi Eldem ile evlendi. Daha sonra büyükelçi olan ve eşi ile beraber

uzun seneler yurtdışında bulunan Sadi Eldem 1995'te, Rana Eldem de 14 Nisan 2008'de vefat ettiler.

Naciye Sultan damat adaylarına önce hep aynı cevabı vermiş, *"Hanedandan olduğumuza bakıp bizleri zengin falan zannetmeyin"* demişti...

O senelerde Türkiye'ye girişi yasak olduğu için kızlarının hiçbirinin nikâhında yahut düğününde bulunamadı. Damatlarını ve iki kızından olan torunlarını hep yurtdışında, kendisini ziyaret ettiklerinde görebildi...

Padişah soyundan gelen sürgün sonrası genç nesilden hem sürgün senelerinde, hem de Türkiye'ye dönüşlerin ardından ilk defa ciddî şekilde tahsil görenler, Naciye Sultan'ın bu dört çocuğu oldu.

*

Ve, Enver'in *Naciye*'si...

Naciye Sultan, İstanbul'a hanedan kadınlarının memlekete girebilmelerine izin veren kanunun 1952 Haziran'ında çıkmasından bir buçuk ay sonra, 4 Ağustos 1952 akşamı geldi. Türkiye'yi hanedanın sürgününden dört sene önce, 1920'de terketmişti ve 32 sene boyunca İstanbul'dan uzaktı.

Enver Paşa'nın kardeşi olan ikinci kocası Kâmil Bey ile Kuruçeşme'de artık vârolmayan yalılarının dağ tarafında bulunan ve şimdi *Naciye Sultan Korusu* diye bilinen arazideki eski köşke yerleştiler. Enver Paşa ile Kâmil Bey'in diğer kardeşleri Nuri Paşa, ailenin aslen Kili'den gelmiş olmasına izafeten daha önce *Killigil* soyadını almıştı. Kâmil Bey de

Uzun bir ayrılıktan sonra anavatana kavuşan Bayan Naciye (sağda) kendisini karşılayanlar arasında (Foto: Hürriyet)

30 yıllık yurt hasretinden sonra

Enver Paşa'nın eşi Bn. Naciye İstanbul'a geldi

Saltanat ve hilâfetin ilgası üzerine yurt dışına çıkarılan hanedana mensup kadınların, B.M. Meclisince kabul edilen son bir kanun üzerine memlekete dönebilmesi kararlaşmıştı. 30 sene evvel memleket dışına çıkarılan hanedan âzasından, Birinci Dünya Harbi Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı merhum Enver Paşanın eşi Bayan Naciye dün saat 17 de Batı Akdeniz seferinden dönen Ankara vapuru ile memlekete dönmüştür.

Anavatana kavuşmanın sevinci içinde göz yaşları dökem Bn. Naciye rıhtımda akraba ve dostları tarafından karşılanmış, kendisine hediyeler takdim edilmiş, gemiden iskeleden inerken alkışlanmıştır

(Devamı Sa. 3, Sü. 4 de)

ÖLÜM

Sultan Abdülmecidin oğlu merhum Süleyman efendi kerimesi, Osmanlı Orduları Başkumandan Vekili merhum Enver Paşanın zevcesi, Türk Havayolları Yeşilköy istasyon müdürü Ali Enverin, Doktor Mahpeyker Ürgüpün, Türkân Mayatepekin, Rana Eldemin valideleri ve Kâmil Killigilin eşi

EMİNE NACİYE (Sultan)

vefat etmiştir. Cenazesi bugünkü 6.12.1957 cuma günü, öğle namazını müteakib, Teşvikiye Camiinde namazı kılındıktan sonra Ortaköyde, Yahya efendi dergâhındaki pederleri Süleyman efendi merhumun türbesine defnedilecektir. Çelenk gönderilmemesi rica olunur.

Türk vatandaşlığına geçmesinden sonra aynı soyadını aldı ve bir zamanların *Devletlû İsmetlû Sultân-ı Âliyyetü'ş-şan Naciye Sultan Hazretleri* de, *Naciye Killigil* oldu!

Naciye Sultan 5 Aralık 1957'de, Kâmil Bey de 7 Ağustos 1962'de vefat ettiler...

*

Enver, ardında Kâmil Bey'in haricinde dört kardeş daha bırakmıştı...

Hayata ilk veda eden, en küçük kardeşi Ertuğrul oldu. Doğuştan zayıf bir bünyeye sahipti, ailenin dağılmasından sonra büyük sıkıntılar çekti, bir ara geçinebilmek için Anadolu'ya gidip porselen dükkânı açtı ve iflâs etti. Hastalığı artınca tedavi olabilmesi için imkân sağlayıp Viyana'ya gönderdiler ama kurtulamadı, 1931'de henüz 24 yaşında iken Viyana'da vefat etti.

*

Diğer erkek kardeş, *Bakü fâtihi* Nuri Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Almanya'ya gitti ve Türkiye'ye 1930'ların sonuna doğru döndü.

Askerliğe seneler önce veda etmişti, artık yeni bir iş yapması gerekiyordu ve silâh fabrikatörü oldu! Zeytinburnu'nda satın aldığı büyük kömür atelyesini fabrika haline getirdi ve daha sonra Sütlüce sahiline taşıyıp büyüttü.

Resmî olarak madenî eşya imal ediyormuş gibi görünüyordu ama asıl faaliyeti Millî Savunma Bakanlığı'nın verdiği izinle silâh yapımı idi. Fabrikada tabanca, tüfek ve hattâ havan topu mermisinin yanısıra gaz maskesi ile başka askerî malzemeler de imal ediliyor; malzemenin çoğu yurtdışına, talep eden memleketlere satılıyordu. Hattâ kendi ismini verdiği ve patenti de kendisine ait olan tabancalar yapmış, dokuz milimetre çapında ve *Nuri Paşa Tabancası* diye bilinen silâhın modelini bizzat çizmişti.

Mısır prenseslerinden İffet Hasan ile evli olan ve çocuğu bulunmayan Nuri Paşa silâh imalâtından hatırı sayılır gelir elde etti ve ağabeyi Enver Paşa'nın çıkartılan hususî kanunla Türkiye'ye dönebilen üç çocuğunu kendi çocukları imişcesine himayesi altına aldı. Çocukların iyi eğitim görmelerinin yanısıra Enver Paşa'ya ait bütün evrak ile şahsî eşyanın dağılmadan kalabilmesi de Nuri Paşa'nın maddî gücü ve alâkası sayesinde mümkün olabildi. Yeğenlerine memlekete henüz dönemedikleri günlerde ve dönüşlerinden sonra yazdığı ve bugün elimizde bulunan mektupları, Nuri Paşa'nın ağabeyinin çocukları ile nasıl yakından alâkadar olduğunu göstermektedir.

Paşa, İkinci Dünya Savaşı'nın patlayıp Alman birliklerinin önce

Avrupa'da, ardından da Rusya içlerinde ilerlemeye başlaması üzerine Kafkaslar'da, özellikle de Azerbaycan'da yirmi sene önce yarım bırakmak zorunda kaldığı hayâlini Berlin'in desteği ile hayata geçirmeye çalıştı.

Hayali, Türk boylarına mensup askerlerden ve Sovyet ordusunda savaşırken Almanlar'a esir düşen Tatarlar ile Azerîler'den teşkil edilecek yepyeni bir ordu kurmak, bu ordu ile Sovyetler'e karşı harbetmek, daha sonra Orta Asya'ya doğru ilerleyip oralarda kurulacak yeni birlikler sayesinde bütün Türk boylarını birleştirmek, yani Turan yolunda adımlar atmak idi!

Dün Sütlüce'de korkunç bir infilâk oldu
General Nuri Killigil'e ait silâh ve mühimmat fabrikası havaya uçtu
Can kayıbı büyük, kat'i sayı bugün belli olacak
Şehrin birçok yerinde camlar kırıldı. köprüden geçenler bile barut kokusunu duydular, hâdise yeri korkunç halinde
Korkunç vakanın bazı tafsilâtı
M.Garner: "her şeydenönce ziraî istihsali arttırmalısınız- diyor
Milletlerarası Bankanın elinde, finanse edilmesi gerekli kuvvetli projeleri desteklliyecek, kâfi miktarda para var
Sütlüce'deki facianın sebebi anlaşıldı
İnfilâkın, hepsilleri karıncaya sarkan dolaplardaki barutcu artıncasından ileri geldiği meydana çıktı
Enkaz kaldırılmadan kayıpların kati miktarı tespit olunamıyacak
Kordon altında olan fabrikada itfaiye hâlâ nöbet bekliyor - Civardaki sırtlarda dahi ceset parçalarına rastlanıyor - Halkın patlamış mermilere dikkat etmesi, civardaki binalara girmemesi tavsiye ediliyor
Sütlüce faciasında ölen altı itfaiyecinin cenazeleri bugün törenle kaldırılacak
Cene İstikbâlik
İtfaiye Müdür muavini, cansiparane gayretlerle büyük bir fedâkârlık nasıl gösterdiğini anlatıyor

Nuri Paşa'nın da hayatına malolan fabrikadaki patlama ile ilgili haberler.

İçişleri Bakanı dün Sütlüce'deki infilâk sahasında tetkikler yaptı
Nuri Killigil normal ikmali için belediyeden değil, doğrudan doğruya Millî Savunma bakanlığından rahatsınız oluyor
Zavallı Boğaziçi
Facia yerinde dün ancak bir ceset bulundu

Birkaç defa Berlin'e gidip Almanya'nın çok üst seviyede asker ve sivil yekilileri ile görüştü, değişik Türk boylarına mensup askerlerden meydana gelen ilk Türkistan Alayları'nın kurulmasında rol oynadı ama hayalleri Almanlar'ın yenilmesi üzerine mecburen son buldu ve Nuri Paşa, İstanbul'daki fabrikasına döndü.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Nuri Paşa'nın Türkiye'de sadece siyasî ve askerî faaliyetleri değil, nefes alışı bile takip edilmişti...

Paşa'ya, 1949'dan itibaren bazı Arap ülkelerinden ve Pakistan'dan da siparişler gelmeye başladı. O günlerde yeni kurulmuş olan İsrail ile savaş halinde olan Mısır ve Suriye ile İngiliz hâkimiyetinin sona ermesi üzerine Hindistan'dan ayrılıp devlet olarak ortaya çıkan Pakistan silâh bulmaya uğraşıyor, Sütlüce'deki fabrika siparişleri karşılayabilmek için gece gündüz çalışıyordu.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Mısır'a ve Suriye'ye silâh satışını yasaklamıştı ama Nuri Paşa yasağa rağmen sevkiyata devam etti...

Ve, 2 Mart 1949'da öğleden sonra saat beşi on geçe, Sütlüce'de-

ki fabrikada ardarda patlamalar oldu, tesisin neredeyse tamamı havaya uçtu! İlk patlama atelyede meydana gelmiş, daha sonra cephane deposu da yokolmuştu ve şiddeti azalan infilâkler iki gün boyunca devam etti.

Nuri Paşa, facia sırasında fabrikada idi...

Fabrikada can verenlere ait cesed parçaları Sütlüce'nin yüzlerce metre ilerisine kadar yayılmıştı ama günlerce aranmasına rağmen Nuri Paşa'nın cesedinin parçaları bulunamadı. Ortalık zaten mezbahaya dönmüştü, patlamalarda kaç kişinin can verdiği bile tam olarak belirlenemedi, ölü sayısı resmî raporlara 27 olarak geçti. Daha sonra yapılan toplu cenaze merasiminde Nuri Paşa'yı temsilen boş bir tabutu sembolik olarak defnettiler ve patlamanın sebebi aylarca devam eden soruşturmalarda da ortaya çıkmadı.

*

Enver'in iki kızkardeşinin büyüğü olan Hasene dört evlilik yaptı ve 22 Ocak 1963'te İstanbul'da vefat etti.

Küçük kızkardeş Mediha, ağabeyinin yaveri Kâzım Bey ile evlenmişti. Kâzım Bey sonraların Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kâzım Orbay'ı oldu ve 27 Mayıs darbesinden sonra kurulan Kurucu Meclis'in başkanlığını da yaptı.

Mediha ve Kâzım Orbay çifti, evliliklerinin üzerinden tam 44 sene geçtikten sonra, 21 Ocak 1963'te şiddetli geçimsizlik sebebiyle boşandılar ama devreye Kâzım Orbay'ın yarım asırdan da eski arkadaşı olan İsmet Paşa girdi. Mediha Orbay'a bu kadar sene sonra boşanmalarının saçmalık olduğunu söyledi; hayatını tek başına sürdürmesini sağlayacak parasının bulunmadığını ve sıkıntı çekeceğini hatırlattı, *"Gidip yeniden nikâh kıyın, kocan vefat ettiğinde hiç olmazsa maaşını alırsın"* dedi ve yeniden evlenmelerini sağladı.

İsmet Paşa endişesinde haklı çıktı! Kâzım Orbay bir sene sonra, 3 Haziran 1964'te vefat etti, Enver'in kızkardeşi Mediha kocasının ardından 18 sene daha yaşadı ve 31 Aralık 1982'deki ölümüne kadar Kâzım Orbay'dan dul maaşı aldı...

*

Bir zamanlar *Kondüktör Ahmed Bey* olan ve oğlu Enver'in *Paşa* unvânı verdirip *Hacı Ahmed Paşa* yaptığı babası iki oğlunun, Enver ile Ertuğrul'un vefatını gördü ve hayata İstanbul'da 1947'de, 87 yaşında iken sessiz-sadasız veda etti.

Aynı acıları Ahmed Bey'in hanımı, yani Enver'in annesi Ayşe Hanım da çekti; üstelik sadece oğullarının değil, kocasının ölümünün ıztırabını da yaşadı...

Ayşe Hanım kocası vefat ettiğinde hayatta idi ama ölüm tarihi

ile ilgili bir kayda ulaşamadım, bu konuda Enver'in torunlarında da herhangi bir bilgi bulunmuyor...

*

Naciye Sultan'ın iki erkek kardeşi vardı: İki yaş büyük ağabeyi Abdülhalim ve kendisinden sekiz yaş küçük Şerafeddin Efendiler...

Abdülhalim Efendi, Paris'te 1926'da büyük maddî sıkıntılar içerisinde vefat etti. Lübnan'a yerleşmiş olan Şerafeddin Efendi de hayattan 1966'da ayrıldı...

İttihad ve Terakki'nin şiddetli muhaliflerinden olan, sonradan Ankara Meclisi'ne de karşı çıktığı için 150'likler listesine alınan, bu yüzden senelerce sürgünde yaşamak zorunda kalan bir zamanların meşhur ve çok önemli gazetecisi Ref'i Cevad Ulunay'ın, gazete koleksiyonlarının sararmış sayfalarında unutulmuş hüzünlü bir yazısı vardır...

Ulunay, bu yazıda Naciye Sultan'ın ağabeyi Abdülhalim Efendi'nin Paris'te hayatını yokluk içerisinde idameye çalıştığı fakir evinde şahit olduğu ibret verici, hattâ göz yaşartıcı bir hatırasını nakleder.

Ref'i Cevad Ulunay'ın, Milliyet'teki köşesinde 3 Şubat 1959'da *"Kanûnî'nin Kılıncı"* başlığı ile yayınlanan yazısı, şöyle:

> "...Dünkü gazetelerden birinde Topkapı Sarayı müzesinde on altıncı asrın hususiyetlerini canlandırmak üzere bizim *"Kanunî"*, garblıların *"Muhteşem"* unvanını verdikleri Sultan Süleyman devrine ait bazı parçalardan mürekkep bir sergi açıldığını okudum.
>
> Bu sergide Osmanlı devletinin bu *"güneş hükümdarına"* ait bâzı eşya da teşhir edilmekte ve bu meyanda iki murassa' kılınç da bulunuyormuş.
>
> Fakat ben Kanuni'nin kılıncını bundan hayli sene evvel Paris'te görmüştüm.
>
> Bir müzede mi? Hayır.
>
> Bir eski eserler meraklısının kolleksiyonunda mı? Hayır.
>
> Bir antikacı dükkânında mı? Yine hayır.
>
> Ben imparatorluğu kuran, hem büyük asker, hem şâir, hem cihangir, hem kanunî olan bu hükümdarın, önünde kralların boyun eğdiği kılıncını Paris'te Port Sen Klu'da fakir denilecek kadar mütevazı bir odada gördüm.
>
> Bu odada Enver Paşa'nın kayınbiraderi sabık hanedan âzasından Prens Abdülhalim Efendi'nin refikaları prensesle iki çocuğu, Prens Cengiz ve Prenses Sâmire ve biraderi Şeref Bey oturuyorlardı. Prens Abdülhalim Efendi kendini içkiye vermişti. Mahalledeki meyhanenin sahibi bile bu adamın en kuvvetli içkileri intihar edercesine içmesine hem hayret hem de merhamet ediyor, oradan alıp götürmeleri için haber gönderiyordu; bu hal

ölünceye kadar devam etti.

Odanın köşesinde bir havagazı ocağı vardı. Prenses burada büyücek bir tencerede muhallebi pişiriyor, ufak tabaklara koyuyor, biraderi Şeref Bey de yaptırdığı seyyar bir tahta rafla bunları mahallede satıyordu.

Oturdukları binada kalorifer olmadığı için odanın ortasına bir saç soba kurmuşlardı. Bakkaldan alınan limon, portakal sandıkları devamlı olmasa da kısa bir zaman içinde odayı ısıtıyordu.

Bir kış günü onlara gittim.

Prenses muhallebi tabaklarını yıkıyor, Şeref Bey de iskemleye yığılmış yorgunluk çıkarıyordu.

- Çocuklar nerede?

Dedim, valideleri:

- Bugün hava güzel. Bua dö Bolony'e gittiler, biraz hava alacaklar.

Zaten havadan başka bir şey aldıkları yoktu.

- Hava güzel ama soğuk! dedim, çocuklar üşümesinler.

"Soğuk" kelimesi Şeref Bey'i de üşütmüş olacak ki kalktı, kenarda duran bir sandığın tahtalarını kopardı, eline yine bir köşeye dayanmış bir kesici âlet aldı, tahtaları kırmağa başladı.

Bu bir nacak, keser, balta değildi. Fakat öyle kesiyordu ki bir darbede tahta parçası uçuyordu.

Şeref Bey'in eline baktım. Avucundaki yeşim sapın yuvarlak kısmı görünüyordu.

Tahtalar kırıldıktan, kesildikten sonra elimi uzatarak:

- Müsaade eder misin?

Dedim. Bana bir kılınç uzattı, üzerinde altın kakma bir yazı vardı:

- Essultan ibnüssultan... Yâhû! Bu kılınç...
- Kanunî Sultan Süleyman'ın kılıncı...
- Ne?
- Evet. Abdülhalim Efendi hemşire ile evlendikleri zaman Sultan Reşat vermiş.
- Siz bununla odun mu yarıyorsunuz?
- Ne yapalım? Ben kimseyi tanımadığım için satamadım. Üzerinde kıymetli taşlar vardı ama düşmüş..

Sersemlemiştim:

- Ayol, dedim, bu kılınç, Avrupa'yı ortasından bölmüş, garbını Şarlken'e bırakmış, şarkını da kendisi almış. Bu kılınç kınından çıkmadan Fransa Kralı Birinci Fransuva'yı esaretten kurtardı... Bu kılınç...

Kendimi sokağa attım, ağlaya ağlaya yürürken Bâkî'nin şu beytini tekrar ediyordum:

Şemşîr gibi rûy-ı-zemîne taraf taraf / Saldun demür kuşaklı cihân pehlevanları!"

Yazının sonundaki mısra, Bâkî'nin Kanunî Sultan Süleyman için yazdığı mersiyeden alınmıştır ve şair *"Yeryüzünün her tarafına kılıç sallar gibi kuşakları demirden cihan pehlivanlarını saldın"* demektedir.

*

Enver, ailesi ve yakınları işte böyle yaşadılar ve dünyaya böyle veda ettiler..

Hayat, başta Enver olmak üzere ailenin bazı mensuplarına eşine-emsâline az rastlanan hüzünler, acılar ve hattâ bu şekilde felâketler tattırdı...

*

Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, 1995 Eylül'ünde Tacikistan'ı ziyaret etti...

Başkent Düşenbe'de, 11 Eylül günü Tacik Cumhurbaşkanı İmamali Rahman ile başbaşa görüştü...

Sadece tercümanların alındığı toplantıya resmî heyetler katılmadı...

Görüşmede konu bir ara Enver Paşa'ya ve Paşa'nın Tacikistan'ın sınırları içerisinde bulunan Çegan Tepesi'ndeki mezarına geldi, Demirel kabri Türkiye'ye nakletmeyi getirmeyi arzu ettiğini söyleyip Rahman'dan nakle izin vermesini istedi.

Tacik Cumhurbaşkanı, *"Ama, Enver Paşa bizim için de önemli bir şahsiyettir"* deyince Demirel bir teklifte bulundu: *"Paşa'nın kemiklerini getirelim, kabrinin bulunduğu yere de bir anıt-mezar yapalım"*.

İmamali Rahman, bunun üzerine mezar naklini kabul etti...

Süleyman Demirel birkaç hafta sonra, Georgetown Üniversitesi'nin vereceği *rektörlük nişanı* törenine katılmak için Washington'a gitti...

Demirel, törenden sonra katıldığı kokteylde Enver Paşa'nın torunu ve Georgetown Üniversitesi mezunu olan Osman Mayatepek ile karşılaştı. *"Dedenin mezarını Türkiye'ye getiriyoruz"* deyip Tacik Cumhurbaşkanı ile yaptığı görüşmeyi anlattı, Çegan Tepesi'nde inşa edilecek anıt-mezardan bahsetti ve *"Aile nakle karşı çıkar mı?"* diye sordu.

Osman Mayatepek *"Orada da anıt yapılacağına göre, nakilden şeref duyarız"* cevabını verdi...

Tacikistan ile görüşmeler devam etti, Enver Paşa'nın kemiklerinin hayata veda edişinin 74. yıldönümü olan, 1996 Ağustos'unun başında Türkiye'ye nakli konusunda anlaşmaya varıldı

1 Ağustos'ta Kayseri'deki 12. Hava Ulaştırma Ana Üssü'nden kalkan bir C-130 nakliye uçağı önce Anakara'ya uğradı, burada Paşa'nın torunu Osman Mayatepek ile nakli yapacak olan ekibi aldı ve uçuş

ENVER PAŞA'NIN NAAŞININ DEFİN TÖRENİ

(04 AĞUSTOS 1996 PAZAR)

DEFİN YERİ: İSTANBUL-ŞİŞLİ CAMİİNDE KILINACAK ÖĞLE NAMAZINI MÜTEAKİP HÜRRİYET-İ EBEDİYE TEPESİNE DEFNEDİLECEKTİR.

TÖREN : ORGENERALLERE UYGULANAN ASKERİ CENAZE TÖRENİ ŞEKLİNDE BATI GARNİZON K.LIĞINCA İCRA EDİLECEKTİR. TÖREN SAAT:15.30 'DA SONA ERECEKTİR.

TÖRENE SN. CUMHURBAŞKANI DA KATILACAKLARDIR.
NOT: NAAŞ TACİKİSTAN'DAN ASKERİ BİR UÇAKLA GETİRİLECEKTİR.

Enver Paşa için 4 Ağustos 1996'da İstanbul'da yapılan askerî cenaze töreninin programı.

personeli dahil 15 kişi ile beraber Düşenbe'ye gitmek üzere tekrar havalandı...

Mezar, ertesi gün açılacaktı. Çegan Tepesi ile Düşenbe'nin arası 90 kilometre kadardı, bir yere kadar helikopterle gidildi, sonra yürüyerek devam edildi ama düzgün bir yol olmadığı için heyet mezara ancak birkaç saatte ulaşabildi.

Çegan Tepesi'nde biri Enver Paşa'ya, diğeri de Paşa'nın yanında şehid olan Devletmend Bey'e ait iki mezar vardı ve Paşa'nın mezarının hangisi olduğunu, kabirlerle birkaç nesildir alâkadar olan oranın köylülerinden Talibşah ailesinin mensupları gösterdiler.

Mezarların başında Kur'an okunup dua edildikten sonra kabrin kazılmasına başlandı, iki metre kadar derine inildikten sonra ileriye giden ve kanalı andıran bir uzantıya rastlandı ve Enver'e bu uzantı da kazılınca ulaşıldı.

Paşa'dan geriye sadece kemikler kalmıştı ve iskelet olduğu gibi duruyordu. Ekip, Enver Paşa'nın Almanya'da Dünya Savaşı yıllarında yaptırdığı diş protezinin filimlerini Tacikistan'a gitmeden önce temin etmişti ve iskeletin dişleri bu filmlerle karşılaştırıldı doğru mezarın kazıldığından emin olununca da kemikler itina ile toplandı ve aynı yoldan Düşenbe'ye dönüldü.

Tacikler cenazesini 74 sene boyunca misafir ettikleri Enver Paşa'yı ekibin ertesi sabah Türkiye'ye dönüşü sırasında havaalanından askerî törenle uğurladılar ve Paşa, 1 Kasım 1918 gecesi kader arkadaşlarıyla beraber gizlice ayrıldığı İstanbul'a yeniden 78 sene sonra C-130 nakliye uçağı ile geldi ve uçaktan askerlerin omuzlarında indirildi.

Kemikler havaalanından Ayaspaşa'daki Gülhane Askerî Hastahanesi'ne götürüldü, burada bir tabuta yerleştirildi ve tabuta Türk bayrağı sarıldı. Enver Paşa, şehid düştüğü günün 74. yıldönümü olan 4 Ağustos'ta Batı Garnizon Komutanlığı'nın düzenlediği ve Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in de katıldığı *"Orgenerallere mahsus askerî cenaze töreni"* ile 31 Mart şehidlerinin, Midhat ve Mahmud Şevket Paşa ile diğer İttihadçılar'ın son istirahatgâhı olan Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne defnedildi.

Mezar daha sonra mermerden bir kabir haline getirildi ama Tacikler'e Çegan Tepesi'ne inşa edileceği vaadedilen anıt, projeleri ve maketleri hazırlanmış olmasına rağmen, hâlâ yapılmadı...

*

Enver, son uykusunu şimdi Çağlayan'daki Âbide-i Hürriyet Tepesi'nde kader arkadaşları ile beraber uyuyor...

Ve kaderin cilvesi mi, oyunu mu, yoksa tuhaflığı mı olduğu artık hiç anlaşılamayacak bir tesadüf:

Enver Paşa'nın Çağlayan'daki kabrinin birkaç kilometre ilerisinde, Taksim'e 1928'de dikilen Atatürk Anıtı'nın İstiklâl Caddesi'ne bakan cephesinde, Mustafa Kemal'in sivil kıyafetli heykelinin hemen arkasında, iki Rus generalin de heykelleri vardır: General Kliment Voroşilov ile General Mihail Vasiliyeviç Frunze'nin heykelleri...

General Frunze, Kızıl Ordu'yu Orta Asya'ya götüren ve bu ordunun Enver'in hayatına son vermesi de dahil olmak üzere uyguladığı bütün taktikleri hazırlayan kişidir.

Frunze, senelerden buyana Enver'in Çağlayan'daki kabrinin birkaç kilometre ötesinden İstanbul'un semalarını süzüyor!